Яна Янчева

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО (1948–1970)

Колективна памет и всекидневна култура

ПРОЕКТ BG051PO001-3.3.06-0015

„Стимулиране развитието на научния потенциал в изследванията на културната памет, културното наследство и идентичности“

Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз

Настоящият документ е изготвен с финансовата помощ на Европейския социален фонд. Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН носи цялата отговорност за съдържанието на настоящия документ и при никакви обстоятелства не може да се приеме като официална позиция на Европейския съюз или Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЕТНОЛОГИЯ И ФОЛКЛОРИСТИКА
С ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

Яна Янчева

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО (1948–1970)

Колективна памет и всекидневна култура

ИК „Гутенберг“
София
2015

© Яна Георгиева Янчева, автор, 2015
© Жеко Алексиев Алексиев, художествено оформление и корица, 2015
© Юлиан Ангелов, фотография
© Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН, 2015
© ИК „Гутенберг“, 2015

ISBN 978-619-176-047-3

Посвещавам на майка ми

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор..... 11

Увод..... 15
Изследователски въпроси 15
Терен и обект на изследването. Регионални специфики и избор на селата. Хронологически обхват 18
Методи на изследването..... 24
Теоретични подходи и концепции 31
Колективизация, масовизация, коопериране .. 31
Модернизация 32
Памет..... 40
Травма и памет. Поколенчески единици 50
Взаимоотношенията „власт“ – „народ“..... 57
Проблемите на колективизацията в изследователската област на етнологията 67

Глава първа
Идеологическият проект за колективизацията в България 86

Глава втора
Колективизацията в България 124
Общо състояние на селското стопанство
през 40-те години на XX в. Историческа рамка
на колективизацията в България 124
Общо състояние на селското стопанство
в България през 40-те години на XX в. 124
Етапи на колективизацията в България 130
Колективизацията като място на колективна
памет в Брестовица 148
Колективизацията като място на колективна
памет в Мездрея 190

Глава трета
Аспекти на социалистическото всекидневие –
организация, управление и практики
в трудово-кооперативните земеделски
стопанства 278
„Трудовият кооператор“ 279
Управление на ТКЗС 298
Общи кооперативни събрания 299
Председател и управителен съвет 311
Бригадири и звеноводи 322
Партийни структури 326
Вътрешнокооперативна демокрация 328
Управление и злоупотреби 335
Нарушения и проблеми. Лична и
колективна отговорност 348
Жените в ТКЗС или как се реализира
политиката за равенство между мъжете и
жените в българското село 366
Младежите в ТКЗС 394
Възнаграждение и източници на доход 403

Глава четвърта
Модернизация в селото 419

Заключение 459

Библиография 475

Summary 498

ПРЕДГОВОР

Като дете не разбирах защо баба ми, докато разглеждаше учебниците ми, често мърмореше ядно над изображенията на сияещи, ведри и радостни от труда си трактористки, които махат с ръка на пионерите, отишли на полето, за да ги поздравят с песен. Смущението ми нарасна, когато открих, че разказите ѝ за грабежите на партизанite над планинските мандри и селските колиби противоречаха на това, което учех в училище за „борците против фашизма“. А когато говореше за престоя и поведението на руските войници в хана на баща ѝ, бях сигурна, че поради възрастта си се е объркала в историческите образи и събития. Баба ми обаче използваше всяка възможност през онези години, за да преодолее „информационното ми затъмнение“, разказвайки многобройните семейни истории, с уговорката да не споменавам за тях пред „чужди хора“.

Най-емоционалните ѝ спомени бяха за посещенията на активистите по време на кооперирането, за своеволните им действия, когато изнасяли на двора и подпалвали част от личните вещи и покъщнината на родителите ѝ, а след време разрушили бащиния ѝ дом. Нейните разкази и спомени провокираха любопитството ми към колективизацията като епизод от нашата най-нова история. Интересът ми се задълбочи, когато научих за преживяванията и на другите ми баба и дядо през този период.

Тяхната драматична и емоционална история намери място в анализа.

Книгата е преработен и допълнен вариант на дисертационния ми труд, който беше защитен през 2012 г. Със сравнителното изследване в Мездрея и Брестовица (2007–2008 г.) искам да покажа, че отделните хора или общности са преживели колективизацията по различен начин поради специфичните икономически, социални и културни условия, в които са живели. Това поражда противоречиви и често спорещи помежду си представи и версии за същността на историческия процес. Ситуациите в двете села отразяват противоречивите страни на колективизацията и на същността на ТКЗС – от подкрепа за кооперирането до съпротива срещу него; от ентусиазъм и доброволност до насилствено коопериране, от представата за успешно развитие на ТКЗС до представата за провал на проекта; от стремеж към организиране на ефективно и печелившо стопанство до допускане на корупция и злоупотреби; от грижа на кооперативното ръководство за кооператорите до пренебрегване на правата им; от представата за кооперирането като постигане на сигурност за селяните до представата за ограбване на живота им; от вярата в предимствата на колективното стопанисване до убеждението, че кооперативите работят единствено в интерес на привилегированите кръгове; от носталгия към социалистическото минало до потребност от реванш за преживените травми. Целта ми не е да докажа „истинността“ или „легитимността“ на една от тези версии и представи, а да покажа, че всяка от тях е достоверна, тъй като е мотивирана от различни обективни причини.

Посвещавам книгата на майка ми Таня, която ме научи да се впечатлявам, защото тя вярваше, че това създава вкус към живота и удоволствието да откривателствам всеки ден по нещо малко, но голямо.

Бих искала да изразя искрени благодарности на доц. д-р Ана Лулева – научна ръководителка на дисертацията ми и научна редакторка на книгата. Нейната всеотдайна подкрепа, безпристрастна и критична оценка по време на работата ми помогнаха да се развия като изследовател. Благодаря на всички колеги от Секция „Етнология на социализма и постсоциализма“ и от Научния архив към Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей, които ме насърчаваха и допринесоха за работата ми със своите критични коментари и препоръки.

Това изследване не би могло да се осъществи без съдействието на много хора и институции. Изказвам признателност на всички жители на Мездрея и Брестовица, които ме приеха в домовете си, споделиха с мен и ми позволиха да запиша техните житейски истории. С част от тях се срещнах няколко пъти и проведох продължителни интервюта. Други разкриха травматични спомени от своето минало, някои от които споделяха за първи път. Дължа специални благодарности на моите приятели Георги Божинов от Мездрея, Йордан Гатев и неговата дъщеря Мария Джингарова и баба Марче Джорова от Брестовица, които ми предложиха гостоприемство, помогнаха ми в намирането на подходящи информатори и в разбирането на местния контекст. Сърдечни благодарности изказвам на ръководителката на Читалище „Съзнание 1873“ Мария Банджакова и на ръководството и учителите от Основно училище „Христо Ботев“ в Брестовица, които ми предоставиха възможност да използвам архивите на двете институции, както и на кметските наместници на Мездрея, които с готовност споделяха актуална статистическа информация за селото. Благодаря на служителите и ръководствата на отделите „Държавен архив“ в Монтана и Пловдив, на Регионална библиотека „Гео Милев“ – Монтана и Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив,

чието бързо и компетентно съдействие ми позволи да се ориентирам в многобройните архивни документи.

Изказвам благодарност на ръководството и служителите на Музея на социалистическото изкуство за предоставената ми възможност да заснема и използвам картината на Дечко Узунов и колектив „Конференция на ТКЗС“

Не на последно място бих искала да благодаря на моето семейство и съпруга ми за подкрепата и търпението, с които приеха дългогодишната ми работа върху изследването.

УВОД

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ВЪПРОСИ

В периода 1948–1960 г. в българското село се осъществяват дълбоки социални, икономически и културни промени, които са следствие от трансформирането на частното селско стопанство в кооперативно. Този процес започва през втората половина на 40-те години първоначално в равнинните части на страната, характеризиращи се с развито стопанство, и приключва през 1958–1960 г. в планинските и бедни региони, където развитието на земеделието е по-слабо. Колективизацията в България се осъществява чрез три вълни на масовизация (Мигев 1995), които следват почти същата схема на географско и икономическо разпространение. Целта е повсеместно формиране на трудовокооперативните земеделски стопанства, които да обединят частните стопанства, включващи селскостопанска земя, гори, инвентар и домашни животни. Според някои историци като Владимир Мигев (Мигев 1995) и Калин Йосифов (Йосифов 1999; Йосифов 2003) българската колективизация възприема „сталинския модел“, който се характеризира с ограничителни и насилствени средства срещу частното стопанисване на земята и „класова борба срещу кулаците“.

Проблемите на колективизацията са изследователски предмет на етнологията, икономическата и социалната

история, които се интересуват от трансформациите в социалните отношения в селото, от промените в отношението към собствеността, от измененията в материалната култура и празничността. Целта на настоящото изследване е да проследи как всекидневният живот и културата на хората се променят след установяването на социалистическата колективизация в българското село; каква е организацията на труда и социалната среда в кооперативните стопанства, как се помни и разказва за протичането на самия процес. Изводите са направени въз основа на теренни проучвания в две села – Мездрея, Берковска община в Северозападна България и Брестовица, Пловдивска област, и анализ на публичния дискурс за колективизацията в периода на осъществяването ѝ.

В съответствие с тези цели очертах и основните изследователски задачи: да представя идеологическия проект за колективизацията и официалната партийна линия въз основа на дискурсивен анализ на партийни документи и пропагандни материали; да покажа как участниците и свидетелите на масовото кооперииране си спомнят за него, да представя възможно по-диференцирана картина за отношението на хората от двете селски общности към кампаниите за „*вкарване*“ на стопаните в ТКЗС, към кооперативните стопанства и тяхното ликвидиране. Очертаването на опорните пунктове на идеологическия проект, чрез които властта легитимира действията си, позволява да се открояят разминаванията между заложената политика на социалистическия режим и действителните резултати от трансформационните процеси в селото. Друга задача, свързана с изследването на идеологическия проект, е да сравня позицията и гледната точка на идеолозите на колективизацията на високо партийно и държавно ниво с тази на селските стопани и жителите на селската общност, които пряко са засегнати или са участвали в осъществяването ѝ на местно равнище.

Една от най-съществените задачи на изследването е да покаже как „*влизането в ТКЗС*“ е отразено в биографичните интервюта на участниците и свидетелите на процеса. То отразява начина, по който разказващите оперират с фактите от своя живот, как ги интерпретират и как чрез наратива конструират миналите събития в настоящия момент. Така се разкрива мястото на колективизацията в индивидуалната и колективната памет на селската общност и конкретно на съвременниците на процеса. Това позволява да направя реконструкция на осъществяването на колективизацията по примера на двете изследвани села и най-вече да съпоставя два различни „сценария“ за протичането на процеса.

Интерес за изследването представлява отношението на хората от двете селски общности към процеса на колективизация и кооперативните стопанства. Стремежът е да разкрия механизмите, чрез които социалистическата колективизация преформулира колективните идентичности; как промяната на собствеността провокира реорганизирането на социалната структура; как бившите селски стопани възприемат наложената им идентичност на „трудови кооператори“. Друга важна задача е да покажа всекидневния живот и социалната среда в кооперативите. Фокусът е насочен към отношението между местните представители на властта и кооператорите. Затова разглеждам начина на управление на ТКЗС и организацията на труда в тях, статусът, правата и задълженията на кооперативното ръководство и на кооперативните членове; отношенията и конфликтите между тях и причините за възникването им. Акцент в изследването е влиянието на колективизацията и дейността на ТКЗС върху промените в статуса на жените, както и върху модернизационните промени в селото и всекидневния му живот.

ТЕРЕН И ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО. РЕГИОНАЛНИ СПЕЦИФИКИ И ИЗБОР НА СЕЛАТА. ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ОБХВАТ

Колективизацията в България се реализира в различни социално-икономически условия в отделните региони. В резултат на това се наблюдават специфични характеристики и сценарии на процеса, което налага необходимостта от сравнителен поглед върху някои от тях. Изборът на с. Брестовица, Пловдивско и с. Мездрея, Берковско като места за теренни изследвания, е мотивиран от няколко фактора.

На първо място, те са примери съответно за най-ранното и най-късното осъществяване на колективизацията. В Мездрея тя се провежда през 1956–1958 г. в условията на неодобрение от страна на стопаните. Изборът на селото беше естествен, тъй като от него произлиза и моето семейство, но го напуска и се преселва в Берковица именно провокирано от онези събития. Спомените за тях се разказваха по време на семейни събирания, когато „*влизането в ТКЗС*“ беше представяно като бурен и травматогенен процес. С времето тези разкази породиха интереса ми към колективизацията в Мездрея. Наличието на много близки и роднини на семейството ми, които все още живеят в селото, и „доброто име“, с което се ползват моите баба и дядо сред общността, създадоха благотворна среда за провеждането на дълбочинни биографични интервюта, повечето от които се характеризират с голяма продължителност (някои до 6–9 часа), непосредственост и откровеност, които вероятно не бих постигнала при други обстоятелства, особено като се има предвид, че с повечето от събеседниците си се срещах за първи път.

След като изборът на с. Мездрея беше ясен, трябваше да се спра на друго село, което да отразява проти-

воположния сценарий на колективизацията – ранно осъществяване и доброволно приемане на процеса. Насочих търсенето си към Тракийската низина и след проучването на историческия, географския и икономическия контекст на няколко села, избрах с. Брестовица. Отивайки там, аз не познавах никого. Първо бях представена на човека, който най-последователно събира и изучава историята на селото – Йордан Гатев, когото многократно цитирам в изложението. Също така имах късмет да се настаня в дома на възрастна жена, чието семейство е сред основателите и най-активните дейци на местното ТКЗС и която се ползва с голям авторитет и доверие сред съселяните си. Те двамата бяха моите ключови информатори, които ми помогнаха в намирането на подходящи събеседници.

Двете села са представители на две географски и екологични категории, които очертават първичните териториални и икономически различия между кооперативните стопанства в страната. Брестовица е пример за равнинно село с развито земеделие (лозарство), което до 1944 г. е ориентирано към пазара, а кооперативното му стопанство впоследствие разгръща широка и високодоходна производствена дейност и участва в селския обществен живот. Мездрея е представител на полупланинските села, в които земеделието е било насочено предимно към задоволяване на домакинските нужди. Кооперативните стопанства в тези региони остават относително дребни, с предимно екстензивно производство и сравнително слабо влияние върху модернизационните процеси в селото. Изборът на двете села отразява съпоставянето на противоположните стратегии и отношение на стопаните към колективизирането на земята и инвентара.

Също така историите на с. Брестовица и с. Мездрея отразяват двете страни на обществените и политическите борби в селския живот от изследвания период. Въпреки

ранното проникване и широкото присъствие на пазарните отношения и на елементи на градската култура (още от края на XIX в.), Брестовица е пример за ранно и относително доброволно кооперирване на селското стопанство в края на 1948 г. Разпространението на социалистическите идеи в селото датира от времето преди Септемврийското въстание през 1923 г. под въздействието на местен юрист Трифон Гатев, ученик на Димитър Благоев и други партийни привърженици.

В противовес, в с. Мездрея е влиятелна земеделската идея и възгледите на Александър Стамболийски, което е съществена причина за неодобрението и съпротивата на голяма част от стопаните срещу масовизацията и за недоволството им от създаването и начина на управление на ТКЗС. Чувствително е влиянието на местните привърженици на партията на Никола Петков, сред които е и един народен представител, родом от Мездрея. Най-активните от тях са обявени за врагове на режима, за което са ликвидирани или изпратени в затвори и трудово-възпитателния лагер на Белене.

Теренните изследвания в двете села осъществих през периода 2006–2008 г.[1] Те включват провеждане на биографични и тематични интервюта, събиране на архивни документи и снимков материал, работа в архив. И в двете села интервюирах по около 40–42 души, като с много от тях направих по две или повече пространни биографични интервюта (особено в Мездрея) и други с уточняващи въпроси. Поради спецификата на научния интерес насочих избора на интервюираните предимно върху бивши кооператори, съвременници на колективизацията, участници в процеса или противници, както и върху техните

[1] Те са реализирани по проект „Българския XX в. Колективна памет и национална идентичност“ – (ТКНИ – МОН) с научен ръководител доц. д-р Ана Лулева.

потомци. Те се характеризират с различни професии, социално положение, политическа пристрастност, отношение към селското стопанство и колективизацията. Целта на интервютата беше да се обхванат не само преки участници (деятели или противници) в колективизацията, но също и стопаните и бивши кооператори, които преживяват събитията, без да заемат конкретни политически позиции. Някои от интервюираните не свързват живота си с кооперативите, други са деца по време на кооперирането, но имат конкретно мнение за процеса и ТКЗС.

Освен на биографични и тематични интервюта, изследването се базира и на дискурсивен анализ на архивни документи. Проучих кооперативни, административни и училищни документи, архивни и лични снимки за живота в селата и атмосферата в кооперативите, неиздадена монография за историята на Брестовица (Дионисиев) и други авторски документи (Гатев 2009; Попов 2009; Павлов 1961; НА Абаджиева 1965–1966: № 314–II, папка 3, 44–74). На пръв поглед прави впечатление непропорционалното количество проучени архивни единици и други писмени документи за двете села, но това е само привидно. На първо място, в Брестовица съществува традиция за записване и съхраняване историята на селото, в резултат на което са достъпни повече материали – хроники с обобщена и систематизирана информация[2]. Липсата на такива

[2] Гатев 2009, Анкета 1934; Ранчев 1963; Влахов 2002 са публикувани издания. Оригиналът на Павлов 1961 се съхранява в пловдивския архив, а копие – у Йордан Гатев; Дионисиев: непубликувана монография се съхранява в канцеларията на Читалище „Съзнание 1873“, Брестовица; Албумът (Албум) е изготвен „*от пионерите при пионерска дружина „Виктор“* от Основно училище „Христо Ботев“ в Брестовица в края на 70-те и началото на 80-те години на XX в. В него са събрани архивни и лични снимки от живота на селото, журналистически статии и архивни материали за исторически събития и личности, за ремсистката организация в селото, спомени на участници във

писмени материали за Мездрея наложи необходимостта да разгледам повече архивни единици, които да очертаят историческия контекст на селото. Проучването на кооперативните документи също беше свързано с подобна ситуация. Архивът в Пловдив съхранява огромен фонд от документацията на ТКЗС и кметството в Брестовица, докато в архива в Монтана е запазена незначителна част от документите на ТКЗС в Мездрея, повече от които са унищожени. Затова по отношение на Брестовица насочих вниманието си конкретно към онези документи, които са пряко свързани с изследователските проблеми – Протоколни книги от Общите кооперативни събрания (ОКС) и годишните отчетни доклади на Управителния съвет (УС) на ТКЗС. За изследването на Мездрея се наложи да разгледам всички налични документи за изследвания и предходния период: кооперативни и общински документи, архиви на Кредитна кооперация „Спасение“ и ТПС комисия, на общински и околийски институции като полицейско управление, ревизионна комисия, агрономски и земеделски служби, общинска комисия по земеделието. В анализа използвам като извор снимки от личните архиви на респондентите. Някои от тях са представени в приложението, за да послужат като илюстрация на атмосферата, която описвам.

През периода 2006–2008 г., когато осъществих теренните изследвания, реституцията на земята беше почти приключила. По това време радостта от връщането на имотите сред възрастното население и „ентусиазмът“ да се развива земеделие както преди социализма бяха отминали и още в края на 90-те години земята започва да

войните, на бивши ремсисти, на „борци против фашизма“, на основатели на ТКЗС и др. Днес той се съхранява в една от учителките. В изложението този източник на информация ще се цитира като (Албум).

запустява. Интервютата бяха проведени в контекста на незатихващия публичен спор за позитивите и негативите от колективизацията и социализма като цяло. За Мездрея е характерен широкият диапазон на оценките за социализма: от крайни антикомунистически настроения сред твърдите привърженици на БЗНС до носталгия към „уредения и сигурен живот по Татово време“, но не и към самия политически и икономически режим. Всички интервюирани споделят носталгия към патриархалното минало и частните стопанства и в по-ограничена степен – към някои социални придобивки от времето на социализма като безплатното здравеопазване. В Брестовица преобладава силната привързаност на поколението на бившите кооператори към социалистическата система и идея. Те демонстрират потребност миналото и убежденията им да бъдат морално защитени и обосновани пред доминиращите десни настроения на следващите поколения. Преобладава носталгията към успехите и продуктивността на кооператива, към социализма като социално-политическа система, и по-рядко – към възможностите, които пазарната система преди 9-ти септември е осигурявала на частните стопани при износа на грозде. Всички тези обстоятелства определят и противоположните позиции на жителите от двете села към колективизацията.

Хронологичната рамка на изследването е условна и тя не се отнася до началото и края на колективизацията. Съществена е не историко-политическата процедура за осъществяването на процеса, а неговите локални аспекти в етнологична перспектива. Затова за начална граница приемам 1948 г. – моментът на реално задействане на процеса, когато започват да се създават първите социалистически кооперативи, т.е. важен е социалният факт. Крайната граница също е условна и тя се определя от втората цел на дисертацията – изучаването на последствията

от кооперирането върху всекидневния живот в селото. За такава приех 1970 г. като край на приблизително 10-годишен период след създаването на последните кооперативи в България, сред които е ТКЗС в Мездрея. По този начин се създава възможност да се проследят социалните и културните трансформации и в двете категории села – с ранно и късно осъществяване на колективизацията.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За постигането на целите на изследването използвам сравнителния подход, който комбинира **биографичните** методи с **дискурсивен анализ** на архивните документи. Така настоящите интерпретации на интервюираните – свидетели и преживели колективизацията, са съпоставени с официалните писмени документи, отразяващи събитията и явленията в момента на тяхното осъществяване.

Изследването се базира на биографичните интервюта и на широк кръг архивни данни – кооперативни и административни документи, сведения от Архива на ИЕФЕМ, монографии на местни краеведи, репродукции на стари фотографии и др. Това са така наречените вторични извори (May 2001: 175), които не са създадени от изследователя, за разлика от първичните извори като интервюта, теренни дневници, описания на наблюдения и други записи. И двата вида извори съдържат текстове, които свидетелстват за това как са конструирани събитията и причините за тяхното възникване.

Пол Рикьор определя херменевтиката като „изучаването на операциите на разбирането в отношението им към интерпретацията на текста“ (Ricoeur 1981: 43). А Мелиса Фриймън я възприема като „специфичен диалог със света“, чрез който се постига разбиране за себе си

и за това „какво се случва“ в него (Freeman 2007: 926). Разбирането според нея се реализира чрез говоренето (разказването) и зависи от културния контекст и историческите особености, от въплътения всекидневен опит на въвлечените страни (на автора, читателя или слушателя, на интерпретатора). Така критическата херменевтика се опитва да разбули историческите, властовите и идеологическите особености при създаването на текста, които са присъщи на авторовия изказ, както и интерпретациите на потенциалния читател, към когото е адресиран текстът. Изследователската интерпретация се превръща в критичен и рефлективен процес, който трябва да разкрие всички въплътени цели и смисли на текста (Freeman 2007)[3].

Джеймс Пол Ги възприема дискурсивния анализ най-общо като анализ на начина, по който се употребява езикът, как той възпроизвежда социални и културни перспективи и идентичности (Gee 2005). Браян Полтридж изтъква, че дискурсивният анализ интерпретира връзката между език и идентичност, между езика и социалния и културния контекст, в който е използван. Дискурсивният анализ също така засяга начините, по които употребата на езика е повлияна от контекста и как тя представя различни гледни точки и разбирания за света. Този подход показва как представите за света и идентичностите са конструирани чрез употребата на дискурса (Paltridge 2006). Феърклау изследва социалните характеристики на дискурса и разглежда междуличностната му функция като състояща се от два основни елемента – конструиране на идентичности и конструиране на отношения (Fairclough: 2003). Според него дискурсът има многопластова същност, защото е свързан с определено социално поле от живота, в което

[3] За херменевтичния анализ: Kincheloe, Joe L., Peter McLaren 2005; Ludvig 2006.

съществуват различни типове дискурси и жанрове, отнасящи се до различни позиции в това поле. Дискурсът от дадено поле на социалния опит е свързан и взаимодейства с дискурси на други социални полета, както и вътре в самото поле се осъществява смесване и взаимодействие между различни жанрове и дискурси. Теун ван Дайк се интересува от начина, по който доминиращите идеологии и интерпретации на действителността се възпроизвеждат чрез дискурса (Van Dijk 1985).

Биографичният подход и неговите методи акцентират върху интерпретирането, отколкото върху историчността, и са способни да разкрият сложната и многоспектърна картина на преживяното от индивидите и групите (Roberts 2002: 21, 76–77). Те са широко използвани за изучаване на историческите и социалните макропромени, защото позволяват да се разберат измененията в социалния и историческия опит на индивидите, в техните възгледи и културни практики на всекидневно ниво, значенията, които хората придават на своите действия (Fischer-Rosenthal 2000; Rosenthal 1997; Попова 1994; Ludvig 2006). Разказите за живота включват биографията на разказвача, описание на всекидневни практики и конкретни исторически събития. Техният анализ позволява да се проследи отношението между персоналното преживяване на събитието и историческия акт (Wengraf 2002). Според Браян Робъртс анализът на житейските истории и херменевтичният поглед разкриват „мощен вътрешен поглед“ върху начините, по които хората непрекъснато преосмислят и преначертават отношението си към миналото, настоящето и бъдещето и така отговарят на социо-културните, историческите и икономическите промени (Roberts 2002: 21, 80–81).

Изучаването на жизнената история посредством биографичния метод е свързано с херменевтичното изследване и тълкуване на наративните смисли за живота

и себевъзприемането и с разбирането, че светът е „композиция от културни текстове“ (Erben 1996), а текстът е съотносим към живота (Roberts 2002: 77; Ricoeur 1991). Пиер Бурдийо отхвърля (критикува) доминиращата представа, изграждана от биографичния жанр, че животът се реализира като „едно цяло, кохерентно и насочено цяло“, че е „организиран като история (в смисъла на разказ – б. а., Я. Я.), който се разгръща в хронологичен и логичен ред…“. Според него всеки опит за автобиографично разказване е мотивиран от потребността на разказвача да бъде „идеолог на собствения си живот“, като винаги същността на представения автобиографичен образ зависи от ситуацията и целта, при които се осъществява разказването (от „социалния пазар“, за който е предназначен), подбирайки по този начин „някои значещи събития и установявайки между тях връзки, обосноваващи съществуването им и придаващи им съгласуваност“. Затова Бурдийо казва, че производството на история на живота е преди всичко производство на една реторична автобиографична илюзия, „на общоприета представа за съществуването“ (Бурдийо 1997). Следователно именно ситуацията или „социалният пазар“ определят взаимодействието между участниците в биографичното интервю, а наративният материал е предопределен от субективните възприятия на интервюирания за своята идентичност и история, както и от представата му за изследователя и взаимоотношенията, които са установени между тях. А изследователят от своя страна интерпретира този „материал“ селективно под въздействието на своите собствени разбирания (Miller 2000: 131–132).

И двата използвани в настоящото изследване подхода (биографичният подход и дискурсивният анализ) създават условия за взаимодействие („narrative conventions“ (Roberts 2002: 7) между изследователя и изследвания

(интервюиращия и интервюирания, автора и читателя), при което самото интерпретиране разкрива историческото събитие (феномен или света като цяло) от различни гледни точки. Чрез биографичния подход изследователят се стреми да разбере гледната точка на разказвача (интервюирания), неговата „версия“ и осмисляне на даденото събитие или елемент от живота, подтиква го да бъде „идеолог на собствения си живот“ (Бурдийо 1997: 71). Но в процеса на интервюирането и при анализа на наративите или документите, изследователят добавя собствената си интерпретация върху „версията“ (интерпретацията) на интервюирания (автора на текста) за изследваното събитие или феномен. По този начин се реализира трансформационният потенциал на процеса на интерпретиране/разбиране на текста/наративния материал, който въздейства на личността на интерпретатора или изследователя (Roberts 2002: 21; Freeman 2007: 942; May 2001: 193).

Същевременно изследователят поставя „версията“ на интервюирания и на автора в пъзела от други интерпретации, гледни точки, наративи и информации, които е събрал в процеса на изследването, за да изгради (конструира) своя мащабен поглед върху събитието или феномена[4]. Така при биографичния подход „въздействащата трансформация“ поема обратна посока от интерпретатора към текста/„версията“ на интервюирания, за да бъде вградена „в нови наративни конфигурации“ и да се реализира по нов начин (Freeman 2007: 942; Ricoeur 1991). Подобни процеси се наблюдават и при взаимодействието между автора и интерпретатора на документите. Те отразяват, но

[4] По този повод Майкъл Ербен припомня, че „съзнанието на интерпретатора е винаги неизбежно въвлечено в анализа на текста“, а „субективността е преди всичко продукт на разнообразието от социални дискурси и уникалната лична жизнена история“. (Erben 1996: 160; Roberts 2002: 85–92).

също конструират социалната реалност и версиите за събитията (May 2001: 183). Документите свидетелстват за социалната, политическата и икономическата среда, в която те са създадени и използвани, факторите и целите, които са предпоставили тяхното създаване. Организацията на документите и тяхното съдържание отразяват различни социални състояния и явления като маргинализация на дадени групи, социални категоризации на „другостта“, валидните ценностни ориентации на контекста и др. Затова значение за изследването има както записаното съдържание, така и онова, което е премълчано, и формата, под която е поднесена и организирана информацията.

Следователно дискурсивният анализ възприема автора на документа като съзнателен актьор, който възпроизвежда социални и културни идентичности и разбирания за света. Документите конституират определени начини на четене на социалните събития и контекст. Херменевтиката възприема анализа на документите (четенето, интерпретирането) като непосредствено обвързани с културните особености, нагласи, предопределености на изследователя, който ги влага в процеса на „четене“ и „тълкуване“ на текста.

И за двата използвани подхода „разбирането“, т.е. интерпретирането винаги е повлияно от културния, историческия и всекидневния контекст, в който е поставен интерпретаторът (Freeman 2007). Бурдийо настоява, че всеки опит на интерпретаторите да опишат или осмислят даден живот като една самодостатъчна цялост от последователни събития, е абсурден, защото те са обречени да попаднат в мрежата на „реторичната илюзия“ (Бурдийо 1997: 70–77).

Дензин и Линкълн (Denzin & Lincoln 2005: 4–5) сравняват изследователя с филмов монтажист, quilt maker или джазимпровизатор. Според тях той „прикрепя, редактира

и поставя заедно парчета от реалността“, многобройни гласове, различни перспективи и гледни точки, за да създадат един комплексен и диалогичен текст за изследвания проблем. Но това не означава, че е възможно да се постигне пълно познаване на обективната реалност (нито пък това е целта), а само нейна репрезентация. Процесът на композиране на текста се осъществява преди всичко от четящия, което му позволява да очертае живота чрез наратива (Ricoeur 1991). Рикьор възприема четящия като „съавтор“ по отношение на смисъла, а не по отношение на „съществуването на историята и персонажите“ (Рикьор 2004: 256). Серто също твърди, че именно четящият „произвежда“ текста, възприемайки четенето (и всички други форми на възприемане на текста) като „производство“, което е резултат от „комбинирането“ между света на читателя и този на автора. Според него производството на текста е тъждествено на „изобретяване“ на паметта: „Можещото да се чете се променя в можещо да се помни.“ (Серто 2002: 52).

В тази интерпретативна рамка са поставени анализите на биографичните интервюта и документите в настоящото изследване, които трябва да представят един колаж (пъзел) от интерпретации и оценки, често противоречащи си, но създаващи наситена от значения и образи многолика картина (а не претенция за точна снимка) на колективизацията в България.

ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДИ И КОНЦЕПЦИИ

Колективизация, масовизация, кооперирane

Понятията „колективизация“, „масовизация“ и „кооперирane“ са ключови за изследването и това налага точното дефиниране на съдържанието, с което са използвани.

Владимир Мигев (Мигев 1995) различава предсоциалистическото кооперирane от социалистическата колективизация в България. Според него последната е осъществена чрез прилагане на сталинския модел, който включва модернизация на обществото чрез силна диктаторска власт и бърза индустриализация. Мигев свързва колективизацията с политическата ѝ цел за максимално извличане на всички ресурси на селското стопанство в услуга на ускорената индустриализация и модернизация, ликвидиране на едноличните селски стопанства, обединяване на всички частни стопани в кооперативи (колхози), подчинени на централизирано управление и държавно планиране[5].

Джералд Крийд възприема процеса на колективизация като „кооперативизация на земеделието, комбинирано с фактическа национализация на кооперативите“ (Крийд 2005: 67). С тази дефиниция той изтъква, че ТКЗС постепенно се лишават от кооперативните си характеристики, тъй като са управлявани централно като държавни предприятия, а кооператорите са лишени от правата си и възможността да ги управляват. Отнети са също и частните им права върху земята, които по принцип са гарантирани от Примерния устав на кооперативите.

Определенията на Мигев и Крийд за „колективизация“ са в съгласие с моята интерпретация на това по-

[5] За приликите, които Мигев открива между колхозите и ТКЗС, вж. Мигев 1995: 5–6.

нятие. В настоящото изследване чрез него очертавам целия исторически процес (в микро- и макроперспектива), започнал през втората половина на 40-те години и завършил в началото на 60-те години, включващ всички кампании за създаване на кооперативни стопанства и включване на селското население в тях. Понятието „масовизация“ се отнася до конкретните кампании за масовизиране на вече създадените кооперативи на локално ниво. Това обикновено са последните и засилени кампании, които приключват с включването на почти всички стопани в ТКЗС и представляват края на колективизацията в отделните села. Понятието „кооперирane“ се използва преди всичко, за да отрази индивидуалното включване на отделните стопани в ТКЗС. Понякога се използва като синоним на „колективизацията“, но само когато се отнася до материалното обединяване на земята, животните и инвентара в микросреда. Също така понятието „кооперирane“ се отнася и до предсоциалистическото движение за създаване на производителни, потребителски и други кооперации.

Модернизация

Друго съществено понятие в изследването е „модернизация“. Проектът за модернизиране на българското селско стопанство започва още след Освобождението, а след 1944 г. се превръща в съществена задача на колективизацията (Зундхаусен 1998; Ангелова 2003; Ангелова 2008). Дълго време социалистическата модернизация е разглеждана в парадигмата за догонващата и компенсиращата модернизация (понятие на Хабермас), която трябва да скъси историческата дистанция между Изтока и Запада. Тази теза е застъпена и в концепцията на Клаус Рот (Рот 1997) за „модернизиращата промяна“ в смисъла на динамична промяна, която се изразява в процеси

на индустриализация и аграрна модернизация, изграждане на националните държави и урбанизация. Промяната у „закъснелите общества“ е наваксваща по своята същност и от нея се очаква да доведе до ускорено развитие в Югоизточна Европа. Според него обаче тя не успява да доведе до същата степен на модерност, постигната в „пионерските общества“ на Западна Европа и Америка. Причините за това се дължат на екзогенния характер на модернизацията, която е „внесена“ отвън и често инициирана („натрапена“) от високите кръгове на властта и градските елити[6]. Поради това модернизацията се явява на тласъци и фази, обхваща отделни сфери от живота и често е възприемана под формата на шок. Това особено се отнася до селото, което изостава в модернизирането.

Концепцията за догонващата модернизация всъщност е основен момент в самата социалистическа политика и идеология на модернизацията (Беновска-Събкова 2009). Известна е репликата на Георги Димитров, че България за 15–20 години трябва да постигне онова, което западните страни са постигнали за столетие (Димитров 1948–1949а).

В последните години тази концепция е подложена на критика. Според Андрей Бунджулов тя отразява външния поглед на западния човек, „оглеждащ се отвън“ в социалистическата модернизация. Бунджулов разглежда социалистическата модернизация като огледален, „преобърнат образ“ на „капиталистическата модернизация“ и модерната култура, от която произлиза, но се реализира отвъд нея (Бунджулов 2003: 88–89). Фредрик Джеймисън пише, че модерността на „модерните народи“ е „оптическа илюзия,

[6] Но това обяснение може да се допусне и за самите западни общества, където модернизацията също е наложена отгоре от властта и градските елити.

подхранвана от завистта и надеждите, от комплекса за малоценност и нуждата от имитация“ при „изостаналите общества“, което според него прави „модерността“ понятие за другостта (Джеймисън 2005: 213).

Хабермас разглежда модерността като незавършен проект. Според него модернизацията[7] е процес, който показва модерността не като застинала във времето и пространството епоха, а като непрекъснато възпроизвеждащ се „образец за социални процеси на развитие изобщо“. Модернизацията откъсва модерността от „историческия контекст на западния рационализъм, така че модерността вече не се свързва с достигането на окончателен завършек“ (Хабермас 1999: 12).

Гидънс също споделя този подход. Говорейки за модерността, той изхожда от позицията, че произходът на институционалните трансформации се корени в западната култура. Той я определя като западен проект по отношение на двата големи трансформативни агента – националната държава и капиталистическото производство. Същевременно обаче той подчертава, че едно от фундаменталните последствия от модерността е глобализацията – процес на неравномерно развитие, предлагащ нови форми на взаимна зависимост между световните системи (Giddens 1991: 174–175). Според Гидънс глобализацията отхвърля конструирането на „другото“ и подхранва културното разнообразие и затова именно глобализиращите

[7] Хабермас дава следното определение за модернизация: „съвкупност от кумулативни и взаимно подсилващи се процеси: създаване на капитал и мобилизиране на ресурси, развитие на производителните сили и повишаване на производителността на труда, налагане на централизирана политическа власт и създаване на национална идентичност, разширяване на правото на участие в политиката, на урбанистичните форми на живот, на формалното училищно образование, секуларизация на ценности и норми и т.н.“ (Хабермас 1999: 12).

тенденции отделят (отнемат) модерността от „западното“. Те създават условия за циркулирането и продуцирането на концепции и стратегии, непринадлежащи и непроизлизащи от западния свят, което според него се дължи на това, че нито радикализирането на модерността, нито глобализацията са процеси, които са достигнали своя завършек.

Мария Тодорова също остро оспорва концепцията за догонващата модернизация. Тя разглежда модернизационните проекти в Източна Европа през призмата на съществуващата у не-западния свят представа за изоставане във времето спрямо западния свят (Тодорова 2006). Според Тодорова модернизацията е линеен процес, характеризиращ се с голяма продължителност във времето, който все още не е приключил навсякъде по света, но в който съществува едновременно синхронност и диалогичност. Този подход „деконструира категорията „Запад“ от някаква образцова цялост в нещо динамично, което на свой ред е преминало през този неравен процес за дълъг период от време“ (Тодорова 2006: 41). По този начин Тодорова отхвърля идеята за „подражателната“ модернизация сред „изостаналите общества“ (особено в Източна Европа) и говори за адаптиране на процеса в съгласие с контекстуалните им и времеви особености. Разгледана от този ъгъл, модернизацията в България (включително социалистическата) се поставя в синхрон с общия европейски и световен процес.

Гледната точка на Мария Тодорова е в синхрон с концепцията за множествената модерност, тъй като тя предполага възникването на множество адаптирани към съответните контекстуални и исторически особености модерности. Айзенщад (Eisenstadt 2010: 3–4) развива тази идея, като определя множествената модерност като съвкупност от множествени, непрекъснато изменящи се, конкурентни

и дори конфликтни модерности. Тази интерпретация изисква нов преглед на понятието „модерност“ като „нов тип цивилизация“, като нова интерпретация на света или възникване на различна културна програма. Тя се свързва с появата на нови институционални формирования, които се отличават с безпрецедентна „откритост“ и несигурност, които генерират от своя страна нови хегемонии и техните опозиции, различен тип напрежения и динамики в социалните отношения. Тя е насочена не само към осигуряването на възможности за различни интерпретации на света, но и върху това да поставят под въпрос смятани за даденост представи и институционални модели и режими. Според Айзенщад културната и политическата програма на модерността се свързва с освобождаване, еманципиране от външното господство и традицията, с постигане на автономия на личността. Модерният проект въвлича актьорите в разнообразни роли (които не са непременно предписани) и им позволява да участват в „транслокални“, постоянно изменящи се общности.

Разпространяването на множествените модели на модерността от Западна Европа в останалите части на света (включително и Източна Европа) води до разнообразни процеси на промяна в икономическо, технологично, политическо и културно отношение, което несъмнено поражда напрежение между привнесената програма и местния контекст. Така в различни исторически и социални контексти се появяват разнообразни „модерни или модернизиращи се общества“ или множествени модерности, които предлагат различна интерпретация и адаптивност към „културната и политическа програма на модерността“ (Eisenstadt 2010: 6). По този начин първичният модел на модерността се трансформира в различните контексти. Следователно социализмът също е модерност, която е легитимирана чрез друг тип институционални формати и

модернизационна програма (Eisenstadt 2004: 8). Според Айзенщадт социалистическата модерност се е провалила поради присъщите на програмата противоречия.

Концепцията за множествените модерности е допълнена от Джоан Арнасон чрез идеята за „вплетените модерности“ (Arnason 2003). Според нея взаимовръзките между различните модели на модерността, характеризиращи се с различни пространствени (и времеви) измерения, се състоят в овладените средства и стратегии на отделните модерности да определят и решават централни проблеми, присвоявайки, интерпретирайки и адаптирайки историческото си наследство към променящата се глобална среда.

Придържайки се към същата парадигма, Гьоран Терборн говори не за „модернизация“, а за (множествени) „модернизации“, които възприема като „плуралността на пътищата към и през модерността“ (Терборн 2004). Според него всяка нация и култура има собствен път („траектория“), която ще го отведе към модернизацията през полето на модерността. Той се определя от мястото ѝ в структурата на световната система и от местния индивидуален или колективен инициатор, който разполага с културни, политически и организационни ресурси и е в състояние да ги мобилизира. Подобна е позицията и на Фредрик Джеймисън, според когото „алтернативните“ модерности или различните исторически пътища към модерността са уникални и определени от съответните исторически и контекстуални условия (Джеймисън 2005: 17).

Гейл Клигман и Катрин Вердери разглеждат социалистическата модернизация като двустепенен процес: първо съветските болшевики „имитират“ и модифицират технологиите на западното капиталистическо производство, а след това пренасят резултатите в източноевропейските социалистически страни. Според тях социалистическата модернизация е свързана с експорт от СССР на

идеология, институционални форми и набор от практики, които са модифицирани повторно от страните реципиенти. Модернизационният експорт от Съветския съюз към страните от социалистическия блок (повечето от които са предимно аграрни страни) се отнася и за трансферирането на правила, за подмяната на технологията на власт и управление, а кампаниите за колективизация са фундаменталните средства за тяхното „инсталиране“ в локалната среда (Kligman, Verdery 2011: 4).

Модерността е свързана и с идеята за рационалното осмисляне на света и прогрес в знанието (научно-техническия прогрес в социалистически контекст (Беновска-Събкова 2009). Тя води до изместването на функционалния център на обществото от социалния живот към икономиката. Клигман и Вердери подчертават, че колективизацията преобръща връзките на селското население със собствената им същност, със земята, света и целия космос (буквално и метафорично) (Kligman, Verdery 2011: 4). Така селскостопанското производство излиза от сферата на домашното, придобива стоков характер и се еманципира от останалите жизнени дейности и отношения. Всекидневните практики и производството започват да се определят от рационалност, дисциплина и ефективност.

Модернизацията е свързана с появата на диференциация в редица социални сфери като семейство, икономически и политически структури, урбанизация, образование, комуникации и др. Начинът, по-който тези сфери се развиват под влияние на модернизацията, зависи от особеностите на контекста, в резултат на което в различни среди възникват множество институционални и идеологически модели (Eisenstadt 2003: 535–536). Проектът за модернизация включва още еманципацията на личността и въвличането ѝ в различни сектори на обществото. Гъоран Терборн (Терборн 2004) различава два типа социални действия или

„превозни средства“ (както той ги нарича), които осигуряват модернизацията: индивидуализъм и колективизъм („асоциация“). Според него употребата им варира в отделните общества в приложението им към различни социални сфери, в комбинацията и в проявленията им.

Вследствие на изброените социални промени се проявява една от основните черти на модерността, която Айзенщад нарича „загуба на маркерите на сигурността“ (Eisenstadt 2010: 4), т.е. тя води до загубата или оспорването на основни устои и принципи на социалния ред, които създават чувството за сигурност и принадлежност. Това става чрез разкриването на множество нови институционални и културни институции, принципи и модели за действие, които водят до разпадането на съществуващи до момента социални връзки и до засилване на чувството за загуба на корените. В резултат на това Айзенщад приема, че модерността въплъщава непрестанна дезинтеграция и обновление, противоречия и търсене на идентичността и следователно може да доведе до разочарование (Eisenstadt 2010: 4).

Но навлизането на модерни влияния в културата и обществото не означава прелом и пълно скъсване с традицията. От началото на модернизационните промени в българското село двата типа форми – модерни и традиционни – съществуват, взаимно допълвайки се. При разглеждането на това „съжителство“ между традицията и модерността Рудолф Щихвее използва геологическия подход (Щихвее 2001). Той не ги възприема като две епохи, разделени от исторически прелом, а като „съвместно съществуващи състояния в съвременното общество“. Този подход разглежда структурната промяна, настъпваща в дадено общество, като „процес на наслояване и надграждане на пластове“, които продължават да съществуват съвместно. Това състояние Щихвее определя като при-

съствие на неедновременността в настоящето или като едновременно съществуване на неедновременности[8]. Той издига идеята за отказ от разграничаването между традиция и модерност, и за поддържането на едновременност на многообразието в социалния свят.

В изследването на въздействието на колективизацията върху развитието на българското село се опирам на представата за модернизацията като дълъг линеен процес, който все още не е приключил навсякъде по света. Така разглеждам социалистическата модернизация в България в синхрон с общия европейски и световен процес. Тази позиция се съвместява с концепцията за множествената модерност на Айзенщад и производните ѝ идеи, които възприемат модернизацията/ите като различни пътища към модерността. Те отразяват разнообразните процеси на промяна и породеното от тях напрежение или симбиоза между привнесената програма и местния контекст. Съгласно тези идеи социалистическата модернизация е разгледана в книгата като един (или няколко) от пътищата, по които българското село се движи към модерността, предизвиквайки дълбоки и радикални културни трансформации в цялото общество.

Памет

Спомнянето и разказването за колективизацията е основен изследователски предмет в настоящата работа. Съвместното съществуване и конфронтирането на различни памети и интерпретации за колективизацията

[8] То може да се наблюдава и в трите типа адаптивни стратегии за овладяване на социалистическото всекидневие, които Клаус Рот определя: възприемането на нови форми на поведение, породени от новите социално-икономически, културни и политически условия, употребата на традиционни форми и адаптирането на традиционните форми към новите условия (Рот 1998).

насочват вниманието към това как се спомня тя в настоящето, какви са доминантите в колективната и индивидуалната памет за процеса. Това налага необходимостта да се обоснове употребата на понятието „памет“[9].

Колективно – индивидуално. Морис Халбвакс определя „колективната памет“ не като израз на едно цялостно и неделимо колективно съзнание, а като „споделената памет“ за дадено минало събитие, преживяно от индивида съвместно с общността (групата), към която принадлежи, защото идеите и спомените му са повлияни, провокирани и очертани от нейната социална рамка (колективните образи, нагласи и представи), а мислите му поддържат връзката между него и групата (Лавабр 1996: 9; Халбвакс 1996: 63). Идеята за колективната рамка на индивидуалния спомен е най-значимият принос на Халбвакс в изучаването на колективната памет[10]. Според Олик връщането назад в миналото често е преживявано като споделяне със света на собствените ни представи за него (Olick 2008: 153). Поместена в колективната рамка, индивидуалната памет е подвластна и подлежи на постоянно преоформяне под въздействието на многобройните обвързвания на индивида в различни групи, на настоящите му нагласи и убеждения. Халбвакс възприема груповата идентичност като съществен агент/катализатор за функционирането на колективната памет за миналото, която е рефлексия на групата за себе си. Същевременно подчертава множествената природа на колективната памет, като изтъква, че споделените памети са маркери за социална диференциация (Olick, Robbins 1998), за разграничаване на групите.

[9] Историография върху проблема за колективната памет у: Kligman, Verdery 2011: 9–15.

[10] Козелек от своя страна разграничава индивидуален спомен и колективна памет. Той отхвърля съществуването на колективен спомен, а приема, че колективни условия определят индивидуалните спомени (Козелек 2004: 43).

Барбара Мистал се стреми да преодолее ограниченията на подхода на Халбвакс, който възприема индивида изцяло като част от колектива, както и на подхода, който атомизира индивида и отхвърля ролята на общността във взаимоотношенията между хората и тяхната социална среда. Тя допуска едновременното влияние на групата върху формирането и функционирането на индивидуалната памет и същевременно въздействието на индивидуалните условности върху нея. Според Олик индивидуалната памет и нейната колективна (социална и културна) рамка не са отделени една от друга, индивидуалният и колективният аспект винаги се проявяват едновременно. Той описва колективната памет като чадър, който покрива индивидуалната памет и преживяване и ги прави „чувствителни“ към културните и социалните влияния (Olick 2008: 158).

Индивидуалните спомени са въплътени в емоционалния опит на личността, който е едновременно източник и механизъм за генериране на индивидуални спомени (Misztal 2003: 78). Пол Конертън открива връзката между спомнянето и автобиографичното разказване в потребността на хората да разказват за дадено събитие (Connerton 1989: 14). По този начин автобиографичната памет позволява на индивидите да се поместят в историческия контекст, да се включат в потока от наративи. Тази памет позволява на хората да реконструират миналото по начина, по който са го преживели. От друга страна, Конертън уточнява, че автобиографичната памет е социална памет, защото отразява колективно споделеното припомняне и ретроспективно оценяване на събитието. А според Барбара Мистал колективната памет се отнася едновременно до споделеното минало и до колективно почитаното минало, т.е. до миналото, което е съвместно изживяно, и миналото, което е съвместно припомнено (Misztal 2003: 13). Следователно това, което прави

индивидуалната памет социална, е междуличностното общуване и колективното припомняне, защото спомнянето има преди всичко диалогичен характер. То е диалогът в себе си и едновременно с това между индивида и другите. Припомнянето е диалогично и защото е резултат от диалога/спора между различни културни и политически идеи и контексти, които задават социалната рамка на индивидуалното припомняне и същевременно подхранват процеса на припомняне. Според Конертън тази диалогичност в припомнянето се съдържа и в диалога между поколенията, когато няколко последователни поколения споделят общи наративи, нагласи и спомени за миналото (независимо дали преживени или не от някое от тях). Но той подчертава, че въпреки това те могат да останат съзнателно и емоционално изолирани (Connerton 1989: 14).

Минало и настояще. Мари-Клер Лавабр подчертава, че в определението на Халбвакс колективната памет отразява „всички форми на присъствие на миналото в обществото“ – спомените и разказите за дадено събитие или явление от миналото, историческите свидетелства и официални версии и др. Но тя е и „икономика на миналото в настоящето, политически интерпретации, включително и инструментализация на миналото, възпоменание, паметник, ту пък е собствената тежест на историята и следа от миналото“[11] (Лавабр 1996: 9–10). В българския контекст днес паметта за колективизацията се възпроизвежда в условията на силен антикомунистически дискурс в първите години на прехода, на предоговаряне и преосмисляне на предсоциалистическото и социалистическото минало, на някогашните индивидуални и колективни действия, решения и поведения. Днес паметта за колективизация-

[11] В това определение се съдържат различни аспекти от същността на колективната памет, които ще бъдат разгледани.

та е „бойно поле“ на политически интерпретации, които неминуемо въздействат върху личното осмисляне и възприемане на процеса и на личното поведение и участие в него, което определя нейната флуидна същност.

Именно поради тази флуидна същност Халбвакс приема, че споменът не е свидетелство за действителността от миналото, той не е достоверна снимка („репродукция“ по Конертън) на миналото, а реконструкция, която отразява настоящото ретроспективно осмисляне и интерпретиране на миналото под въздействието на груповите условности. Колективната памет не е свидетелство за „истинското“ минало, а за „истината“, която настоящето си изгражда за миналото, т.е. настоящата версия (или множество версии) за миналото[12]. Следователно тя носи едновременно възприятията за миналото и настоящето. Затова Халбвакс подчертава, че споменът е едновременно „разпознат и реконструиран“ (Халбвакс 1996: 47), а паметта за миналото трябва да преодолее границата между преживяното събитие и неговото запомняне (Misztal 2003: 5–6)[13]. Бурдийо изтъква, че тази граница зависи от социалния капитал, който спомнянето или разказването носи. Спомнянето е подвластно на „пространството“, в което се осъществява, и на моментните стремежи на индивида (Бурдийо 1997: 70–77).

Рикьор разглежда паметта в тясна връзка с въображението, когато репрезентацията на миналото се появява в настоящето като представите ни за миналото (Ricoeur 2006: 5). Да си представяш означава да предизвикаш другото, да си го спомниш. Но според него спомнянето не е

[12] Ивайло Знеполски казва: „Нито един разказ за събитията, колкото и изчерпателен да претендира, че е, не е в състояние да предаде това, което се е случило.“ (Знеполски 2008: 23).

[13] Връзката между преживяното и разказаното се дискутира и в глава „Методи на изследването“ в увода. Вж. Rosenthal, Gabrielle 1997; Fischer-Rosenthal, W. 2000.

само да получиш и приемеш представа (образ) от миналото; то е преди всичко да ги търсиш. Спомнянето (припомнянето) има активна и познавателна страна, предполага опит, упражнение, полагането на усилия (Ricoeur 2006: 56), а паметта е способ, компетенция и самото изпълнение (акт, действие); тя е форма на знание.

Зерубавел изтъква, че колективната памет подпомага диалога между миналото и настоящето, в който групата реконструира своята собствена история от непосредствената настояща идеологическа позиция (Zerubavel 1997: 8). Именно в това той вижда силата на колективната памет: в способността ѝ да установи основни представи, които възпроизвеждат и засилват конкретна идеологическа позиция, а не в способността ѝ точно и систематично да чертае и „картира“ миналото. Пол Конертън изтъква, че представите за миналото, които се репродуцират от социалната памет, легитимират настоящия социален ред, тъй като начинът, по който преживяваме настоящето, зависи от знанието ни за миналото (Connerton 1989: 2).

Споменни групи и спор за миналото[14]. Барбара Мистал разглежда паметта едновременно като конструирана отгоре, но и отдолу (Misztal 2003: 61). Т.е. не само официалната власт може да формира колективна памет, но също и групите могат да излъчат свои версии за миналото, свои памети, противопоставящи се или споредщи с официалния дискурс. Към тези множество памети на отделните групи се отнася и паметта на маргиналните групи или контрапаметите, които се противопоставят на идеята за всеобхватност на официалния доминиращ наратив на политическия елит и според Зерубавел същевременно се оформят в контекста на напрежение и конфронтация с господстващата памет. Той възприема идеята за конфликт,

[14] Детайлен преглед на историографията у Лулева 2013а.

сблъсък и символична борба за значенията на събитията, в които се конкурират стремежите за лидерство и различни политически интереси в тълкуването на историята, чиито носители се стремят да легитимират настоящите си позиции (Zerubavel 1997: 10; Fowler 2005). Така опозиционните контрапамети имат задачата да детронират доминиращия дискурс и да наложат опозиционните си версии за миналото или „своя собствена претенция за по-точна репрезентация“ на миналото (Zerubavel 1997: 10). В хода на „борбата“ господстващата памет може да загуби позиции, което неминуемо води до изменения в статусите, или да се адаптира в отговор на „атаките“, като насърчава по-нататъшното и разнообразно продуциране на възпоменателни действия. Деянов възприема „пренаписването на официалния исторически разказ“ в резултат от надмощието на дадена алтернативна памет в процеса на борбата като „несъмнено символно насилие над всички останали, които се борят за тази власт“ (Деянов 1996: 31).

За противопоставянето между официалния монолитен и хегемонен разказ и употребата на множество освободени спомени Пиер Нора казва, че историята се пише от властта и авторитетите, а паметта е привилегия на народните и протестните движения (Нора 2004). Според него паметта отстоява „една „по-истинска истина“ от тази на историята – истината на преживяното и на спомена“ (Нора 2004: 29), а според Рикьор тя издига „претенцията“ си за верността на събитията такива, каквито са се осъществили в действителност. С това се подчертава вероятността или действителността за подправянето на историята от властта, т.е., че историята никога не може да бъде достоверна докато издига само гледната точка, „версията“ на властта (идеологията).

Рикьор разглежда забравата като част от паметта и говори за употребата на и злоупотребата със забравата

(Ricoeur 2006: 580). Той изтъква, че чрез идеологията властта налага „каноничен наратив“ със средствата на „сплашването и съблазънта, на страха и ласкателството“, което се явява манипулирана (изработена) форма на забравата в резултат от лишаването на индивидите от присъщата им потребност да разказват за себе си. От своя страна, злоупотребата с паметта поражда командвана („forced“) памет, докато злоупотребата със забравата поражда „амнистия“, т.е. командвана от институциите забрава, което според него е в тясна връзка с темата за прошката.

Като най-съществено оръжие срещу „манипулираната памет“ Пол Рикьор издига „критичната употреба на наратива“ и тезата, че „винаги е възможно да се разказва и по друг начин“ (Рикьор 1998: 46), което се отнася не само за паметта, но и за историята. Според Барбара Мистал алтернативните и опозиционните памети се мобилизират като контрапункт на „форсираното забравяне“, който е следствие от процеса на измисляне на миналото, характерен за комунистическото общество. Тази представа е свързана с подхода за динамиката на паметта (Misztal 2003: 67–77), който възприема паметта като процес на постоянно предоговаряне на версиите за миналото, на формиране на актуални репрезентации на миналото съгласно интересите на отделните групи, „договаряне между копнежите на настоящето и наследството от миналото“ (Olick 2008: 159). Затова паметта отразява властовите отношения в обществото и политическите борби за надмощие. В изследването за работата на паметта за социализма по примера на Кюстендил, Ана Лулева показва как отношенията на постоянно предоговаряне, съгласие или оспорване между колективните памети на различните конкуриращи се групи формират историческата памет на града (Лулева 2013б).

Изследването на паметта за принудителния труд в България (Лулева, Троева, Петров 2012) също се базира на този подход и авторите му възприемат тезата, че „културата на паметта не е хомогенна цялост, а по-скоро множествена хетерогенна констелация, включваща паметта на всички групи – и доминантни, и потиснати, и маргинални – и отразява динамичния процес на конкуренция и спор за миналото между различните споменни групи“ (Лулева 2012а: 13). Ана Лулева разглежда политиката на паметта за комунистическите лагери в България като спор между две основни тези – паметта като дълг, търсене на справедливост и реабилитация на засегнатите от комунистическия режим, и забравата като предпоставка за национално помирение и съгласие. Така изследването показва, че когато властта или официалният дискурс цензурират историята, засегнатите или потиснатите общности чувстват значителен дефицит на истина и се обръщат към паметта като към автентичен разказ за тяхното минало. Появява се публично пространство, където контрапаметите получават възможност да бъдат чути, но също така се превръщат и в ресурс за политическа легитимност (Лулева, Троева, Петров 2012).

Усещането за дефицит на истина се наблюдава и в двете изследвани селски общности – Мездрея и Брестовица, но при различни условия. Най-очевидно това се наблюдава в Мездрея, където привържениците на опозиционния БЗНС и недоволните от колективизацията в продължение на години са премълчавали своята опозиционна версия за същността на процеса. Барбара Мистал изтъква, че съдържанието на спомените и начинът, по който миналото се интерпретира в настоящето, са силно обвързани с преживяванията, чието припомняне за дълго е било отлагано или потискано. А според Пол Конертън (Connerton 1989: 14) колкото по-наситено на емоции е дадено събитие, тол-

кова по-голяма е потребността за спомнянето и разказването, за непрекъснатото му преосмисляне и оценяване и толкова повече човек изпитва потребност да споделя с другите. Така, разказвайки днес своята версия, интервюираните от Мездрея същевременно вграждат в спомените настоящата си ретроспективна оценка. Те са смесица от вглеждане в миналото, стремеж към реабилитация на тогава отхвърлените и заклеймени действия, опит за оценка на отминалия им живот в съзвучие с настоящите условности. От другата страна е примерът с Брестовица, значителна част от чиито жители са участници, инициатори или привърженици на колективизацията. От тях особен интерес представляват онези, които са инициирали и участвали непосредствено в процеса. Днес те чувстват девалвиране на „тяхната истина“, която през социализма е била част от „официалната и легитимирана от държавата истина“. Спомените на тези хора са като заглъхващ глас, който се опитва да припомня „истини“, които следващите поколения отказват да приемат или просто игнорират. Припомнянето при тях е опит за реабилитиране на миналите им идеи, убеждения и действия пред настоящето.

Настоящата ситуация в България и конкретно в двете изследвани села, в която се възпроизвежда паметта за колективизацията, свидетелства за конкурентното съществуване на различни памети, за което Ана Лулева обобщава: „Паметта за близкото минало не е поле на съгласие. Обществото е разделено на групи по памет и конкуренцията между тях (за налагане на собствената версия за история) е непримирима. Защото това е спор за моралната оценка за миналото, а следователно и за настоящето и за очакванията от бъдещето.“ (Лулева 2009). Различните памети влизат в ожесточен спор помежду си, защитавайки своята „версия“ за действителния развой на колективизацията, за нейната морална и политическа оценка днес.

Тя е място на публичната памет, но не и място на обща памет. Колективизацията е място на работата на паметта, което означава, че травмите от миналото не са преодолени (Знеполски 2004б).

Изследването възприема идеята за паметта като настояща ретроспективна интерпретация („репродукция“) на миналото. То обръща внимание на селективната функция на паметта и способността ѝ да портретира събитията като маркери на промяната. Паметта се възприема като активен и познавателен агент, който е способен да извади събитията от историческия им контекст и да ги превърне в „символни текстове“, които позволяват да се разбират идентичностите и промените в социалния живот на групата. Изследването се базира на идеята за „борбата“ между различните контрапамети (интерпретации) за колективизацията и официалния социалистически наратив, който дълго време е бил доминиращ. То възприема колективната памет за колективизацията като активен процес на постоянно предоговаряне на версиите за миналото, като спор между отделните конкуриращи се памети.

Травма и памет. Поколенчески единици

Изследването на колективната памет за колективизацията по примера на Брестовица и Мездрея показва не само различни интерпретации (версии, сценарии) за процеса, но и че той е преживян по различен начин от двете общности. Затова се интересувам от условията и особеностите, които пораждат различния им опит. Позовавам се на теорията на Манхайм, според която дадено поколение и неговата колективна памет са конструирани от общото им място в историческите и социалните процеси, които ограничават до определена степен опита на индивидите от това поколение и предопределят начина им на мислене и действие (Mannheim 1952: 291; Лулева 2008).

Ана Лулева приема, че дадено поколение се формира от индивиди, които имат съзнанието, „че са преживели определени исторически събития в еднакъв период от своя живот“ (Лулева 2008: 21; 2011: 143). В рамките на дадено поколение възникват различни поколенчески единици („generational units“), които обединяват индивиди, споделящи обща класова позиция и менталност, преживяващи общи социални, политически, емоционални и интелектуални обстоятелства, които ограничават достъпа на дадена единица („unit“) до определен диапазон от потенциален опит, нагласи, обхват на действие, информация, стратегии, и по този начин предразполагат представителите му към определен характерен начин на мислене, модели на поведение и действие (Mannheim 1952: 291). Понякога отделните единици могат да се конкурират или да са антагонистични едни на други.

Според Райнхард Козелек и Бернард Гийзен преживеният опит поражда различни интерпретации, оценки, акценти и колективна памет върху общото минало, върху отделни събития или факти, които отличават и разграничават поколенията едно от друго. Гийзен възприема отделните поколения като общности на опита (преживяното) и като най-важен критерий за разграничаването им определя триумфния или травматичния опит, който „девалвира опита на предходното поколение и създава рамка за колективна идентичност на даденото поколение“ (Giesen 2004). Така една социална група или поколение може да игнорира или пропусне в паметта си факти, значими за друга група.

В изследването се позовавам на идеята на Гийзен за преживяването на травматични или триумфни събития, които стоят в сърцевината на колективната памет, като я прилагам едновременно по отношение на поколенията (Giesen 2004) и на поколенческите единици в рамките на дадено поколение (съгласно теорията на Манхайм),

въпреки че Гийзен не използва това понятие, а „социални групи“. Такова събитие е и колективизацията. Сред дадени локални общности (например населението на Мездрея) и поколенчески единици (привържениците на БЗНС и противници на процеса като цяло) е интерпретирана като силно травматично преживяване и място на силно отрицание (както в миналото, така и днес), което се дължи на същността ѝ – преломен процес с радикални социални последствия в селската общност и селската всекидневна култура като цяло. За други общности (като населението на Брестовица) и поколенчески единици (свързани със социалистическата идеология и система, привърженици на кооперирането) колективизацията поставя началото на позитивен етап от развитието на селото и личната им житейска съдба. В резултат на колективизацията кооперативните стопанства се превръщат в основен икономически фактор и източник на политическо влияние, тя води до изменения в социалната структура и психологическия климат на селото.

Джефри Александър определя изживяването на колективна травма като „социологически процес, който причинява болезнена вреда (травма, несправедливост) на дадена общност, установява жертвите, приписва отговорността и класифицира идеалните и материални последици от нея“ (Alexander 2003: 103). Той изтъква значимостта на четири критически репрезентации в разказването на травмата и въпросите, на които те трябва да отговорят. 1. „Същността на болката“ или какво точно се е случило на конкретната група или по-широка общност, от която тя е част? 2. „Същността на жертвата“ или какви са били същността и съдържанието на групата от индивиди, засегната от травматичното изживяване? 3. „Взаимоотношението между жертвата и широката публика“ или до каква степен обществото изпитва съпричастност към травмата на групата? 4. „Приписване

на отговорността“ или кой в действителност е отговорен за травмата? Рон Айерман открива причините за възникването на колективна травма в „драматичната загуба на идентичност и смисъл, разкъсване на социалната тъкан, засягайки група от хора, които са постигнали определена степен на сплотеност“ (Eyerman 2004: 160). Не е необходимо травмата да бъде изживяна от всеки един в групата или да бъде директно преживяна от всички.

Пьотр Стомпка определя четири съществени характеристики на травматогенната социална промяна, които са определящи за начина, по който травмата ще бъде възприета и преживяна (Sztompka 1994; Sztompka 2000: 452–458): 1. „Времева рамка – промяната е внезапна и бърза.“ Колективизацията като цяло не е внезапен процес (но на местно ниво се възприема от селяните именно по такъв начин), а нарастващ (кумулативен) процес, който обаче достига степента на сатурация, отвъд която той се превръща във фундаментално и изцяло нова ситуация. 2. „Промяната има субстанция и обхват – тя е радикална, дълбока, всеобхватна и покъртителна.“ От гледна точка на обхвата на промяната, колективизацията засяга цялата селска общност, но членовете ѝ понасят събитията не като общност, а ги преживяват индивидуално (както става по време на икономическа криза или природно бедствие), „като многочислени частни бедствия“ (Sztompka 1994). Следователно, когато в същинския момент на понасяне травмата е индивидуална и все още несподелена, според Стомпка тя е изстрадана поотделно, а не с другите. Колективната травма се появява, когато членовете започнат да взимат под внимание общото тежко положение, да го осъзнават като споделено. Тогава започват да говорят за него, да обменят наблюдения и опит, клюки и слухове, да формулират диагнози и митове, да идентифицират причините и отговорните, да търсят изход и общи методи за действие. 3. „Промяната

има определен произход – възприема се като натрапена, екзогенна, идваща отвън, т.е. хората изстрадват травмата. Тя е предизвикана от реформаторските действия на фундаменталните институции и режими, в резултат на което нови културни императиви се налагат и се противопоставят на установените културни модели и традиции.“ В този контекст културната травма често се явява като резултат от модернизационни процеси (например колективизация, индустриализация, урбанизация, технологически прогрес и др.). Това се отнася особено за случаите, когато модернизацията е наложена отгоре, а не е вътрешно присъща за общността, и когато индивидите и групите не са подготвени психологически и културно за новия жизнен ред. 4. „Промяната има психологическа рамка – възприема се като неочаквана, непредсказуема, изненадваща, шокираща, отблъскваща.“ Стомпка определя травмата като нестабилно състояние, като развиващ се процес. Появява се, когато има разрив, разместване, дезориентация в обичайния и възприет като даденост ред, който до появата на травматогенното събитие е удовлетворявал очакванията на групата за сигурност. Колкото по-голям е разривът между обичайния ред и шокиращото събитие, или колкото по-силно се засяга сърцевината на колективния ред (ценностна система, значими цели и т.н), толкова по-силно е въздействието на травмата. Според Стомпка културната травма е най-разтърсваща от всички културни феномени, защото тя притежава най-силната инерция и се застоява значително по-дълго от друг вид травма, а понякога и в продължение на поколения, запазена в колективната памет или уталожена (дремеща) в колективното подсъзнание.

Преодоляването на културната травма от своя страна поражда културна промяна (Sztompka 2000: 460). Понякога, какъвто е случаят с колективизацията в Мездрея, промяната предизвиква дезориентация, разместване на социалните

пластове и ред, т.е. осъществява се революционна промяна. Според Стомпка именно непосредствените негативни и болезнени последици от културната травма разкриват нейния позитивен функционален потенциал на сила на социално ставане („social becoming“), т.е. тя може да бъде разпозната като семето на новата културна система.

В теорията си за „асинхронността“ в темповете и ритмите между различните социални системи и институционални домейни Бернард Гийзен различава степента на индивидуално възприемане на събитията и промяната от поколенческия опит и от дълготрайните структурни или институционални промени. Той подчертава, че дадена трансформация или дадено събитие се осъществяват побързо, отколкото може да се мобилизира способността на индивидите да се адаптират или да се справят с тях. В резултат на това те пораждат смущение, объркване и ако реорганизацията в поколенията не отговаря на промяна в институционалните и културните модели, тогава новото поколение възприема обществото като консервативно или репресивно.

За Бърнард Гийзен разказването за травмата (индивидуална или колективно преживяна) и травматичния опит е винаги ретроспективно (Giesen 2004: 35), защото съзнанието (индивидуалното и колективното) е неспособно да се справи с шокиращия момент и игнорира, премълчава всяка мисловна дейност за него до определен момент. Преживелите травматичния опит го затварят в себе си и това е особено актуално в ситуация на идеологическа и политическа хегемония, в която се реализира масовизацията в селото, когато „отговорният“ за нанесената травма е носителя на властта, т.е. той не само не може да бъде уличен във вина, но и разпознава „жертвата“ като свой враг.

Според Гийзен и Айерман (Eyerman 2004) колективното споделяне (съпреживяване) на застрашаващ живота

опит поражда и колективната травма, която се явява основополагаща за формирането на колективна идентичност на дадено поколение. Колективната травма Гийзен разпознава като бариера, която не позволява на даденото поколение да разбере предходното, тъй като не е участвало и не споделя травматичния му опит, а е заето с това да изживее собствения си травматичен опит или триумф. Новото поколение може да се обърне към опита на предходното и да се опита да го разбере, едва когато носителите на травматичния опит започнат да отпадат от житейската сцена и той стане обект на историческо реконструиране (Giesen 2004).

Александър изтъква, че възможността да разказват, да си спомнят дълго премълчаваната „истина“ за миналото, която в конкретния случай деколонизирането на паметта открива пред някогашните стопани, е съществено значима за конструирането на тяхната настояща идентичност, защото паметта и способността да се реконструира миналото са дълбоко свързани с настоящото усещане за собствената идентичност. Жан К. Кутси и Аста Рау поставят индивидуалните наративи за травмата в рамката на всички индивидуални, интерсубективни и колективни фактори, които въздействат върху процеса на запомняне и формират индивидуалните рефлексии върху миналото. Това означава, че възможността индивидите да споделят не само травматичния опит, но и рефлексиите върху него, размисли и спомени с други, които също са го преживели, формира усещането за споделена идентичност (Coetzee & Rau 2009).

В настоящото изследване се позовавам на определенията на Александър, Айерман и Стомпка за травмата като разтърсващо и преобръщащо реда събитие или феномен и на идеите на Айерман и Гийзен за нейното изживяване като загуба на идентичността, неспособност за бърза адаптация и намиране на ориентир в новата ситуация. При анализа на биографичните разкази и спомените

за колективизацията използвам идеите на Александър за четирите основни елемента в разказването за травмата, които разкриват същността на преживяното травматично събитие, субекта и обекта на преживяната травма и начина, по който засегнатата общност се представя пред обществото – в героична или виктимизираща перспектива. Приемам тезите на Стомпка, Кутси и Рау, че травматичното събитие се понася и преживява индивидуално, но се превръща в колективна травма, когато членовете на общността или поколенческата единица започнат да осъзнават като споделено общото преживяване, да говорят и да споделят рефлексиите си за него и в този процес да изграждат споделена идентичност и колективна памет.

Взаимоотношенията „власт“ – „народ“

Един от основните разглеждани въпроси в книгата е свързан с отношенията между властта в социалистическата държава и селското население. Затова е необходимо да поясня, че използвам понятието „власт“, за да обобщя всички нива на централно и местно, държавно, партийно и административно управление и техните действия да контролират и подчинят масите на своите интереси. Това определение включва и всички нива на социалистическата номенклатура и на кооперативните управленски органи. То съвпада с представите на информаторите за „властта“: централна власт и местните *големци* – партийни, общински, кооперативни лидери и други местни номенклатурни кадри. Социалистическата власт прилага редица мерки, за да затвърди позициите си в селската общност. Самият процес на колективизация има за цел да осъществи контрол не само над собствеността и средствата за производство, но и над действията и убежденията на стопаните. Управлението на новосъздадените ТКЗС трябва да формира идентичността на новите кооператори, да възпита у

тях позитивно отношение към властта и всичките ѝ решения, да ги направи податливи на манипулация и контрол.

Погледнат от този ъгъл, процесът на колективизация може да се разглежда като носител на дисциплинарната власт (Фуко 1998: 145–241), която се стреми да оказва постоянен, прецизен, атомизиран и всеобхватен контрол над времето, пространството и движението на телата (човешкото множество, стопаните). Кооперативните стопанства се явяват дисциплиниращият инструмент, който трябва да „нормализира“ индивидите според изискванията на властта, да осигури подчинение и покорност чрез постоянен надзор. Фуко определя дисциплината като механизъм на властта, чрез който тя достига и контролира всички атоми (индивиди) на социалното тяло, като „разчленява“ телата, обработва ги, модифицира ги и отново ги съчленява, така че да извлече максимална полза от тях (не само икономическа) (Фуко 1998: 147). Затова той определя всяка дисциплинарна власт като „непрекъсната, атомизирана и индивидуализираща“ власт (Фуко 1997: 8), която постига успеха си чрез прилагането на прости процедури: йерархичния поглед, нормализиращата санкция и изпита, които се откриват и в същността на кооперативните стопанства. Същността на самата колективизация е пример за процедура на властта, която издава друга нейна функция, определена от Фуко като „изземваща“, тя има силата и правото да изземва и да събира неща (Фуко 1997: 8). Чрез квадратиращата и разграфяваща структура на организацията на труда и управлението на ТКЗС, чрез прилагането на различни дисциплиниращи и възпитателни техники, се цели „производството“ на подчинени и покорни тела (кооператори). Стратегията да се „разграфява“ физическото и социалното пространство на отделни „клетки“ и в тях да се поместват телата (индивидите) се наблюдава още при самото осъществяване на масовизацията. Тя се изразява в опитите на

агитаторите и кооперативните активисти да „убеждават“ стопаните чрез изолиране (от семейството, от общността, привикване в кметствата и училищните мазета), за да им се окаже физически и психически натиск до постигане на целта (Мигев 1995; Йосифов 1999, 2003). След това разделянето на пространството, времето и работата на части, норми, етапи и елементарни операции, разпределянето им пропорционално сред кооператорите позволява всеки един от тях да бъде наблюдаван, оценяван, анализиран, диференциран, класифициран и йерархизиран. Разграфяването на индивида го „нормализира“ и хомогенизира, прави го четивен и прозрачен за властта, съпоставим с всички останали като него, заменяем и по този начин манипулируем.

И именно в това се състои парадоксът на колективните стопанства – те „индивидуализират телата“, превръщат работната сила в „индивидуални единици“ (Фуко 1998: 155), като ги локализират и разпределят във физическото и социалното пространство и същевременно създават условия за „измерването на отклоненията, определянето на равнища, фиксирането на специалности и оползотворяването на различията чрез поставянето им във взаимна зависимост“ (Фуко 1998: 193). От друга страна, колективизацията като носител на нормализиращата власт налага хомогенност, като анулира старата социална йерархия и структура (с всички присъщи статусни знаци и привилегии) в селската общност, хомогенизира всичките ѝ членове, превръщайки ги в кооператори, в клетки от едно социално тяло (колектива, кооператива). Върху тази основа социалистическата власт изгражда нови социални структури, в които с помощта на дисциплиниращите процедури разграфява, подрежда и йерархизира кооператорите (ръководство, бригадири, партийци, заслужили и др.) и им налага нови идентичности.

Но отношенията между властта и селяните не може да се разглежда само като еднопосочно действие. През

призмата на теорията на Серто (Серто 2002) за съпротивителните действия и практики на хората, чрез които те се опитват да избегнат проникването и въздействието на системата върху техния всекидневен живот и съдба, процесът на колективизация и отношенията в кооперативите може да се интерпретират от гледна точка на активното и трансформиращо действие на масите. Тази теория влиза в спор с представата на Фуко за индивидите и групите като пасивни обекти, търпящи форматиращите и дисциплиниращите действия на властта. На идеята за „употребата" на индивидите от страна на властта за постигане на максимална полза Серто противопоставя идеята за „употребата на господстващия ред" от страна на „доминираните" (масите, народа, потребителите). Той разглежда масите като активно действащи, които не се поддават безпрекословно и покорно на повелите на господстващия ред, а постоянно чрез многобройните си, често невидими и неуловими всекидневни практики го изменят, „очовечават" и адаптират спрямо собствените си потребности, интереси, разбирания и възможности. Следователно „доминираните" са способни да произведат натиск и въздействие в посока отдолу нагоре към властта и това действие Серто нарича „производство", „фабрикуване", „изобретяване" на всекидневието. Той разкрива потреблението като производство, т.е. като активната страна на пасивния акт, и това производство е производство на съпротивления, на антидисциплина.

Действително в кооперативите се „произвеждат" множество дребни хитрини, изплъзвания, бракониерствания и други комбинаторски практики и операции („мравешки дейности"[15]), които постоянно прекрояват системата.

[15] Когато Серто съпоставя тези дребни производства с мравешките усилия, той няма за цел да покаже тяхната нищожност или маломерност, а напротив, гигантското въздействие, което те оказват върху монолитния ред чрез тоталната си множественост.

Тяхното въздействие („фабрикуване“, „производство“) е скрито, хитро, разпръснато, промъкващо се навсякъде, мълчаливо и едва доловимо, защото то не произвежда собствен продукт, а „начини на употреба“ на системата, чрез които хората я изиграват, т.е. чрез собствените ѝ средства за въздействие (Серто 2002: 40–43)[16].

Серто разглежда тези взаимодействия между властта и „потребителите“ на базата на идеята за „масовата маргиналност“, т.е. маргинализацията на мълчаливото и непроизвеждащо мнозинство (Серто 2002: 46–47). То е маргинално, защото е поставено в условията безропотно и безмълвно да потребява „продукцията“ на „произвеждащите смисли и значения елити“. Според Серто всяка култура и всяка система произвежда принципи на легитимация на претенциите на по-силния и механизми за контрол над доминираните, които ги маргинализират. В сблъсъка на интереси и опита на доминираните да се изплъзнат от хватката на системата (властта) се пораждат напрежение, конфликти и насилие. В хода на това противоборство обаче се постигат някои „временни компромиси“, споразумения и договорености, някои „символни равновесия“. Поради това Серто намира за подходящ полемологичния подход в изследването на културата, който да улови политизираните специфики на всекидневните практики.

В тази борба за надмощие, от една страна, и за изплъзване, от друга, маргинализираното мнозинство разгръща своите „неизброими производства“ в самото тяло на властващия ред, който обаче остава сляп за тази креативност, която го изменя, подкопава и прекроява отвътре. Чрез тези практики масите „изиграват неизбежността на установения ред“ (Серто 2002: 80), който не им

[16] Това поведение на „народните среди“ се отнася и до културите, разпространявани и налагани от „елитите, производители на език“.

е присъщ или изгоден и е породен от други, външни за тях, принципи. Те практикуват нова употреба на системата, обличат я в ценности, значения и тълкувания, които оспорват „основанията“ и „претенциите“ на елитите за йерархичност. „Народната“ употреба на властта, системата и идеологията видоизменя тяхното функциониране, определя „съпротива срещу историческия закон на фактическото положение и неговите догматични легитимирания“ (Серто 2002: 81), освобождава поле за маневриране, което компенсира неравностойността в силите и подменя условията на играта. Следователно от употребата на господстващия ред също се извлича полза, защото всички начини на употреба са начини на правене. Условията на системата се адаптират и очовечават според потребностите, свойствените навици и разбиранията, които се вграждат в структурата на самата система и така доминиращият ред се изобретява („фабрикува“) от доминираните чрез начина на употреба.

Идеята за „изобретяването на социалистическото всекидневие“ в ТКЗС и селото е използвана от Джералд Крийд, който въвежда термина „опитомяване на социалистическата революция“ (Крийд 2005). Наложеният кооперативен ред и неговите норми, механизми и идеология, макар да са приети мълчаливо и (в повечето случаи) безропотно, се използват за съвсем различни цели от тези, които елитите (поддръжниците на реда и идеолозите) са предвидили. По този повод и в съзвучие с теорията на Серто, Джералд Крийд пише (Крийд 2005: 14–15): „Ежедневните постъпки на обикновените селяни са оказали значително влияние върху събитията в държавата по време на социализма и след него“. Те са си „създали приложими стратегии в условията на социалистическия обществен строй“. „Техните ежедневни действия са принудили държавата да се нагоди към тях по начин, който постепенно е облаго-

родил цялата социалистическа система. Селяните просто правеха каквото могат, за да подобрят тежкия си живот. По този начин, без някаква грандиозна програма за съпротива, те принудиха плановиците и администрацията към отстъпки, които в крайна сметка направиха натрапената им репресивна система поносима. Накратко, чрез своите ежедневни действия селяните опитомиха социалистическата революция.“ Джералд Крийд подчертава, че именно самата същност на системата създава условия тя да бъде „опитомена“, тъй като тоталитарният ѝ характер увеличава потребността от съпротива и промяна. Според него съпротивителните сили на населението се крият в автономията, която домакинствата запазват до известна степен от инвазията на идеологията и политиката. Поради това той определя действията на селското население по-скоро като „отстъпчиви“, отколкото като открита „съпротива“.

Изследването на Джералд Крийд концентрира вниманието си върху ефекта от ежедневните „мравешки“ действия на селяните, които принуждават държавата да приема различни стратегии, връзки и договорености, дори когато те са в конфликт с останалите държавни и идеологически структури и цели. Този ефект той нарича „допълване на несъвместимото“ („conflicting complementarity“), т.е. съчетаването и сраставането на противоположни елементи. Това понятие отразява баланса между потребностите на социалистическото общество и целите на социалистическата идеология. Но Крийд не генерализира този модел на поведение, нито ефекта от него върху останалите социалистически страни. Сравнявайки ситуацията в България и Румъния, той подчертава, че въпреки всичко влиянието и размахът на всекидневните дейности и стратегии все пак са моделирани и определени от по-големите структури на властта, чиято същност и контекст предоставя определен диапазон на изява (Крийд 2005: 19).

Разглеждайки взаимодействието между държавата и селяните, Джералд Крийд има предвид само високата власт, държавно-партийния апарат (плановиците на високите държавни позиции и администрациите, които са далече от селото и селскостопанския сектор, но имат задачата да го контролират и регулират). Говорейки за властта, той не разглежда цялостно властовата пирамида от държавните и централните партийни постове до низовите властови структури, а изключва от нея местните ѝ представители – партийни лидери, кооперативно ръководство, мениджъри от селската промишленост и селската администрация, като ги присъединява към групата на цялото селско население. Следователно опозицията, която той анализира, се отнася по-скоро до „централно управление – периферия“, отколкото до „власт – народ (селски стопани)“.

Идеите на Серто се откриват в труда на Катрин Вердери и Гейл Клигман, посветен на отношенията между Партията държава и селското население по време на колективизацията в Румъния. Авторките изтъкват, че освен директната физическа съпротива, селското население издига друга много по-ефективна форма на съпротива – действащите на местно ниво различни центробежни сили, които кумулират алтернативни социални източници на влияние, алтернативни „технологии“ на власт, които постепенно изменят официалните, държавно-партийни механизми (Kligman, Verdery 2011: 6).

Улф Брунбауер поставя под въпрос кой кого изиграва и настоява, че властовият апарат компромисно приема някои хитрини на хората, тъй като те допълват свободното им време и мисли и по този начин се отклоняват от политическа дейност (Брунбауер 2010: 37–44; както и Kideckel 1993: 69). По този повод Габриеле Волф (Волф 2003) използва двете понятия „власт“ и „своенравие“ („Eigensinn“), за да означи действията и интересите на

двете активни страни в рамките на една и съща политическа система. С понятието „власт“ тя определя индивидуалната и колективна възможност за опериране на властовите структури с цел да се наложи съответната политика. „Своенравие“ се отнася до всекидневните действия на мнозинството за адаптиране и справяне с наложената система. Този подход към изучаването на социализма поставя в центъра на вниманието всекидневния жизнен свят и всичките му практики и стратегии.

Габриеле Волф не противопоставя понятието „своенравие“ на „власт“, а го отнася до индивидуалната гледна точка, която обяснява как и защо хората са действали при дадените контекстуални и исторически условия. Според нея понятието „власт“ в социалистическото общество се отнася не само за групата на управляващите, а е „структурен обществен елемент, обхващащ без изключение всички хора от всички слоеве на обществото“.

Говорейки за практиките и стратегиите за овладяването на всекидневието в социалистическото село, Клаус Рот определя три различни пътища за адаптиране към новата система, които селяните използват (Рот 1998). На първо място това е възприемането и усвояването на нови стратегии и поведение. Същевременно продължава практикуването на традиционните форми на поведение. Но двата типа не съществуват изолирано. Много често традиционните форми на поведение се адаптират към новите социалистически условия, за да ги „очовечат“ и направят „поносими“. Следователно, за да се оперира в новата система, хората се нуждаят от три типа знание: 1. Официално, легитимно знание, съвместимо с изискванията на идеологията и политиката на властта. То позволява да се изучи системата, за да се открият слабите ѝ места и за да се осигури известна сигурност в маневрите; 2. „Апокрифно“, неофициално и неформално знание, което позволява да се

овладеят адаптиращите стратегии и техники. 3. Знание за това как, кога и къде да се използва всеки от двата горни типа знание. То позволява гъвкавост и максимална адаптивност към съответните условия.

Брунбауер също използва термина „своенравие“ (Брунбауер 2010: 38), но не за да означи „привидно автономното“ или изразяващо съпротива преследване на собствените интереси от страна на селяните, а поведенческите модели, при които, от една страна, те се изплъзват на системата, но, от друга страна, се обвързват с нея и идеологията. „Своенравието“ според него се свързва с избирателното поведение да се използва партийната и държавна политика и възможностите, които тя предоставя, без да се изпълняват очакванията, които са свързани с предоставянето на тези възможности. Но различните (статусни) групи по различен начин се възползват от това състояние. Обикновените селяни и кооператори трябва да заобиколят или надхитрят не само централната власт, но и местната. От своя страна, местните елити принадлежат към селската общност, но се облагодетелстват от всички привилегии и възможности, които централната власт им предоставя. Те също практикуват различни техники, чрез които постоянно предоговарят позициите си и се опитват да завоюват повече привилегии. Следователно всички актьори са обвързани с политиката и идеологията на режима, а Улф Брунбауер подчертава, че двете сфери – частната и обществената – са взаимно проникнати.

В настоящото изследване (за разлика от Джералд Крийд) интересът към групата на „властващите“ се отнася преди всичко към местните структури на административното, партийното и кооперативното управление, защото те влизат в непосредствено взаимодействие със селското население.

ПРОБЛЕМИТЕ НА КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА ОБЛАСТ НА ЕТНОЛОГИЯТА

Поради дълготрайните последствия на социалистическата колективизация в селското стопанство, нейното изследване продължава да привлича и да бъде актуално и в настоящето. Сравнението на изследователски интерпретации, принадлежащи на различни епохи (социализма и постсоциализма) и на различни културни среди (местни или външни), изисква да се отчете позицията на интерпретативната перспектива при изучаването на социалните групи и общности, т.е. вътрешна, емическа или външна, етическа перспектива. Емическата перспектива представя гледната точка на „вътрешните, приобщените в културата“, като описва и интерпретира културните факти с помощта на своя вътрешноприсъщ категориален апарат (Рот 2003). Това е много характерно за местните изследователи от периода на социализма и се основава на тяхната близост и принадлежност към изучаваната култура или общност, както и на възприемането на официалната пропаганда от някои изследователи. Рот посочва, че съвременното изучаване на явления от периода на социализма изисква откъсване и отдалечаване на местните изследователи от тяхната вътрешноприсъща, „потопена“ в контекста, позиция и възприемането на универсалистките теоретични концепции. По този начин техните интерпретации придобиват характеристиките на етическата, външна, аналитична гледна точка, или гледната точка на „професионалния чужденец“ (Рот 2003).

Първите изследвания за колективизацията в България се появяват още в хода на самия процес. Най-многобройни са публикациите в областта на историята, социологията и най-вече политико-икономически изслед-

вания, където процесът е разглеждан предимно в макроперспектива[17]. При тях в най-силна степен се открива мощният автократичен контрол (Рот 2003: 20) върху начина на представяне на социалната действителност и върху избора на тематиката и перспективата, от която са разгледани изследователските въпроси. Така във всички изследвания от социалистическия период присъства постановката за „ръководната роля“ на БКП в инициирането и реализирането на колективизацията, както и за идеологическата ѝ обосновка. Акцентът в анализите се поставя върху икономическото развитие на „кооперативния строй“ и хода на „социалистическото преустройство на селото“. Изследванията от времето на социализма насочват вниманието си предимно към историческото протичане на колективизацията или отделните ѝ етапи, регионални особености и специфични елементи от кооперативния живот, към социални явления, породени от него, към промените в демографската карта на селото, миграционните процеси и обществените отношения. Всички те се отличават със силна идеологизация и „инструментализация“, тъй като изпълняват задачата да „осигурят научното легитимиране на културната политика на държавата“ (Рот 2003: 22).

Българската етнографска наука от социалистическия период също е силно повлияна от официалната идеология и представя колективизацията и последствията от нея само в една идеологически допустима перспектива. Изследванията на социалистическата съвременност като цяло са подчинени на „историко-материалистическата парадигма, в която културните процеси се разглеждат като

[17] Например: Кунин 1977; Кожухаров 1948, 1950, 1952; Ненчовски 1974, 1977; Петров 1979; Исусов 1969; Мигев 1984; Радков 1979; Филипов 1976; Трифонова 1981 и много други. Вж. библиографията у Мигев 1995.

тясно обвързани със социално-икономическите. Периодът на съвременността се определя като времето след 1944 г. – време, когато настъпват дълбоки („революционни“) промени и се изгражда ново социалистическо общество.“ (Лулева 2012б: 23). Затова е необходим критичен прочит на начина, по който социалистическата етнографска литература отразява осъществяването на този процес и въздействието му върху селото. Тук ще бъдат разгледани само ключовите автори и аспекти от техния анализ върху темата за колективизацията[18].

Първите етнографски проучвания, посветени на културните и социалните промени в селския бит, на преобразуването на селския начин на живот и на съвременното селско семейство, настъпили в резултат на „социалистическото преустройство“, се появяват още в средата на 50-те години. Те разглеждат предимно проблемите на социалистическия начин на живот, миграцията от селото към града, архитектурата и благоустройството на социалистическото село, организацията, бита и труда в кооперативните стопанства.

Във времето, когато започват първите изследвания на социалистическото село, историзмът се утвърждава като методология в етнологията. В много от тях той е съчетан със социологически подход. Основна характеристика на публикациите върху колективизацията и „социалистическото преустройство“ на селото от това време е, че те са базирани на марксисткия социално-класов възглед, който поставя акцента върху идеята за „класовия антагонизъм“ и „класовата борба“ като единствен и най-важен двигател на обществения прогрес и историческото развитие.

[18] Детайлен анализ на проблемите на колективизацията в изследователската област на етнологията вж. у Янчева 2012.

За първи път Стоян Романски (в уводната статия на том 1 от Известията на Етнографски институт с музей) определя, че най-първостепенна задача пред Института и българската етнография на съвременността е изследването на явленията и „проявите на народния бит“, които изчезват под влияние на социалистическото преустройство (Романски 1953: 3–6). Сред тях той посочва „бита и фолклора на ТКЗС“, като уточнява, че това включва „изследване на промените, които настъпиха в народния бит и култура вследствие на установяването на новия социалистически строй, като на първо място се изследва развоят на бита в ТКЗС“.

В статията си „Нашата съвременност и етнографията“ Божидар Божиков поставя като научна задача пред етнографията изучаването на „развитието на производителните сили в селата“ и „новите производствени отношения“ в кооперативните стопанства, както и съпоставянето им със същите категории в градски, работнически условия (Божиков 1960: 513–523). Според него науката трябва да наблегне върху изучаването на промените в селското стопанство и неговите практики, на „социалистическото стопанство в селото“, на новия „социалистически бит и култура“ в селата, на етапите и съществените черти на развитието им. Изхождайки от тезата, че ТКЗС е средство за постигане на „по-заможен и по-културен живот“ на селското население, Божиков очертава някои теми, свързани с кооперирането. Това са изменението в социалната и властовата структура на селото, изживяването на традицията и религиозните предразсъдъци, закономерностите в прехода от „старо“ към „ново“, влиянието на града върху начина на живот, миграцията към града, архитектурното и благоустройственото обновяване на селата. За първи път се поставя задачата пред етнографията да проследи психологическите аспекти в прехода от частната собственост

към социалистическото производство[19]. Но някои от тези теми не привличат интереса на етнографите.

Божиков разглежда кооперирането като възходящ и позитивен процес, който оказва решаващо и „преломно“ въздействие върху промените в селския бит и култура. Този подход е идеологически предпоставен и характерен за всички изследвания от периода на социализма. Етнографската наука също възприема идеологическата постановка за приемственост между колективизацията и предсоциалистическото кооперативно движение. Така едновременно се легитимира форсираното кооперирание и се измислят дълбоките социалистически корени на кооперативното движение в исторически план. Колективизацията се разглежда като избор и борба на самите селяни и същевременно се изтъква, че тя е плод на инициативата и волята на партията.

Най-ранните етнографски публикации, които засягат темата за кооперирането и дейността на ТКЗС, са поместени в сборниците на Комплексните научни експедиции, организирани от ЕИМ през втората половина на 50-те години, а впоследствие – и в Известията на ЕИМ от 60-те години. Те концентрират вниманието си към три основни теми – архитектура и благоустройство (Харлаков 1956), бит и веществена култура (Пешева 1958; Вакарелски 1956), кооперативно животновъдство (Маринов 1955). От тях единствено Атанас Делибашев (Делибашев 1958: 387–393) посвещава на ТКЗС отделна глава от добруджанския сборник, която описва материалното състояние на ТКЗС. Васил Маринов посвещава три статии на кооперативното

[19] В действителност този аспект на изследователското поле е слабо застъпено в социалистическата етнография, най-вече в изследването Селото 1974; Драганов 1974; Живкова 1989 и Радков 1984 (за културната революция).

животновъдство, бита на овчарите и условията за работа в стопанството (Маринов 1955: 95–212; Маринов 1964: 145–179; Маринов 1966: 5–24). Публикациите от комплексните експедиции и Известията на ЕИМ отразяват първоначалния интерес на етнографите предимно към промените в материалната култура на селото и начина, по който те се отразяват на селския живот. Данните са представени описателно и не предлагат задълбочен анализ на цялостното състояние на ТКЗС, на мястото и ролята му в живота на селото.

Работата на Райна Пешева-Попова представлява специален интерес, защото тя е първият етнограф, който предлага задълбочен поглед върху ролята на кооперативните стопанства и колективизацията за развитието на междуличностните и обществените отношения. В студията „Материален и духовен бит на съвременното селско семейство в с. Ръжево Конаре, Пловдивско“ (Пешева 1961: 5–71) и книгата „Бит и култура на селото“ (Пешева 1970) тя съсредоточава вниманието си само върху описание на осъвременените елементи от бита и материалната селска култура, без да представя цялостна картина на материалната култура, нито на духовната и на обредната система. Акцентира се върху благоустройствените промени в селото и в дома, нововъведенията в обзавеждането, облеклото и храненето на кооператорите, промените в празнично-обредната система, съвременното състояние на селското семейство, обществено-културната ангажираност на селското население. Анализът на всички засегнати теми и проблеми е изграден на базата на „историческия подход към бита“, подчинен на сравнителната дихотомна рамка между старото и новото, между „назадничаво“ и „прогресивно“, между примитивно и модерно, между капитализъм и социализъм.

Описанието на измененията в материалния бит са силно идеализирани. Райна Пешева приема, че преобра-

зяването на селото и частните домове се дължало на намесата на социалистическата държава и на колективизацията. Според нея то се развива като последователен процес, съпътстващ темповете и етапите в развитието на кооперативното стопанство. Така тя обвързва „укрепването“ на кооперативното стопанство и националната индустрия с нарастването на доходите на кооператорите, което им позволява да влагат повече средства за построяването на нови и модерни домове.

Пешева улавя едно от най-съществените влияния на колективизацията върху бита: тя освобождава семейството от зависимостта на частнособственическото стопанство и от редица стопански дейности. Това създава условия за пренасочване на вниманието от имота към човека и той застава в центъра на бита с неговите всестранни потребности. Според нея кооперирането на земята способства за засилване и подобряване на грижата към човека: личността придобива стойност в ценностната система на селянина. Авторката добавя, че изнасянето на селскостопанското производство извън дома и семейството и поставянето му в публичната сфера превръщат селскостопанския труд от съдба в професия, а оттук – в личен избор. От производствена единица семейството се превръща в чисто битова единица, а домашното стопанство от основен източник на доход се трансформира във вторичен. Земята е лишена от моралната и капиталовата ѝ стойност. Всички тези обстоятелства създават условия за промяна в отношението на селското население към труда на полето. Той загубва своята значимост за формирането на личността, социалния статус и престиж, и съответно – привлекателността си като форма на личностна и професионална реализация. Образованието, като възможност да се избегне тежкият и неприятен селскостопански труд, се превръща в средство за социално и икономическо израстване. Според Пешева

това допринася за изравняването на социалните позиции между мъжете и жените, тъй като последните получават по-големи възможности за професионална реализация. Тя обаче пренебрегва темата за влиянието на кооперативните стопанства върху социалната стратификация.

Темата за социалистическото преустройство в селото е засегната и в колективното изследване „Основни насоки в социалистическото преобразуване на бита и културата в селата на Бургаски окръг“ (Тодоров 1970), което е резултат от етнографски проучвания през 1966–1967 г. Задачата на етнографския екип е „да подпомогне окръга в подетата работа за издигане равнището на социалистическия бит и култура на селото“, да посочи „пътищата и формите на стопанска, административна, домашно-битова и културно-просветна организация (…) за подобряване на бита и културата на селското население“. Етнографите си поставят не само изследователски, но и активни преобразователни цели, а изследователите от наблюдатели се превръщат в действащи агенти на промяната, т.е. те приемат ролята на моделиращи новото социалистическо село и селския труженик[20]. Всички статии са базирани на анализ на състоянието на селата и на предписанията и практическите препоръки за подобряване на живота в тях.

Анализира се влиянието на колективизацията върху демографското състояние на селата. Авторите издигат идеята за децентрализиране на индустрията и изнасянето на част от нея в селските райони, за да се ангажира свободната работна ръка. Те регистрират връзка между ръста на развитие на кооперативните стопанства и равнището на социално- културната сфера в съответните села и

[20] Консултативният аспект от работата на етнографите се открива и в статиите: Георгиева 1967: 5–76; Пешева 1963.

изтъкват водещата роля на ТКЗС в архитектурното благоустрояване на селата.

Книгата „Душевност на българския селянин“ на Минчо Драганов (Драганов 1974) е посветена на светогледа, ценностната система и психологическите нагласи на селското население от началото на 70-те години. Тя е богата на теренен биографичен материал. Авторът анализира отношението на дребните собственици към земята и собствеността и търси психологическите причини за силната им привързаност към нея – връзката между жизнената история и мястото, голямото значение на земята за успешното осъществяване на живота и породената от това необходимост от личен контрол над собствеността и неизбежния за всеки човек стремеж към притежание. Драганов акцентира върху отношението и настроенията на стопаните към кооперирането, но допуска, че „колебанията“ им по този повод се дължат единствено на вражески внушения и страх от неизвестното.

Колективното изследване „Селото: хората, земята, времето, трудът“ (Селото 1973) се интересува от измененията в ценностната система, психологическите нагласи и начина на мислене на селянина кооператор в периода на преструктуриране и окрупняване на селското производство от ТКЗС към АПК. Разглежда се отношението към труда, земята, собствеността, стопанството като икономическа и социална единица и механизмите, които са ги провокирали. Обръща се внимание на социалния климат в кооперативния колектив, на промените в отношенията между кооператорите и управленските структури след окрупняването на ТКЗС в АПК.

Изследването разглежда измененията в чувството за собственост и приема, че то се е редуцирало в две посоки – към дома и материалното издигане на семейството и към кооперативното стопанство като цяло, което се превръща

в проекция на индивидуалната изява и стремеж за себедоказване. Така се застъпва друга важна тема, която до този момент не е намерила място в етнографията – за чувството за обществена собственост, което според авторите достига своята кулминация в резултат на масовизацията на кооперативните стопанства. Анализът следва идеологическата рамка на сравнението между града и селото и противоречията между умствения и физическия труд.

Влиянието на града върху развитието на селото е основен момент в другото социологическо изследване с етнографски прочит – „Малкото българско село“ на Досю Лангазов (Лангазов 1984). И за него е присъщ историческият подход и противопоставянето на социализъм и капитализъм. Книгата предлага историческо проследяване на процесите на кооперирane в с. Пушево, но и анализ на „емоционалното и психологическо отношение [на селското население – б. а., Я. Я.] към кооперирането“. Приложени са интервюта и архивни документи, които за първи път отразяват първоначалното колебание и конфликти сред населението. Акцентира се върху отмирането на традиционната същност на селянина вследствие на свиването на селския труд и др.

Изследванията на Досю Лангазов (Лангазов 1984), Иван Радков (Радков 1984) и Веска Живкова (Живкова 1989) в областта на социология на селото използват етнографски методи на теренно изследване и представляват прелом в изучаването на колективизацията през социализма, защото насочват вниманието си и към самия процес на нейното осъществяване. Едва тогава (средата на 80-те години) в науката за първи път, макар и в смекчен тон, се опровергава наложеното от идеологията в продължение на десетилетия твърдение, че кооперирането е осъществено и прието от цялото селско население доброволно, с възторг и ентусиазъм. Заговаря се за „колебание“,

за страх и недоверие сред селяните към кооперативния строй, за нарушаване принципа на доброволността и др.

В социалистическата историография няма цялостно етнографско изследване, посветено на кооперирането, на живота и работата в ТКЗС, на влиянието му върху всекидневната култура на селото. В текстовете от времето на социализма не се прави разлика между термините „кооперириране“ и „колективизация“. Те се използват, за да отразят създаването на кооперативния сектор в националното стопанство чрез обединяването на частните стопанства в ТКЗС.

Съществен момент в етнографските трудове от този период е, че разглеждат резултатите от социалистическото преустройство на селото, но не и самото явление – как се е осъществило, чрез какви механизми си прокарва път и как е възприето от селското население. Етнографите от периода на социализма възприемат понятието „социалистическо преустройство“ като цялостен проект на БКП за модернизиране в бита, начина на живот и културното равнище на селското население. Така в етнографската наука се пренебрегва ролята на колективизацията и на кооперативните стопанства за осъществяването на този процес. Малцина са авторите, които обръщат внимание на влиянието на кооперативните стопанства и колективизацията върху развитието на междуличностните и обществените отношения. Модернизирането в селския живот се възприема като навлизане на градската култура или постигане на градски форми на бита.

Изследванията, посветени на духовната сфера, информират за интереса и отношенията на селяните към обществената дейност и сферата на свободното време, които идеологията приема като маркери за качеството на живот. Скрити остават нововъзникнали в резултат на колективизацията явления като кооперативният дух,

кооперативната нравственост, кооперативният живот и ежедневието в ТКЗС, властовите отношения и разпределението на влияние и икономически ресурси. Темите за празничната система в рамките на кооперативния живот, за съвместяването ѝ с традиционното домашно празнуване също не са изчерпателни.

Слабо е засегнат въпросът за ролята на колективизацията и кооперативните стопанства в измененията на социалната структура в селата. В това отношение се обръща внимание предимно на положението на жената в контекста на традиционните ѝ роли като майка и домакиня, а животът, дейността и позициите на жената кооператорка в рамките на обществената сфера или на кооператива остават напълно пренебрегнати. Не се засяга въпросът за позициите на жените в управлението и оперативното ръководство на ТКЗС или други местни структури, за ролята им за развитието на стопанството, за достъпа им до властовите и икономическите ресурси. Неизследван е въпросът за неравностойното положение на кооператорките спрямо работничките, служителките и други професии по отношение на достъпа до социалните придобивки като здравно и социално осигуряване, право на отпуск по майчинство и др. Темата за промените в социалните позиции и живота на младежите също остава пренебрегната.

„Преустрояването“ на кооператорското ежедневие привлича етнографското внимание само с неговата обозрима, материална страна. Въпросите за самото осъществяване на колективизацията и спомените на кооператорите за този период, за сблъсъка на интереси в икономически и в етичен контекст, за конфликтите в кооператива не привличат вниманието на етнографите. Причините за липсата на етнографски интерес към изброените теми се дължат на идеологическата рамка, в която са поставени. Ана Лулева показва, че като цяло етнографията на социализма е бази-

рана на количествените методи и системно-структурния подход към културата, които „поставят в центъра на изследванията промените в културната система, функциите ѝ, съотношението традиция – иновация“ (Лулева 2012б: 24). Полето на изучаване на социалистическата култура и колективизацията в частност се стеснява не само от подхода, но и от използваните понятия. Социалистическите трансформации в живота на обществото са отразени чрез основните понятия „бит“ и „народна култура“. Те акцентират върху етническия аспект на културата и върху мястото на традиционната култура в социалистическия начин на живот. Тези понятия ограничават изследването на „социалистическото преустройство“ и кооперативния живот в селото основно до материалната култура и отмирането на традиционните празници.

Проблемите на колективизацията и социалните трансформации, които тя предизвиква, предизвикват интереса на външните изследователи (например Kideckel 1993; Verdery 1983; Крийд 2005), които работят в източноевропейските страни в периода на социализма. Те обаче също са принудени да се съобразяват до известна степен с държавния контрол върху избора на терен, изследователски проблем, източници на информация и дори върху поведението им.

С настъпването на промените през последните 20 години в България естествено се поражда потребност от преосмисляне на въпроса за колективизацията и последствията от нея не само в научния, но и в обществения дискурс. Базирайки се върху анализа на богат сравнителен архивен материал, Владимир Мигев (Мигев 1995) прави нов цялостен макроисторически прочит на процеса на колективизацията. Използваните от него методи позволяват да се открият паралели в осъществяването на процеса в различните области на страната и да се проследи посоката

на движение и въздействието на централната държавна политика върху решенията и действията на местния политически и управленски елит. Историческите изследвания на Калин Йосифов (Йосифов 1999, 2003) също са посветени на самия процес на колективизация и масовизация, но те съсредоточават вниманието си върху въпроса за насилието, прилагано при тяхното осъществяване. Характерното и за двамата автори е, че те анализират историческите събития и контекст от гледна точка на властта.

Значимо място сред етнологичните изследвания, посветени на селото през социализма, заема международният българо-немски колективен изследователски проект „Всекидневна култура на социалистическото село Радуил“ (1993–1997 г.), който проследява микроисторическите и локалните аспекти на социо-културните, политическите и икономическите промени в селото. Анализират се поведенческите стратегии за справяне със социалистическото всекидневие и социо-културна промяна в селата, настъпила в резултат на колективизацията, както и въздействието на властовите структури върху тях (Рот 1997, 1998; Добрева, Рот 1997; Добрева 1994, 2000, 2003; Петров 1997, 2003; Волф 1997, 2003). Изследователите се интересуват също от житейската и селищната история (Волф 2000 – за „преживяната история“; Добрева 1997а, 1997б – за стратегиите в спомнянето за колективизацията). Въпросът за колективизацията е поставен в контекста на всекидневната селска култура.

Габриеле Волф представя методологията на проекта (Волф 2000), чиято цел е да комбинира различни източници на информация и подходи, вариращи от обективни методи като история на селището, на микроистория на събитието, до субективни методи, ориентирани към житейските истории на обитателите. Микроисторическият подход позволява изясняване на начина и времевата пос-

ледователност при осъществяване на „голямото“ макроисторическо събитие на местно ниво. Чрез този метод „отделните аспекти на локалната история образуват историческия контекст за етноложкото изследване на „всекидневната култура в социалистическото село“ (Волф 2000: 9). Изследователският подход на „преживяната история“ („erlebte Geschichte“) се фокусира върху субективния аспект в преживяването на дадени исторически процеси. Неговата цел е да постигне „историческата реалност“, като записва спомените на местните хора. За „преживяната история“ е важен житейският опит на хората, т.е. житейските истории и спомени създават история на всекидневния живот, чиито елементи не са местното преживяване на големи макроисторически процеси (което е типично за метода на устната история), а преди всичко те отразяват процеси, събития, преживявания, които са от значение за живота на хората. Изследователската перспектива на проекта „Радуил“ възприема спомените за „субективните преживявания“ като резултат от „настоящата оценка на информаторите за собствената им биография“ (Волф 2000: 11). Подходът на „преживяната история“ позволява да се проследят и сравнят различните индивидуални интерпретации на процеса на налагане на социалистическия строй и колективизацията на местно ниво. По този начин се създава наситена историческа картина, като се вземат предвид ограниченията, които ретроспективният характер на паметта налага. Третият подход, който Волф възприема, е „собствен живот“. Той се фокусира върху поставянето на собствения живот в центъра на изучаваното събитие, като се основава на множество биографични, нестандартизирани и дълбочинни интервюта.

Доротея Добрева анализира стратегиите за спомняне на колективизацията (Добрева 1997). Авторката също използва подхода „преживяна история“, за да изследва

паметта на местното население и настоящата оценка за колективизацията. Въпреки това, тя не си поставя за цел да изследва колективизацията като сфера на колективната памет. Добрева използва спомените като инструменти за разбирането на миналото от гледна точка на социалните актьори и за сравняване на техните версии с документираната версия на властта. Чрез изучаването на работата на паметта в Радуил тя формулира основния теоретичен извод за несъответствието между стандартите, идеалите и реалността при осъществяването на колективизацията. Спомените на местните хора я разкриват като наложен от властта процес и засягат темата за нарушение на принципа на доброволността.

Джералд Крийд (Крийд 2005) посвещава изследването си на „приложимите стратегии“ и практики, които кооператорите използват в ежедневието си, в резултат на което „облагородяват“ и „коригират“ („опитомяват“) социалистическата система, придавайки ѝ, според него, специфични български черти. Той прави задълбочен анализ на процесите на реформиране на социалистическата система и последствията от тях върху настъпващия преход. Основен акцент в изследването му е съвместното съществуване и съчетаването на противоречиви тенденции и елементи от социалистическата действителност.

Изследването на Михаил Груев (Груев 2009) се базира на методите на социалната история. Той прави обобщения въз основа на ситуацията в българския Северозапад, но разглежда колективизацията на фона на целия етап на осъществяване на „социалистическата революция“ в страната и конкретно в селото. В анализа съпоставя позициите на властта с тези на населението. Погледът му е съсредоточен едновременно върху политическите и икономическите инструменти, с които местната власт си служи, за да прокара линията си и да създаде политически

комфорт за осъществяването на процеса, както и върху съпротивителните средства, които стопаните се опитват да прилагат.

Колективизацията в селското стопанство и социалистическата трансформация на всекидневната селска култура не са изолирани процеси, характерни единствено за България[21]. В сравнителен план интерес представляват изследванията, посветени на тези процеси в Румъния, тъй като те в най-голяма степен се доближават до ситуацията в България. Дейвид Кидекел (Kideckel 1993) също насочва вниманието си към практиките и стратегиите на селяните, с които се стремят да овладеят и адаптират социалистическата действителност. Акцентът е поставен върху взаимното влияние между местните практики и действия и държавната политика, разглежда осъществяването на колективизацията в Румъния и въздействието на този процес върху трансформацията на селския всекидневен живот. Колективният труд под редакцията на Константин Йордачи и Добри Добринку (Iordachi 2009) е резултат от дългогодишно интердисциплинарно изследване „Transforming Property, Persons and State: Collectivization in Romania, 1949–1962“, което се базира на различни методи и източници – архивни документи, официални статистически и нормативни документи, записване и анализ на устни разкази и биографични интервюта. Авторите разглеждат процеса като фундаментално средство за разбирането на структурата на социалистическата държава. Съществен принос в работата им е стремежът да обхванат движението на целия комплекс от взаимодействия и връзки, което се осъществява както между централната

[21] Подробно представяне на западната историография по въпроса за съветската колективизация и процеса в останалите социалистически страни у Kligman, Verdery 2011: 2–3.

колективистична политика и нейното прилагане на местно ниво, така и изобщо между отделните региони на страната в различни времеви етапи. За целта част от изследването се фокусира върху политиката на централно и национално ниво, а друга – върху конкретни случаи, свързани с преживяването на колективизацията в различни области и локални общности на Румъния.

През 2011 г. е публикуван и съвместният труд на Гейл Клигман и Катрин Вердери „Peasants Under Siege. The collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962“ (Kligman, Verdery 2011), в който те чрез изследване върху работата на паметта и върху официални архивни източници съпоставят гледните точки на местното селско население от различни региони на Румъния с тези на партийните функционери (на местно и централно ниво), които участват в процеса на колективизация и в пропагандирането му. Двете антроположки разглеждат колективизацията като „атака върху фундамента на селския живот“, както и върху разбирането на селските стопани за себе си, и следователно като травматогенен процес (Kligman, Verdery 2011). Акцент в тяхната работа е „педагогиката на властта“ или механизмите, които тя използва, за да наложи своите идеи и да постигне целите си. Обръща се внимание на структурата и поведението на агитаторските групи и техните средства за манипулиране на социалния контекст в селата (Verdery & Kligman 2011). Една от основните тези на авторките е, че колективизацията е онзи макропроцес, който позволява на Партията държава да консолидира силите си, да формира своята същност, както и същността на своите агенти (кадровия апарат) и на своите „поданици“, които са принудени да „изтърпят“ („изстрадат“) нейната политика.

Някои изследвания разглеждат колективизацията и последствията от нея в контекста на цялата „социалисти-

ческа революция“ в България. Такова е изследването на Улф Брунбауер (Брунбауер 2010), който акцентира върху демографските изменения в селото, предизвикани от индустриализацията на селското стопанство и пренасочването на свободната работна ръка към промишлеността. В сравнителен план може да се посочат проучванията на Катрин Вердери (Verdery 1983, 1996), която разглежда същността и мястото на румънските кооперативи в рамката на цялата социалистическа система. Тя разглежда процеса на колективизацията и начина, по който е третирана земята през социализма, от гледна точка на проблемите при деколективизирането на земята. Ивайло Знеполски (Знеполски 2008) засяга много въпроси, свързани с последствията от колективизацията в обществения живот, макар и да не се занимава с този проблем директно. Той очертава принципите за социалната диференциация в рамките на социалистическото общество и характеристиките на отделните групи, като акцентира върху поведението и структурата на номенклатурата. Разглежда характера на корупцията през този период, анализира причините, които я провокират, и последствията от нея.

Съвременните етноложки изследвания върху социалистическите трансформации в селото се характеризират с интереса си към стратегиите, които хората мобилизират, за да се справят с наложената им система, за да се адаптират към нея и да овладеят нейните форми (Kideckel 1993; Добрева 1997а, 2000, 2003; Крийд 2005; Iordachi 2009; Kligman, Verdery 2011).

ГЛАВА ПЪРВА
ИДЕОЛОГИЧЕСКИЯТ ПРОЕКТ ЗА КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ

Настоящата глава си поставя за цел да проследи не историческото развитие на колективизацията като процес, нито резултатите от нея, а идеологическия проект за осъществяването ѝ, както е замислен от партийните ръководители и идеолозите. Интересът е насочен към опорните пунктове на проекта и основните му характеристики, защото, както казва Янош Корнай, „Идеологията е душата на властта“ (Корнай 1996). По този начин ще се открояят стълбовете на идеята за колективизация, които легитимират действията на властта. Търсят се отговори на въпросите: Как българските „строители на социализма“ представят осъществяването на колективизацията пред народа? Как обосновават нейната необходимост? Какви са идеите им по отношение на отделните характеристики на процеса, на структурата и организацията на самите ТКЗС? Какви са очакванията им за резултатите от неговото осъществяване?

В тази част ще се опитам да покажа как социалистическата идеология е адаптирана и приложена в българските условия. Този анализ има значение, защото, съпоставен с изводите от следващите глави, показва противоре-

чието и разминаването между идеологията и практиката; между официалната политика и публично оповестените намерения на властта, от една страна, и нейните фактически действия и стратегии, от друга. Серто определя официалния дискурс като онова, което кара (а защо не и „принуждава“) масите да вярват, но „никога не дава това, което обещава“ (Серто 2002: 193). В социалистическата и кооперативната идеология такива утопични „обещания“ са светлото бъдеще, равенство, прогрес и др.

В края на 40-те години на XX в. управляващите изповядват марксистко-ленинската идеология за колективизацията на земята и изграждането на кооперативен строй в селското стопанство, върху която разработват програмата за социалистическото преустройство на българското село. Пропагандата определя трудово-кооперативното стопанство като единствен изход за преодоляване на крайната изостаналост в селото, като единствено възможно средство за модернизиране на селското стопанство и на селото като териториална, социална и икономическа единица. За да бъде приета новата програма от селското население, идеолозите се стремят да покажат историческа приемственост между ТКЗС и предсоциалистическите кооперации, които от началото на века се разпространяват в цялата страна и набират популярност и доверие сред стопаните. ТКЗС са обявени за наследници на старите производителни и всестранни кооперации и затова не е случайно, че преди да се обнародва законът за ТКЗС през април 1949 г., кооперативите в много села възникват като отдели на кооперациите (Матеев 1967; Гатев 2009; Илиев 2002).

Анализът на официалния проект за колективизацията използва като структурна рамка текста от брошурата на Георги Димитров и Вълко Червенков (Димитров, Червенков 1951), която най-последователно и изчерпа-

телно представя идеите на двамата партийни и държавни лидери за социалистическото преустройство на селото. Освен него са използвани и други техни речи и доклади (Димитров 1950; 1948–1949а; 1948–1949б), изказвания, публикации и научни трудове на други партийни водачи, кооперативни дейци и критици на съвремието (Димитров, Коларов, Трайков 1947; Димитров, Трайков 1948; Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948). Важни източници на информация са трите примерни устава на ТКЗС от 1950, 1955 и 1958 г.[1], между които има известни различия.

I. Георги Димитров пръв обосновава причините, набелязва методите и пътищата за осъществяването на колективизацията и модернизирането на селското стопанство, като разработва своята програма въз основа на марксистко-ленинските принципи (Димитров, Червенков 1951: 2). Според него социалистическото строителство може да се осъществи единствено чрез съюз между пролетариата и селячеството под ръководството на Комунистическата партия и работническата класа, които са „основна гаранция“ за построяване на социализма. Работническо-селският съюз е обявен за „гръбнака“, който трябва да поддържа властта на трудещите се.

Развитието и модернизирането на селското стопанство в условията на социалистическия строй може да се

[1] *Примерен устав на ТКЗС.* София, Изд. на БКП, 1950 г., който е приет на II Национална конференция на ТКЗС на 5–7 април 1950 г.; *Примерен устав на ТКЗС.* София, Земиздат, 1955 г., който дублира първия, но е изменен и допълнен на III НКТКЗС през декември 1953 г., както и на IV НКТКЗС през февруари 1955 г. и е утвърден от МС през март същата година. Последният *Примерен устав на ТКЗС,* публикуван в Известия на Президиума на Народното събрание, год. IX, бр. 14, 18 февруари 1958 г., е изменен и допълнен от V НКТКЗС през декември 1958 г. и е утвърден през февруари 1958 г. от Президиума на Народното събрание.

осигури единствено чрез масово кооперииране, чрез обединение на всички разпокъсани дребни и едри частни парцели в едри кооперативни земеделски стопанства, „около социалистическата индустрия“, т.е. подпомогнати от нея. Георги Димитров предвижда този процес да бъде подкрепен и с финансовата помощ на държавата чрез отпускане на безлихвени кредити и безвъзмездни помощи, чрез широко въвеждане на модерна техника и технология[2]. Цитирайки Ленин и Сталин, той изрично отбелязва, че процесът на кооперииране в България трябва да се осъществи чрез „доброволното съгласие“ на индивидуалните селски стопани. Според него кооперацията трябва да носи „солидаристично-демократичен дух“ (Димитров 1950: 7).

II. Георги Димитров се отличава с „по-умерени“ възгледи по отношение на формата на обединяване на земята, като поддържа идеята за колективизация, а не за национализация (Димитров, Червенков 1951: 2).

На първо място той изтъква невъзможността в условията на социалистически строй да съществуват две противоположни нехармониращи стопански системи. От едната страна това е едрата социалистическа, т.е. национализирана индустрия, минното и банковото дело, които поели по новия път на развитие и според партийните идеолози бързо показвали положителни резултати – увеличаване на трудовата производителност, подобряване жизнения стандарт на работническата класа, нарастване на промишлената продукция. Развитието на индус-

[2] Тази идея той възприема от Ленин и Енгелс, според които социалистическата държава трябва да подпомогне кооперативния строй чрез политически и материални привилегии, както и самите кооператори чрез премии за насърчаване на тяхната производителност, чрез обезпечаване при неурожай, суша или глад, но и чрез „контрол върху съзнателността“ им (Ленин 1949а: 6–15), чрез предимства като достъпни и изгодни заеми с ниски лихвени проценти, погасяване на дългове към банки, инвестиции и др. (Енгелс 1967: 504).

трията щяло да доведе до увеличаване на работническата класа, до разрастване на градовете и умножаване на потребностите им от суровини и хранителни продукти. На срещуположната позиция идеолозите поставят частното еднолично разпокъсано селско стопанство, отличаващо се с техническа и технологична изостаналост и слаба производителност. В това те виждат причините за неспособността на частното стопанство да задоволи нарастващите потребности на промишлеността, работническата класа и на града, но също и за възпрепятстването му самостоятелно да постигне модернизация, рационализация и развитие на производителността.

Според идеолозите само едрите, технически оборудваните и модернизирани стопанства били в състояние да задоволят нарастващите нужди на промишлеността и градското население. Дребните разпокъсани еднолични стопанства и дребностоковият им характер пречели на възможностите за модернизиране, интензифициране и машинизиране на селското стопанство. Производителността им непрекъснато спадала в резултат на непрестанното им раздробяване от делбата между наследниците.

Димитров възприема идеята на Маркс и Ленин, че дребното частно стопанство е източник на капиталистически елементи[3]. Според него частната собственост върху земята и продукцията подтиквала стопаните да се стремят към по-високи доходи и поддържала надеждата за натрупване на богатство или разширяване на частното стопанство в бъдеще. Това според него е предпоставка за спекула, развитие на черния пазар и експлоатиране на

[3] Когато производителността на земеделския труд започне да надвишава индивидуалните възпроизводствени потребности на човека, в селското стопанство навлизат капиталистическите производствени отношения, които Маркс възприема като „средство за заробване, експлоатация и пауперизиране“ на селячеството (Маркс 1968: 512).

градското население, което е зависимо от селскостопанската продукция.

От друга страна, макар и потенциални стожери на капитализма, дребните и средните селяни, които преобладавали сред селското население, също са възприемани като обект на експлоатация от едрия капитал. Вълко Червенков отбелязва, че чрез кооперирането те „получават възможността да се избавят от капиталистическата експлоатация, от разорение и нищета, да станат труженици на социализма“ (Димитров, Червенков 1951: 6), а Димитров ги нарича „роби на своето дребно парче земя“, които биха печелели повече от него, ако се включели в едрите кооперативни стопанства (Димитров 1948–1949б: 375)[4]. Тези твърдения влизат в противоречие със споменатите причини за необходимостта от социалистическо преустройство в селското стопанство. Идеологически „експлоатирането“ се свързва с икономики, в които преобладава едрият частен капитал, но по това време в България индустрията, банковият и търговският капитал вече са национализирани и са в ръцете на държавата, а „народната власт“ е установена. В такъв случай изводът на идеолозите за експлоатирането на селяните е твърде противоречив, тъй като в

[4] Идеите на българските лидери са последователни спрямо марксистко-ленинската идеология. Една от причините, която Маркс изтъква за необходимостта от национализиране на земята, са нищожните добиви при частното владеене и големите разходи под формата на данъци, такси и доставки, лихви към банките. Според него фермерите са приковани към земята, което ги принуждава да се вкопчат фанатично в правото си на собственост върху своето парче земя като единствен източник на сигурност за запазване на статуквото му (Маркс 1965: 57). Енгелс смята, че частната собственост нито прави фермерите реални собственици на земя, нито им позволява свободно да разполагат с нея. Напротив, те са под постоянната зависимост от волята на банките, кредиторите и инвеститорите, което поддържа особена форма на тяхната експлоатация (Енгелс 1967: 496).

българските условия те са подложени на експлоатиране единствено от държавния капитал.

Според българските държавни ръководители целта на социалистическото преустройство на селото е премахването на собственическите интереси на селяните и преодоляването на различията между града и селото (Димитров, Червенков 1951: 15–16; Димитров, Коларов, Трайков 1947: 17). Те посочват четири основни различия между селото и града: 1. Изоставане на селото по равнището на производителните сили и материално-техническата база; 2. По-ниска степен на обобществяване на селското производство, дължащо се на различните форми на социалистическа собственост в града и селото, т.е. обществена и кооперативна; 3. Различия в начина, формите и равнището на заплащане на труда; 4. „По-ниска степен на културно-битово равнище на селото от града“.

Различията между града и селото са разглеждани като продукт на „антагонистичните обществени отношения“ при капитализма, при които те са поставени в противоположните лагери на бедни и богати, експлоатирани и експлоататори. Следователно най-значимият фактор, който бил в състояние да преодолее тази противоположност и да премахне различията между селото и града, е победата на социализма и сливането на селското стопанство с индустрията (Бойчев 1964). Първата стъпка в тази насока е именно кооперирането на селските стопанства.

Един от най-важните аспекти за преодоляване на различията между града и селото е „приближаването“ на заплащането на труда в ТКЗС към заплащането на труда в индустрията и другите държавни предприятия. Тук интерес представлява идеята за „сближаване“, а не за изравняване на заплащането. Тя е предопределена от идеологическата постановка за водещата роля на работническата класа в „братския работническо-селски съюз“. Това

можело да се постигне само чрез въвеждане на социалистически принцип на възнаграждение на труда в селското стопанство според труда и чрез „сливане на кооперативната собственост с общонародната в единна комунистическа собственост“ (Бойчев 1964: 63).

III. „Задачите“, които Георги Димитров и Васил Коларов определят пред кооперирането и пред ТКЗС[5]. На първо място това са коопериране на цялото селско население и укрепване на съществуващите ТКЗС. Изрично се подчертава, че тези процеси трябва да се осъществят при сериозна организационна подготовка и след подробно проучване върху местните условия и възможности[6]. Тази постановка демонстрира стремежа на партийното и държавното ръководство за съобразяване с природните и икономическите условия на региона, но и с психологическите настроения на населението. Доколко тя е спазвана и при какви условия, ще стане ясно в следващата част на изследването. Кооперирането е юридически обосновано чрез Закона-наредба за ТКЗС от 25.04.1945 г. (НЗТКЗС 1945) – първият държавен документ, който поставя за цел обединяването на земя, инвентар и труд в трудово-кооперативни стопанства. Той предвижда земята да се стопанисва и обработва общо чрез „задружен труд“ и активно приложение на земеделската наука и техника.

Третата „задача“ пред колективизацията е модернизиране на селското стопанство, което управляващите възприемат конкретно като индустриализиране и интензифи-

[5] Димитров, Червенков 1951; Димитров, Коларов, Трайков 1947: 23 (Речта на Г. Трайков); Димитров 1948–1949а: 315.

[6] Това се потвърждава и в член 12 на ПУ от 1950 и 1955 г., и от член 19 от 1958 г. Тъй като третата редакция на ПУ от 1958 г. се отличава с някои разлики в последователността на членовете, а понякога и с тяхното съдържание, впоследствие само тя ще бъде уточнявана, за да се избегне претрупаност в текста.

циране на селското стопанство, увеличаване на производителността и ефективността на селскостопанския труд, което да доведе до превръщането му в „разновидност“ на индустриалния. Като четвърта „задача“ Георги Димитров посочва „материалното и културно издигане“ на селото, така че стандартът на живот в него да се изравни с градския. Последното се свързва с повишаване на доходите от селското стопанство, с подобряване условията на труд и качеството на живот в селото чрез архитектурно благоустройство и хигиенизиране на селата, домовете и стопанските съоръжения, чрез повишаване на образованието, постигане на социално равенство и осигуряване на редица социални придобивки и облекчения за кооператорите. Тези постижения трябвало да превърнат България в развита промишлено-земеделска страна, а селото – в културен и производствен център. В член 2 от ПУ се казва, че ТКЗС е „нов път за развитието на нашето селско стопанство, който води трудещите се селяни към социализма“. Следователно колективизацията е възприемана като един от най-важните механизми за „построяване“ на социализма. От нея се очаквало да премахне скритата безработица в селското стопанство като предизвика освобождаване на работната ръка, която щяла да остане излишна след уедряването и машинизирането на стопанството[7].

[7] Инж.-агр. М. Попов и инж.-агр. Г Хаджиев (Попов, Хаджиев 1947: 37–40) накратко набелязват икономическите задачи пред ТКЗС: 1. Прилагане на компетентно ръководство, модерна зоо- и агротехника и наука, в резултат на което да се постигне увеличаване на добива от единица площ и намаляване на производствените разходи; 2. Поставяне на селскостопанското производство на планова основа; 3. Интензификация в земеделието, с цел да се оползотвори излишната (скрита) свободна ръка и да се увеличи доходът от земята; 4. Облекчаване на труда и освобождаване на жените, децата и възрастните от селското стопанство; 5. Създаване на странични предприятия и производства към ТКЗС за пълно и рентабилно усвояване на излишната работна ръка; 6. Увеличаване на количеството и

Не на последно място по значение стояла задачата „да продължи укрепването на класовия съюз на работническата класа и трудещите се селяни“ (Димитров, Червенков 1951: 15–16). Той е наричан „боеви“ съюз, защото бил призван да се бори с изостаналостта на българското село, да събори „синурите между града и селото“ и да осъществи социалистическо преустройство на базата на ТКЗС (Димитров, Трайков 1948: 10).

Георги Димитров възприема идеята на Маркс, че работническата класа била концентрирана и обединена в големите промишлени центрове и отрасли от самия производствен процес, което я правело по-дисциплинирана, по-добре организирана и по-сплотена за единодействие и противопоставяне (Маркс 1968: 512). Тези качества я превръщали в „авангард, преден отряд на останалата трудеща се маса“ (Димитров, Трайков 1948: 7–8; Димитров 1948–1949а: 292), в събирателен образ на „трудещия се народ“ и цялата нация[8]. БКП е издигната като изразител на интересите на работническата класа (пролетариата) и поема „ръководната роля“ в управлението на страната.

За разлика от работническата партия, селяните били разпръснати териториално в множество малки и големи села, което „пречупвало тяхната съпротивителна сила“ срещу експлоатацията и възпрепятствало тяхното обединение, а различията в социалния и икономическия им статус ги разединявали по отношение на техните еднолични интереси и политически позиции (Маркс 1968: 512). Затова те се нуждаели от „приятелството“ на пролетари-

качеството на продуктивния добитък; 7. Спиране на раздробяването на земята; 8. Организиране на социални грижи и осигурителни фондове за кооператорите.

[8] „Враговете на работническата класа бяха врагове на нацията.“ (Димитров 1948–1949а: 290–291).

ата, който да им помогне да се обединят и да „израснат“ в идеологическо отношение. Ленин определя, че единствено пролетариатът е способен „да откъсне селячеството от влиянието на буржоазията“, да му разкрие заблудите за неговото положение и „упадъчните“ ценности на дребнособственическия морал и да му покаже пътя към обединение и просперитет (Ленин 1955б: 349)[9].

Ролята и позицията на двете страни в съюза е недвусмислено определена от Ленин, който пише: „Селянинът, който живее от своя труд, е верен съюзник на съветската власт, към този селянин работникът се отнася като към равен, за него работническата власт прави всичко, което може да направи, и няма такава жертва, пред която би се спряла работническо-селската власт за задоволяване нуждите на тоя селянин.“ (Ленин 1955: 608). Вижда се двойственото отношение на Ленин към „трудовото селячество“. От една страна, той възхвалява могъществото и сплотеността на работническо-селския съюз и дори братската взаимопомощ и жертвоготовност, които според него характеризират здравата връзка между пролетариата и селяните. Но употребата на израза „като към равен“ отразява неравностойното положение на селяните в този „братски“ съюз.

[9] За да бъдат готови за обединението на дребните им частни стопанства в едри поземлени кооперативи, селяните трябвало да преживеят революция в своя начин на живот, ценностна система, мироглед и културен статус. Ленин използва още понятията „превратˮ, „цивилизованеˮ, „приучаванеˮ на селяните към културност и разумност, „пробуждане“ на социалистическото съзнание, а тях нарича „селячество“, „селска беднота“ или „грамадна маса“, с което подчертава тяхната първична, стихийна, трудно контролируема, разединена същност. Само когато постигнат организационно единство на обединена в интересите и действията си класа, те ще достигнат до най-високия етап на своето съществуване като общност (Ленин 1949а: 6–15).

Какво има предвид Ленин под категорията „равен“ на работническата класа? Факторът, който издига пролетариата на по-високо ниво на развитие в сравнение с капиталистите и селяните, е това, че той е движещата сила на „социалистическата революция“; той е „строителят“ на социализма като нов етап от развитието на човечеството; в резултат на своето пионерско прогресивно политическо съзряване той е призван и единствено способен да поведе съветския народ, световния пролетарий и дори цялото човечество към „светлото бъдеще“[10]. Именно приобщаването на селяните към прогресивната социалистическа идеология и към борбата на работническата класа за установяване на диктатура на пролетариата може да го приравни на нея, но не изцяло. Социалистическата литература винаги категорично подчертава, че в този „братски съюз“ ръководната роля е отредена на пролетариата, а селяните трябва да бъдат негова безрезервна опора. От своя страна, в замяна на подкрепата, пролетариатът се задължава да „обгрижва“ и „задоволява нуждите“ на селячеството. По този начин комунистическата идеология открито отхвърля класовата политика, щом като веднъж работническата класа е поела властта (Корнай 1996: 70).

Най-важната посредническа роля в осъществяването на работническо-селския съюз управляващият елит в България поверява на официално признатия БЗНС, който в качеството си на член на ОФ е обявен за „главен съюзник“ на БКП „под ръководството на проверените свои ръководители-отечественофронтовци“ (Димитров 1948–1949а). Следователно доверието на БКП към Земеделския съюз се базирало преди всичко на проверката, а не на споделените идеи. Съмнението в лоялността на зе-

[10] За месианското и патерналистично осмисляне на Комунистическата партия (Корнай 1996: 65–78).

меделските лидери било също причина за поставянето на БЗНС и на селяните като класа в сателитна, подчинена позиция в този, иначе обявен като „братски“, работническо-селски съюз. Въпреки че Земеделският съюз, участващ в правителството на ОФ, запазвал позиции и влияние сред селското население, в своите речи партийните лидери признават, че в началните етапи на кооперирането твърде малко земеделски привърженици членували в ТКЗС (Димитров, Трайков 1948: 32), което те обясняват с ожесточената вражеска пропаганда и „лошия подход“ на кооперативните и партийните ръководства. Разочарованието на партийния елит се дължало на очакванията им официалният БЗНС да мобилизира голяма част от селското население. Преобладаващите стопани обаче симпатизирали на „нелегитимните“ опозиционерски земеделски лидери Никола Петков и Г. М. Димитров (Гемето), тъй като те защитавали частнособственическите им интереси и по този начин възпрепятствали спокойното провеждане на колективизацията. Затова Георги Димитров и Вълко Червенков изтъкват, че тя се осъществявала в условията на „остра класова борба между свалените от власт експлоататорски класи и победилите трудещи се маси“ (Димитров, Червенков 1951: 8). Член 1 на Примерния устав на ТКЗС поставя задачата пред масовото коопериране да доведе до успешен край класовата борба, която имала две проявления – срещу външния и срещу вътрешния враг.

В идеологическата литература и в речите на партийните лидери врагът е отъждествен с политическата опозиция срещу „народната власт“, което му придава черти на „десничарски елементи“. Епитетите, с които е описван („реакционна или реставраторска опозиция“, „кулашките и вражески елементи“, „империалистическа агентура“, „англо-американски (или западен) империализъм“ или „империалисти“, „експлоататори капиталисти“) подсилват

негативната му същност. „Външният враг“ е постоянната и могъща заплаха на „западния, англо-американски империализъм“, който се намирал в противоборство с „най-добрия приятел“ на трудовия български народ – „великия Съветски съюз“ (от изток). Тези реакционни сили били източник на постоянни вълни от подривна дейност и пропаганда с цел „открита намеса“ във вътрешната политика на страната[11]. Местният враг в лицето на „кулаците и капиталистите-експлоататори“ е окачествен като проводник на чужди „империалистични интереси“ и черпел своите сили отвън. Като негови представители и водачи са посочвани действителни личности от опозицията – Г. М. Димитров, Никола Петков, Григор Чешмеджиев[12] и техните последователи „геметовци“, „николапетковици“, „дамянвелчевци“, „косталулчевци“, „гичевци“ (Кожухаров 1950: 8) и др. Най-тежкото обвинение срещу тях е, че са се поставили в служба на английските и американските „империалисти“ или че подстрекавали „реакционна опозиция“ в ОФ, т.е. че те са „прикрита вражеска агентура“[13]. В социалистическата реторика не се допуска идеята, че опозицията, „кулаците“ и капиталистите (в ролята на Врага) все пак са изразители на собствени интереси.

[11] Знеполски казва, че след Девети септември образите на империалистите и фашистите „се сливат в синкретичен образ на един двулик враг“ (Знеполски 2008: 116–120). Постепенно понятието „фашист“ в смисъла на враг се разширява в няколко направления – назад и напред във времето. Така буржоазията започва да бъде третирана като форма на фашизма, а след 1944 г. всеки не-комунист е възприеман като фашист, ако има различни представи за развитието на обществото.

[12] За тях: речта на Георги Трайков у: Димитров, Трайков 1948: 28; Димитров 1948–1949а: 290–291.

[13] За цялата полемика между БКП и БЗНС, за различията и приемствеността в двете идеологии: Знеполски 2008: 147–165.

„Кулаците“ били местното проявление на врага в рамките на селските общности, като съдържанието на понятието е изцяло заимствано от определението на Ленин (Ленин 1955: 521, 604; 1949б: 11–27), че това са „експлоататорите и спекулантите, които използват зърнените излишъци, за да трупат печалби“ по време на глада в Русия, или като „новите капиталисти“ (Ленин 1955: 521). Те наемали, т.е. „експлоатирали“, чужд труд, давали пари под лихва и били проводници на капиталистическите отношения. Това, което ги отличавало от помешчиците, е, че техният капитал не се основавал толкова върху поземлената собственост, колкото върху спекулантската търговия със зърнени храни в условията на държавен зърнен монопол и продоволствена криза. Въпреки това той смята, че те не трябва да бъдат лишавани от цялата им собственост, както помешчиците, а да се прекрати „спекулативната им дейност“. По отношение на помешчиците Ленин се обявява в програмата си за „абсолютна експроприация“ и сломяване на съпротивата им.

В България това деление на „кулаци“ и „помешчици“ не било необходимо, тъй като с някои изключения в действителност липсвали „едри капиталистически земевладелци“ в смисъла, влаган в марксистката идеология. Така че с етикета „кулаци“ били определяни предимно по-едрите стопани, които успявали да заделят излишъци за пазара и използвали наемен труд, както и онези, които се противопоставяли твърдо на колективизацията чрез агитация, саботаж при образуването на кооперативни блокове, чрез грабеж на кооперативното имущество и др. В групата на кулаците попадали и всички селяни, независимо от размера на стопанството им, които се опитвали да скрият или продават селскостопанска продукция на нерегламентираните пазари. В хода на колективизацията обаче, когато земята на „едрите“ стопани била експроприирана и броят

им намалявал, в тази категория попадали все повече и повече средни и дори дребни стопани, които поради нежеланието си да се кооперират, били третирани като кулаци.

Властта[14] легитимира своето присъствие в управлението, обявявайки се, че защитава интересите на народа и „трудещите се маси“, които са мнозинство и които по аксиома са носители на правилните и справедливи социалистически ценности. Идеологията представя политическите позиции на „трудовия народ“ като вътрешно пораждащи се, тъй като са резултат от едновременното действие на два фактора – той самостоятелно извоюва своята победа в „класовата борба“, но също така е носител на позитивни етични ценности („позитивни“ според неговите критерии като мнозинство, което владее правото (монопола) да налага собствена система от ценности и символи), тези позиции му се полагат по право, те са вътрешно присъщи за него. Поради това социалистическата реторика и идеология поставят знак на равенство между „враг“ и „опозиция“, в резултат на което всяка политическа идея или позиция, която по някакъв начин противоречи на официалната държавна идеология, автоматично е заклеймена като „неправилна“, „вредна“, „враждебна“, „незачитаща правдата“, „реставраторска“, „противонародна“ и „противозаконна“, без да ѝ се предостави възможност да бъде обоснована в публичното пространство.

Така в идеологическата литература изпъкват следните идеологически опозиции: Власт – враг; правителство на ОФ – „реакционна опозиция“; „народно-демократична власт“ – „вражеска агентура на западните империалисти“,

[14] „Властта“ е понятие, което тук се използва като обобщаващ образ на правителството на ОФ, народно-демократичната власт или дори на „ръководната роля“ на БКП, която, като изразител на интересите на пролетариата, се явява „авангард“ на трудещите се маси (работническо-селския съюз).

които пораждат други символни опозиции – вътре-вън, изток-запад, високо-ниско поле на действие. Като носител на позитивни морални ценности „трудовият народ“ и властта, която той издига, са поставени от идеологията във високото символно пространство. Те са носители на „прогресивни“ идеи и „правилната“ политика, на „здрави сили и отношения“ (между членовете на ОФ), тяхното управление си поставя за цел „развитие“ и „просперитет“, БКП – като негово организационно и политическо ядро – играе ролята на „авангард“, той разчита на подкрепата на „велик приятел“ и е призван да извърши „велико дело“ – изграждане на социализма в България. Опозицията (Врагът), напротив, заема ниските позиции на символната и ценностна вертикала. Би било уместно дори да се каже „низки“ позиции, защото нейните действия са окачествени като „прикрити“, „позорни“, „злостни“, „противонародни“, „реакционни“ и „подривни“ (саботажни), „подла и злостна пропаганда“ и др., а те самите са наричани „изменници“, „предатели“, „оръдия“, „слуги“ на империалистите, банкерите, капиталистите, търговците (т.е. на експлоататорите), на „монархията на Кобургите“.

Опозицията *вътре-вън* обаче не отразява съвсем точно начина, по който пропагандата представя политическите борби в страната. Противоборството Власт – Враг е представено като конфликт между една неделима и сплотена цялост и други външни сили, които се стремят да я нарушат. Опозицията Враг черпи сили *отвън*, тя е в позицията *вън от,* но също е и *откъсната от цялото* (тяло)*,* от трудещия се народ, и е „презряна“ от него (Димитров 1948–1949а: 291). Тя се проявява като „загниващия“, „упадачен“ елемент, който трябвало да бъде откъснат, отсечен, премахнат, за да съществува цялото.

Едновременно с представената дотук борба с външния враг, идеологията разпознава наличието и на вътрешно

присъщата „класова борба“, която подкопавала устоите на кооперативното движение отвътре. Това била борба в съзнанието на самите селяни, борба със съмнението и невежеството (както я наричали идеолозите, но в действителност била борба с надеждите и убежденията на стопаните); борба, която противопоставяла, от една страна, внушаваната същност на кооператорите да бъдат строители на социализма, а от друга, присъщата им същност на собственици на земя, каквито се надявали да останат, и които не можели да забравят какво губели. Вътрешната „класова борба“ в ТКЗС се изразявала в неспазване на трудовата дисциплина, в незачитане на колективната собственост, в неустойчивост на социалистическото съзнание и др. Според идеолозите опасността от тази борба се изразявала в стремежа на кооператорите (предимно поедрите собственици) да запазят изплащането на рентата. Сред вътрешните врагове попадала и друга категория селяни – тази на „временно заблудените“ привърженици на Никола Петков и Г. М. Димитров или на „непоследователните“ ОФ привърженици, които в резултат на „широка разяснителна работа“ трябвало да разберат погрешната посока на своите политически възгледи.

Острата „класова борба“ намирала израз и в конфликтите и напрежението сред населението, породени от въвеждането на системата за задължително предаване на селскостопанска продукция на държавата. Задачата на системата за задължителни доставки била да реши продоволствената криза в страната след войната. Според управляващите чрез нея държавата „разпределя по-справедливо задълженията между селските производители съобразно размера на техните земи и техните възможности и поощрява грижите на селските стопани за по-добра обработка на земята и по-големи добиви. Продавайки на държавата по нормирани цени част от своите произведения,

селските производители получават… по нормирани цени във все по-растящо количество необходимите им индустриални произведения.“ (Димитров 1948–1949а: 317). Същевременно се постигало „твърдо и справедливо съотношение между цените на стоките“, което би позволило на селскостопанските производители да стабилизират своя бюджет и да се превъзмогне непрестанното колебание в цените на продукцията.

Интерес за изследването представлява отношението на властта към поведението на некооперираните селски стопани спрямо системата за държавни доставки. Георги Димитров твърди, че „огромното мнозинство от трудещите се селяни изпълни честно и с готовност своите задължения към държава и народ. Само една незначителна прослойка, предимно от кулашките среди и от средите на бившата реакционна опозиция… се опитва да саботира и спекулира с хляба на народа“ (Димитров 1948–1949а: 317). Този цитат е пример за многобройните изказвания на партийните лидери, в които се прикрива недоволството сред народа срещу големия размер на налозите за държавни доставки и срещу често непосилните условия за тяхното изплащане (Мигев 1995). Подценява се и се премълчава широтата на разпространеното недоволство. Поради възприетия от официалния дискурс образ на селяните като съратници и другари на пролетариата в борбата за социалистическо преустройство и поради непрестанното внушаване в публичното пространство за победата на социализма и за доброволното и пълно приемане на неговите идеи от цялото население, признаването за недоволство сред огромни селски маси ставало недопустимо. Затова то се приписва на тази част от обществото, чиято дейност вече била заклеймена – „бившата реакционна опозиция“ и „незначителна прослойка… от кулашките среди“.

IV. **Характеристики и елементи на процеса на колективизация и на ТКЗС.** Българският проект за колективизацията пропагандира постановките на марксистко-ленинската идеология, но следва сталинските предписания. Самият замисъл за структурата на ТКЗС почти изцяло повтаря модела на съветските колхози с някои съществени изключения.

1. **Земя**. Идеолозите на колективизацията определят ТКЗС като едро земеделско стопанство, което включва „предадената от членовете собствена земя за общо ползване“[15] и предоставената от държавата земя за „вечно ползване“ (член 3 от ПУ). Прави впечатление, че според устава само държавната земя се предоставя на стопанствата за „вечно ползване“. В трудовете на Димитров и Червенков се подчертава, че в ТКЗС доброволно се обединяват частните стопанства на членовете кооператори, без те да губят правото си на собственост върху земята. Следователно българските кооперативи са изградени въз основа на два противоположни принципа: от една страна, това е социалистическата същност на структурата и управлението на предприятието (както и обществената собственост – държавна земя и едри земеделски машини, обобществен кооперативен инвентар и добитък), и от друга страна, гарантирането на частната собственост върху земята. Какъв смисъл влагат идеолозите в понятието „частна собственост“? От анализа на техните документи става ясно, че то има две значения. Първо, то обозначава имотите и собствеността на всички стопани, които не са се кооперирали, т.е. не са станали част от ТКЗС (т.нар. частници или частен сектор в селското стопанство). Второ, то

[15] При кооперирането на стопаните внесената от тях земя се описва в документацията според общата площ на цялата собственост, размера на отделните парцели, качеството на земята и според типа насаждения.

се отнася до засвидетелстваното от член 4 на ПУ право на частна собственост върху земята на членовете кооператори[16]. Запазването на правото на частна собственост и изплащането на поземлена рента като форма на нетрудово заплащане на кооператорите са двете основни различия между съветските колхози и българските ТКЗС.

Управленският елит на България отстъпва от марксистко-ленинските постановки[17] и не поставя национали-

[16] „Предадената от членовете на кооперативното стопанство за общо ползване земя си остава собственост на лицата, които са я притежавали до включването ѝ в стопанството." (ПУ 1950, 1955). Член 11 от ПУ 1958 г. също потвърждава тази постановка, но допълва, че правото на собственост върху земята, намираща се извън регулационния план на селището, се запазва не в реалните граници на имотите, а в границите на кооперативните блокове. Принципът за частната собственост в ТКЗС е подчертан и от лидерите. Георги Димитров: „ТКЗС е едро земеделско стопанство, доброволно основано от собствениците на обединената в стопанството земя, без обаче последните да губят правото си на собственост върху нея. Обобществяват се и стават собственост на ТКЗС впрегатният добитък, инвентарът, стопанските постройки и др. Те стават собственост на колектива и заедно с неделимите фондове на стопанството ежегодно нарастват – следователно нараства общественият, социалистическият сектор от имуществото на стопанството." (Димитров, Червенков 1951: 6); Вълко Червенков: „ТКЗС имат много общо с колхозите, но имат и съществени различия. Тези различия произтичат от обстоятелството, че по-голяма част от земята в ТКЗС си остава в частна собственост, макар и ограничена, на членовете на кооперативните стопанства"; „ТКЗС се базират за сега на две основи: на основата на социализма, която все повече расте, и на основата на правото на частна собственост върху земята, която все повече ще намалява, за да изчезне съвършено." (Димитров, Червенков 1951: 7).

[17] Маркс смята, че трябва да се пристъпи директно към национализация на земята, тъй като я възприема като „обществена необходимост" под натиска на конкретни обективни причини: 1. Потребност от силно увеличаване на селскостопанското производство, което при капиталистическото владеене и управление на земята зависи от частните интереси и от ограничените управленски способности и познания на фермерите; 2. Стремеж за преодоляване на ограниченията в

зацията като основна задача пред социалистическото преустройство в селото. Като компромисна необходимост се възприема в началото на колективизацията да се съхрани правото на частна собственост на кооператорите върху земята поради силната емоционална привързаност на селяните и нежеланието им да се откажат от нея внезапно и завинаги. Отчита се фактът, че българските селяни имат опит с предсоциалистическите кооперации и идеята за кооперане не им била чужда, нито пък внушавала у тях враждебно отношение и неизвестност, както национализацията.

Макар и юридически да се запазва правото на частна собственост, в действителност то е напълно ограничено от забраната да се дава земята под аренда и да се продава, от намаляването и по-късно от премахването на рентата. Крайната цел е премахването на всички остатъци на частната собственост в ТКЗС, като пропагандата винаги изтъква, че това трябва да стане по волята и инициативата на самите кооператори в резултат на тяхното „класово осъзнаване“. Собствениците кооператори единствено

прилагането на научни и технически иновации, на осъвременяване и модернизиране на методите на обработка и стопанисване на земята; 3. Необходимост от преодоляване на поземлената разпокъсаност и наложените от нея ограничения; 4. Нужда от задоволяване на непрекъснато растящите потребности на населението и преодоляване на покачването на цените на селскостопанските продукти (Маркс 1965: 56). Енгелс пръв поставя рамките и основните характеристики на марксистката програма за кооперане на селското стопанство, като предвижда „насилствено експроприиране“ на едрите земеделски стопанства и кооперане на дребните и средни селяни (Енгелс 1967: 503). Ленин доразвива тези идеи, като поставя пред Съветската власт задачата за „пълно отменяне на частната собственост върху земята“ и „организиране на едро социалистическо земеделие“ (Ленин 1955а: 526–527). Но той изтъква, че колективизацията е по-лесно осъществим и по-малко драматичен за селяните процес при прехода към нов социален ред в сравнение с национализацията на земята и затова трябва да я предшества (Ленин 1949а: 6–15).

можели да продават или прехвърлят земята си на ТКЗС или на негови членове. Когато те напускали или били отстранявани от стопанството, земята им в нейните реални граници и местонахождение оставала в негово разпореждане и владеене. Дори когато някой стопанин категорично отказвал да стане член на ТКЗС при масовизацията, земята му била причислявана към кооператива, без той да получи реални членски права.

Освен горните ограничения, Уставът постулира две противоречиви правила за членството в ТКЗС преди масовизирането му, чието едновременно изпълнение изглежда трудно осъществимо: Според член 3 от ПУ (ПУ 1958: чл. 8) внасянето на земята (собственост на домакинството, сънаследствена или съсобствена) в ТКЗС трябвало да стане „със съгласието“ на всички членове на домакинството, сънаследници и съсобственици. Член 5 (ПУ 1958: чл. 8) определя обаче, че „всеки член е длъжен да предаде в стопанството всичката собствена земя, която домакинството му е обработвало до влизането му в кооперативното стопанство, така също земята, придобита впоследствие от него или от членове на домакинството.“ (ПУ 1950). Това означава, че ако член на дадено домакинство (да кажем един от синовете) желае да стане кооперативен член, той не може да внесе само полагащия му се дял от семейното стопанство, докато бащата и другите синове, оставащи частници, запазват останалата земя. Законът изисквал в такъв случай да се внесе цялата земя на домакинството, което предизвиквало конфликти в много семейства, както и конфликти между частните стопани и кооператива. За това свидетелстват архивните документи от двата изследвани кооператива и интервютата със селяни, което ще бъде показано в следващата глава.

Земята в рамките на ТКЗС приемала режима на идеална собственост и кооператорите не можели да се

възползват от правото си върху нея, което фактически се изразявало единствено в това да се наричат собственици. Законовата основа, на която е изградено колективното стопанство, отразява разликата между идеологическата реторика и действителността, като прави излишна необходимостта от национализация на земята. Съгласно Закона и Устава тя остава във „вечно ползване на трудещите се селяни“, т.е. кооперативите като колективни собственици (Димитров 1948–1949б: 375), а понятието „национализация“ е подменено с понятията „кооперииране“ и „колективизация“[18].

2. **Инвентар**. При постъпването си в ТКЗС всеки нов член се задължавал да внесе всичкия си стопански инвентар и имущество, които са собственост на неговото домакинство: стопански постройки извън двора на жилището му, работен и продуктивен добитък, собствени семена за засяване, фураж за изхранването на предадения от него добитък, предприятия за преработка на земеделско производство (например мелници, дараци, караджейки, тухларници, вараджийници, фурни, дървообработващи машини и др.). Промяната в съдържанието на член 12 от 1958 г. (в сравнение с ПУ 1955: чл. 8) отразява новото отношение на властта към внесения в ТКЗС инвентар в крайния етап на колективизацията и промяната в статута му. Ако първите два варианта на ПУ говорят за „внасяне на инвентара и добитъка за общо ползване от кооператива“, то третият възприема това като „внасяне в собственост на кооператива“. Следователно от предоставени за

[18] Трите редакции на ПУ много ясно показват промяната в отношението към внесената от кооператорите земя в ТКЗС. В ПУ 1950 и 1955 г. тя е наречена „обществени кооперативни земи“, а в ПУ 1958 г. – „собствените земи на ТКЗС“. Следователно същността на ТКЗС се изменя от социалистическа форма на колективно владеене и обработване на земята в неин социалистически собственик.

колективно ползване, те стават социалистическа собственост на ТКЗС. Обобщено, основните средства за производство (земя, инвентар, животни, ресурси) и неделимите фондове стават собственост на кооперативното стопанство чрез обобществяване и се възприемат като колективна собственост на всички негови членове[19]. По този начин нараства делът на социалистическия сектор в селското стопанство. ПУ допуска наемането на държавни средства за производство от страна на ТКЗС.

Същият член (ПУ1955: чл. 8; ПУ 1958: чл. 12) прави важно уточнение. Кооператорите, които през последната година и половина преди влизането им в ТКЗС, са прехвърлили (чрез продажба, дарение или замяна) животни, инвентар, семена и фураж, се задължават да внесат на сметката на ТКЗС стойността им в срок от 2 години чрез приспадане от доходите им, а семената и фуража да внесат в натура. Чрез този член властта се стреми да предотврати разпространената практика да се продава имущество, за да се „спаси“ от внасяне в ТКЗС и да се запази паричната му стойност. Мярката има и наказателен аспект за онези, които не се съобразят с нея.

Всеки член при влизането си в ТКЗС е задължен да изплаща инвентарна вноска в размер от 2000 до 5000 лв. по ПУ от 1950 г., или от 40 до 200 лв. съгласно редакцията му от 1955 и 1958 г. Внесеното имущество се оценява по определени от държавата цени, като стойността му се приспада от инвентарната вноска. В случай, че стойността

[19] Цитираните идеолози и дейци на колективизацията свободно използват понятията „колективна собственост (на всички членове на ТКЗС)“, „собственост на кооперативното стопанство“, „обществена собственост“, „социалистическа собственост“, като често поставят знак на равенство между всички или някои от тях. За да се избегнат противоречията, като окончателен референт е използван анализът на трите редакции на Примерния устав.

на внесеното имущество не може да покрие вноската, кооператорът се задължава да доплаща разликата в пари. Ако пък стойността на имуществото надвишава вноската, разликата се зачислява и се изплаща на кооператора в срок от 5 до 10 години.

3. Примерният устав дава правото на кооператорите да разполагат с **лично помощно стопанство.** Член 5 постановява, че всяко кооперирано домакинство може да обработва за лично ползване по не повече от 2 дка в интензивните райони и до 5 дка в зърнодобивните. Личното стопанство не включва земята под жилищните и стопанските постройки и дворното пространство на кооператорите. Безимотните членове на ТКЗС могат да получат фондови земи или пък да наемат кооперативна земя срещу наем по решение на общото събрание. В последната редакция на Устава се допълва (ПУ 1958: чл. 9), че „на домакинства, от които един или повече трудоспособни членове не работят редовно в ТКЗС или са на постоянна работа другаде“, общото събрание може да намали полагащата им се земя за лично ползване до не по-малко от 1 или 2 дка респективно в интензивните и зърнените райони. Тези мерки показват стремеж да се обвърже работата в ТКЗС с личната заинтересованост на кооператорите и да се предотврати внезапно и масово напускане.

Примерният устав (чл. 9) дава право на кооператорите да притежават дребен земеделски инвентар за обработване на дворното пространство и личното помощно стопанство, но редакцията от 1958 г. (чл. 13) допълнително ограничава допустимия му размер и стойност. В дворовете можело да се отглеждат определен брой животни само за задоволяване нуждите на домакинството, но броят на домашните птици и зайци не е ограничен. УС на ТКЗС получава право да предоставя на кооператорите работен

добитък и инвентар за обслужване на личните им стопанства срещу заплащане.

4. **Труд**. Идеологията предписва в кооперативните стопанства да се използва единствено трудът на членовете на даденото ТКЗС (ПУ 1950, 1955: чл. 22; ПУ 1958: чл. 21). Допуска се наемането само на административни служители, агро- и зооспециалисти, при необходимост – на строителни работници. Временни селскостопански работници можели да се наемат единствено в условията на спешна работа и при наличието на пълна мобилизация на силите на всички кооператори и членове на семействата им. Принципът да се използва единствено трудът на кооператорите е наложен от необходимостта да се ликвидира „експлоатацията на човека от човек“. Той обаче показва, че българските идеолози поставяли наемния труд на индустриалните и селскостопанските работници в две различни категории. Поради юридическото запазване на частната собственост върху земята в рамките на кооперативите, наемането на външни за тях работници се възприемало като условие за експлоатирането им, докато това не се отнасяло за работниците в държавния промишлен сектор. От своя страна, допускането за възможна експлоатация в кооперативното стопанство противоречи на определението и основната същност на ТКЗС – „завършена форма на социалистическо селско предприятие“ или „социалистически тип земеделски стопанства“ (Димитров, Червенков 1951: 6–8). Социалистическата литература обаче не обяснява как при наличието на народнодемократична власт в едно социалистическо предприятие, дори при юридическо запазване на частната собственост върху земята, е възможно съществуването на експлоатация и в какво се изразява тя.

Съревнованието и ударничеството са издигнати от идеологията като основни методи на работа, които трябва

да обхванат всички сектори на народното стопанство и всички категории работници и служители, а член 2 от ПУ задължава кооператорите да превърнат своето ТКЗС в образцово стопанство. С внушенията и пропагандата, че трудът е проява на героизъм и въпрос на чест и достойнство за всеки кооператор (Димитров 1948–1949а: 318), идеологията се стреми да издигне престижа на селскостопанската работа и моралната оценка на селския труд. Изтъква се необходимостта от новата „социалистическа трудова дисциплина“, „нов морал, нови обществени отношения“, които българските идеолози пряко заимстват от идеите на Ленин.

5. **Кооператорите**. Примерният устав дава правото на членство в ТКЗС на всички желаещи, навършили 18 или 16 години (от 1955 г.), които влагат в производствената дейност собствен или на членове на семействата си труд, независимо дали те притежават или не земя или друго имущество. Стопани, чиято земя е вложена в кооперативното стопанство, но работят в държавни или други обществени институции, и следователно те или семействата им нямат възможност да участват със собствен труд в стопанската работа, но живеят в района на стопанството, могат да членуват в ТКЗС на общо основание. Те обаче имат право само на 1 декар земя за лично ползване, а натуралното възнаграждение им се изплаща в пари по цени на държавните доставки. Обявените за кулаци и всички лица, лишени от избирателни права, са лишени от право да членуват в кооператива.

Идеолозите на кооперативния строй в България са наясно, че до започването на колективизацията опитът на селските стопани е твърде ограничен, а по отношение на някои практики – дори примитивен. Те осъзнават необходимостта от бързото обучение на нови ръководни и производствени кадри, които да се превърнат в носители

на най-съвременния практически и теоретичен опит и да подпомогнат постигането на ускорен подем и модернизиране на селското стопанство. Член 12 на ПУ (респективно ПУ 1958: чл. 20) поставя като важна задача на ТКЗС издигането на културното ниво на кооператорите.

6. **Изграждане на ТКЗС.** Георги Димитров и неговите последователи заявяват, че ще следват принципа на Ленин и Енгелс, че привличането на селяните към кооперативите трябва да се осъществи чрез убеждение, т.е. чрез социалистическа пропаганда и агитация, без прилагане на насилие и чрез зачитане принципа на доброволността[20]. Той очаква успехите в развитието на съществуващите ТКЗС да убедят селяните в предимствата на кооперативния строй в решаването на редица проблеми – преодоляването на продоволствената криза, агротехническо модернизиране на селското стопанство, подобряване на условията на труд и всекидневния живот на селското население, издигане на културното му равнище.

Необходимостта от спазването на този принцип се обосновава в марксистко-ленинската идеология чрез социалната природа на средните селяни, позициите и броя им сред трудещите се. Енгелс определя средния селянин като „собственик или арендатор… на парче земя, не поголямо от онова, което той може по начало да обработва със собственото си семейство, и не по-малко от онова, което изхранва семейството му“ и подчертава, че той заема междинна и следователно конфликтна позиция между

[20] Г. Димитров: „Най-строго и последователно спазване принципа на доброволността при участие в кооперативните стопанства. Никакво материално или морално принуждаване не трябва да се допуска в тая област, защото… каква полза ще има кооперативното стопанство, ако…, чрез известно принудително въздействие, вмъкнете 10–20–30 или повече кооператори, които без сърце и душа, без дълбоко убеждение влизат вътре.“ (Димитров, Червенков 1951: 11).

едрия и дребния стопанин (Енгелс 1967: 492). Според Енгелс фактът, че средните селяни притежават своите производствени средства, за разлика от пролетариата и дребните пролетаризирани земеделски стопани, би породил у тях антагонистични настроения по отношение на кооперирането на земята. От една страна, ограниченото количество притежавана земя ги възпрепятства да произвеждат за пазара излишна продукция, която надхвърля необходимите за възпроизводството им средства и следователно да печелят от нея. От друга страна, притежаването на средствата за производство, в това число и земята, създава у тях чувство за сигурност и стабилност и дори поддържа у тях постоянен стремеж към бъдещ възход, което според Енгелс ги причислява към капиталистическата прослойка.

Той изтъква, че това двойствено състояние на средните селяни изисква подобно отношение и на социалдемократическата програма към тях. Макар че вярва в отмирането на частната собственост, Енгелс предупреждава, че кооперирането при средните и дребните стопани трябва да следва своя естествен ход, без намеса и натиск от страна на държавата. Той предвижда, че успешното развитие на съществуващите кооперативни стопанства и оказването на „обществена помощ“ за некооперираните стопани ще ги убедят в предимствата на кооперативния строй (Енгелс 1967: 503). Според него селяните трябва да бъдат убеждавани, че кооперирането не означава загуба на собствеността им, а нейното запазване, защото под формата на еднолична собственост тя е застрашена от изтласкване и завладяване от едрия капитал, който разполага с възможности за модернизиране и механизиране на производството (Енгелс 1967: 504).

Съгласявайки се с делението на Енгелс за трите категории селяни – дребни, средни и едри, Ленин нарича

дребните селяни „приятели“ на пролетариата по „естествени причини“. Той героизира техния тежък труд на наемници, мизерното им съществуване, оскъдните им доходи, нарича ги онези, „които на своите плещи изнесоха целия гнет на помешчиците и капиталистите“. Така, за разлика от отношението му към средните стопани, в лицето на дребните селяни той изгражда представата за една сплотена и организирана социална и политическа общност, която до „социалистическата революция“ мъченически и героично е понасяла основния удар на „капиталистическия гнет“, а след като избухва революцията, безпрекословно подкрепя борбата на пролетариата и в съюз с него приема неговото ръководство (Ленин 1949б: 11–27; Ленин 1955: 605).

Ленин също обръща най-голямо внимание на средните селяни поради двойствените им социални позиции между пролетариата и буржоазията (Ленин 1949б: 11–27; 1955б: 347–349; 1955: 605). Определя ги като „класа, която се колебае“, тъй като те са поставени в условия на постоянно лавиране в позициите си на собственици или работници, в политиката между буржоазията и пролетариата[21] (Ленин 1949 б: 16). „Колебаенето“ ги възпрепятства да се обединят в своя отделна класа, която да защитава интересите им и да ги представлява пред „народната

[21] „Средният селянин произвежда повече продоволствие, отколкото му е нужно и по такъв начин, имайки хранителни излишъци, той става експлоататор на гладния работник. В това е основната задача и основното противоречие. Селянинът като труженик, като човек, който живее от своя труд, като човек, изтърпял гнета на капитализма – такъв селянин стои на страната на работника. Но селянинът като собственик, у когото остават излишъци от храни, е привикнал да гледа на тях като на своя собственост, която той може свободно да продава. А да продаваш излишъци от храни в гладна страна – значи да се превръщаш в спекулант, експлоататор, защото гладният човек за хляб ще даде всичко, каквото има.“ (Ленин 1955: 605).

власт“. Затова Ленин не очаква незабавната им и безпрекословна подкрепа в борбата на пролетариата.

Но той поставя задача пред работническата класа да осъществи съюз с тях, защото, макар и собственици на средствата за производство и земята, те са преди всичко трудещи се, не експлоатират други работници и следователно не са врагове на социализма. Но тяхното приобщаване към социалистическата идеология и конкретно към кооперативното движение трябва да става постепенно, без прилагане на насилие[22], чрез „продължителна възпитателна работа“ и практическо убеждение, чрез „подобряване на икономическите условия на техния живот“ (Ленин 1949б: 26). Споделените интереси между пролетариата и средните селяни се дължат и на експлоатацията им от едрия капитал (Ленин 1949б: 11–27). Въпреки това, той подчертава, че работниците и „трудовото селячество“ не представляват една класа, защото „трудовият селянин“ е в действителност „дребен собственик“ и „дребен буржоа“ (Ленин 1955б: 347).

Приемствеността между идеите на българските партийни лидери и ленинските предписания по отношение на средните селяни е абсолютна. Те създават двойствен образ на средния и дребен селянин. От една страна, той е описван като дребно-стоков производител, който, поради своята недостатъчна информираност и ниско културно развитие, бил склонен да се колебае между „правилната“ марксистко-ленинска идеология, прокарвана от БКП, и между буржоазната „упадъчна“ политика на реакционната опозиция. Той все още таял надеждата, че ще успее да запази пълното си право върху земята и с опърничава упоритост бранел интересите на едноличното си стопанство.

[22] „Ние не желаем да натрапваме насила социализма на средния селянин.“ (Ленин 1955: 605).

Пропагандата предвижда използването на „по-меки средства“ за привличането на този тип селянин – „нагледна, доказателна и правдива разяснителна работа и агитация“ (Димитров, Червенков 1951: 13), която да го убеди в предимствата на кооперативните стопанства. Той не бивало да бъде приравняван на „експлоататорските елементи“ и да му се налага експроприация, принуда и пролетарска диктатура, а да бъде „превъзпитаван“ към новия морал, „приучаван“ към новата трудова дисциплина, „обучаван“ върху новата прогресивна идеология и модерните производствени технологии.

Другият образ е този на „измъчения и изтерзан труженик“, който живеел в „мракобесие и нищета“ и бил подложен на „гнета“ на „капиталистическата държава“, на едрия земеделски или финансов „експлоататорски“ капитал и на „робията“ на собственото си непроизводително парче земя и нискодоходно стопанство. Животът му минавал напразно, изгубвайки нерационално вложения труд, и тънещ в „мрак“ – духовен мрак и невежество, материална нищета и мизерия. Този тип селянин трябвало да бъде „убеждаван“ в преимуществата на кооперирането и „приобщен“ към работническо-селския съюз.

7. **Оценка на държавните ръководители за протичането на колективизацията.** Въпреки всички предписания на идеолозите, осъществяването на колективизацията е съпроводено с редица проблеми, някои от които придобиват публичност. Това принуждава партийните лидери, макар рядко и доста завоалирано, да признаят, че принципът на доброволност е нарушаван, определяйки това като основна грешка при изграждането на ТКЗС[23]. Най-разпространен в публичното пространство бил слу-

[23] Една от малкото публикации, в които по-открито се разглежда този въпрос, е брошурата: Димитров, Червенков 1951.

чаят с Кулска, Видинска и Ломска околия (1951 г.), където местните околийски комитети упражняват силен натиск над селяните, за да се включат в стопанството, извършени са „незаконни, самоволни арести, налагани са глоби, пускани са в ход заплахи“ (Димитров, Червенков 1951: 14; Червенков 1951)[24]. Управляващите остро порицават тези действия като „извращения“ и „форсиране на кооперирането“ и изтъкват, че те са резултат от самоволните и необмислени действия на местните лидери и активисти.

Друг основен проблем при осъществяването на колективизацията, който се изтъква от държавното ръководство, е „неправилното“ отношение на местните партийни работници към некооперираните (средни) селяни (Димитров, Червенков 1951). Те били третирани като „кулаци“, „експлоататори“ и „врагове на народа и на социализма“ и ТКЗС, а трябвало да бъдат възприемани като бъдещи кооператори. Управляващите посочват, че вместо насилственото включване на неубедени селяни в кооперативите, които поради съществуващото у тях колебание и недоверие, поради обида и неприязън, не биха извършвали работата си качествено и съзнателно, по-добър резултат би показала тактиката на помощ, грижа и сътрудничество от страна на ТКЗС към некооперираните частни стопани. Това щяло да повиши доверието им към кооперативите и те сами щели да се убедят в неговото преимущество (Димитров, Червенков 1951: 15). Тези две основни нарушения в правата на некооперираните селяни довеждат до други нарушения – ощетяването им при замяна на земята, когато се изграждат кооперативните

[24] Владимир Мигев и Калин Йсифов (Мигев 1995; Йосифов 1999, 2003) обръщат специално внимание на този конфликт. Реалните механизми, чрез които се осъществява колективизацията, ще бъдат разгледани подробно в следващата глава.

блокове, несправедливо оценяване на заменената земя и трайните насаждения, неспазване на Примерния устав, злоупотреба с правото им на собственост и с други лични права.

Висшите партийни и държавни лидери прехвърлят вината и отговорността към низовите партийни организации и местни ръководства, с което те разграничават тяхното поведение и прибързани действия от официално пропагандираната доктрина. Георги Димитров търси причините за допуснатите „грешки и слабости“ в недостатъчната подготовка и опит на ръководствата на ТКЗС (Димитров 1950). Владимир Мигев и Калин Йосифов обаче доказват, че нарушенията в действителност са предизвикани от противоречивите наредби на Политбюро на ЦК на БКП (Мигев 1995; Йосифов 2003). В публичното пространство, в решенията и документите на партията те прокламират необходимост от стриктно спазване на принципа на доброволността. Но наредбите на ЦК поставят такива изисквания пред местните ръководства за стриктно спазване на „плана“ в кооперирането, че те били принудени да го нарушат, за да го изпълнят. Следователно представените по-горе призиви на висшите управници за „приятелско отношение и помощ“ от страна на ТКЗС към частния сектор остават само лозунги.

Тази политика имала и други неблагоприятни последствия върху новосъздадените стопанства и изграждащия се кооперативен строй. На първо място Титко Черноколев[25] посочва масовото включване на малоимотни и безимотни селяни, които, привлечени от раздаването на фондова земя, формирали малоземлени и бедни

[25] Лекция на Титко Черноколев: „ТКЗС – единствено правилен път за развитието на нашето селско стопанство. 26. 01. 1948 г.“ (Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948: 41–78).

стопанства, неспособни да организират рентабилно производство, нито да оцелеят в условията на следвоенна криза. Те не били в състояние да подпомогнат процеса на преустройство и развитие на селското стопанство, а работата и резултатите им не превъзхождали тези на дребните частни стопанства, защото не позволявали въвеждането на рационализация и планиране на производството. Владимир Мигев (Мигев 1995) показва, че най-често тези нерентабилни стопанства се формират като партийни поръчения на местния партиен актив, в който преобладавали малоимотни стопани.

Същевременно много новооткрити стопанства били организирани и ръководени от хора без необходимата подготовка, опит и знания. Според Титко Черноколев в тях „цари безредие и хаос“ – липсвала организация на труда, производствени планове и норми, а инвентарът бил лошо поддържан или стопанството нямало възможност да използва целия капацитет на машините (Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948: 70). Другият сериозен проблем в тези малоземлени стопанства се състоял в излишъка на работна ръка, поради което те осигурявали твърде ниски доходи на кооператорите. Икономическата несъстоятелност на стопанствата била повлияна и от други неблагоприятни фактори, като военновременната мобилизация на инвентара, работната ръка и добитъка, следвоенната криза, придружена от оскъдица на продоволствените и производствените средства, три последователни засушавания и др. Поради изложените проблеми Титко Черноколев се обявява против прибързаното масово кооперииране.

Както други представители на държавното ръководство, Титко Черноколев отбелязва недостатъка, че значителна част от кооперативните членове проявявали „сериозни колебания, съмнение и неверие в успеха на ТКЗС“

(Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948: 59–60). Според него това пораждало едно явление в процеса на колективизацията, което излизало от нормите на устава: значителна част от кооператорите членували в ТКЗС само с половината от земята си (Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948: 65). Според него това допринасяло за формирането на малоземлени и нерентабилни организации, а поведението и колебанието на кооператорите не стимулирало присъединяването на частни стопани.

Титко Черноколев поставя въпроса и за друга категория „неудобни кооператори" – предимно бедни и малоимотни селяни, които масово и спонтанно навлезли в ТКЗС след 9-ти септември, тъй като се надявали там да получават по-високи доходи в сравнение с частното си стопанство. Той ги определя като „недобри, нечестни хора, а даже и врагове на ТКЗС" (врагът отвътре), тъй като влагали недостатъчен или никакъв труд. Според него тяхната цел била с безделие да се възползват от облагите в кооперативите или целенасочено да спъват тяхната работа и дори да извършват „разрушителна" дейност. Документите на двата изследвани кооператива в Брестовица и Мездрея показват ясно отношенията между ръководствата и тези кооператори, но те ще бъдат разгледани в следващата глава.

Такива „врагове", склонни на напрежение и колебание, обаче са били разпознати и сред редиците на БКП и БЗНС. Това са активисти и симпатизанти, които или напускали ТКЗС, или твърдо отказвали да влязат в него и дори „*водят борба срещу него"*. Титко Черноколев казва, че всеки, „който води борба против ТКЗС, той води борба против ОФ, той е враг на ОФ; не може да бъдеш отечественофронтовец и да бъдеш враг на ТКЗС." (Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948: 71). Това изказване показва съвсем ясно и категорично, че всяко действие,

становище и дори пасивното несъгласие, които противоречали на официалната политика, включително отхвърляне на проекта за кооперирane, били възприемани като вражески акт срещу правителството и „народната власт“. Единственият допустим и толериран („правилен“) избор бил безпрекословното приемане на колективизацията[26].

В тази глава бяха представени основните идеи на социалистическата идеология за колективизацията. Тя се интересува от това как пропагандата „обяснява“ официалния проект за осъществяването на промените в българското село, но също и от противоречията между предписанията на идеологията и стремежите на управляващия елит. Следващите глави ще бъдат посветени на това как в действителност е реализиран проектът за колективизация в селата, как населението го приема и до каква степен местната власт прилага предписанията на идеологията.

[26] „Приятелите на ТКЗС са приятели на ОФ. Враговете на ТКЗС са врагове и на ОФ, и не може да бъде истински комунист, земеделец, социалист, звенар оня, който е враг на ТКЗС. Ония, които се борят против ТКЗС, те се борят против ОФ, те се борят против линията на ОФ, те се борят против политиката и правителството, те сега се борят срещу постановленията на нашата народна конституция.“ (Коларов, Трайков, Терпешев, Черноколев 1948: 71).

ГЛАВА ВТОРА
КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ

ОБЩО СЪСТОЯНИЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО ПРЕЗ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX В. ИСТОРИЧЕСКА РАМКА НА КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ

Общо състояние на селското стопанство в България през 40-те години на XX в.

Кооперативното движение има традиции в България още от началото на XX в. (Матеев 1967; Ангелова 2008; Петров 2009). Първоначално възникват кредитните и потребителните кооперации. В средата на 30-те години набират популярност земеделските кооперации, но техният брой и разпространение остават сравнително ограничени (Груев 2009: 40). Характерно за тях е реалното прилагане на принципа на доброволността за членство. Дори и при производителните кооперации отделните стопани запазват правото на собственост върху земята, която влагат в кооперацията, но по-често е прилаган принципът на общо наемане на общинска, училищна и църковна земя, която кооператорите обработват заедно, влагайки своя добитък и инвентар. Приходите се разпределят пропорционално

между членовете според дела на вложените от тях земя, инвентар, добитък, работно време и работна ръка от домакинство.

Краят на Втората световна война заварва българското селско стопанство в тежка криза (Мигев 1995) в резултат на военновременните реквизиции и черната борса, на непрекъснатото раздробяване на земята и увеличаване броя на дребните стопанства. Те са породени от глада за земя, скритата безработица и аграрната пренаселеност (Златев 1993; Миланова 1993). Един от най-въздействащите фактори върху раздробяването на земята е традиционната система за подялба и наследяване на бащината земя, според която всички синове имат право на равни дялове от имота (стопанството). Относително разпространена форма е наследяването чрез делба на всеки отделен парцел между наследниците, за да бъдат осигурени със сравнително равностойна в количествено и качествено отношение земя[1]. Също така отделните еднолични стопанства владеят разпръснати парцели не само в землището на селото си, но и на съседни или по-далечни села. Това е особено характерно за полупланинските и по-неплодородните райони, където стопаните се стремят да закупуват макар и малки ниви в по-плодородните и равнинни села. В резултат на тези действия се осъществяват два едновременни процеса. Раздробяването води до заличаване на обработваема земя поради прокарването на нови синори, вади и пътища между увеличаващите броя си ниви. Водени от недостига на земя, стопаните непрекъснато усвояват нови територии за земеделско обработване – полупланински пасища, ливади, горски фонд, общински мери. Но усилията им не са достатъчни, за да се преодолее

[1] За обичаите за наследяване: Беновска-Събкова 2001:134; Лулева 1999; Касабова 2002.

аграрната пренаселеност и съществено да се увеличи обработваемата площ. Така още през 1934 г. 63 % от стопанствата притежават земя до 50 дка, а притежаваната от тях земя общо представлява само 30 % от цялата обработваема площ в България (Попов, Хаджиев 1947: 5–10). Михаил Груев отбелязва, че през 1946 г. 2/3 от българските селски стопани притежават до 100 дка, като над 60 % от тази група притежават до 50 дка (Груев 2009: 26–27). Следователно в социалната структура на селските производители преобладават дребните и средните стопани. В резултат на раздробяването често са регистрирани ниви с размер не повече от декар, а собствениците притежават множество малки парчета земя, намиращи се на големи разстояния едно от друго, което допълнително затруднява обработката и въвеждането на модерна техника.

Според агрономите Попов и Хаджиев тези две характеристики пораждат третата – земеделска пренаселеност, която се дължи на големия брой активно земеделско население – 3 млн. души (1934 г.), равняващо се на 80 % от цялото активно население на страната, както и на недостига от земеделска земя (Попов, Хаджиев 1947: 5–10). Те уточняват, че през посочената година на човек се падат средно по 15.2 дка обработваема земя или на 1 км^2 обработваема площ се разполагат 116 души активно земеделско население, което е доказателство за наличието на скрита безработица. Златев и Миланова също приемат, че в резултат на голямата пренаселеност трудът на активното население не е напълно и рентабилно усвояван, а недостатъчното количество земя не е в състояние да осигури задоволителни доходи и препитание (Златев 1993; Миланова 1993).

Освен с дребна стопанска структура на частната собственост върху земята, разпокъсаност и раздробеност на парцелите, Златев и Миланова (Златев 1993; Миланова

1993) определят българското селско стопанство от средата на 40-те години като характеризиращо се и с изостанала материална база, частична и изключително ограничена употреба на модерна агро- и мелиоративна техника, агротехническа изостаналост на стопаните, отглеждане на слабопродуктивни сортове и екстензивни култури[2]. Тези характеристики правят дребните стопанства нерентабилни и недостатъчно доходоносни и не позволяват привличане на капитали за модернизирането им, а ниската им доходност ограничава кредитоспособността им. Всички тези обстоятелства са пречка пред дребните частни стопанства сами да постигнат производствено и организационно развитие.

За да преодолее проблемите в селското стопанство, правителството на ОФ се заема с осъществяването на аграрна реформа (Златев 1993; Миланова 1993) в първите следвоенни години – 1946–1948 г. Според Златев тя е „опит за завършване на започналия в началото на 20-те години на XX век процес на преразпределение на земеделската собственост, за създаване на повече жизнеспособни дребни частни стопанства и за задоволяване на нуждите от земя на десетки хиляди малоимотни селяни и на семействата на българи – преселници и бежанци от съседни държави“ (Златев 1993: 63). Аграрната реформа се базира на два закона – ЗТПК, уреждащ въпроса за създаване на Държавен поземлен фонд (ДПФ), който да осигури земя за новосъздадените кооперативи, малоимотните селяни и някои институции, и НЗТКЗС (НЗТКЗ 1945), чиято цел е да постигне модернизация на българското земеделие.

[2] Подобни са заключенията и на Попов и Хаджиев (Попов, Хаджиев 1947: 7–11). Идеолозите на колективизацията също използват посочените дотук аргументи като оправдание за осъществяване на процеса.

Основният принцип на поземлената реформа и Закона за ТПС (1946) гласи, че „земята принадлежи на този, който я обработва“. Тъй като Държавният поземлен фонд включва земите на едрите собственици и всички общински, училищни и църковни земи и пасища, които впоследствие разпределя между кооперативите и малоимотните селяни, поражда се впечатлението, че ЗТПС всъщност допълнително раздробява компактни и уедрени земеделски терени. Затова е важно да се уточни, че макар и едри собственици (преди началото на реформата), общините, църквите и училищата в действителност не обработват земите си, а ги отдават под наем на различни селски стопани, с което поддържат разпокъсания ѝ характер. Също така в рамките на цялата аграрна реформа изглежда противоречива и целта на ЗТПС да оземлява малоимотните и безимотните стопани в момент, когато се задвижва и колективизацията. Чрез поземлената реформа (заложена в ЗТПС) обаче Българската работническа партия си осигурява първоначален политически и психологически комфорт сред селското население за осъществяването на колективизацията.

Миланова изтъква, че съществува разминаване „между декларираното запазване на частната инициатива и предприетите мерки за ограничаването ѝ под различни форми“ (Миланова 1993: 52). Такива мерки, залегнали в ЗТПС, са следните: забрана за покупко-продажба на земя от частни лица и организации; семейството има право да притежава не повече от 200 дка земя (за Добруджа до 300 дка), която е длъжно да обработва самостоятелно, без да наема работна ръка; ако в продължение на повече от две години домакинството непрекъснато предоставя земя под наем или използва наемни работници за обработването на повече от 40 % от земята си, нейният размер се намалява на 100 дка; на оземляване имат право и държавни

учреждения, общини, земеделски кооперации и училища; в случай, че фондовата земя от дадено селище не е достатъчна за оземляването на всички нуждаещи се и отговарящи на условията стопани, Законът предвижда създаването на ТКЗС, чиито членове се оземляват, но губят правата си на собственост в случай, че напуснат кооператива; отчуждените имоти се изплащат с държавни облигации, чиято лихва е 3 % и се изплащат в срок от 15 години, в резултат на което те губят своята стойност (Миланова 1993).

В средата на 40-те години на XX в. в България преобладават дребните и средните стопанства, които притежават по-голямата част от обработваемата земя, затова 531 540 стопанства са предвидени за оземляване (Златев 1993: 72). Миланова изтъква, че още при изготвянето на реформата е било известно, че заради наличното ограничено количество земя в ДПФ само около 45 % (т.е. 300 000) от малоимотните стопани биха могли да бъдат оземлени (Миланова 1993: 54). Поземлената реформа се извършва бавно и неравномерно в различни области на страната. До края на 1948 г. в ДПФ постъпват 2 900 000 дка, оземлени са 128 825 семейства с 1 276 042 дка, а след това се оземляват само стопанства от обществения сектор. Така до 1956 г. ДЗС са оземлени с 1 741 022 дка, ТКЗС – с 1 355 379 дка, държавни учреждения и организации – със 178 965 дка (Златев 1993: 75–81; Миланова 1993: 68).

Златев подчертава, че аграрната реформа „не внася особено съществени промени в икономическата и социалната структура“ и в характеристиките на селското стопанство в България. „То продължава да бъде дребно, разпокъсано и нископродуктивно.“ (Златев 1993: 81–82). Реформата засяга най-силно едрото частно земевладение, отличаващо се като най-ефективно и най-модерно по това време, за сметка на увеличаващите броя си дребни

земеделски стопанства. Поради това Златев смята, че реформата не успява да задоволи глада за земя, нито да реши основните проблеми на българското земеделие. За рестриктивното въздействие на аграрната реформа Миланова казва, че тя „утвърждава върховенството на държавата да разполага със земята, като поставя земеделската собственост в строго регламентирани рамки и по отношение на правото на притежание, и с овладяването на пазара на селски имоти." (Миланова 1993: 67) Изравняването и ограничаването на размера на частната поземлена собственост подпомага предвидения процес на масова колективизация на селското стопанство като първа стъпка в ограничаването и изтласкването на частната инициатива от този сектор.

Етапи на колективизацията в България[3]

Осъществяването на колективизацията и социалистическото преустройство на селското стопанство в България представлява приоритетна задача в програмата на БРП (к) – основна политическа сила в правителството на ОФ непосредствено след 1944 г. (Мигев 1995). Според Знеполски причината за осъществяване на колективизацията е акумулиране на финансови ресурси и необходимост от овладяване на социалната структура на селото, тъй като по това време 80 % от българското население е със селски произход. БКП трябва да подсигури социалната си база и да легитимира ролята си на ръководна партия, същевременно е необходимо да се освободи работна ръка за новоизграждащата се индустрия (Знеполски 2008: 200).

До края на 1944 г., още преди да бъдат приети законопроектите, са създадени 110 нови ТКЗС. На 13 април

[3] В тази глава е използвана историческата периодизация на колективизацията, предложена от Мигев (Мигев 1995).

1945 г. МС приема Наредба-закон за кооперативното обработване на земята, с който фактически узаконява изграждането на ТКЗС и на социалистическото преустройство на частното стопанство. Декларираната от законодателя цел на този акт е подобряване на материалното, битовото и културното положение на селяните; уедряване на земята, за да е годна за машинно обработване; модернизация на селското стопанство и подобряване на производството; създаване на селски пролетариат, който, ръководен от работническата класа, ще строи социализъм в България (НЗТКЗС 1945).

НЗТКЗС заявява съблюдаването на основните принципи на кооперативното движение преди 1944 г.: самостоятелност на отделните кооперативни стопанства, защита на интересите на кооператорите, самоуправление и демокрация, доброволно членство. Всеки член обаче е длъжен да внесе в стопанството цялата си земя, като запазва правото си на частна собственост върху нея; той вече не разполага със земята като собственик, а такъв става кооперативният колектив. В края на годината собствениците получават за нея рента с размер на 40 % от годишния доход на ТКЗС. При напускане на кооператива членовете получават обменена равностойна на внесената земя, извън или в края на блока. Всеки кооператор е задължен да работи в стопанството определен брой трудодни в годината. Внесеният добитък и инвентар стават „общокооперативна“, „общосоциалистическа“ собственост. Законът предвижда управлението на стопанствата да се осъществява от Общото кооперативно събрание (ОКС) и Управителния съвет (УС) под надзора на Контролен съвет (КС), който се избира от ОКС. То решава по-важните въпроси и мероприятия на ТКЗС и избира УС (НЗТКЗС 1945; Мигев 1995: 16).

Още в началото прилагането на НЗТКЗС среща нерешителността, неубедеността и недоверието в предим-

ствата на ТКЗС на частните дребни и средни стопани, тяхната привързаност към собствения, макар и малък и недостатъчно продуктивен, имот. Други проблеми пред ТКЗС са липсата на едър инвентар, бавният процес на блокуване на земята, на оценка и прибиране на добитъка в стопанските обори, слабото разпространение на МТС в страната, ненавременно разработване и приемане на устава (Мигев 1995: 15–25).

Според Мигев през периода април – септември 1945 г. се осъществява първата масова акция за създаване на кооперативи с основна активна сила местните структури на комунистическата партия (Мигев 1995). Тя се характеризира с масово кооперiране на партийни и земеделски членове, неформални лидери и заети в администрацията и обществения сектор, с оказване на политически шантаж чрез заплахи за обвинение като „враг на народа“, с изземване на най-добрата земя чрез неравностойна замяна. В резултат на това са създадени нови 400 ТКЗС с 25 300 домакинства и 960 хил. дка земя. През периода 1945–1948 г. властта прилага противоречива политика спрямо процеса на кооперiране: през септември 1945 г. се прилага принципът на доброволност, на постепенно и бавно кооперiране. През 1946 г. се предприема курс на ускорение по препоръка на Сталин, а за 1947–1948 г. е приет двегодишен план за кооперiране на 4 млн. дка земя. Той предвижда включването на 50–60 хил. нови домакинства, но обстановката и икономическите и политическите условия по селата не са подходящи за този форсиран план.

През лятото на 1948 г. завършва първият етап на „социалистическото преустройство на селското стопанство“, който според Владимир Мигев „предхожда сталинския модел на социализма“ (Мигев 1995: 24). През този четиригодишен период са премахвани реквизициите върху селскостопанската продукция за 1945 и 1949 г., пови-

шава се търсенето на свободния пазар, либерализира се изкупвателната политика и се въвежда натурален обмен между селскостопанска продукция и дефицитни промишлени стоки. Тези фактори водят до известно подобряване на положението на селяните след войната и са причина те да се въздържат от включване в кооперативите, които се явяват като неизгодна перспектива.

През юли 1948 г. на XVI пленум на ЦК на БКП се осъществява прелом в проекта за социалистическо преустройство на селото. Въпреки широко пропагандираните марксистко-ленински принципи, БКП утвърждава сталинския модел и програмата, зададена от Коминформбюро, с което демонстрира вярност към СССР (Мигев 1995: 27). Възприета е линия за ограничаване и изтласкване на частната инициатива и собственост от селското стопанство, за „класова борба срещу кулаците“, която става причина за „вълната от краен екстремизъм“ по време на колективизацията (Мигев 1995: 30). Приети са редица рестриктивни мерки, които имат за цел да нанесат решителен удар върху частния сектор в селото. Въведена е система на задължително изкупуване на селскостопанска продукция от държавата на ниски цени; на глобални наряди, произволно определяни по околии. При невъзможност на селяните да покрият задължителните наряди, са регистрирани масови случаи на насилствени нахълтвания по домовете и изземване на цялото количество продукция, включително и семенния фонд.

През август 1948 г. Министерство на земеделието и горите обявява акция за масовизиране на ТКЗС. Официалната пропаганда и средствата за масова информация започват широко отразяване на успехите на кооперативните стопанства, изпращат се околийски агитаторски групи по селата, обявяват се някои привилегии за членовете на ТКЗС. В резултат на тази кампания до края на 1948 г.

са образувани 382 нови ТКЗС, включени са 27 933 нови домакинства с 921 хил. дка земя. Сред тях е и ТКЗС „Нов живот“ в с. Брестовица, Пловдивско. Въпреки мнението на бившите кооператори, че кооперативът се създава доброволно по волята на близо 100 стопани, той възниква с решение на Общинския съвет на Брестовица „по указание на Окръжния комитет на БКП“[4].

Първият етап от колективизацията (от края на 1944 г. до 1949 г.) се характеризира с включване предимно на бедни и малоимотни стопанства. Дори форсираната акция в края на 1948 г., която представлява най-масовото кооперране за целия период, се отличава с най-нисък среден размер на внесената земя, въпреки настояванията на Министерство на земеделието и горите да не се създават малочислени и малоземлени стопанства. До края на 1950 г. кооперативният сектор в България обхваща почти 50 % от домакинствата и земята (Мигев 1995: 61).

В началото на 1950 г. настъпват сериозни проблеми за българската икономика в резултат на форсираната програма на Първата петилетка, която води до значителен недостиг на средства. Положението допълнително се утежнява от лошата реколта през 1949 г. и от увеличаването на натуралния дълг от зърнени храни. Тези проблеми водят до бързо изтласкване и ограничаване на частния сектор от икономиката на страната в духа на V конгрес на БКП. Рязко се увеличава нарядното облагане, което вече се нарича „изкупуване на държавни доставки“. Налозите са непосилно високи и сериозно редуцират доходите на стопаните, което предизвиква силното и масово недоволство дори и сред селските партийни членове. Събирането

[4] Според спомените на един от учредителите – Спас Тодоров Дербатов, съхранени в албум за историята на селото, изготвен от ОУ „Христо Ботев“, Брестовица.

на държавните доставки е използвано от властта като много успешно средство за икономически натиск върху селяните за осъществяване на колективизацията (Мигев 1995).

През 1950 г. се осъществяват дълбоки и интензивни преобразувания в селското стопанство. Приет е Примерният устав на ТКЗС по образец на устава на съветските артели от 1935 г., а ТКЗС минават на пълно подчинение на околийските партийни структури. През март 1950 г. се активизира дейността по масовизиране и укрепване на старите кооперативи и кооперииране на средните стопани. Акцията се характеризира с нарушаване принципа на доброволността, което води до множество молби за напускане на ТКЗС. Политбюро на ЦК на БКП реагира с психологически натиск като обявява, че всеки, който желае да напусне стопанството, е кулак или опозиционер (Мигев 1995: 68). Насилията се засилват изключително по време на кампанията за събиране на зърнодоставките. Съпротивителните действия на селските стопани дават основание на Червенков да признае, че основната маса от тях не са убедени в „предимствата на кооперативните стопанства“ (Мигев 1995: 69).

През лятото на 1950 г. ЦК на БКП издава нова наредба за държавните доставки (Мигев 1995: 77–78). Облагането се определя не от размера на засетите площи, а от размера на притежаваната земя. Това налага огромна финансова тежест върху стопаните, които в резултат на лошата реколта от 1950 г. не са произвели достатъчно количество, за да удовлетворят държавните доставки. Те са принудени да купуват на свободни цени, често до 3 пъти повече от количеството, което сами са произвели. Новата система за облагане е непосилна за средните стопани с над 50–60 дка, т.е. около 60 % от зърнопроизводителите, и има за цел да ги подтикне към кооперииране. Също така

през май 1950 г. излиза нов Закон за данък върху общия доход, който рязко повишава облагането на домакинствата с по-високи доходи.

Тези мерки за натиск срещат естествената съпротива и недоволство на селяните и дори на партийците и местните ръководства. В резултат на това планът за събиране на държавните доставки претърпява провал. Събраното количество зърно е по-малко от 10 %. Неуспешен е и опитът „кулаците“ да се изолират и притиснат. Затова се засилва пропагандата срещу тях, организира се масово „разобличаване“ чрез публично отхвърляне и унижение, забрана за общуване с тях и създаване на психическо въздействие върху населението. Издава се заповед за събиране на задълженията към държавните доставки на всяка цена, чрез насилствено изземване, блокиране на селата, подвеждане под съдебна отговорност, репресии над селяните и шантаж на Държавна сигурност. Въпреки манипулациите, селяните оказват остра съпротива срещу антикулашката кампания (Мигев 1995).

Екстремните мерки при събирането на доставките дава резултат. За един месец са събрани 90 % от предвидените 700 хил. тона пшеница. Мащабността на действията е по-голяма дори от най-тежките военновременни реквизиции. В резултат на това хиляди селски семейства остават без храна през зимата на 1950–1951 г. и са принудени да търсят хляб в градовете на свободни цени, значително по-високи от тези, на които е изкупено житото им. Настъпват масов глад и епидемии, а най-засегнати са Добруджанските околии, където мерките за събиране на държавните доставки са най-тежки и безкомпромисни, както и редица планински околии, сред които Берковска (Мигев 1995: 89–90). За да се справи с положението, през февруари – април 1951 г. държавата отпуска допълнително количество храна за най-засегнатите райони.

Насилието по време на кампанията за събиране на зърното и масовият глад в зърнопроизводителните райони предизвикват през август 1950 г. най-масовото и спонтанно включване на селски стопани в ТКЗС в историята на колективизацията. Заплахата от недохранване поражда дори страх от изключване от кооперативите. Те се превръщат в гаранция за сигурност на селяните в безизходно положение, тъй като получават натурални заеми от държавния резерв за срок от 1 година с ниска лихва от 3 %. Най-силна е масовизацията в Добруджа, където ударът от събирането на доставките е най-тежък. За един месец – от 15 август до 15 септември 1950 г., са образувани 30 нови ТКЗС. Това е неочакван резултат дори и за върховните лидери. Въпреки че Примерният устав отхвърля приемането на „кулаци“ в ТКЗС, във всички кооперирани села през този етап са приети като членове и стопаните, поставени в тази категория, защото те влагат повече земя, с която да се укрепи стопанството. Също така чрез членството си в ТКЗС набедените преодоляват дискриминацията и отлъчването, на което са подложени.

Октомврийският пленум на БКП през 1950 г. обаче взима решение за незабавно изключване на „кулаците“ от ТКЗС, което предизвиква голямо напрежение. Започва процес на масово разкулачване, мобилизирани са старите репресивни мерки. Този процес е най-интензивен в Добруджа. Общо за страната са изключени 7290 кооператори. В много общини това става без да им се върне имотът или при изключително неравностойни заменки. „Кулаците“ са обвинени, че са причината за неизпълнение на плана за есенната сеитба, който често преднамерено е бил завишаван от селсъветите. През есента и зимата настъпват нови сблъсъци заради събирането на държавните доставки за мляко и млечни продукти и др., което се осъществява при подновени мерки за натиск (Мигев 1995).

През септември 1950 г. Пловдивският окръжен комитет взима решение за засилване на масовизацията, в резултат на което се извършва масовизиране и на стопанството в с. Брестовица през януари следващата година. Колективизацията през периода октомври 1950 – март 1951 г. се характеризира със засилване на насилието, чийто апогей е началото на 1951 г. Въведени са сурови административни и икономически мерки срещу кулаците, икономически натиск за издължавания на държавните доставки, данъци, такси и др. Оказва се натиск и чрез неравностойна обмяна на земята, чрез заплаха от изселване и изпращане в трудово-възпитателно общежитие, от уволнение или изключване на децата им от училище или работа. Но най-ефективната заплаха за съпротивляващите се е, че няма да получат храна до новата реколта. Същевременно привличането на нови кооператори става и чрез позитивни средства: обещания за осигуряване на достатъчно храна, за опростяване на данъци и такси. Въпреки това, съпротивата на селяните остава много силна.

В началото на 1951 г. насилието рязко се засилва и в Ломска, Видинска и Кулска околия настъпват ожесточени сблъсъци между агитаторите и населението, тъй като местните околийски комитети не пестят средства и усилия за постигане на целта си – 100 % масовизиране на старите стопанства. Заради вълненията на 12 март 1951 г. ЦК на БКП взима решение за спиране на колективизацията, а на 17 март – за отказ от разкулачване. Това предизвиква неочакваната за властта реакция на селяните в много околии – масово подаване на заявления за напускане на ТКЗС, спонтанно, масово и стихийно изземване на добитъка от кооперативните обори, спонтанни митинги с активното участие на жените, разораване на собствените ниви в кооперативните блокове, публични изказвания

против властта, включително лозунги за самостоятелна земеделска власт в духа на Стамболийски (Мигев 1995: 128–155). Според данни на Политбюро на ЦК на БКП общият брой на подадените заявления е 51 984, което е около 8 % от всички кооператори до момента в страната, както и 25 % от влезлите в ТКЗС след 15 септември 1951 г. (Мигев 1995: 132). Тези реакции свидетелстват за все още огромното влияние на земеделската идеология сред селяните.

Селските вълнения предизвикват огромно напрежение във върховете на властта, а отговорността отново се търси у местния актив. Приети са решения за ревизиране на предишните репресии и ограничаване на действията, предизвикващи класови противоречия, за либерализация и подобряване на отношенията с БЗНС (Мигев 1995: 126–128). Същевременно обаче са засилени мерките спрямо участниците във вълненията чрез мобилизиране силите на ДС за борба с подривната дейност на „англо-американските конспиративни“, „Титовски агенти“, „диверсанти“, за каквито са обявени привържениците на опозиционното БЗНС. Така през 1951 г. в цялата страна започва вълна от масови арести, съдебни процеси, интерниране, затваряне в Белене и други затвори. Целта е предварително ликвидиране на всички селяни, които открито заявяват и демонстрират негативно и неодобрително отношение към колективизацията и дейността на ТКЗС (Мигев 1995: 124). Това става и в Мездрея, където няколко членове на Земеделския младежки съюз (ЗМС) са арестувани и осъдени за подривна и противонародна дейност (НА Янчева 2007: № 682–III), въпреки че по това време в селото няма вълнения, а колективизацията започва пет години по-късно. Репресиите срещу членовете на ЗМС са „превантивни“ и очевидно целят отслабване влиянието на БЗНС и ЗМС в с. Мездрея.

Последиците от селските вълнения са противоречиви. От една страна, те принуждават управляващите да положат мерки за ограничаване на произвола и насилието и да допуснат известно смекчаване на режима. От друга страна, те са използвани за засилване на политическия натиск върху селяните и за мобилизиране на партийния апарат за ефективно действие. За справяне с масовото подаване на молби за напускане на ТКЗС са приложени редица мерки, като умишлено отлагане на разглеждането им, усилен натиск и пропаганда до постепенното сподавяне на волята на селяните (Мигев 1995: 130–144).

В края на 1949 г. са кооперирани 156 000 домакинства, които са 14 % от общия брой на селските домакинства, с 5 500 000 дка земя, което представлява 11.5 % от обработваемата земя в страната. В края на 1951 г. вече има 582 000 домакинства (53 %) и 25 704 000 дка земя в кооперативния сектор. 1950 г. е преломна, защото колективизацията се осъществява в рамките на по-малко от месец, като навлиза в равнинните райони. Успех в натиска има единствено системата на зърнодоставките, която най-силно мотивира селяните да се масовизират. Същевременно БКП се отказва от масовата колективизация в полупланинските и планинските райони, като се насочва само към увеличаване на относителния дял на кооперативния сектор в районите със силно развити интензивни култури, защото от тях зависи външнотърговският обмен и осигуряването на важни суровини за промишлеността. В края на 1950 г. в Добруджа и Северозападна България (Михайловградска, Ломска, Врачанска община), където насилията около събирането на доставките са най-големи, кооперативният сектор доминира напълно (Мигев 1995: 144–146).

През 1952 г. възниква изключително силно напрежение в икономиката в резултат на рязкото увеличаване

на капиталовложенията в индустрията и рязкото разширяване на вноса, докато изграждането на бази на ТКЗС изисква още значителни средства. Това принуждава държавата да изтегли двегодишен държавен заем, който се понася от населението много тежко. Паричната реформа от пролетта на 1952 г. нанася втори силен удар, защото намалява повече от два пъти общите парични доходи на частните стопани и ги изравнява с тези на кооператорите, които до този момент са имали най-нисък жизнен стандарт. Тази тенденция е особено характерна в планинските и полупланинските райони, където стопаните са успели да натрупат известни средства в резултат от усиленото изнасяне на селскостопанска продукция след решенията на Политбюро на ЦК на БКП през 1949–1951 г. Друг удар е рязкото спадане на изкупните цени за повечето селскостопански произведения много под тяхната себестойност и разрушаването на системата от поощрения за някои произведения. По тези причини частните селски стопани губят през периода 1952–1953 г. над 1 млрд. лева, а държавните доставки все още са тежест, особено в условията на поредна слаба реколта през 1952 г. Всичко това води до остър недостиг на парични средства сред селските стопани (Мигев 1995: 150–153).

След смъртта на Сталин през 1953 г. настъпват бързи промени в целия социалистически блок. В този дух Червенков се обявява срещу нереалистично високите планове за 1953 г. и за Втората петилетка и през тази година селяните получават облекчения от 600 млн. лева. Стремежът на централната власт е да се създадат по-чувствителни предимства за ТКЗС и да се засили тежестта върху частните производители (Мигев 1995: 160–163). Въпреки всички тежести, частният сектор показва гъвкавост и приспособимост към обстановката и през 1953–1957 г. производството му продължава да е по-ефективно от

кооперативното. То успява да се запази стабилно дори и по време на остра криза и като цяло средният доход на частните стопани надвишава този на кооператорите. Това личи и от много по-големия дял на влоговете им и на големия относителен дял на тези влогове в сравнение с тези на кооператорите за същия интервал от време (Мигев 1995: 177–190).

През периода 1952–1955 г. настъпват някои подобрения и в ТКЗС – бурен ръст на материалната база, непрекъснат, макар и слаб ръст на животновъдството, увеличават се доходите на кооператорите, включително тези от личните стопанства[5]. Въпреки тези успехи, в развитието на ТКЗС се забелязват и остри кризисни процеси, които се дължат на укрепването на частния сектор в резултат дори на най-слабата либерализация на икономическата политика спрямо него. През 1953 г. започва движение за напускане на ТКЗС с навършването на тригодишния срок на членство. През периода 1951–1955 г. е обявено временно изоставяне на процеса на кооперииране поради необходимостта от стабилизиране на създадените ТКЗС и тяхното материално-техническо осигуряване. Става ясно, че част от причините за кризисните процеси в кооперативния сектор се дължат именно на форсираната колективизация и форсираното изграждане на материалната база.

През 1955 г. Политбюро взема решение за подготовка на нов етап на колективизацията чрез засилване на икономическия натиск, облагане на частните стопани

[5] Личното стопанство дори има три пъти по-висока производителност в сравнение с останалото кооперативно производство, въпреки ограниченията върху него. Показателите на производителността от личното животновъдство свидетелства за огромните възможности на частното стопанство като цяло (включително личните стопанства на кооператорите) да се адаптира и да използва всички достъпни ресурси (Мигев 1995: 198).

с доставки и увеличаване на преференциите за кооперативите. Опростени са задълженията на всички ТКЗС към банките до края на март. Така през подготвителния етап започва постоянен, но ограничен по своите мащаби поток за влизане в ТКЗС. Всички членове на БКП, които до този момент са все още частни стопани, са задължени да станат кооперативни членове. Така в села като Мездрея, където кооперирането все още не е започнало, партийните активисти са задължени да се обединят и учредят нови кооперативи, макар малки и нерентабилни. Натискът на ЦК на БКП да кооперира всички партийци среща съпротивата на голяма част от тях и през 1955 г. само 22.5 % от останалите партийци частни стопани влизат в ТКЗС. Започва масово изключване от БКП на членовете, които отказват да влязат в ТКЗС (Мигев 1995: 222–227). Силна съпротива на партийни членове срещу влизането им в кооперативите е регистрирано и в три села на тогавашната Берковска околия – Ягодово (бившето село Янчов чифлик, съседно на Мездрея), Долно Озирово, Заножене (сега квартал на Вършец) (Мигев 1995: 238). Тези обстоятелства показват, че „доброволността“ у партийните активисти при учредяването на кооперативи в села като Мездрея е спорна. Този проблем ще разгледам в следващата глава.

След специално одобрение от страна на Хрушчов, ПБ и ЦК на БКП започват последния етап на ускорена колективизация в България, който се отличава от останалите с предварителна подготовка и организираност. Поставя се приоритет за кооперирane първо на районите с компактно турско население в Североизточна България, а след това в равнинните райони (Пловдивско, Софийско и Врачанско). Осъществява се мащабно разгръщане на пропагандната кампания, а околийските комитети получават големи правомощия и правото на решения, без да се допитват до ЦК. Пред тях е поставено изискването да се

масовизират старите кооперативи и да се създадат нови ТКЗС във всяко некооперирано село, което предпоставя форсиращия характер на процеса и настървените съревнования между местните комитети.

Така през март и април 1956 г. колективизацията навлиза в планинските и полупланинските райони. Едно от тези села е Мездрея, в което стопанството се учредява на 5 април 1956 г. чрез обединяване на малоземлените имоти на партийните активисти и предоставена държавна земя. Въпреки настояванията на Политбюро на ЦК на БКП да се спазва предварително изработеният план на акцията, тя се превръща в стихийна и неконтролируема в резултат на напора и амбициите на местните дейци, които отново срещат съпротивата на селяните. В много села избухват селски вълнения, а след Априлския пленум се подават масово молби за напускане на ТКЗС, включително в Берковска околия и в Мездрея, по данни от архивните документи. Колективизацията през 1956 г. се характеризира с краткосрочно осъществяване, мащабност на действията, но без да се обвързва с глобален икономически лост, както зърнодоставките, с по-либерално отношение към внасянето на имуществото в ТКЗС[6], засилен натиск над децата на стопаните, изолиране на Министерство на земеделието и горите от акцията.

На Юлския пленум на ЦК през 1956 г. се приема решение за завършване на колективизацията до 1958 г., като основен лост е издължаването на държавните доставки, но се премахва облагането върху личните стопанства на кооператорите. Масовизацията вече навлиза в планинските райони, където през 50-те години живеят по-голяма част

[6] Което включва разсрочено изплащане на инвентарните вноски от страна на членовете, отлагане на събирането на животните, инвентара и фуража, разрешение да се ожънат нивите като частни.

от заможните стопани, които запазват стабилност поради благоприятните икономически и политически условия за развитието на животновъдството (Мигев 1995: 180–270). За 1957 г. е планиран малък ръст на кооперирането, затова кампанията не е така мащабна, всеобхватна и форсирана. Това намира отражение в крайно ограничения брой на новите членове на ТКЗС в Мездрея, сред които преобладават пенсионерите, и мащабно напускане на ТКЗС в цялата страна. Либерализира се приемането на обявените за „кулаци“ в ТКЗС.

Въпреки решенията за постепенно налагане на колективизацията в планинските села, процесът се форсира от началото на 1958 г. под натиска на местните активисти и с одобрението на висшите партийни и държавни ръководители. Те се опасяват, че по примера на полупланинските села през 1956 г., в планинските села започва масово изколване на добитъка, изсичане на овощните дървета и запустяване на земята (Мигев 1995: 271). Кооперирането в планинските региони се засилва през януари – април, когато се масовизира и стопанството в Мездрея. До края на август 92 % от селскостопанската земя е колективизирана, подхваща се нова вълна на насилия, особено спрямо турското население, а процесът настъпва в Родопите и Странджа. Но той се характеризира и със силна съпротива и дълго упорство на селяните срещу процеса, включително и в Мездрея. През периода 1959–1960 г. усилията се насочват към обединяване на ТКЗС, изготвяне на перспективни планове за развитие, подобряване на материалната база и др. Акциите за кооперира имат предимно довършителен характер и приключват през 1961–1962 г. с кооперирането на частните стопанства в градовете.

През целия период на колективизация в България сред управляващите не съществува единна позиция и становище за начина и механизмите за нейното осъществяване.

Гейл Клигман и Катрин Вердери също установяват раздвояване в позициите сред функционерите в Румънската комунистическа партия по отношение на подходите към колективизацията. Авторките подчертават, че е неправилно да се приеме, че по време на колективизацията в източноевропейските страни Партията държава е била напълно формирана като социален актьор (Kligman, Verdery 2011: 2–3). Според тях всеобхватен процес като колективизацията, който засяга голяма част от населението на дадена страна, има централна роля за „себеформирането“ на управляващите партии, т.е. те се формират и консолидират в процеса на тези големи трансформации, които самите те инициират в отговор на проповядваните от тях идеологии и политики[7].

В България сред управляващите на местно и централно ниво се формират три позиции и съответно източника на влияние, които предопределят същността на процеса.

Министерство на земеделието и горите първоначално не одобрява форсирането на процеса и създаването на множество неефективни и непродуктивни ТКЗС, които да включват само безимотни и малоимотни селяни. Тези позиции се основават идеологически на изказвания на Георги Димитров, че форсирането и насилията компрометират кооперативната идея.

Висшето партийно ръководство обаче е верен последовател на съветския модел и препоръките на Сталин. То непрекъснато се опитва да балансира между партийни-

[7] Клигман и Вердери издигат тезата, че румънските комунисти се опитват да следват и прилагат съветския модел за колективизация и революционна социална промяна, но без да разполагат с политически капацитет и силови механизми да наложат желанията си (Kligman, Verdery 2011: 3–6). Затова авторките описват колективизацията като дълъг процес на преговори, а не като диктаторски акт, повтарящ ситуацията в СССР.

те цели и обществените настроения, между наставленията на Коминформбюро и настояванията на низовите партийни организации. То има двойствена и непостоянна официална позиция спрямо задачите и средствата за осъществяването им. Например ПБ не дава ясни и конкретни напътствия за осъществяване на колективизацията, но настоява за постигане на високи резултати. Инициативата за избор на средства и механизми за успешното изпълнение на задачите е оставена в ръцете на местните активисти, които се стремят да се покажат като ревностни последователи и в преследване на целите стигат до прилагане на насилие, шантаж и беззакония над селяните. От своя страна, ПБ се отказва от отговорност за действията им и си запазва правото на критика и порицание при неблагоприятна политическа обстановка.

Местните и низовите партийни дейци настояват за пълна и бърза колективизация, дори когато Политбюро на ЦК на БКП вземат решение за промяна на линията или „отдих“. Техните стремежи са провокирани от желание за себедоказване, но и от трудностите да управляват едновременно частния и кооперативния сектор, от местните конфликти между кооперативните и партийните дейци и по-приспособимите към икономическата обстановка частни стопани и от стремежа за подобряване на живота на село.

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА КАТО МЯСТО НА КОЛЕКТИВНА ПАМЕТ В БРЕСТОВИЦА

Село Брестовица – природно-географски особености и икономическо развитие

Брестовица е село, което се намира на 18 км от Пловдив и е едно от големите села в община Родопи. Землището му се намира в Тракийската низина и е с площ 53 018 дка, от която земеделската площ е 32 018 дка – около 17 000 дка лозя и 15 000 дка ниви (Гатев 2009: 111–112). Поради благоприятните природни условия (богата почва, множество напоителни канали, отбити от р. Въча, близостта на р. Марица, преходно-континентален климат) и географско положение Брестовица още от началото на века се отличава с интензивен стопански живот и силно развито земеделие, конкретно лозарство (Анкета 1934; Павлов 1961). През 1934 г. почти 51 % от обработваемата земя на селото е заета с лозя (94.4 % от домакинствата), а останалата част – със зърнени и други култури.

Лозарството и винарството са ориентирани изключително към пазара, което предпоставя икономическото развитие на селото (Анкета 1934; Гатев 2009: 182–195; Павлов 1961: 15–23). От 1927 г. Брестовица започва да изнася грозде за чужбина (Германия, Австрия, Чехия, Полша и др.), а износът за Германия особено се засилва през Втората световна война[8]. През периода 1936–1943 г. в селото работят близо 100 изкупвателни фирми, а след това пласирането на цялата продукция става със

[8] Бивша кооператорка Б. С. П., род. 1920 г. ♀ и съседът ѝ З. С. Д., род. 1922 г. ♂: (Б. С. П.) *Нащо село е давàло 28 милиона килограма грозде булгар само за изнòс и са а казвало „Малка Америка“. Толко богато село сме били!*; (З. С. Д.) *Най-богатото в България.*; (З. С. Д.) *Все винари, големи винари. Та, имаше и много солидни и богати хора.*

съдействието на Кооперация „Нов живот“. През 1946 г. в Брестовица е регистриран рекорд в продукцията от 27 000 т. грозде за пазара (Гатев 2009: 187; Павлов 1961: 19). Колективизацията също провокира силен тласък в развитието на селското стопанство, след като ТКЗС въвежда и други печеливши производства – скотовъдството, зеленчукопроизводството и овощарството.

За развитието на Брестовица през XX в. изключително спомага дейността на Всестранната кооперация „Нов живот“, която съществува от 1908 г. до днес (Гатев 2009: 175–182; Павлов 1961: 28–29). Построените от нея модерни производствени и търговски съоръжения подпомагат развитието на лозарството и винарството в региона и спомагат за увеличаването на доходите на населението до 40-те години. Павел Спасов Павлов, един от най-влиятелните ѝ деятели, разказва за настъпилия през 20-те години подем: *Разширява кредитната дейност, открива потребителни магазини, складове за фураж, отоплителни и строителни материали, набира влогове,* […] *организира на кооперативни начала продажбата на грозде на вътрешния и външния пазар. Втора от селските кооперации получава правото да изнася зеленчуци и плодове на чуждите пазари. Построява навеси, специални за манипулация на грозде. С други кооперативни организации участва в изграждането на кооперативна вакуумна фабрика на гара Кричим, а след 1944 г. откупува от БЗК Банка винарската изба в с. Брестовица, построява варница, увеличава товарните моторни превозни средства, стопанисва горски обекти за дървоснабдяване на селото* и др. (Павлов 1961: 28–29). Съществена е подкрепата на Кооперация „Нов живот“ след епидемията от филоксера (1905–1912 г.), когато от Франция се доставят новите американски подложки (Павлов 1961: 19). Кооперацията постепенно развива и спестовно-кредитна

дейност за членовете си. Йордан Гатев[9] (род. 1930 г.) разказва за въздействието на Кооперацията върху живота на членуващите стопани: …*всеки един стопанин можеше да ползва заем от Кооперацията при много по-изгодни условия, отколкото да ползва заем от банката.* […] *Дори в ония години, когато нямаше достатъчно средства да даде заеми, Кооперацията теглеше заем от Банката, за да даде заем на своите членове.* […] *Кооперацията понася голямата тежест, а дава на по-изгодна лихва… заем на своите стопани. Кооперацията беше фактически в услуга на всички производители. И тя затова просъществува…* За ролята на Кооперацията в снабдяването на населението Гатев казва: *И защо станаха почти всички лозари членове на Кооперацията? Кооперацията доставяше син камък за пръскане, доставяше вар, доставяше всички сечива. Доставяше и редица необходими продукти за изхранване на самото население.* […] *Кооперацията една година достави 230 угоени прасета и ги раздаде на членовете, и на не-членове раздаваше. Разбира се, при съответно заплащане, но с една минимална печалба за Кооперацията.* […] *И полека-лека тя елиминира бакалиите, частните.* […] *Продаваше на по-евтина цена. И те сами фалираха.* Кооперацията подкрепя и строителната дейност, образованието, културния и обществения живот на селото. Организира курсове сред селските стопани за повишаване на производствената им култура в областта на лозарството и винарството (Гатев 2009; Янчева 2013; Дионисиев). През 1943 г. Всестранната кооперация наброява 410 домакинства с

[9] Той е дългогодишен общественик и краевед, посветил се на изследване на историята на Брестовица (Гатев 2009) и популярен сред съселяните си като „най-знаещ и най-информиран“ за историята и институциите на селото, в качеството му на бивш служител на Община Родопи, бивш селски кмет и председател на РПК.

2356 души членове от общо 950 домакинства с 4000 души население (Гатев 2009: 178), т.е. около 43 % от населението.

В резултат на изброените социално-икономически и природно-географски особености културните и обществените промени в Брестовица се осъществяват доста порано в сравнение с повечето български села. Близкото разположение до Пловдив предпоставя навлизането на градската култура още от началото на XX в. (Гатев 2009; Янчева 2013). През първата половина на XX в. в Брестовица работят и няколко обществени организации като Червеният кръст, Ученическото християнско дружество и създаденото през 1934 г. Дружество за закрила на детето, което организира детски трапезарии и летни лагери (Гатев 2009; Павлов 1961). Основаното през 1873 г. Читалище „Съзнание“ развива библиотечна, театрална и музикална дейност до днес. През 20-те години се формират гимнастически дружества и футболни отбори (Гатев 2009; Павлов 1961).

ТКЗС „Нов живот“ е създадено през 1948 г. като отдел на действащата едноименна Всестранна кооперация, а от 1950 г. се отделя от нея и двете структури започват да функционират самостоятелно. Архивните документи на кооператива, публикациите в пресата и редица специализирани агрономически издания (напр. Ининов 1964 и др.) показват, че след колективизацията ТКЗС в Брестовица се развива като първенец на областно и национално ниво, а успехите му в лозарството и зеленчукопроизводството са отразени в професионалната селскостопанска литература (Попов 1965; Ранчев и др. 1961; Ранчев 1963). През 60-те години Брестовица и кооперативът са обявени за образцови и са представяни на чуждестранни дипломатически делегации (Влахов 2002). Високите доходи позволяват на ТКЗС да прави значителни инвестиции в технологично

обновление и стопанска инфраструктура, които подобряват производствената дейност. Това включва поддържане на богат автопарк, модерни ферми, капково напояване в лозовите масиви, помпени станции и водопроводи, мелница, хладилна камера, мандра и други съоръжения.

След ликвидирането на ТКЗС през 1990 г. в Брестовица започва възстановяване на земеделието като частна стопанска дейност и основно препитание, но то не може да се сравнява с постиженията преди колективизацията нито по ръст на производството, нито по общ обем на частните стопанства. Повечето от стопаните продължават да обработват реституираните лозя само за лични нужди със слабо предлагане на пазара. В Брестовица също се наблюдава запустяване на земеделска земя (лозя), макар и не в такъв мащаб, както в Мездрея. Онези, които се занимават с лозарство като основна дейност, посочват, че са засегнати от монополизма и корупцията в пазара на селскостопанска продукция в България, от липсата на защита на интересите на производителите, от утежнени процедури за получаването на субсидии и др. Тези обстоятелства ги принуждават масово да се отказват от лозарството като основно препитание, въпреки благоприятните природни и географски дадености на региона и въпреки интереса на младите поколения да възродят сектора. Все пак Брестовица, за разлика от Мездрея, е все още жизнено село. Въпреки характерния за цялата страна отлив към градовете, то успява да задържи сравнително голяма част от младото население, което се дължи до известна степен на близостта до големия град Пловдив и възможността за ежедневна трудова мобилност.

През годините населението на Брестовица постепенно намалява, макар и не драстично – 4559 души (1946 г.), 5500 (1951 г.), 5470 (1961 г.), 3750 (2007 г.) (Гатев 2009: 131–133; Павлов 1961: 8), 3496 души според последното

преброяване през 2011 г.[10] През 1934 г. селото има 812 домакинства, 751 от тях, или 92.5 %, са земеделци (Анкета 1934).

През 1934 г. безимотните и малоимотните стопани са около 20 %, дребните стопанства със земя от 10 до 30 дка са 37.5 %, около 35 % са средните със земя между 30 и 75 дка. Едрите стопани са 7 % от домакинствата със земя между 75 и 150 дка или общо 22 % от обработваемата земя в селото (Анкета 1934). Данните показват, че социалната структура на населението преди колективизацията не се отличава от общата картина за страната за този период. През 1951 г., когато се осъществява масовизацията, социалният състав на ТКЗС „Нов живот“ е следният: 23.2 % от членовете притежават до 10 дка земя, 55.6 % са дребни стопани със земя между 10 и 30 дка, 16.1 % – средни стопани и 5.1 % – по-едри стопани, притежаващи над 50 дка. Съпоставянето на данните между 1934 и 1951 г. показва, че средният размер на стопанствата е намалял от приблизително 34.7 дка до 20–21 дка. Разликата се дължи на разпределянето на бащината (фамилната) земя между наследниците непосредствено преди влизането им в ТКЗС, за да станат членове.

През 2011 г. в Брестовица има 1332 домакинства, от които само 620 или 46.5 % се занимават със земеделие. От 3496 души население, около 2000, или 57.3 %, са в трудоспособна възраст. В селото действат детска ясла и градина и две основни училища.

Създаване на ТКЗС

Първият етап от кооперирането в Брестовица се осъществява непосредствено след XVI Юлски пленум на БКП през 1948 г., когато е утвърден сталинският модел и

[10] По данни на кметството на с. Брестовица.

програмата за колективизация, зададена от Коминформбюро (Мигев 1995: 27), а Министерство на земеделието и горите обявява акция за масовизиране на ТКЗС. От този момент започва вторият етап от проекта за колективизация в българското село[11].

Като отзвук на държавната политика, след нареждане на Общинския съвет и на Окръжния комитет на БКП, в Брестовица е създадено ТКЗС „Нов живот“ като отдел на Всестранната кооперация на 22 август 1948 г. от 93 кооперативни членове с общо количество земя от 2100 дка (ОКС Б: л. 1–2). Заедно с предоставената от държавата земя, общата обработваема земя на ТКЗС „Нов живот“ е 4537 дка. Извън него остават 27 481 дка частна обработваема земя. Според доклади на УС кооперираната земя е 12.5 % от общата обработваема земеделска площ на селото, но според изчисления върху данни от документите, тя не е повече от 7 %. Кооператорите и техните домакинства представляват 21.6 % от общото население. Следователно на кооперирано домакинство се падат средно по около 16–17 дка земя, а на частно домакинство – по 30.5 дка земя. От създаването на ТКЗС до началото на 1951 г., преди да настъпи масовизацията, стопанството в Брестовица се разширява на 337 членове (домакинства) с приблизително общо 5500 дка земя, но социалният му състав не се променя до масовизацията – в него се включват предимно дребни селски стопани.

Формирането на ТКЗС като отдел на Всестранната кооперация „Нов живот“ не е прецедент, а е характерно за всички създадени до този момент кооперативи (Мигев 1995). Този акт, както и фактът, че за първи председател е избран дългогодишният председател на Кооперацията

[11] По това време в региона вече са кооперирани съседните села Златитрап, Перущица, Кадиево, Ръжево Конаре и др.

Павел Спасов х. Павлов, отразява стремежа на учредителите и местната власт да покажат приемственост между настоящата колективизация и кооперативното движение преди 1944 г.[12]

Спомените на жителите от с. Брестовица предлагат три откроващи се представи за осъществяването на колективизацията в тяхното село. В книгата си Йордан Гатев (род. 1930 г.) я представя като естествен преход на Всестранна кооперация „Нов живот“ към социалистическо преустройство (Гатев 2009). В разговора с мен той споделя, че колективизацията в Брестовица е направена със съгласието и подкрепата на голяма част от стопаните. Думите му се потвърждават и от протоколната книга на Общото кооперативно събрание, което съвпада и с официалната партийна версия за доброволно осъществяване на кампанията.

Абстрахирайки се от въпроса за неравностойните замени на парцелите, влезли в кооперативните блокове, и в духа на идеологическата реторика, И. Й. (1928–2008 ♀)[13] поставя акцента върху позитивните резултати на колективизацията: *И така – края на 47-ма, и 48-ма, и 49-та,*

[12] Джералд Крийд смята, че, въпреки че идеолозите на колективизацията легитимират създаването на ТКЗС, търсейки приемственост със старите кооперативи, впоследствие устройството на ТКЗС постепенно се отърсва от всички стари кооперативни елементи. Той обвързва това явление с политиката на социалистическата държава за модернизация, т.е. това е един модернизационен аспект на колективизацията, който отразява наваксващия ѝ характер (Крийд 2005: 80–81).

[13] Активна деятелка на женското движение в селото в средата на 40-те години, изявява се като ДСНМ и партиен секретар през целия си живот. Веднага след завършване на Девическата гимназия в Пловдив (1945–1946 г.) се завръща в Брестовица и е назначена на общинска работа като отговорник по акцизите и нарядите, а след това – по продоволствието. Няколко години по-късно тя завършва за медицинска сестра в Пловдив и работи по професията до пенсионирането си.

и началото на 50-та година [на] *тея групи ентусиасти им провървя във земеделието, и взеха доста пари… от тяхния труд. Купиха и някои трактори, купиха и машини, и почнаха да обработват тази земя, която всъщност е била тяхна, но тука декарче, там декарче, там декарче, а Комунистическата партия обедини.* Тя описва създаването на ТКЗС като инициатива на „*група ентусиасти*“, поставящи си за цел да обработват земята „*по метода на софхозите в Съветския съюз*“. Под влияние на идеологическата реторика тя многократно подчертава обединяващата роля на БКП в осъществяването на колективизацията: в горния цитат, както и тук: *И тогава пак под действието на партийната…, със съдействието на партийната организация, решиха да образуват т.нар. блокдве, да им отделят отделно местдо.*

Най-идеализираният спомен е този на ген. Димитър Попов[14]: *Но 40 и… година се създаде вече кооперативното стопанство.* […] *Създаде се едно мощно кооперативно стопанство със сериозни икономически възможности, което по естествен път стана притегателна сила за огромна част от населението. И 51–2-ра година селото масово формира едно от най-големите кооперативни стопанства в България, най-модерното. И тука по-късно навлезе развитието на селското стопанство в един по-нов етап.* Той изобщо не споменава за „ръководната роля на партията“, нито за несъгласие на част от стопаните. Представя колективизацията и масовизацията като спонтанна реакция, всеобща инициатива и ентусиазиран порив на всички селски стопани. Според него

[14] Роден е през 1929 г. в Брестовица, но също се реализира в професия, която не е свързана със селското стопанство. Завършва военно образование и се издига в кариерата до Главнокомандващ на Втора българска армия (Попов 2009).

високите успехи на ТКЗС по естествен начин привличат населението към кооперирane.

Като привърженици на социалистическата идея, Йордан Гатев, И. Й. (1928–2008 ♀) и ген. Попов, симпатизират на целия процес на „социалистическо преустройство“ на селото и допринасят за неговото осъществяване, но поради своята професионална реализация те не участват пряко в колективизацията и масовизацията на селското стопанство в Брестовица. Поради тази причина разказите им за процеса са обобщаващи, създават идеализирана и романтична картина, повлияна от духа на идеологическата реторика и социалистическата литература и от спомените за тяхната младост, която е силно обвързана с процеса на социалистическо преустройство. Според Знеполски тези представи се дължат на чувството за „включеност“, което се формира у много от съвременниците на този период в резултат от водовъртежа на промяната, която ги въвлича в обществения и политическия живот. Това чувство за „включеност“ се превръща в база за легитимиране на режима и оправдаване на неговите действия (Знеполски 2008: 24).

За разбирането на колективизацията в Брестовица много важни са спомените и представите на онези, които са инициирали и преживели създаването на местното ТКЗС. За целите на анализа условно разграничавам тези бивши кооператори на две групи. Едната е групата на учредителите и инициаторите на колективизацията. Едни от тях са М. Н. Дж. (род. 1926 ♀) и покойният ѝ съпруг С. А. Дж. (1921–1996), които са сред най-активните и разпознаваеми дейци на колективизацията в селото[15]. Тя уточнява,

[15] На младини съпрузите участват активно в ремсисткото движение, а той получава отличие като „борец против фашизма“, тъй като бил арестуван заради подпомагане на партизаните в региона. Те посвещават живота си на развитието на ТКЗС от самото му създаване. Тя

че на Учредителното събрание присъстват 48 души учредители – предимно партийни привърженици, а на следващия ден се записват останалите близо 40 членове. Спас Тодоров Дербатов[16] също споменава за „*съвещание с партийния актив и съмишлениците за колективната обработка на земята*“, на което се взима решение за създаването на ТКЗС в селото, след като е получено „*указание на Окръжния комитет на БКП*“ (Албум).

М. Н. Дж. (род. 1926 ♀) определя родителите си като крайно бедни, а семейството на съпруга си – „*не много богати, ами средни земеделски стопани*“[17], но в неформални разговори ги определя като „заможни“ или „богати“ в сравнение с родителите си. Тя е емоционално съпричастна на колективизацията и разказва за доброволното включване на свекъра ѝ в кооператива: *Доброволно. Доброволно. Е, то нямаше друг начин. Синът му пръв се записа, може ли той да не такова… И после… братята*

е помощник-звеноводка почти през целия си трудов стаж, а след пенсионирането си (1981–1990 г.) е звеновод на пенсионерското звено, което става първенец на стопанството за 1986 г. в производството на домати. Отличава се като авторитетен неформален лидер и дори до днес тя продължава да се занимава с обществена дейност. Съпругът С. А. Дж. (1921–1996 ♂) участва в управлението на ТКЗС като бригадир в овощарска бригада и МТС, секционен отговорник и член на УС, домакин и дори председател и заместник-председател на стопанството, партиен секретар на кооперативната партийна организация (от автобиографията му в Албум). Той е един от инициаторите на колективизацията в селото, които вярват в кооперативизма и през годините се борят да запазят неговите принципи, за което влиза в редица конфликти с „младите номенклатурчици“ и дори веднъж е изгонен от Партията.

[16] Един от учредителите, чиито спомени са съхранени в Албум. Не са посочени дата на раждане (и смърт), нито възрастта в момента на записване на спомените.

[17] Баща ѝ бил зидар. Свекърът ѝ притежавал общо 68 дка, които при кооперирането разделя между синовете си.

бяха разделени и всеки си влезе с неговия имот. Свекърът си беше оставил 7 дка на негово име. … Обаче всеки ден ходеше на полето. Свекървата пееше много хубаво. Тя пее и той се изпровиква. Чрез разказа за поведението на свекъра и синовете му тя цели да покаже ентусиазма и удовлетворението, с което те работят в новосъздаденото кооперативно стопанство.

М. Н. Дж. (род. 1926 ♀) възприема като инициатори за създаването на ТКЗС преди всичко онези членове на селската общност, които преди 9-ти септември и до 1948 г. открито са изповядвали привързаност към комунистическата идеология. Такова убеждение споделя и Е. С. Г. (род. 1935 ♀)[18], която подчертава, че партийните членове и активисти са представлявали значителна част от учредителите на ТКЗС и значим фактор в неговото управление. Такъв е бил и нейният баща, за когото споделя: *…първи влязахме ние още първата година в ТКЗС-то* […] *понеже той беше голям комунист и през онова време беше осъден вечно…*[19]; *ТКЗС-то като дойде, наще хора, партийците, които бяха, първи влязаха във ТКЗС-то. Моят баща… беше винаги домакин на ТКЗС-то…*

Т. Б. (1919–? ♂)[20] също подкрепя думите на Спас Дербатов, че ТКЗС е създадено с решение на партийната

[18] Тя и съпругът ѝ К. Г. (род. 1931 г. в с. Извор, Пловдивски окръг, ♂) не работят в селското стопанство, а се реализират като занаятчии (шивачка и сарач) в местната ТПК „Виктор“. Професията си практикуват и след пенсионирането.

[19] Преди 1944 г. баща ѝ бил осъден на доживотен затвор за политическите си възгледи и подпомагане на партизаните.

[20] Той е от семейство на среден стопанин. Баща му притежавал около 50 дка, но починал през 1945 г. По-големият брат на Т. Б. бил политически затворник и „борец против фашизма“, а по-малкият прави кариера в армията. Т. Б. е един от създателите на ТКЗС в Брестовица, 15 години работи като бригадир, а после – като домакин в стопанството. В продължение на 20 години е общински съветник, председателства

организация. Той разказва: (Я. Я.) – *Как създадохте ТКЗС? – Много лесно го създадохме. Не много лесно.* […] *Отивам в партийния клуб и станà там по-големи от мене. Аз бях тогава още на 20 гòдин.* (В действителност е на 29 години.) *Тогава имаше такива 30–35 гòдин, по-стари. Викат: „Ние требва да правим кооперативно стопанство.“ Едни викат: „Къ ша праим кооперативното стопанство? За да правиме кооперативното стопанство ние трябва да извадиме сичките стари лозя, дървета… квото имаме и да хванеме тракторите и тогава да правим кооператива.“ А имаше по-млади така от него* […] *и вика: „Ние доде не зафанем с колчетата да правим кооперативно стопанство, трактори няма да видим.“ И беше ни чудно*.

Ама селската кооперация беше много силна. Тя си имаше средства. Работеше със собствени средства. Тя не зимаше от банката пари. И председателят на кооперацията и той беше при назе там, в партийния клуб. Той вика: „Ша направим кооперативното стопанство и ша го прикрепим към кооперацията. Кооперацията има пари и ша го кредитира.“ И цяла нощ приказвàаме и той вика сабàалем: „Който иска да дойде, … ша идеме в Ръжево Конаре или Момино и други села. Там има кооперативни стопанства, да видим кво о.“ И сутринта отидòоме. Видѝаме сичко и аз като го видях (!), видях че ша а трудна работа. […] *И са вѝрнааме и седнааме пак в клуба и един, който стана и председател, взе един тефтер и почна „Колко декара земя имаш?“ „– Толко.“ „Колко работна ръка?“ „– Толкова.“ Така, така, така, прави списък и сички, които бяхме там, отчита. „Ние сега тука, вика, имаме две бригади. Само две бригади да го направим,*

комисията „Архитектура и благоустройство“. Това му дава повод да се гордее с личния си принос за архитектурното обновление на селото.

ша го направим.“ И решихме да направиме кооперативно събрание и изписаа, и станаа четири бригади. Тва беше 48-ма година есента. И 49-та година по етап пòчнааме.

Разказът на Т. Б. (1919–? ♂) също подкрепя мнението, че инициаторите за създаването на ТКЗС и първите му членове са партийните привърженици и активисти, но отразява и чувството за несигурност и колебание сред тях при вземането на такова решение. Той уточнява, че създаването на стопанството като филиал на Всестранната кооперация е огромно предимство за ТКЗС, защото той черпи средства от независимите ѝ фондове, а не се обременява от самото начало с големи дългове към банките, както става с повечето новосъздадени кооперативи в страната.

Разказите на т.нар. учредители са обединени от свидетелството, че създаването на ТКЗС не е просто партийно поръчение, а е осъществено с ентусиазма и дейността на местния партиен актив и съзнанието, че то ще доведе до подобряване на живота в селото.

Втората група кооператори също включва учредители на ТКЗС и други кооператори, които обаче не са партийни членове и активисти. За разлика от първата група, те се включват в кооператива, водени не от идейно-политическите си убеждения, а защото са осъзнали икономическите перспективи, които кооперативното земеделие щяло да им осигури. Това са онези учредители и членове, за които М. Н. Дж. (род. 1926 ♀) споменава, че са се записали след партийното събрание.

Представители на тази група кооператори са Б. С. П. (род. 1920 ♀) и покойният ѝ съпруг (Н. П.), които през целия си живот работят в кооператива. Тя заявява, че произхожда от заможно семейство, но тъй като фамилната земя била разделена между братята, баща ѝ бил по-скоро среден стопанин, а (според оценката си) тя се е омъжила за

„*бедно момче*“. По време на разговора тя не демонстрира и не споделя да е имала политически пристрастия по време на колективизацията, нито се стреми да скрие такива.

Ето какво разказва тя за създаването на кооператива: *Ами, аз съм от основателите. Събра се едно събрание, по-видните в селò̀то* […] *и жа образуват ТКЗС. Жа зимат на ората имото във едно и после жѝдеме и ние там да работиме. И тъй. Доходите, които получиме от тоя имот, ние си ги делим в есента. Сега по желание най-напреде. Кой иска да иде? Тия по-големите, дето имат повечко имот, сѐбраа са и събират, например, 500 дка земя.* […] *И… тея със многото, тея с тоо имот стават отговорници. С'а жа сбират ръботна ръка… с такива, де имат по-малко земя.*[21] *И… яз със моя дядо* (съпругът ѝ б.а., Я.Я.) *отѝдоаме да се запишеме и ние, щото де жа одиш на ората на надница. Отѝдоаме, мъ 'га на събранието, не ни приемат. И питам яз, защо не ни приемат. Викат: „Защото нямате земя. Флязоа калабълък ò̀ра без земя, ама земята малко – не отговаря на наплива на работната ръка.“ И отѝдо яз при моя баща, и викам: „Слушай, кво щи кажа… Не можà̀ да ме приемат, че няма земя.“ И той вика: „Добре.“ И на другия ден отѝди и ми подписа за 15 дка. Да влеза аз във стопанството, като ми дава 15 дка земя. И като ми подписа, и тия ма приеха, и флязоме в ТКЗС-то по тоо начин. И стà̀нааме основатели.*

Разказът ѝ е последователен и предава събитията детайлно без „следа“ от политическа пристрастност. Поради това той се разминава в едно отношение от версията на учредителите – партийни активисти, но същевременно

[21] На друго място в разказа си тя споменава: *В началото бя̀ме към 160 домакинства, първата година основателите. И… десетина души богаташи. Еми, такива бяме, 'се беднотия, да о́диаме по надници.*

добавя нов аспект към представата за кооперирането. Според Б. С. П. (род. 1920 ♀) основното ядро от инициатори за създаване на ТКЗС в Брестовица били предимно хора, които тя и вероятно съселяните ѝ възприемали като ползващи се с обществен авторитет и доверие и по-имотни стопани (успяващи да задоволяват всичките си нужди и дори да заделят излишък от произведеното за пазара), а не е от партийни или управленски институции. Именно на тази основа тя осмисля социалния състав на новосъздадения кооператив: *по-видните в селѐто*, *тия по-големите, дето имат повечко имот*, *десетина души богаташи*, *тея със многото, тея с тоо имот стават отговорници*. Дори уточнява: *Председателя ни стане един нашенец, богат човяк.* Останалите редови членове Б. С. П. (род. 1920 ♀) представя в разказа като *работна ръка*, т.е. *такива, де имат по-малко земя*, *такива, де нѝмамаме имот*, *'се бедностия, да ѐдиаме по надници*.

Б. С. П. (род. 1920 ♀) подчертава, че първите кооператори се включват в кооператива „*по желание най-напреде*“, което не означава непременно „ентусиазъм“, но потвърждава, че това става доброволно за първите членове. Разказът ѝ показва, че още в самото начало много малоимотни и безимотни селяни от Брестовица са искали да станат членове на ТКЗС, тъй като са очаквали то да осигури по-добра перспектива и сигурно препитание в сравнение с малоимотните им стопанства или надничарството. Така кооперативът е представен като работодател, влизането в ТКЗС – като започване на работа, а не като лишаване от собственост. Именно с това Б. С. П. (род. 1920 ♀) обяснява безконфликтното осъществяване на масовизацията в Брестовица.

Протоколите на ОКС също отразяват съществуването на постоянен наплив на новозаписани членове (общо 401) в ТКЗС до масовизацията (1951 г.), средно около

20 или повече души на събрание. При всеки прием се отказвало членство на 1 до 10 души с мотив, че „*нямат работна ръка*“ (ОКС Б: л. 6–8). Така документите потвърждават думите на Б. С. П. (род. 1920 ♀), че в началото кооперативното ръководство подхожда строго прагматично към подбора на кандидат-кооператорите, като се стреми броят на влязлата в ТКЗС работна ръка да отговаря на количеството внесена земя, а не да го надвишава.

Това се потвърждава и от разказа на кооперативните активисти съпрузите Е. Д. Н. (1929–? ♀) и А. Д. Н. (1926–? ♂)[22], на които също първоначално им е отказано членството в ТКЗС. Е. Д. Н. (1929–? ♀) споделя: *Първия път не можахме да влезнем, след тва ние влязоаме. Едната година мина. – Защото се съмняваа…* (свекъра и свекървата – б. а., Я. Я.) *Първо, защото той* (съпругът ѝ – б. а., Я. Я.) *нямаше имот. Имотът беше на баща му. А той сами не можеше да реши. А се разбрааме с нащи, че не можеме да караме ние така. Есента влѧзааме ние в ТКЗС-то. Колкото ѝмааме ние имот, напролет внесахме в ТКЗС-то и на другата година тогава обяви общото…* (масовизацията – б. а., Я. Я.). От думите на Б. С. П. (род. 1920 ♀) и Е. Д. Н. (1929-? ♀) се вижда, че повечето желаещи да влязат в кооператива са млади семейства, които виждат в него възможност за постоянна и сигурна работа, за стабилни и удовлетворителни доходи. За тях идеята

[22] Те са сред основателите на младежките звена, а съпругът като звеновод на едно от тях е награден с Народен орден на труда за високи резултати. Те са участници в първата младежка бригада от Пловдивски окръг, наброяваща още 10 семейства, която през 1957 г. заминава на работа в Мартиновския винсофхоз в Ростов на Дон и работи там 3 години, за да се обучава и да пренесе опита му в България (Гатев 2009: 95–99). За съпрузите това е един от най-значимите моменти в живота им. През 70-те години са хижари на х. „Бряновщица“ и за работата си получават отличие на БТС.

да работят на трудоден в ТКЗС е по-приемлива пред несигурната перспектива да работят частно дребните си парцели или като ратаи и надничари. За да бъдат приети като пълноправни членове на ТКЗС, те се нуждаят от собствена земя, която да внесат в него. Семействата на Е. Д. Н. (1929–? ♀) и на Б. С. П. (род. 1920 ♀) успяват да убедят родителите си да им припишат полагащия се дял земя.

За доста млади семейства обаче тази ситуация не се решава безконфликтно, тъй като родителите им отказват да разделят преждевременно земята си и да я предоставят на децата си, за да участват с нея в ТКЗС. Това показва и разказът на И. Й. (1928–2008 ♀): *…дядо ми беше коренно противоположен, нейния* (на съседката – б. а., Я. Я.) *свекър – същото. Обаче едната дъщеря на дядо ми решава да влезе в ТКЗС. Само че си иска имота, който ѝ се полага от дядо ми. И идва, и почва да рони сълзи: „Моля ти се, дай ми еди коя си нива, защото влиза в блока на ТКЗС.“ И той – такъв скандал! И я изгони! Така страшно я изгони, че не може да бъде.* Тя представя скандала между дядото и дъщеря му в две тъждествени перспективи (опозиционни двойки) – като противопоставяне между млади и стари, между прогресивни и изостанали. И при други интервюирани един от най-ярките спомени за кооперирането в Брестовица се свързва с момента, когато молят бащата или дядото да им прехвърли полагащото им се наследство, за да бъдат приети за членове на ТКЗС. Много от представителите на възрастното поколение обаче не вярвали в успеха и предимствата на кооператива и отказвали да подкрепят молбите на децата си да внесат земя в ТКЗС. Така стремежът към членство в кооператива се превръща в предпоставка за конфликти между поколенията, между родителите и наследниците им.

Годишният отчет за 1948–1949 г. (ГД Б: л. 102–112) обаче показва, че въпреки стремежа на УС да подбира

по-имотни членове, около 91 % от състава на ТКЗС „Нов живот“ през този период са бедни и дребни стопани. На кооперирано домакинство се падат средно около 18 дка земя. До масовизацията през януари 1951 г. ТКЗС разширява състава си на 337 членове с 5379 (5500) дка земя (ГД Б: л. 83–101), без това да доведе до промяна в социалния му състав. Имотното състояние на стопаните е следното: безимотни – 28 домакинства, притежаващи до 10 дка земя – 90 домакинства, до 20 дка – 124 домакинства, над 20 дка – 95 домакинства. Следователно през 1950 г. средно на кооперирано домакинство се падат по 15–16 дка, в сравнение с 32 дка земя на частните домакинства.

Формиране на кооперативните блокове и обмяна на земята

Една от първите задачи на УС е разпределянето на кооперативната земя на блокове и набелязването на подлежащите за обмяна парцели. Земята се категоризира според качествата ѝ в четири категории. Частните парцели, които навлизат в блоковете на ТКЗС, са подложени на обмяна със странични неблокувани парцели на стопанството, които трябвало да съответстват по количество и качество. Протоколната книга на ОКС от първите години на ТКЗС свидетелства за дебатите сред кооператорите и стремежа им да зачитат, доколкото е възможно, интересите на частните стопани при обмяната на земята им. Въпреки някои предложения за блокуване на по-качествени частни имоти, крайният избор пада върху такива блокове, които са с минимален брой частни парцели. А Спас Тодоров Дербатов подчертава, че формирането на блоковете се осъществява след прибирането на гроздето, т.е. не са засегнати интересите нито на бъдещите членове, нито на частните стопани.

Дори да приемем, че УС се е съобразил и формира блоковете на места с най-много кооперативна земя, те отново включват частни парцели. Разказите показват, че обмяната на земята не била съвсем безболезнена и безконфликтна поради засегнатите интереси на частните стопани. Например М. Й. В. (род. 1937 ♀), бивша кооператорка, разказва: *Е те не можеше да ги лишат…, например, един има сто декара имот и не могът да му дадът само нагоре по чукарите, по гората. Бяха отделени така и във кръ някви пърченца. Докато имаше и такива – недоволствъха, искъше точно на неговото да е. Ама не можеше, защото то стана… големи масиви.*

За напрежение свидетелстват и хора, които принципно одобряват колективизацията, като И. Й. (1928–2008 ♀), която казва: *На нас за един имот ни беше даден друг, друга земя. Протести имаше доста. Но до страшни конфликти в Брестовица не се е…* [стигало – б. а., Я. Я.]. Йордан Гатев съобщава за несправедливи заменки, които поставят интересите на ТКЗС пред тези на частните стопани: *Понеже блокове на ТКЗС-то се образуваха във най-продуктивната земя, с най-висока категория, а заменките ставаха на най-непродуктивната земя, и една част от хората просто бяха принудени да влизат в ТКЗС, защото от хубавата земя го пращат на лошата земя, и образуваха…* [блоковете – б. а., Я. Я.]. Според Гатев несправедливите заменки са манипулативни мерки от страна на кооперативните и партийните активисти, които принудили редица частни стопани да станат членове на ТКЗС. Т. Б. (1919–? ♂) също не скрива, че ТКЗС взима най-качествената земя в селското землище: *И 49-та година пòчнааме да работиме с пет бригади.* […] *и много пари зимаме. Ма, зимàаме сичките убави лозя, дето си искаме. Зимàаме хубави нивя*.

Б. С. П. (род. 1920 ♀) разкрива ситуацията със заменките още по-детайлно: *И като зе кооператива, та отдели най-ценната земя на Брестовица. Най-убавите лозя. Председателя ни стане един нашенец, богат човяк. Раздели ни на звена по 10–15 души. И като отиде, та ни донесе по една тенджера. И вика: „Нà ви тенджерите, нà ви олиото… и от тук нататаа тва отдоле под вадата…, де гледате, на частни стопани, които не щат да влезат. Кой къвто зарзават намери, да донася и да готвите.“ Ние бедни ора ’се… И така се изрàниаме цялото лято, и в есента ни дàдоа по иляда лева надница на ден, кòто си работил. И много убави пари ни дàдоа. И на другата година са фàнаа да искат и други òра да се* [кооперират – б. а., Я. Я.]*, и стàна масовизацията.*

Разказът на Б. С. П. (род. 1920 ♀) поставя и други въпроси, не само за блокуването на земята и осъществяването на заменките. Един от тях се отнася за трудностите в развитието на ТКЗС „Нов живот“ през първите години от съществуването му. М. Н. Дж. (род. 1926 ♀) също споделя, че това е бил труден период за кооператорите: *В стопанството из първите години беше много трудно. Много трудно. Отчитахме по някакви си 0.40–0.50 стотинки на трудоден. На края на годината, на баланса някои хора излизаха без стотинка! Без стотинка. Завършихме с 48 лв.* […] *Той* (съпругът – б. а., Я. Я.) *е бил заместник-председател с високо заплащане, по-скъп трудоден и сме завършили е така. А какво остава на останалите хора. Много тежко беше.* Същото разказва и М. Й. Вл. (род. 1937 ♀): *И имаше години, когато трябваше да се накупи много техника. Със деведесе стотинки трудов ден са излявали хората. Тва едва, едва да покриеш зимните месеци и да тръгнеш пак пролетта на работа.* Занижените надници и лишенията са породени от необходимостта да се инвестират огромни средства в

изграждането на инфраструктура и съоръжения, което поглъща почти всички приходи на кооператива и голяма част от фонд „Работна заплата“. Същевременно са изкоренени старите кооперативни лозя, за да се насадят нови в по-широки редове, подходящи за машинна обработка, затова е необходим период от време докато лозята започнат да дават продукция и печалба. Според информаторките през есента на 1949 г., когато се реализира първата продукция, кооператорите получили удовлетворително възнаграждение в сравнение с доходите на надничари и малоимотни частни стопани.

В цитирания разказ на Б. С. П. (род. 1920 ♀) най-любопитно е отношението на кооперативното ръководство към частните стопани преди масовизацията (между 1949 г. и 1951 г.). Признанието, че председателят сам е подтиквал кооператорите да се запасяват с продукция от частните стопанства, показва, че трудът и правата върху собствеността на частниците са били открито пренебрегвани и нарушавани с благословията на местните ръководители – административни, партийни и кооперативни. Поставя се различна морална оценка върху собствеността и правата на кооператива и тези на частниците. Историята отразява духа на пропагандните лозунги, където частните стопани (въпреки че преобладаващата част от тях са дребни и средни собственици) са възприемани като „частници“, „капиталисти“ и се отрича тяхната същност на трудещи се, които работят, за да осигуряват прехраната на семействата си също като кооператорите. Докато кооперативните членове са натоварени с всички позитивни морални качества, на частните стопани се вменява „вината“, че „трупат печалба“ чрез „експлоатирането“ на ратаи и надничари, а се пренебрегва фактът, че повечето от тях използват предимно труда на семействата си. Затова заграбването на частна продукция не се възприема като

кражба, а лишаване на частниците от произведените излишъци. Нещо повече – така кооперативът се освобождава от отговорността и задължението да задоволява част от потребностите на кооператорите.

Рационален подход към кооперирането

Два аспекта от първия етап в развитието на ТКЗС в Брестовица разкриват политическата атмосфера в селото преди масовизацията. Прагматичните (надидеологически и надконюнктурни) решения на кооперативното ръководство и на местната власт са свидетелство за липсата на сляпо и догматично прилагане на идеологията и партийните предписания в управлението и обществения живот на Брестовица. На първо място, това е фактът, че бившият предприемач (т.е. „капиталист“) Павел х. Спасов Павлов[23] запазва председателското си място в Кооперация

[23] Павел х.Спасов Павлов (1894–1980) е син на едър земевладелец и внук на първия собственик на винарска изба в Брестовица. До 9 септември 1944 г. се занимава с предприемачество. След като завършва Търговската гимназия в Пловдив, за известно време е съпритежател на кръчма. След това построява мелница край Брестовица, но най-сериозната и успешна дейност, с която се занимава, е търговията с грозде. Той е един от тримата брестовичани, които през Първата световна война са военнопленници във Франция и от работата си там възприемат и въвеждат в Брестовица оранта с плуг и животинска сила (Павлов 1961: 19, 37). Както пише Йордан Гатев в записките си, в началото на 30-те години Павел Павлов „намира своето призвание и се отдава на кооперативна дейност в селото“ и в продължение на 22 години последователно е избиран за председател на местната кооперация „Нов живот“ (Гатев 2009: 203). Авторът го определя като „един от най-изтъкнатите обществени дейци на Брестовица“, „признат за Майстор на лозарството в селото“. Павел Павлов се изявява като председател на читалище „Съзнание“, режисьор и актьор в самодейната театрална трупа, председател на Лозарското дружество, член на Лозаро-винарската кооперация „България“, инициатор за създаването на детски лагер в местността Бряновщица. За политическите му пристрастия Гатев подчертава, че въпреки активната му обществена

„Нов живот“ и е избран за член на УС, а впоследствие – за секретар на новосъздаденото ТКЗС. Този акт е свидетелство за огромния авторитет, с който той се ползвал сред селската общност и управа, както и за способността му да лавира в условията на радикални политически промени. Организационните и стопанските му умения са високо оценени[24] и неговата биография не била пречка дори в очите на партийното ръководство. За това намеква и Йордан Гатев, казвайки, че „*едно голямо негово качество е способността му да съгласува интересите на различни партийни и социални лидери при обществените начинания.*“

На второ място, трябва да се припомни стремежът на учредителите и УС на ТКЗС да привличат предимно по-имотни и стабилни стопани за членове, като пренебрегват идеологическите постановки за масово кооперирane. За да създадат икономически ефективно, стабилно и продуктивно стопанство, те отклоняват кандидатурите за членство на безимотни и малоимотни селяни. Стремежът е да се избегне положението на повечето новосъздадени кооперативи, при които се формират малоземлени, но многолюдни кооперативи, неспособни да се издържат самостоятелно и зависещи от подкрепата на държавата в организирането на производството (Мигев 1995). Тези две обстоятелства свидетелстват за относително спокойната политическа обстановка в селото в навечерието на масо-

---

и предприемаческа дейност, „той нямал партийни пристрастия“. Но е известно, че на младини подпомагал Радикалната партия по време на избори.

[24] В характеристиката му на секционен отговорник, представена от председателя пред ОКС на годишния отчет за 1950 г., се казва: *непрекъснато живял с болките и стремежите на кооператорите и кооперативното дело…* (ГД Б: л. 95).

визацията и за липсата на сляпо отричане и заклеймяване на старите авторитети.

Масовизация

През септември 1950 г. Пловдивският окръжен комитет взима решение, че Пловдивска околия силно изостава в процеса на кооперииране в сравнение с останалите части на страната (Мигев 1995: 96). Пред низовите организации е поставена задачата да ускорят масовизацията, в резултат на което в края на 1950 г. доста села в околията са 100 % кооперирани. В сравнение с тях по това време в Брестовица само 17 % от земята и 35 % от домакинствата са кооперирани (ГД Б: л. 90). Затова в годишния доклад на ТКЗС „Нов живот“ за 1950 г. председателят порицава селското население за неговата пасивност и неорганизираност в изграждането на кооперативния строй и за привързаността му към „*ръждясалите окови на дребната собственост*“. Докладът и забележката на председателя отразяват недоволството на централното управление от забавянето на процеса в иначе смятаното за „будно и прогресивно“ село, от което се очаквало да бъде пример за останалите селища.

За разлика от административните документи, спомените на Спас Тодоров Дербатов създават друг образ на масовизацията в Брестовица: *Като видяха, че колективната обработка дава по-добри резултати за времето от 1948 до 1950 г., много стопани започнаха да искат да влизат в стопанството. Това наложи масовизацията да се извърши през 1951 г., когато всички брестовишки семейства влязоха в стопанството. Не бяха приети само няколко семейства, които имаха лошо отношение към народната власт и обявени за кулаци.* Той твърди, че самите успехи на ТКЗС през първите три години от съществуването му са привлекли и убедили голяма част

от стопаните да се присъединят към него. Така масовизацията е представена като естествено и плавно продължение на колективизацията, като процес, който е желан и приветстван от цялото население и чиято инициатива тръгва от средите на самите селски стопани, напълно в духа на марксистко-ленинския проект. Записани около 30 години след описаните събития за ученически албум, посветен на историята на селото, спомените на Дербатов поставят масовизацията в рамката на официалния, добил легитимност и публичност разказ за събитията, защото имат друга цел – да потвърдят легитимния идеал, в който се очаква всички да вярват, да възпитават в лоялност към идеологията и системата.

Цялостна масовизация на ТКЗС в с. Брестовица е извършена на Извънредно общо кооперативно събрание на 23.01.1951 г. По това време кооперативът наброява 330 (337) членове, а на този ден са приети с абсолютно мнозинство общо 1014 нови членове. В края на 1951 г. в стопанството членуват общо 1402 души (т.е. глави на домакинства[25]), които внасят общо 28 616 дка земя: 14 108 дка лозя, 209 дка овощни градини, 14 299 дка ниви и ливади. Малко по-рано в стопанството се извършва друга значима промяна. Протоколът на ОКС от 11.12.1950 г. за първи път не отбелязва, че ТКЗС е отдел на Всестранната кооперация „Нов живот“, т.е. от този момент то функционира самостоятелно.

За разлика от Дербатов и въпреки че също е искрен привърженик на колективизацията, И. Й. (1928–2008 ♀) разкрива трети образ на масовизацията, който обаче е в

[25] Понятието „кооперативен член“ се е използвало както за отчитане на отделните лица, работещи в ТКЗС, така и на главите на членуващите домакинства. Но с пълните членски права са се ползвали всички работещи в кооператива.

съзвучие с оперативните документи на ТКЗС. Под влияние на ретроспективната оценка, която прави в края на живота си, тя представя критично и изчистено от идеологически влияния описание на процеса като поле на съпротивление и напрежение сред селяните: *И 51-ва година, като надуха музиката на площада, и по стълбовете: масова колективизация. И тогава вече стана неприятното. Защото, аз съм дошла вкъщи и натискам дядо ми: „Трябва да влезете в ТКЗС. Не може! да не влезнеш в ТКЗС. Ша провалиш моето бъдеще. Ша провалиш…“ Така съм си представяла тогава нещата.* […] *И така от къща на къща, от къща на къща, от къща на къща, от къща на къща… Музиката свири… То продължи месец и повече, много време беше.* […] *„Еди кой си влиза в ТКЗС, еди кой си влиза в ТКЗС-то…“ и някои ентусиасти пердашат хоро на… площада със гърчове, с негърчове. И 51-ва година стана масовата колективизация.*

И. Й. (1928–2008 ♀) представя масовизацията като внезапно и изненадващо събитие за местните стопани, като че ли изведнъж се появяват съобщения по улиците и по високоговорителя. Не споменава за предварителна подготовка и настройване на обществеността от страна на местните власти или агитатори, но уточнява, че процесът продължава повече от месец. Тя признава за прилагането на натиск по време на масовизацията, но същевременно се опитва да тушира евентуално впечатление у събеседника за опорочаване на идеализирания образ на колективизацията – представа, в която тя вярва през целия си живот и вероятно изпитва потребност да я запази в края на живота си, дори след направените равносметки. Вероятно това е една от причините да не споменава за оказването на натиск от страна на местните властови структури или за наличието на агитаторски групи. Вместо върху тях, тя

поставя отговорността за натиска над съпротивляващите се стопани върху себе си и другите младежи.

Интервютата от с. Мездрея и посочените от Калин Йосифов данни (Йосифов 1999: 150–155, 160–165) подкрепят свидетелството, че изнудването и принуждаването на децата чрез заплахи за проваляне на тяхното образование или професионална реализация да оказват въздействие върху родителите си, е средство за манипулация, преднамерено и успешно използвано от страна на управленските структури. Затова дори и да приемем, че стремежът на И. Й. (1928–2008 ♀) да агитира дядо си съвпада с политическите и идеологически ѝ убеждения, не можем да не допуснем съществуването на административна принуда над нея, особено като се има предвид, че по това време тя работи в общинската администрация като отговорник по нарядите и продоволствието. От друга страна обаче, тя се стреми да опровергае вероятността за административна санкция над нея, като подчертава, че доводите за заплаха за професионалното ѝ развитие, с които искала да убеди дядо си да влезе в ТКЗС, са само плод на нейното въображение или неоправдани страхове: *Така съм си представяла тогава нещата.*

Спомените на брестовичани[26] свидетелстват за организирана агитаторска кампания, включваща участието

[26] Б. С. П. (род. 1920 ♀): *Викат ти: „Ти ша влезеш…, ти ша влезеш в кооператива.“ Па, ти викаш: „Ни ща!“ „– Жа влезеш!“ И един микрофон: „Боянка еди-коя си* (имитира високоговорител) *фляла в кооператива…“ – със пожеланя и с песни: „…със толкова декара земя. И жа изкараме за поздравление една песня.“ Бучи оня…* [високоговорител – б. а., Я. Я.]*, ония песни, ха-ха-ха. И така. А пък ти плачеш. Моя свекър… Яз му викам: „Тате, тате, фляз във кооператива. Много е убаво.“ Па, той плаче. Плаче. Па, тия му пеят песни. Така ни вкàраа*.; М. Й. В. (род. 1937 ♀): *Ами имаше тогава радиоточка и по радиоточката съобщава: „Еди кой си влязъл в кооператива, еди кой си, еди кой си… Някой се килеши,*

на музиканти, които свирели на центъра. За да се създаде празнично и тържествено настроение, да се представи масовизацията като всеобщ празник, по високоговорителя се пускала музика с поздравления. Новоприсъединилите се кооперативни членове били публично обявявани и поздравявани. Официалната цел на поздравленията е да внуши на кооператорите и на всички жители, че включването в ТКЗС е повод за гордост и признание. Манипулативната функция е да се покаже на съпротивляващите се колко много стопани са го направили, т.е. прилага се въздействащата сила на личния пример. Всеки жител щял да чуе името на свой роднина, съсед или уважаван член на общността, което трябвало да пречупи неговата вътрешна съпротива или съмнение. Затова агитаторите се насочват първо към неформалните лидери и най-уважаваните стопани („първенците“) в селото, защото очакват тяхното присъединяване към ТКЗС да привлече и останалите (колебаещите се и „неубедени“) частни стопани. Джералд Крийд определя стратегията за убеждаване като карнавална и ритуализирана версия на агитацията със съблазнителен характер. Ако се подпише стопанинът, ще празнува, ако не – отива в кметството (Крийд 2005: 78). Тази стратегия е пример и за разграфяване на обществото чрез дисциплиниращи мерки като наградата и наказанието (Фуко 1998), което се открива и при определянето на високи квоти за реквизиционните задължения на онези, които отказвали да станат членове на ТКЗС.

Спомените за осъществяването на колективизацията в Брестовица засягат два на пръв поглед противоречиви

не ще да влезе.“ Това съобщават и хората просто като че ли се притесняваха, че шъ ги говорът по радиоточката и педесе и втора година масово стана влизането. И тези, които им бяха написъли на вратите „Тук живее кулак, народен враг“ и те…

аспекта. Изтъква се ентусиазмът, с който е създадено стопанството, и наличието на съпротивление по отношение на масовизирането му. За разлика от с. Мездрея, в Брестовица не се споменава за ожесточени конфликти и за прилагане на физическо насилие над съпротивляващите се стопани, а се говори предимно за оказването на психологически натиск – чрез съобщаване на имената по високоговорителя, чрез натиск на младите над родителите им, чрез привличане на авторитетните членове на общността и др. Поради тази причина темата за агитаторите и сблъсъка с тях няма такова първостепенно значение в спомените за колективизацията в Брестовица, както е при информаторите от Мездрея.

Съществен пример за различните условия, при които се осъществява масовизацията в двете изследвани села, е въпросът за доброволността. За разлика от Мездрея, където официалната версия за доброволно масово кооперране е отречено както от потърпевшите, така и от привържениците на социалистическия режим и колективизацията, в Брестовица се представя коренно различна ситуация. Разказите на съвременници, участници и привърженици на процеса отразяват стремежа им да изтъкват доброволния характер на колективизацията в Брестовица, но и потребност да убедят събеседника, че тя е била правилен и ползотворен процес. Ситуацията в България през 90-те години на XX в. и първото десетилетие на XXI в., характеризираща се с процес на реприватизация и антикомунистически дискурс, отричащ колективизацията и „кооперативния строй“, се конфронтира с техните лични спомени и нагласи и те изпитват потребност да оправдаят миналите си действия, решения и убеждения. Стремежът да реабилитират колективизацията (както и цялата социалистическа система) е породен от необходимостта да реабилитират собствения си живот.

Значителна част от спомените насочват вниманието към връзката между масовизацията в Брестовица и икономическата изгода. Много от вече цитираните интервюирани, като М. Н. Дж. (род. 1926 ♀), Б. С. П. (род. 1920 ♀), Е. Д. Н. (1929–? ♀) и други потвърждават твърдението на Спас Тодоров Дербатов, че след преодоляване на първоначалните трудности, кооперативът успява да осигури сравнително високи доходи за членовете си. Например Е. Д. Н. (1929–? ♀): *В ТКЗС-то ли? Доброволно влязоаме ние. Ние просто доброволно влязоаме. Ама, обърккааме, че не можаме да влезем първата година, защото неговият баща… Той не даваше. Ама, ние есента се решиме и флязааме. Ората зеа много пари тогава и ние флязоаме и така стана. А на другата година…* (1951 г. – б.а., Я.Я.) […] *Тогава влязоа масово цялата Брестовица в ТКЗС.*; М. Й. В. (род. 1937 ♀): *След това всичко са пооправи…* […] *и масово педесе и втора година навлезъха… в кооператива. И започнаха да работат във кооператива и като че ли беше по-добре, за това защото на петнайсе дена работиш, после в последствие дават ти парите. По-добре беше.*; Е. С. Г. (род. 1935 ♀) също съобщава за удовлетворителните доходи от работата в ТКЗС, но с цел да оправдае налагането на масовизацията в селото: *Еми, много трудно в село са създаде* [ТКЗС – б. а., Я. Я.]*, ама пак влязаха хората – 'ко да правят! И благодарение на ТКЗС-то, много хора са оправиха през ТКЗС-то, които бяа много по-бедни от назе. И сега си имат къщи и коли, и всичко. Сега 'се съжаляват, че тогава е било по-хубаво, въпреки че е било ТКЗС.* Според интервюираните именно подобрените доходи се превръщат в причина за масово навлизане на селяните в ТКЗС и в условие за безконфликтното осъществяване на масовизацията в селото три години по-късно (1952 г.), но това не потвърждава

непременно твърдението на Спас Дербатов, че процесът е бил иницииран от самите стопани.

Може да се обобщи, че твърденията за всеобщия ентусиазъм при провеждането на колективизацията в Брестовица са силно преувеличени, но не може да се пренебрегне фактът, че в селото този процес е осъществен с одобрение и готовност на сравнително голяма част от населението му поради икономическите интереси. Затова ситуациите, при които се осъществява колективизацията и масовизацията в Брестовица и в Мездрея, съществено се различават. Джералд Крийд регистрира и друга икономическа причина, която в Замфирово подтиква много селяни да се кооперират доброволно. Тъй като присъединилите се към ТКЗС селяни вече нямат нужда от помощта на близките си, те се освобождават от отговорността да им връщат помощта в обработването на земята. Според Крийд хората започват да влизат в ТКЗС по силата на социалните връзки, защото все по-малко можели да разчитат на помощ за частните си стопанства (Крийд 2005: 79).

„Кулаците“

Какво става в Брестовица с онези частни стопани, които категорично отхвърлят колективизацията и отказват да станат членове на ТКЗС? И. Й. (1928–2008 ♀) разказва: *Какво стàнà с тия, които не искàха да влезнат?* (Снижава глас. – б.а., Я.Я.) *Останаха си отвън, обаче ги кръстиха „Колак – народен враг“. И по вратите им бяха нашарили… такива млади и буйни момчета… със черна боя: „Колак – народен враг“.* […] *Някъде десетина…* Т. Б. (1919 –? ♂) също казва: *Остàнаа само такива… кулаци имаше десетина души. Не кулаци, народни врагове бяха. Който има много имот, той е кулак, пък който не ще, значи той има* […] *и не ще. Имаше хора, които не щяа и не можаа да влезат. Сетне и тия*

влязоа, ама остана 4–5 души, които не щяа да влезат в кооперативното стопанство.; (Я. Я.) – *А тези, които не са искали да влязат в ТКЗС, защо са се отказвали? – Защото бяха врагове. Не щат ТКЗС. И не само, че бяха врагове, те имаа и земя. Бяа богати!* Според двамата информатори за кулаци са обявени три категории стопани: отказалите да влязат в ТКЗС, членовете и симпатизантите на БЗНС и други опозиционни партии и притежаващите много имот. Така при социализма бедността от порок се превръща в символен капитал, който служи за социална диференциация в социалистическото общество (Знеполски 2008: 78), за морално разграничаване между „добрите“ и „лошите“. Понятието „кулак“ се привнася от съветския модел в българската действителност, без да се взимат предвид специфичните ѝ особености и получава широка употреба след XVI пленум на ЦК на БРП (к) през юли 1948 г. (Мигев 1995: 29–30). За това свидетелства и погрешното изписване и произнасяне на думата „колак“, което потвърждава, че хората не са я разбирали и не са я идентифицирали със своята житейска ситуация.

В духа на легитимния идеологически разказ, твърдението на Спас Дербатов, че в ТКЗС „*не бяха приети само няколко семейства, които имаха лошо отношение към народната власт и обявени за кулаци*“, се конфронтира със съвременната критична ретроспекция в спомените на И. Й. (1928–2008 ♀). Тя подчертава, че отказалите да се кооперират стопани са направили този избор съзнателно, приемайки последствията, докато Дербатов настоява, че те не са били допуснати да станат кооперативни членове в качеството си на „народни врагове“. Подобно отношение се открива и в изказвания на кооператори пред ОКС: (Д. Див. 1952) *При масовизацията ние допуснахме известни грешки, като допуснахме в стопанството хора, които трябваше да постоят отвън.* (ОКС Б: л. 10). Така

добилата през социализма легитимност и публичност версия на активистите и местните ръководители (независимо дали регистрирана в момента на събитието или „след окончателното осъществяване на социалистическото преустройство“) представя членството в ТКЗС като поощрение, чест и награда за лоялно политическо поведение. Показвайки масовизирането не като организирана от властта акция, а като спонтанен и желан от селяните процес, те представят ТКЗС като институция, в която имат право да членуват само заслужилите (пред държавата, властта и обществото). Докато оставането извън редиците на кооператорите е представено като наказание, назидание за онези, които не могат да отговорят на изискванията на новия политически ред и възпроизвеждат наложеното от системата отношение на публично отхвърляне към тях.

Под влияние на цялата публична реторика от този период, речта на председателя на ТКЗС „Нов живот“ И. В. отразява официалната позиция на кооперативното ръководство в Брестовица към „кулаците“. В нея обществото е разделено на два полярни кръга – „*трудещите се от селата и градовете*“ и „*селските кулаци и градската буржоазия, наследници на градските индустриалци*“. Към тази опозиционна двойка се напластява и втора: трудещите се като представители на „народа“, а буржоазията и кулаците – като „народните врагове“. Кулаците са представени като проводници на експлоататорския дух на капитализма, на „империалистическите агресорски“ домогвания (немски по време на войната и американски след нея), както и като реална физическа и военна заплаха за народната власт (ГД Б: л. 57–90). Според ръководството на ТКЗС заплахата от „агресията“ на кулаците в Брестовица се изразявала конкретно в опити да възпрепятстват дейността на кооперативното стопанство и да пречат на неговото развитие. Чрез разпространяването на „*неверни слухове*“

те се стремели да дискредитират позициите и влиянието на кооператива в селото, да накърнят неговия авторитет и да разрушат доверието на кооператорите в техните ръководители. „Кулаците“ твърдели и се опитвали да убедят останалите частни стопани, че не можело да съществува ТКЗС в интензивни райони като Тракийската низина, където се намира с. Брестовица (ГД Б: л. 58).

Кооперативните документи описват „кулаците“ като анонимни и безлични, те са демонизирани, припознати са като потискащия и деструктивен политически и социален елемент в селото. Единствените качества обаче, които са посочени като определящи „кулашката“ им същност съгласно марксистко-ленинската идеология, са „експлоатацията над бедните и малоимотните селяни“ и отказа им да станат членове на ТКЗС. Документите обаче не посочват конкретни уличени личности, нито икономическото им състояние.

Редица интервюирани свидетелстват, че отношението на властта към „кулаците“ съвсем не се изчерпва с осъществяване на „широка разяснителна работа“. Бившата трактористка М. П. (род. 1944 ♀) разказва за натиска, който активистите оказват над отказващите да се кооперират стопани в родното ѝ село Манолско Конаре чрез изолирането им от техните семейства и роднини. Това е акт на публично отхвърляне, който местната власт използва, за да наложи идеологическите принципи за разделение на новото социалистическо общество. Друг акт, който показва институционално отхвърляне на некооперираните стопани и демонстрира позорния им статут, е отказът на ТКЗС да предоставя камион за превозване на покойник от такива семейства до гробището, с каквото предимство се ползвали всички кооператори. И. Й. (1928–2008 ♀) обаче подчертава, че тази мярка предизвиквала неодобрението на селското население.

М. Й. В. (род. 1937 ♀) също възприема надписите „Кулак – народен враг“ по стените и вратите на отказващите да се кооперират стопани като институционализирани акции на публично отхвърляне и изтъква, че политиката на маргинализиране е била преди всичко от страна на представителите на властта, отколкото от страна на селската общност: *Даже тука малко по-надолу имаше една голяма, дървена врата и на нея хора бяха писали „Тук живее колак, народен враг.“ … Не бяха лоши хора. Единия в банката работеше, ама той понеже не искаше да влезе в кооператива, и така ги назоваваха. И после и той влезна…*(смее се – б.а., Я.Я.). *… А спрямо хората не сме имали лоши отношения към тях, защото сега, секи си носи глава на раменете и секи знае какво да прави. … Ма после, като са видяли, че няма кък, пазарите започнъха да замират на часниците, кооператива навлезе много и са принудиха и те.* За разлика от нея И. Й. (1928–2008 ♀) настоява, че отговорни за надписите са „*младите и буйни момчета*“, с което се опитва да внуши, че те имат спонтанен и неформален характер, а не са организирано и институционализирано действие на местната партийна и кооперативна власт.

Независимо от отбелязаното противоречие в спомените на двете жени, те отразяват отношението на политическата система към двете категории селяни – кооперирани и съпротивляващи се. Нежелаещите да се кооперират са подложени на публично „опозоряване“ и „дамгосване“ от дисциплиниращата власт чрез надписи по вратите; докато имената на новоприетите членове на ТКЗС са обявени по високоговорителя като форма на публично поощряване и награда, и свидетелство, че членството в кооператива е въпрос на чест и гордост. Така на обществото се внушава, че оставането извън кооператива и по-точно запазването на статута на частен стопанин е

срамно, непочтено и позорно състояние. Това отношение ясно личи в повлияната от идеологията позиция на Т. Б. (1919–? ♂): *Защото бяха врагове. Не щат ТКЗС. И не само, че бяха врагове, те имаа и земя. Бяа богати!*

Друг жител на Брестовица – Л. Г. П. (род. 1930 ♂)[27], който се определя като син на едър земеделски стопанин, свидетелства, че не всички имотни стопани са били обявявани за кулаци, а само онези от тях, които са отказвали да се запишат за кооперативни членове или са били привърженици на опозиционни партии: *Ма, тогава и на тяхната порта писваше „кулак“ ли, „враг“ ли. На наща порта нямаше такива работи.* […] *Независимо че толкова земя, такъва работа нямаше на нашата порта. (Я. Я.) – Вашите родители как преживяха колективизацията? – Баща ми беше много спокоен. Да. И вика: „Да е дошло по-напред. Га съм спал яз сутрин до видело?“* (Смее се.) *А майка ми… много тежко изживя тая цялата работа.* Бащата на Л. Г. П. (род. 1930 ♂) не само, че се е подписал без много уговорки, но впоследствие демонстрирал удовлетворение от колективизацията. Въпреки това и двамата остават дистанцирани към господстващата идеология, с което предизвикват подозрението на местната власт. По този повод Л. Г. П. (род. 1930 ♂) обяснява: *Аз съм винаги откровен. Даже много комунисти ми са приятели. Сега може ли да има, например, стотина декара земя и да бъде ремсист! Никак. Казвам си откровено. Няма да крия нещата. И от тая гледна точка ме таковаха, да не ми дадат книжка да… следвам.* Така, въпреки че семейството му не се противопоставя на колективизацията,

[27] Л. Г. П. (род. 1930 ♂) завършва френската гимназия в Пловдив, но е лишен от правото да продължи образованието си в университет. Въпреки мечтата му да учи за агроном в областта на лозарството, след като се завръща от казармата, той започва работа в кооперативната строителна бригада, където работи до ликвидирането на ТКЗС.

Л. Г. П. (род. 1930 ♂) е преценен за неблагонадежден и му е отказано правото да продължи висшето си образование[28] – друга форма на институционално маргинализиране на „кулаците“ или „неубедените“ кооператори.

Гатев съобщава за още един аспект на институционално третиране на „кулаците“: *След тва почнаха държавни доставки… Дори има един брестовиченин, който беше изпратен в Белене, за тва че не изпълни държавните доставки… С присъда ли, без присъда ли, беше изпратен в Белене за няколко месеца.* Частните стопани не само са „наказвани“ с по-високи държавни доставки, което трябвало да ги постави в безизходица и по този начин да ги принуди да отстъпят, но неизпълнението им е възприемано от властта като равносилно на престъпление срещу държавата и народа и за това те са осъждани на подобни тежки присъди. Както показват изследванията (Мигев 1995; Йосифов 2003: 122–154; Груев 2009: 92–100), непосилно високите и непрекъснато утежняващите се налози към държавните доставки са най-въздействащото средство за натиск над частните стопани, особено в селата с развито земеделие, и са единственият метод, който предизвиква масово вливане на селяните в ТКЗС. На места функционерите прилагат различни тактики: Освобождават бедните стопани и с техните норми натоварват допълнително „кулаците“. През втория етап на колективизацията (от 1950 г.) икономическата тежест е рязко увеличена (особено за вълна, мляко и зърно) и е въведено облагане на млякото, дори и за непродуктивните животни, което силно редуцира доходите на стопаните. Често изискваните норми са толкова високи, че стопаните

[28] Ана Лулева разглежда въпроса за ограничаването на студентските права на определени категории студенти и младежи от същото поколение (Лулева 2008).

не са в състояние да ги изплатят и са принудени да купуват остатъка от свободния пазар на двойни и тройни цени, да предават всичките си запаси. Анекдотичен и емблематичен пример за това е случаят със свещеника на с. Мездрея, който притежавал само два работни вола, но бил обложен с голямо количество масло и мляко. Тежестите се засилват допълнително от промените в облагането на зърното – не според размера на засетите площи, а според размера на притежаваната земя. Поради слабата реколта през 1950 г. стопаните не са в състояние нито да се издължат, нито да осигурят достатъчно семе за посев. Много домакинства от зърнодобивните райони са поставени в условията на масов глад, тъй като запасите им са изгребвани до край. Случаи на глад и недохранване са регистрирани и в редица планински околии, сред които и Берковска (Мигев 1995: 90). Онези, които не успяват да се издължат, са затваряни, глобявани, съдени, както свидетелства Гатев. Гладът, заплахата от туберкулоза и други болести се превръщат в най-мощния катализатор, който отприщва през втората половина на 1950 г. вълна от най-масовото и спонтанно навлизане на стопани в ТКЗС за целия период на колективизацията, особено силно в Добруджа (Мигев 1995: 89–91). През това време ТКЗС са натоварени с поniски тежести, а членовете им се ползват с някои облаги като предимство при осигуряване с индустриални стоки, строителни материали и др.

Разказите на интервюираните жители от Брестовица отразяват настоящото им отношение спрямо стопаните, които в миналото са обявени за „кулаци“. То несъмнено е повлияно от дългогодишното въздействие на някогашната идеологическа и единствено легитимна реторика, но тъй като показва собствените им разбирания и убеждения, е редно да бъде възприето като такова. Често пропагандираните и осъдителни идеологеми от миналото намират

своето отражение и въздействие върху съвременното осмисляне на категорията „кулак“ като синоним на „богат“ и „частник“, отнасящ се както за някогашните стопани, така и за настоящите им наследници, които реституират наследството си. „Частниците“ в периода преди масовизацията понякога са описвани като пресметливи, егоистични, мързеливи (Т. Б. (1919–? ♂): *…а имаше някои с по 100 дка, ама пък тея бяха не работяги*).

Социален състав на новосъздаденото ТКЗС „Нов живот“ и пропаганда

През 1951 г. в стопанството постоянно работят около 2000 души и още 400 души възрастни нередовни работници и ученици, които се включват в производството само през ваканциите (ГД Б: л. 57). Според отчетния доклад през тази година неговият социален състав е приблизително следният: 305 членове (глави на домакинства) със земя до 10 дка (23.2 %), 423 души, притежаващи от 10 до 20 дка (32.2 %), 307 души – от 20 до 30 дка (23.4 %), 130 членове – от 30 до 40 дка (9.9 %), 81 членове – от 40 до 50 дка (6.2 %), 67 души (5.1 %), притежаващи над 50 дка[29]. На един член или домакинство се падали средно около 20–21 дка земя, което показва, че след масовизирането социалният състав на ТКЗС „Нов живот“ включва преди всичко дребни и средни стопани.

В резултат на разрастването на стопанството се променя и неговата организационна структура. Кооператорите са разпределени на 5 секции, които се състоят от по 8 бригади. Така бригадите се увеличават от 4 на 39, една от които е животновъдна.

[29] Вероятно отчетът съдържа неточност, защото общият брой на изброения членски състав излиза 1313 души.

Въпреки твърденията на Спас Дербатов, че „кулаците“ са останали извън редиците на кооператорите, изказването на втория председател Д. Д.[30] свидетелства тъкмо обратното. Според него масовизирането на стопанството застрашавало идейно-политическата му цялост, защото в него постъпили редица нови членове, включително „*кулаците и вражеските на народната власт елементи*“[31], „*не идейно убедени кооператори*“ (ГД Б: л. 96). Според ръководството на ТКЗС „неубедените елементи“ изпитвали съмнение и недоверие в принципите на кооперативизма, което ги лишавало от ентусиазъм и увереност в извършването на задълженията им, правело ги податливи на „отчаяние“, „колебание“ и „вражеска пропаганда“[32],

[30] Речта му пред Третото годишно отчетно събрание на ТКЗС „Нов живот“, проведено на 28.01.1952 г. (ГД Б: л. 57). Както и изказване на Д. Д.: *При масовизацията ние допуснахме известни грешки, като допуснахме в стопанството хора, които трябваше да постоят отвън.*

[31] Например при избора на нов УС на 28.01.1952 г. *Б. Г. Т. направи отвод за…* (кандидат за член на УС – б.а., Я.Я.)*, че същият е бил близък с полицията преди 9 септември 1944 г. и неговото семейство предало същия на милицията през 1943.* (ОКС Б: л. 102). Отводът бил уважен от Общото събрание; *Г. С. В., който въпреки тежкото му материално положение не ходи редовно на работа и постоянно дружи с кулаците и враговете, които са вън от стопанството.* (1951 г.).

[32] Изказване на един кооператор пред ОКС на 02.09.1951 г.: *Има пуснати неверни слухове от враговете на нашето стопанство и много от нашите кооператори се подават на тях.* (ОКС Б: л. 69–70). Както и на първия председател Ив. В.: *…в масовизираното стопанство дойдоха хора не идейно убедени кооператори, които при първата трудност, макар същата да са имали и в частния живот, ще се отчайват, колебаят и в душата им може да намери място или вражеска пропаганда, или невярване в необходимостта и правотата на социализма.* (ГД Б: л. 96).

нелоялни към ТКЗС и неговата собственост[33], пренебрежителни към изискванията за трудова дисциплина. Тази представа свидетелства за преднамерено недоверие и подозрение у кооперативното ръководство към селяните, за които то съзнавало, че не членували в стопанството по собствена воля и убеждение. Самото допускане, че те са склонни към вражески действия или дори само са „неубедени“ в предимствата на кооперативния строй, издава, че за част от членската маса масовизацията е била принудителен процес. Изказване на кооператор пред ОКС определя „съмнителните“ кооператори като „*змийско гнездо*“, което красноречиво отразява всички негативни качества, приписвани на „скрития вътрешен враг“ – потайност, прикритост, лицемерие, „отровни“ манипулации, опасност, склонност към интриги и съзаклятие.

Чрез тези внушения пропагандният апарат маргинализира и всички онези селяни (кооператори), които контактували с „неубедените“ по какъвто и да е повод, и по този начин поставя под подозрение тяхното поведение в ежедневието, т.е. роднински, съседски и приятелски контакти. Така ръководството си осигурява оправдание за надзора, който се стреми да оказва върху личния живот на членовете[34]. Самата тенденция публично да се назовават

[33] *В нашето кооперативно стопанство действително има хора, които са дошли не да строят, а само да рушат. Бъдещият стопански съвет да бъде особено много бдителен. Да проверява и отстранява веднага всички нередности.* (ОКС Б: л. 55). Повод за подобни опасения е поведението на самите кооператори, отразено в докладите и протоколите.

[34] *Колкото се увеличават успехите на нашето стопанство, толкова повече се увеличава съпротивата на нашите врагове. Ще трябва да бъдем бдителни към такива, като Б. Вар., П. А. К. и др., които не са доволни от стопанството. Ще трябва да следим всяка една проява от къде идва тя.* (ОКС Б: л. 99).

имената на конкретни „неубедени“ кооператори разкрива стремеж да се извади от анонимност, ако не „големия враг“, то поне неговите „агенти“ на местно ниво. Така борбата за предотвратяване на „вражеското влияние“ в редовете на стопанството е друг механизъм, чрез който се осигурява дисциплиниращ контрол и „послушание“ сред кооператорите. Страхът от посочването с пръст и набедяване в „кулак“ или „враг“ трябвало да „предпази“ членовете от „подхлъзване в грешна посока“ и от поддаване на „вражески манипулации“. Протоколите обаче потвърждават, че много от кооператорите не се поддават с лекота на идеологическата пропаганда и не са склонни да скъсат със старата си социална среда, макар и останала извън ТКЗС.

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА КАТО МЯСТО НА КОЛЕКТИВНА ПАМЕТ В МЕЗДРЕЯ

Село Мездрея – природно-географски особености и икономическо развитие

Село Мездрея е пример за противоположен сценарий за развитие. То се намира в полупланински регион в Северозападна България, Берковска община, обл. Монтана. Общата площ на землището му е 10 415.943 дка. От нея общата земеделска площ е 7513.175 дка, а общата застроена площ на селището по регулационен план е 250.563 дка[35]. Обработваемата земя на селото се намира в ниската и сравнително равнинна част на землището, докато селището е разположено на по-висок полупланински терен. През землището преминават три реки – Раковица, Берковска и Бързия, и още два по-малки притока – Мездренска рѐка и Врѐщица, което дава повод на местните

[35] По данни на Общинска служба „Земеделие“, гр. Берковица.

жители да се гордеят с „богатствата“ на земята си. В действителност преобладаващата част от обработваемата земя се характеризира с бедна и камениста почва.

От 30-те години на XX в. ягодарството е основно производство не само в Мездрея, но и в района на Берковска община. В историческата справка (ИС) за ТКЗС „Ягода“ при с. Мездрея е отбелязано, че ягодарството осигурява по-голямата част от доходите на селското население[36]. Много интервюирани изтъкват, че въвеждането на ягодарството предизвикало развитие на селското стопанство и всекидневния живот на населението в региона[37].

---

[36] Интервютата също потвърждават това. Л. Г. (1922–? ♀): *Ягоди… Едно време имаше много ягоди.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 172); *От 2 декаре две ияди кила ягоди сме брали.* […] *И млого добре беше с ягодите. А после ги зимàа и край.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 176); Н. К. Т. Г. (род. 1925 ♂): *…предвоенния период, селото, почнàха да отглеждат ягоди. Беше един много доходен отрасъл тука в Мездреята*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 93); Н. Ц. А. (род. 1935 ♂, бивш бригадир в ТКЗС): *Много! То тва ни беше тука àсъл поминъко на Мездреята. Ягодарството.* […] *Само тука в Берковица, и то болшинството… много, изобилие много. И за износ…. И Съюзо, и Германия, и от къде ли не* [при ТКЗС – б. а., Я. Я.]. […] *А сега… Имат хората, по декар, най-много по два декаре ягоди, така, некой е насадìл. Ама си слаба работа. Малко са.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 197); (Я. Я.) Имаше ли печалба от ягодите? (Н. Ц. А.): *Имаше, да. Голема печалба имаше. Голяма печалба. Ние имахме тука колко 260 декара ягоди само у Мездреята.* […] *Бокиловци, Костенци – много ягоди.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 189).

[37] Г. А. К. (1931–2010 ♂, роден в Мездрея, започнал трудовия си стаж като счетоводител в стопанството на с. Балювица, а след това – счетоводител в търговския сектор в Берковица) разказва за времето преди колективизацията: *Беше богато село. Беше целото село фабрика за пари. Имаш ли си на представа, 16 декари ягоди, когато бехме заедно 12-членно семейство. От Костенци идваха момичета най-малко 15–20 дена ни береха ягоди.*; Н. Г. И. (род. 1930 ♂): *Тука сичко се работеше! Немаше къдче да не се работи, да не се коси…! И хората трудолюбиви, насадìа ягоди… 39-та, 40-та, 41-ва, 42-ра. Тука три-*

В докладите за работата на ГНС – Берковица се казва, че през 1953 г. селата Мездрея и Комарево са с най-висок добив на ягоди в общината – над 1000 кг на дка. Като се включат и доходите от ягодовите корени, доходите от декар са между 1500 и 2000 лв. (ОД ГНС: л. 262). През 40-те и 50-те години на XX в. (както и след реституцията през 90-те години) селото се характеризира със силна раздробеност на земята. Сведението на Берковската околийска ревизионна комисия за производителните земеделски стопанства и засетите ниви през 1942 г. и 1943 г. (СПЗС 1942, СЗСК 1943) показва, че по това време в Мездрея има общо 159 частни стопанства (при 1183 за цялата Берковска околия), в които са заети общо 860 души (и съответно 835 за 1943 г.). През 1942 г. са засети 330 дка пшеница и близо 850 дка царевица и слънчоглед, а на следващата – общо 1222 дка ниви, като обработваемата земеделска земя в селото е общо 5076 дка. В сравнение с останалите 6 села в общината, Мездрея е на трето място по брой и големина на стопанствата.

От 1937 г. в селото действа Кредитна кооперация (КК) „Спасение“, която в началото открива влогова и заемна служба, бакалски магазин, който предлага по-евтини стоки в сравнение с частните бакалии. В резултат на това успява да привлече почти цялото селско население и наброява около 220 членове. След 1944 г. Кооперацията значително развива дейността си. Тя поема цялата търговия, изкупуването на селскостопански произведения, млекопреработването, изваряването на ракия и др. През 1953 г. Кооперацията се обединява със Селкоопа от съ-

четири организации изкупват…, дджда тука и кара. Тука се караха цели вагони композиция… с ягоди за износ. Таа композиция се напълва със 7–8 вагони, хладилни, и зареждат друга. И ягоди беше 700 тона ягоди е давало т'ва селце. Можеш ли да си представиш! Сега 700 кила не мож да сбереш.

седното село Песочница, дейността ѝ се развива и започва да изплаща ежегодни дивиденти на членовете си. През 1959 г. Кооперация „Спасение“ е обединена с Наркооп гр. Берковица и престава да съществува самостоятелно. Същевременно развива социална дейност, като открива фонд за пенсионно подпомагане, за подпомагане на бедни и даровити ученици, на пострадали от бомбардировките и др.

След колективизацията селското стопанство в селото изживява известно развитие. Ягодарството продължава да бъде най-доходоносното производство, а продукцията се изнася за чужбина. Въпреки това Обединеното ТКЗС (Берковица, Мездрея, Песочница, Котеновци и Комарево) не е в състояние да достигне максимална ефективност в ягодовото производство, защото пред него постоянно стои проблемът с недостига на работна ръка и то не успява да извърши всички необходими стопански манипулации. В Мездрея се разширява делът на зеленчукопроизводството, овощарството и животновъдството, които също осигуряват значителни приходи за стопанството (ПКОКС М: л. 15–17). Селото се превръща „*в снабдителен център на стопанствата с високопродуктивни крави*“ (ГД М: л. 13) в резултат на благоприятните географски и климатични особености и разполагало с над 200 елитни крави. Създават се свинеферма, овцеферма и биволоферма (ГО и ГД М).

След ликвидирането на ТКЗС и реституцията селскостопанската земя претърпява вторична, още по-силна раздробеност в резултат от връщането ѝ на многобройните наследници. Поради икономическите и социалните условия в страната през постсоциалистическия период, селското стопанство в Северозападна България рязко запада. Малко са семействата в трудоспособна възраст, които живеят в Мездрея или запазват тесни семейни и

производствени връзки със селото. Настоящите собственици на селскостопанска земя масово се отказват от селскостопанска дейност, а някои дори от реституция и наследствени права. Според данни от Кметското наместничество понастоящем в Мездрея се обработва по-малко от 10 % от цялата обработваема земя. Съвсем незначителен е процентът на днешните ягодови насаждения общо в землището на Мездрея и Берковица.

Няма точни данни за броя на населението на с. Мездрея през 50-те години, когато се осъществява колективизация. За сравнение ще послужат данните от 1943 г., когато населението е 888 души[38]. След кооперирането то постепенно намалява. Така в края на 2009 г. населението достига до 264 души, а според последното национално преброяване от февруари 2011 г. то е едва 212 души. Преобладаващата част от хората са на пенсионна възраст. Броят на жителите до 50-годишна възраст е 80 души или 37.7 % от цялото население, а семействата с деца под 18 години са само 12.

Данните от заявленията декларации на постъпилите в ТКЗС стопани показват, че през периода 1956–1958 г. бедните и малоимотни домакинства (от 0 до 9.9 дка) представляват 21.84 % от населението, дребните стопани (10–29.9 дка) – 52.43 %, средните (30–49.9 дка) – 18.93 %. За богати стопани са смятани онези, които притежават повече от 50 дка земя и те представляват едва 6.8 % от селското население. Но категорията „богатство“ е твърде условна и нестабилна под влияние на редица обстоятелства[39], затова Владимир Мигев приема, че независимо от

[38] По данни на Кметското наместничество в с. Мездрея и ДА – Монтана, ф. 34К, оп. 1, а.е. 264.

[39] Например смятаната за най-богата фамилия Ф-ви в селото с около 45 души, притежава близо 250 дка. Но цялата земя е собственост на дядото, който управлява еднолично имота си до масовизацията през

количеството притежавана земя от селските домакинства, в социално-икономическо отношение те принадлежат към една и съща социална категория (Мигев 1995: 16). Средният размер на стопанствата в Мездрея през 1958 г. е около 26.24 дка (според изчисленията върху наличните архивни данни)[40].

1958 г. Той има 7 синове (6 оженени с по 2–4 деца) и една дъщеря. Ако той беше разделил земята между синовете и внуците си, също в активна възраст, на всяко самостоятелно домакинство не биха се паднали повече от 20–25 дка земя. (За тях Г. Б. Б. (род. 1934 ♂) споделя: „*Ф-овите? Живееха мизерно.*“) Това се отнася за повечето стопани, притежаващи над 50–60 дка земя, които колективизацията заварва преди да се осъществи подялбата на бащината земя. Декларациите, отбелязващи имуществото на стопаните, с което влизат в ТКЗС, показват, че най-едрите стопани разпределят земята си между синовете при влизането си в кооператива, за да получат и те статут на пълноправни кооперативни членове.

От друга страна, стопани с по 40–50 дка са възприемани като богати. Възможността да продава излишъците и да спестява са двата критерии, според които дадено частно стопанство в Мездрея се определя като богато. Сред интервюираните доминира мнението, че трудолюбието е гарант за „богатството“: В. П. С. (род. 1930 ♀): *Имахме си пари. Свекър ми си беше богат. Защо работат, затва имат. Сичките работеха и пари имаше. И доход имаше доле на кошарата. Череши, продават, сено, всичко, всичко. Доход имаше и бехме пълни с пари.* Г. А. К. (1931–2010 ♂, счетоводител) разказва, че дядо му притежавал повече от 30 крави, 50 кози и 100 овце и снабдявал казармата с мляко 2–3 пъти в седмицата: *Това беше един живот, който сега некои го оспорват. Преди 9-ти септември хората, които работеха, имаха много.* Той представя категорията „богатство“ така: *Г. Т. от Мездреята, той беше най-богатия,* […] *единственият, който не работеше. Той си имаше една бела кобила и си ходеше. Хора си викаше, та му работеха земята.*

[40] Поради непълните данни, тези изчисления са малко завишени. Като сравнение ще припомня – средният размер на частните стопанства в Брестовица през 1951 г., когато се формира ТКЗС, е 20–21 дка, а Джералд Крийд съобщава за средата на 50-те години в Замфирово – 27.8 дка среден размер на частните стопанства (Крийд 2005: 50).

Създаване на ТКЗС „Ягода“

Социалният статус на домакинствата в Мездрея обаче не кореспондира пропорционално с одобрението или неодобрението към колективизацията. Хипотезата, че бедните и малоимотните селяни са по-склонни да се кооперират или приемат процеса доброволно, е опровергана както от архивните данни на ТКЗС „Ягода“, така и от интервютата с бивши кооператори и жители на селото. Действително мнозинството от учредителите и членовете до масовизацията са преобладаващо бедни или дребни селяни, но те представляват само 40 % от бедните и 20.37 % от дребните стопани в селото (регистрирани в ЗД)[41]. Г. Б. Б. (род. 1934 ♂), бивш заместник-председател на кооператива в Мездрея, свидетелства, че по-бедните стопани са оказвали по-голямо нежелание да се кооперират: *Не минà лесно, щото хората се разделяха с тва, което са наследили, купѝли или с което живееха. Това беше поминъка. И имаше насилие.* (Засмива се – б.а., Я.Я.) *Някои хора беха принудени, така, по насилствен начин… да влязат във кооперацията.* (Личи стремежът да подбира думите си. – б. а., Я. Я.) […] *Други пък приеха това нещо… по-нормално. Даже някои по-богати хора, с повече земя,* […] *може би са си представяли, като какво ша бъде това, че не е нужно, примерно да се опъват. И тия дадоха* [пример – б. а., Я. Я.] *на други хора, по-бедници, които повече като че ли…. не искаха да стане това. Щото малко земица, ето, има я и с нея живее, и така.* Същото споделя и Г. А. К. (1931–2010 ♂, счетоводител), когато разказва за упорството на баща си при масовизацията: *На тато му беха изтрошили три ребра счупени.*

[41] Според критериите на самия УС на ТКЗС „Ягода“ кооперативните членове принадлежат към групите на „*малоимотните*“ и „*средноимотните*“ стопани.

Човека не е имàл много земя, но си иска да си бъде собственик.

Интервюираните подчертават, че първите кооператори са били в мнозинството си партийни членове и че кооперирането в селото се реализира като „партийно поръчение“, т.е. без подкрепата на местното население[42]. Според съпрузите Д. (1929–? ♂) и Н. (1937–2009 г. ♀) Ал.[43] „*тия безимотните, дека*“ (Н. Ал.) и „*куманисти-*

[42] Например: К. С. М. И. (1928–? ♂, бивш политически затворник): *Они 7–8 души комунисти направѝя ТКЗС-то. Друг никой не е.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 85); Г. И. Ф. (род. 1930 ♀, снаха в рода Ф-ви и съпруга на един от политическите затворници): *57-ма се записàа найнапред, тия кои беа комунисти.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 59); М. Г. Г. (род. 1939 ♀): *ТКЗС-то… Пръвите две гòдин си беше… бъш куманистите се записàа. Беа два-трийсе души…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 155); Т. З. Т. (род. 1945 ♀): *Тогава влезнàа 5–16 къщи от Мездреята. Баш комунистите. И зеа на ората имоту.* […] *И нѐщеме другите да влееме у ТКЗС-то.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 29); З. И. И. (1947–2009 ♀): *Първата годин флезнàа само тия, куманистите. Партията… са пръвата година. А знам, че ние влезнàме след 2 години.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 9); Н. Г. И. (род. 1930 ♂): *Записàа се само тия, дека беа партийци, двайсе човека, неколко. Ама, нали на власт станà… не е насила и си блокѝраа на тия блок къде сàкат.*

[43] Двамата съпрузи се възприемат като представители на „по-заможните“ стопани преди колективизацията с около 50–60 дка земя. Въпреки нежеланието си, и двамата започват работа в ТКЗС, но скоро след това го напускат (Д. Ал. 4 години след създаването му, а Н. Ал. – след 10 години), заради изключително ниските доходи и недоволството им от злоупотребите и корупцията на ръководството. Намират препитание в града срещу по-високо възнаграждение. Чрез подправяне на медицински документи Н. Ал. започва работа в производителна кооперация за инвалиди, която ѝ позволява да работи вкъщи и да получава по-високи доходи. Н. Ал. е представител на поколението в Мездрея, което обвързва живота си с развитието на ТКЗС. Това е поколението на хора с ниско (предимно начално) образование, за които селското стопанство се явява единствена възможност за професионална реализация (особено при жените).

те“ са една и съща категория хора. Определят ги като „авантаджии“ (Д. Ал.: „*тия дека аванта излезнаа*“), които единствени имат изгода от кооперирането. Образът на първите кооператори партийци, представени като стремящи се да се възползват и облагодетелстват от създаването на ТКЗС (Корнай 1996: 58–59), е съществен момент в спомените от Мездрея.

ТКЗС „Ягода“ е създадено в началото на третия етап на макропроцеса на колективизация, когато той навлиза в планинските региони (Мигев 1995). На 5 април 1956 г.[44] (ИС, РА: л. 2; ГД М) 24 учредители (домакинства) с 39 души се обединяват със съдействието на партийната организация[45]. До края на 1956 г. членовете наброяват общо 30 души: 14 домакинства на служители, заети в други сфери, и 16 домакинства на земеделски стопани. От всички тях само 14 домакинства реално участват с труд в стопанството (ГД М) или общо 48 души работещи (26 мъже и 22 жени), 33 души са неработоспособни (пенсионери и юноши). Данните за останалите извън ТКЗС домакинства се разминават: според Историческата справка те са 85, а според Ревизионния акт за 1956 г. – 180.

[44] Различните архивни източници съдържат несъответствия в данните за учредяването на стопанството. Това са Историческата справка на фонда на ТКЗС „Ягода“, Ревизионен акт на ТКЗС „Ягода“, Учредителна преписка от 11.04.1956 г. до 26.04.1956 г., Протоколна книга на Управителния съвет на ТКЗС „Ягода“ от 06.04.1956 г. до 25.01.1959 г., Протоколна книга на Общото кооперативно събрание на ТКЗС „Ягода“ от 15.04.1956 г. до 28.01.1959 г., Годишен отчет на ТКЗС, с. Мездрея за 1956 г., Доклади на УС на ТКЗС „Ягода“, с. Мездрея от 15.07. 1956 г. до 20.01.1959 г.

[45] В УП е отбелязано, че Учредителното събрание се осъществява на 11 април 1956 г. „*на редовно заседание на Околийския изпълнителен комитет, гр. Берковица*“. По същото време се създават кооперативни стопанства и в съседните села Комарѐво и Ягодово.

Кооперативните членове представляват 15 % от домакинствата в селото с общо 610 дка земя, от които 384 дка земеделска земя и 45 дка пасища са внесени от кооператорите, а 226 дка са предоставени от държавата (ГО: 1956 г.). По мнението на УС наличните декари са „*недостатъчни за правилното развитие на стопанството*“ (ПО). През 1957 г. то се разширява на общо 42 членове (ГД М), чиято социална структура не се променя в сравнение с предходната година. От тях 15 членове са служители и само по един член на домакинство работи в ТКЗС, а повечето дори не живеят в Мездрея; 27 членове и домакинствата им изцяло са ангажирани на работа в стопанството.

Окончателната масовизация се осъществява през февруари 1958 г., когато Мездрея е едно от последните некооперирани села в региона. Общата кооперативна земя е 4492 дка, от които 450 дка са заделени за лично ползване. През тази година в стопанството членуват общо 325 работоспособни кооператори – 148 мъже, 141 жени и 36 младежи. От 1959 г. ТКЗС „Ягода“ влиза в състава на ОТКЗС „Георги Димитров“ с център гр. Берковица, заедно със стопанствата на други съседни села, чийто състав впоследствие се променя[46].

Първи етап (1956–1958) от работата на ТКЗС в с. Мездрея преди масовизацията и обединяването му с други кооперативи

Сведенията от ПК УС и ПК ОКС показват, че новосъздаденото стопанство не се отличава от облика на повечето новосъздадени кооперативи в страната през целия

[46] Данните са от ИС и Историческата справка на ТКЗС „23 септември“ (прекръстено скоро след това на ТКЗС „Георги Димитров“), гр. Берковица (ОДА – Монтана, ф. 479). Масовизацията в ТКЗС Берковица става през 1956 г.

период на колективизацията (Мигев 1995). То страда от недостатъчно земя, от липсата на работна ръка, материална база и финансови средства, което го прави неспособно да организира ефективно производство и поставя на изпитание оцеляването му. Тези обстоятелства са резултат от настъпилата през 1956 г. остра икономическа криза в цялото селско стопанство вследствие на форсираната колективизация, нарушенията в изкупвателната програма на селскостопански продукти и провала на плана за националния доход (Мигев 1995: 268). В учредителните документи на ТКЗС се говори за „доброволно“ обединяване на първите членове. Но действителната причина за създаването му се крие в решението на ПБ на БКП всички партийни членове да станат кооператори като част от подготовката на последния етап от колективизацията. Така местните активисти в некооперирани села като Мездрея са принудени да създадат нови стопанства, мнозинството от които са малоземлени и неефективни поради несъстоятелността на учредителите им (Мигев 1995: 227).

Липсата на финансови средства не позволява на ТКЗС „Ягода“ да осигури модерна техническа и материална база, да обезпечи производството и опазването на продукцията. Затова то тегли кредити от банките за строежи и техника, за покупка на животни, инвентар, семена за посев, торове и други съвсем дребни разходи. Земята се обработва предимно с животинска сила. Дори в края на 1957 г. се обмисля идеята за заем за купуване на работни волове, тъй като наемането на техника от МТС е твърде скъпо за възможностите на ТКЗС. Понякога се търси материална или организационна помощ от ОНС, а в други моменти недостигът на средства се компенсира лично от кооператорите. Те са задължавани да доставят определено количество фураж от личните си стопанства за изхранване на кооперативните животни, чували за събиране на

реколтата или от сметките им се отчисляват средства за закупуване на козе стадо (ПК УС М; ПК ОКС М; ГД М).

Недостигът на помещения води до редица проблеми – съсипване на продукцията, фуражът и семената остават негодни за храна или сеитба, липсват помещения за животните. Липсата на средства за строеж налага използването само на налични ресурси – гора, камък и пясък. Електрифицирането и строежът на трафопост са отложени през първата година, а в две поредни години стопанството не може да си позволи дори покупката на чували за съхраняване на зърнените култури.

Поради недостига на помещения в началото, ръководството позволява на кооператорите да задържат животните и инвентара си[47]. През декември 1956 г. стопанството отделя по 200 лв. на месец за наем на оборите на 10 частни стопани, а част от животните са изпратени в кооператива на Берковица, което обаче е твърде скъпо за възможностите на ТКЗС в Мездрея. Частни помещения на кооператорите като мазета, навеси и дори една кухня са използвани за складове, а след масовизацията, когато нуждата от тях е още по-голяма, се използват „читалищният“ салон, физкултурният салон на училището и навеси на селкоопа.

Поради постоянния недостиг на работници през първите години, стопанството изостава в изпълнението на почти всички дейности – селскостопански, строителни, организационни, както и в съхраняването на продукцията. Протоколите на УС и ОКС от 1956–1957 г. редовно съобщават за загубата на реколта, включително на доходоносна продукция като ягодите. Неизпълнението на плановете

[47] Това явление е характерно за много кооперативи и Мигев го обяснява като налагане на по-либерално отношение към новите кооператори през последния етап от колективизацията (Мигев 1995: 224–225).

се дължи и на невъзможността културите да се засеят или засадят навреме.

Кооперативното стопанство разполага с много ограничени механизми за справяне със ситуацията, тъй като наемният труд е идеологически отхвърлен от социалистическите принципи и Примерния устав[48] на ТКЗС като създаващ предпоставки за „експлоатация на човек от човек“. Уставът допуска постоянното наемане само на административни служители и други специалисти, а на селскостопански работници – само в случай на спешна и неотложна работа и при условие на пълна мобилизация на всички членове и техните семейства. Възползвайки се от тези възможности, ръководството на ТКЗС „Ягода“ наема работници за гледачи на животните и за изграждането на стопанска инфраструктура. За ягодовите кампании по договор са наемани кооператори от съседните села, чийто труд е по-евтин, в сравнение с труда на частните стопани. По време на кампаниите се търси помощта на „мобилизирани“ бригади от войници, административни служители, промишлени работници и учители от града (ГД М: л. 2), които, тъй като не получават възнаграждение за труда си в селското стопанство, не противоречат на идеологическия принцип за отхвърляне на наемния труд. За да се използват максимално силите на кооператорите и за да се пресече практиката им да предпочитат личните си стопанства пред кооперативната работа, те са задължени да работят по 15 трудодни по време на прибирането на реколтата. Неизпълнението на задължителния брой трудодни се санкционира с лишаване от натурално възнаграждение. Понякога се отказва отпуск, който обикновено се иска за строеж на къщи, и периодично се завишава

[48] Съгласно чл. 22 на първите две радакции на ПУ и чл. 21 на третата редакция (ПУ 1950; ПУ 1955; ПУ 1958).

работната норма при някои важни дейности. Това обаче има обратен демотивиращ и деструктивен ефект, защото кооператорите отказват да извършват съответната работа, осъзнавайки невъзможността да изпълнят нормата и съответно да получат адекватно възнаграждение.

Ръководство и кооператори. В началото в ТКЗС работят общо 48 души, обработващи 655 дка земя (ГО М: 1956 г.), т.е. количеството земя, която кооператорите обработват, не надвишава значително общия размер на бившите им частни стопанства. На какво тогава се дължи острият дефицит на работна ръка в ТКЗС „Ягода“? Първо, частните стопани се съобразяват с възможностите на работната сила на домакинството и качествата на земята си и в зависимост от това преценяват каква продукция и количество да отглеждат. ТКЗС обаче е длъжно да изпълни зададените годишни планове, които не се съобразяват с местните условия. Същевременно то се стреми да формира рентабилни стада чрез закупуване на нови животни (крави, овце и кози), а за това е необходимо да се увеличи делът на фуражните култури. Така производството на ТКЗС се разширява и надхвърля възможностите на кооператорите, а разполагането на различни култури върху блоковете възпрепятства използването на машини и навременната обработка на земята.

Слабата производителност и ниските доходи демотивират кооператорите, което е отразено в изказванията им пред ОКС: *Няма перспективност за развитие на стопанството по нататък.* (ПК ОКС М: л. 2, 6–7). Тези обстоятелства пораждат втората и много по-значима причина за недостига на работна ръка в ТКЗС – правото на парцел за лично ползване, което най-силно вълнува кооператорите и пряко засяга интересите им[49]. Възприемането на личните

[49] Това не е случайно. Мигев изтъква, че когато през периода 1952–1955 г. в кооперативния сектор настъпва известно подобрение, то най-силно се отличава при личните стопанства, които имат три пъти

стопанства като приоритетни за кооператорите е сериозен проблем за ТКЗС, с който ръководството се бори постоянно. В протоколите и годишните доклади редовно се съобщава и отправят упреци към членовете, че пренебрегват задълженията си към кооперативната работа за сметка на личната, в резултат на което стопанството търпи огромни загуби. Жизнеността на чувството за собственост (изразено чрез привързаността към „личното“) се наблюдава още по-ясно след масовизацията, когато осигуряването на парцели за лично стопанство е важна стратегия за оцеляване на кооператорите при ниското възнаграждение на труда в ТКЗС (Крийд 2005).

Първият годишен отчет на УС за 1956 г. съобщава за една важна тенденция в поведението на кооператорите и мотив да се кооперират: *Основна грешка допуснаха някои кооператори, че получаваха от родителите си най-лошата земя за внасяне в стопанството предвид на това, че ще се обмени за хубава. Този факт озлобяваше нечленската маса при обменките на имота.* (ГД М) Правят впечатление очакванията на членовете, че ще запазят реалните си права върху внесения имот и влизайки в ТКЗС, те ще се сдобият с по-качествена земя по силата на заменките. Следователно първите кандидат-кооператори не са психически подготвени, нито информирани за същността на ТКЗС и колективизацията, но са принудени да се включат по партийна линия или от икономическите обстоятелства (Мигев 1995: 222).

Обсъждайки поведението на новоприетите седем членове (с обща внесена земя около 400 дка), ръководството

по-висока производителност в сравнение с останалото кооперативно производство, въпреки ограниченията върху него. Показателите на производителността от личното животновъдство свидетелстват за огромните възможности на тези стопанства да мобилизират всички достъпни ресурси за осигуряване на допълнителен доход (Мигев 1995: 198).

на ТКЗС въвежда категорията „*кооператори* ***двоянци***“. Те се опитват да запазят по-голямата част от имота, животните и инвентара си в семейството, представяйки ги за собственост на родителите или други роднини, живеещи отделно. Същевременно те се домогват до предимствата на кооператива – достъп до евтина продукция или възможност за допълнителен доход, сигурност за безимотните и неработоспособните стопани и др. Следователно *двоянците* се характеризират със стремеж да извлекат максимални ползи, съчетавайки двете форми на владеене на земята (частна и кооперативна), като по този начин изменят същността на системата такава, каквато е замислена от властта (Серто 2002). Тази тенденция е характерна за цялата страна, което налага редакцията на Примерния устав. Член 12 от ЗТКЗС от 1948 г. (ЗТКЗС 1949) предвижда, че ако някой иска да стане член на ТКЗС, но земята е собственост на други членове на домакинството, те трябва да дадат писмено съгласие за внасянето на земята в кооператива. В противен случай Законът не позволява членство в ТКЗС. Впоследствие чл. 8 на ПУ от 1957 г. предвижда, че когато някой от представителите на домакинството (син, зет или брат) стане кооперативен член, ръководството възприема цялото домакинство като кооперативни членове поради това, че всички живеят в едно и също жилище. Така имотът им е кооперирам въпреки волята им (ПЧ).

Б. Ц. Ж. (род. 1932 г. ♀, бивша кооператорка) и покойният ѝ съпруг са пример за друга категория *двоянци*. Те са сред първите членове на ТКЗС в Мездрея, но тя твърди, че решението им не било доброволно. Баща ѝ притежавал трийсетина дка земя и по нейно мнение имотът му бил сравнително голям[50]. Тъй като Б. Ц. Ж. е един-

[50] *Родителите са ми имàли млого имот и млого крави.*; *Бèрееме ягоди… ѝмамеме млого ягоди…*; *Понеже тато много имот, тоо*

ствена дъщеря, съпругът идва в семейството като „зет на къща“ и се очаква да наследи родителите ѝ. Но като учител в Берковица той е принуден под натиск на училищната партийна организация да стане един от първите членове на ТКЗС, което силно разгневява тъста му. Б. Ц. Ж. (род. 1932 г. ♀): *Още кога станà, веднъга… Защо е учител, задлъжават ни. Ние от пръвите.* […] *Он до обѐд на училище. От обѐд òдееме у ТКЗС-то, та копаме. Тато се кара и не дава. И се сръди.* […] *Ама ние ’се откинеме по два часа, по три*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 92). Зетът е сред онези 14 членове на стопанството – *чиновници* (ГД М: л. 4), които не могат да участват активно с труд, за което са обвинени в стремеж да се облагодетелстват от кооператива чрез рента от внесената земя и евтина продукция, без да участват с труд в производството.

Привързаността към собствеността и неразбирането на същността на кооперирането поражда напрежение между УС на ТКЗС „Ягода“ и т.нар. *двоянци*, тъй като те не изпълняват очакванията да внесат в стопанството целия размер на имота, животните и инвентара си, а само малка част от тях. По този начин се разширява членската маса на ТКЗС, но не и стойността на неделимите фондове, нито дори броят на работниците, което възпрепятства развитието на ефективно стопанство. Ръководството осъзнава, че новите членове (от 1957 г.) не са идеологически приобщени към кооперирането на селското стопанство, което намира отражение в названието *двоянци*. То

се обади, сака ме за жена. Четиричленното домакинство успява да заделя част от продукцията си и да я продава на пазара в града и така си осигурява допълнителни доходи. *А пролетно време мама… Немат заплати. Тва щу изкарат… продаваме. Натура у каруцата, закара… Картофи продава, връви пипер продава. Пари от ягоди земеме. Така сме се препитвàли. Та така се е живеяло некога*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 92). Със спестените пари баща ѝ купува нови парцели, за да разширява стопанството си.

съдържа значението на „раздвояване“ (в идейно и материално отношение) между частното и кооперативното, между „старото“ и „прогресивното“, между „капитализма“ и „социализма“. Това название има критичното звучене и представя съответните членове като лишени от цялостно идейно съзнание и от убеденост в кооперативните принципи.

Категорията *двоянци* обхваща всички, които се опитват да задържат инвентара и животните си колкото се може по-дълго, за да ги ползват за личните си стопанства. Каруцарите например прекарват товари нерегламентирано или правят други услуги на *частниците*, а печалбата задържат за себе си. Конете и колите се използват за прекарване на материали при строежите на къщи или на реколта от личните стопанства. Като *двоянци* са възприети и мнозина кандидат-кооператори, които преди да влязат в ТКЗС продават животните или инвентара си, за да задържат капиталите в домакинството, както и онези, които не декларират част от имотите си в опит да ги скрият и задържат като частна собственост[51]. УС възприема действията им като удар върху интересите на ТКЗС и следи за осъществените продажби, като начислява сметките им със стойността на продадената единица или прибраната реколта. Вмешателството на УС в личните дела на стопаните предизвиква множество жалби, в които кооператорите оправдават извършените продажби с необходимостта да обезпечат строеж на къща или да осигурят грижи и лечение на болни и възрастни членове на семейството.

[51] Джералд Крийд изтъква като една от съществените пречки при реституирането на земята след 1989 г. именно факта, че при кооперирането селяните не са декларирали цялата си земя (Крийд 2005). За същия проблем в Мездрея свидетелства и бившият заместник-председател на стопанството Г. Б. Б. (род. 1934 ♂).

Поведението на кооператорите през първия етап на ТКЗС в Мездрея (от създаването му през 1956 г. до масовизирането през 1958 г.), отразено в протоколите и докладите на УС и ОКС, е свидетелство, че кооператорите трудно се отказват от правото си на собственост върху внесената от тях земя, животни и инвентар и демонстрират силна привързаност към тях. Те продължават да ги възприемат като своя лична собственост, тъй като остават на съхранение в частните им дворове.

За повечето членове изборът да се кооперират не е резултат от осъзнати политически убеждения, а от прагматични стремежи. Те очакват да се облагодетелстват от колективното имущество, като същевременно запазят правото на частна собственост върху имота си. Откроява се липсата на съзнание за колективна отговорност и двойственото осмисляне на понятието „колективна собственост“ едновременно като „своя“ и като „ничия“. Например кооператорите щадят животните, които преди са били техни („свои“), или не позволяват на други кооператори да ги използват. От друга страна, те се стремят да извлекат максимална лична изгода от кооперативните ресурси (коне, инвентар, фураж, продукция, ливади), възприемайки ги като „общи“ в смисъла на „ничии“, което провокира „*немарливото*“ им и безотговорно стопанисване.

Така едни от най-съществените проблеми на новосъздаденото ТКЗС „Ягода“, отразени във всички документи и причиняващи големи финансови загуби, са присвояване, нерегламентирано използване и некоректно отношение на членовете към кооперативното имущество и животните. Кооператор, обвинен в редица нарушения и злоупотреби, оправдава поведението си с това, че „*влязъл в стопанството да го стрие, не да го създава*.“ (ПКУС М: 18–19).

Но нарушенията са присъщи и на представителите на ръководството[52]. Например още през първата година се съобщава, че в най-натоварените дни на беритба на ягодите един от тях „*на своя глава отиде с приятели на ядене и пиене*“, а председателят, без да предупреди УС, си взима 10-дневен отпуск и оставя заместника си сам да се справя с недостига на работна ръка. Първият домакин на ТКЗС „Ягода“ многократно е обвиняван, че „*върши своеволия*“, в „*нехайност*“ при съхраняването на продукцията, в нерегламентирано раздаване на инвентар за лично ползване и в нередовност на отчетността, в резултат на което се отчитат много липси, а той е подведен под отговорност през есента на 1957 г.

Архивните документи на ТКЗС „Ягода“[53] показват, че членовете на ръководния екип не са подготвени за управлението на такова предприятие с ниски доходи и многобройни проблеми. Липсват им опит, експертни познания, ръководни и организационни умения. Експертните комисии на ОНС, БИБ и БНБ отчитат лошо стопанисване на кооперативното имущество, нарушаване на финансовата дисциплина, неспособност за усвояване на предоставени по кредити инвестиционни средства, отклоняване на оборотни средства за инвестиции, неправилно разпределение

[52] Доротея Добрева съобщава за Радуил, че дори членове на кооперативното ръководство се опитват да скрият и задържат частна земя, животни и инвентар или пък си приписват повече от полагаемата им се земя за лично ползване (Добрева 1997а).

[53] Протоколна книга на Общото кооперативно събрание на ТКЗС „Ягода“ от 15.04.1956 г. до 28.01.1959 г. (ОДА – Монтана, ф. 187, оп. 1, а.е. 5); Протоколна книга на Управителния съвет на ТКЗС „Ягода“ от 06.04.1956 г. до 25.01.1959 г. (ОДА – Монтана, ф. 187, оп. 1, а.е. 4); Преписка с членовете от 23.11.1957 г. до 19.05.1958 г. (ОДА – Монтана, ф. 187, оп. 1, а.е. 21); Преписка с БНБ и БИБ от 17.09.1957 г. до 22.10.1958 г. ТКЗС „Ягода“, с. Мездрея. (ОДА – Монтана, ф. 187, оп. 1, а.е. 24).

на средствата, слаб контрол от страна на контролната комисия върху дейността на УС, пренебрегване на предписанията на професионалистите – зоотехника и агронома. Администрацията на ТКЗС е многократно обвинявана в пропуски при изплащане на задължения към кооператори, към наемодатели на помещения, към банките кредитори, в проява на слаба дисциплина и лошо организиране на производствения процес. Всички тези примери свидетелстват, че кооперативната система се изменя и изкривява и от практиките на нейните собствени агенти, на които са присъщи същите стремежи, както и на обикновените кооператори.

ТКЗС и *частниците*. Причина за напрежение в ТКЗС в Мездрея е намесата на УС в частните интереси на кооператорите, отразена в редица жалби до председателя. Например поради липсата на достатъчно помещения УС разпоредил на един кооператор да предостави на кооператива мазето в дома си за склад. След като той отказал, УС изискал човекът да предостави кухнята си. По същия начин УС не позволил на друг кооператор да си купи крава за лично ползване (ПК УС М; ПК ОКС М).

В стремежа да се противопостави на частните стопанства, ръководството на ТКЗС „Ягода“ се въздържа от всяка дейност, която по някакъв начин обслужва интересите на *частниците*. На кооперативните членове не се позволява да правят услуги на частните стопани, особено докато са на работа в кооператива. Многократно се забранява на каруцарите да им докарват от града хляб или цвик, да им правят други услуги срещу заплащане. Ръководството дори отказва да предостави превоз на селския футболен отбор, тъй като в него участват *частници* (ПК УС М: л. 140–142). А опитът да се прекара пясък от реката „*като се побърза, за да не свърши пясъка от частниците*“, отразява стремежа на УС да се конкурира с тях в достъпа до ресурси.

Конфликтът между кооператива и частните стопани обаче е много по-дълбок и се дължи на начина, по който кооперативното ръководство осъществява формирането на кооперативните блокове. В тях попадат много частни парцели, които са отнети от собствениците, а в замяна им е предоставена кооперативна земя. По правило би трябвало заменената земя да е равностойна по категория, количество и стойност на отнетите парцели, но интервютата, *Преписката по ТПС комисия по оценка и заменяване имота* (П ТПС К) и жалбите на засегнати стопани свидетелстват, че интересите на частните стопани са били пренебрегвани. Джералд Крийд също съобщава за тази тенденция в Замфирово (Крийд 2005: 71).

Най-достоверният документ за това е *Преписката по ТПС комисия*, от която се вижда, че през 1956 г. замяната на земята в Мездрея засяга общо 104 частни стопанства. Предоставената в замяна земя е притежание на кооператори или е от Държавния поземлен фонд. Имоти от I категория (по-едри и нераздробени), попадащи в кооперативните блокове, са овъзмездени с разпокъсани парчета земя II и III категория, разположени в различни местности. Например в местността Маданица с най-качествена земя от 16 собственика на имоти I категория само двама получават част от заменената земя от същата категория. Останалите получават дребни и разпокъсани парцели и понякога гори II и III категория. Това се случва и със собствениците на имоти II и III категория. Заявлението на Я. К. А. (1922–2001 ♂) (ПЧ) също свидетелства за подобна неравностойна замяна: *Имам 9 дка ливада в м.* […] *Ливадата ми не е обменена, а дойде време за коситба. Моля да ми бъде обменена с ливада, а не с постуещо място, защото от 38 дка земя ми е дадена само 2.5 дка ливада и 3 дка нива. А останалото ми е обменено все с постуеща земя.* В. Г. И. (род. 1928 ♀) също споделя:

Ягодите си зеа, а ние после ни давàа по врѣо навам натам…

Данните от документите и интервютата показват, че ТКЗС се стреми да включи в кооперативните блокове най-качествената и доходоносна земя от землището, дори и на места, където кооперативните парцели не са преобладаващи. По този начин частните стопани са изтласквани в по-отдалечените и неплодородни краища („*нагоре по баирищата*“, „*по врѣò*“, „*чъ у Балкану*“, „*нагоре по Берковско*“), където получават неудобни за обработване и труднодостъпни парцели. Някои са в края на селското землище и дори в отдалечени места в землището на Берковица и съседните села. Доротея Добрева съобщава за същата ситуация при обмяната на земята в с. Радуил (Добрева 1997а). Ощетени са дори малоимотни, бедни и дребни стопани, иначе възприемани от идеологията в своята социално-икономическа и идейна същност като най-близки до работническия пролетариат и „бъдещи кооператори“.

Неравностойните заменки предизвикват недоволството на частните стопани и то е отразено в спомените на много от интервюираните. Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) е снаха в най-големия род Ф-ви, известен с големия размер на неразделеното фамилно стопанство. Фамилията е обявена от властта за „вражеска“[54], защото съпругът ѝ и други нейни членове са бивши политически затворници в Белене и други места през периода 1951–1956 г. Това позволява на местните управляващи свободно да се разпореждат с имота им. Г. И. Ф.: *А като станà ТКЗС, они ни зеа имота тука. А ни нададоа имот е-е там… Чъ*

[54] В историческата справка на ТКЗС „Ягода“ те са характеризирани като „*злостно настроени*“ срещу кооперирането и ползващи се с влияние сред съселяните си поради земеделските си политически убеждения. Членовете на фамилията са сред групата селяни, които отказват да станат кооперативни членове до края на съществуването на ТКЗС.

натам некъде (в покрайнините на Берковица и съседните села, на повече от два часа път пеша в планински райони – б.а., Я.Я.). … *Що тука имото ни е ценен. Оно млого. Над 50 декара.* […] *И ние одѝме там, работѝме. Видѝме, че нема сметка. И се отказа̀ме. А иначе ни ползва̀а имоту… от 58-а до 89-та гѝдин. Све го ползва̀ ТКЗС-то.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 53).

Според семейство Ал. неравностойната замяна на качествената земя става възможна, тъй като в кооперативните документи тя е отразена като по-ниска категория или като пустееща. Н. И. Ал. (1937–2009 ♀): *Они свлѐкоа напред сичко. А ние се оттеглѝхме. Отменѝя ни земята постѝеща… и край. Ти фалираш. …Имаше един… куманист… И ни зеа ливадата – двайсе декара на вѝда, до реката. Ама он е ’зе за ньего, за лично ползване. И за тъсто му… Кѝсат, пла̀стат, зимат за ньи. А назе ни пратѝа у циганите.* (Отдалечена местност Раковица, заета с ниви – б.а., Я.Я..) *И ние го разработѝаме горе, копа̀ме, щу правѝме… Они пущѝя циганските коньѐ, изѐдоа го и се свѐрши.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 14). В замяна на ливада с благоприятни условия, семейството получава ливада в най-далечния край на селското землище до Берковица, където през 50-те години се създава ромски квартал и кооперативното ръководство ясно съзнава последствията от неговата близост. Затова то раздава пограничните земи (II категория) на частни стопани, за да създаде буфер срещу ромските набези към земите на стопанството. Същевременно коментарът на Н. И. Ал. (1937–2009 ♀) свидетелства, че на замяна подлежи и частна земя, която не попада в кооперативните блокове, след като впоследствие е използвана за лично ползване от бригадира. Това потвърждава по-горните разсъждения за стремежите на кооператорите чрез влизането си в ТКЗС да се сдобият с по-качествена земя.

Замяната се осъществява от поземлените комисии, които се съобразяват с претенциите на кооператива, но не и с интересите и правата на частните стопани. Н. И. Ал. (1937–2009 ♀) осъзнава, че това е една от стратегиите на кооперативните ръководства да принудят частните стопани да се кооперират: *Е те така, смѐнат ти нѐгде, и се буташ по две гòдин, буташ и влазиш и ти.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 17). Противно на очакванията на властта и въпреки несигурността, тежките терени и неудобствата, повечето засегнати стопани запазват частния си статут до масовизацията и продължават да обработват получената земя. Н. И. Ал.: *Давàли са ни имот ’чъ у Балкану, горе. Па òдех… Е, не съм ли била откàчена! На дваасе километра пѐши да òдим! И да копам… Разсипàли сме се.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 17). Някои от стопаните са засегнати от несправедливото отношение и след това отказват да работят или членуват в ТКЗС.

Едни от най-привлекателните парцели са ягодовите насаждения и поради високата стойност на продукцията кооперативното ръководство бърза да ги обмени преди да бъде прибрана реколтата, което е широко отразено в интервютата и жалбите. М. Д. Т. (род. 1933 г. ♀): *Ама они зимàа на едни… ягодите…, обирàа ги…* […] *Тогава не бееме ние станàли ТКЗС-ари. Назе ни дàдоа на горе по баирищата, та одѝме нагоре. Ама на ората зимàа ягоди, насадени. Берат и продават… Абе… нема кво да ти разправям. Много работи. И се са лоши били.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 145); Н. Ал.: *Уграбѝя ни ягодите. Убрàа, продàдоа и парите зѐа.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 17); М. Г. Г. (род. 1939 г. ♀): *Зимàа къде беше най-убавите ягоди… и си делѝя тогава.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 155). Информаторите намекват за вероятността печалбата от отнетата частна реколта да не е

отчетена в приходите на ТКЗС, а да е присвоена от кооперативното ръководство.

Стопаните търпят сериозни загуби от несправедливите заменки, които понякога дори застрашават оцеляването им, което изтъква и Г. Б. Б. (род. 1934 ♂): *Например ние сме ощетени, щото таа земя, която сме купѝли, не сме я наследѝли.* […] *Но е купена и взета. И за такива хора се оказва много тежко, щото тия заеми, които ние сме зимàли от банката, от отделни хора, ние трябва да ги връщаме. Никой не ти казва: „Ей, ние опрощаваме за това, че станà ТКЗС.“* Освен земя с определени качества и стойност, им е отнета и реколтата, в която са инвестирали труд и средства в продължение на година, и с печалбата от която разчитат да погасят годишните си задължения. Редица стопани взимат заем от банки или аванс от изкупвачите и РКС, за да обезпечат производствения процес. Те разчитат на доходите от реколтата, за да върнат заема си, но ТКЗС не ги обезщетява за присвоената продукция. Т. З. Т. (род. 1945 ♀) няколко пъти споменава как този проблем се отразява на семейството ѝ: *Ние бѐме копàли ягоди. Тогава се зимаше аванс за ягоди, за филези. Тия зеа, 5–16 души, и обрàа ягодите. И назе ни лишиа от сичко.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 29); *И ние после много време връщàме тия дългове. Татко одѝ да работи по… Балкано.* […] *Ние теглѝме заем, а они земàа реколтата.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 48). Пренебрегването на усилията и разходите на частните стопани от ТКЗС „Ягода“ са отразени и в жалбите им до председателя (ПЧ). Много от тях се отнасят до нарушения на стопанството върху частни имоти, чиято замяна ръководството умишлено забавя, за да използва реколтата от попадналите в блоковете частни парцели (ПК) като косене и ожънване на частни ливади и ниви, прибиране на реколтата на частни ягодови насаждения, без те да са

законно обменени. Засегнатите стопани осъзнават това и отлагат навременната обработка на земята, тъй като се страхуват, че тя ще попадне в ТКЗС след като е засята или засадена, в резултат на което ще загубят реколтата, без да получат обезщетение. Настояванията им пред председателя за бързо осъществяване на заменките често са пренебрегвани.

Проблемите при обмяната на частната земя и включването ѝ в блоковете през първия етап на кооперирането в Мездрея са заложени в стратегиите на ПБ на ЦК на БКП за постигане на масова колективизация (Мигев 1995) и имат за цел преди всичко да подготвят обстановката за нейното осъществяване. Посочените многобройни злоупотреби са средство на местната партийна и кооперативна власт да оказва натиск върху частните стопани и да ги принуди сами да влязат в ТКЗС, като ги лиши от алтернативи за съществуване. Тези мерки обаче не постигат очакваните резултат и до 1958 г. в ТКЗС влизат само 21.36 % от стопаните в Мездрея, а 78.64 % – по време на масовизацията.

Масовизация в Мездрея

Поради различните социално-икономически и политически условия, в които се осъществява целият процес на колективизацията, той е отразен по различен начин в спомените на жителите от двете села. Ситуацията в с. Мездрея намира паралел с теорията на Серто, според която дискурсът разпределя и стратифицира пространството в разказите на две равнища. На първото равнище се открояват отношенията между актьорите от полемологична гледна точка, представени с метафората на войната като обществен феномен. Така се оформя социо-икономическото пространство, „организирано от вечната борба между „силни“ и „бедни“ (Серто 2002: 78). В разказите за колективизацията от Мездрея полето на борба се осмисля

като „поле на постоянни победи“ на силните и като „царство на лъжи“[55]. Второто равнище Серто нарича „утопичното пространство“, белязано от религиозния поглед. То също се открива в разказите от Мездрея, отнасящи се до представата за неизбежността на възмездието и отвъдното наказание за „силните“ (осъществили колективизацията и наложили нов и нежелан ред), или вярата в провал на техните потомци.

Полемологочният прочит (термин на Серто) на колективизацията присъства в спомените и разказите на населението от Мездрея, тъй като там процесът среща негодуванието и съпротивата на стопаните, а сблъсъкът с „агитаторите“ и изграждането на техния образ представляват едни от най-значимите места на паметта, свързани с колективизацията[56].

***Агитатори* – образ, черти и поведение.** *Агитаторските групи* (или „групи за действие“ – понятие на Груев) включват местни активисти, партийни членове и кооперативни дейци от съседните села и града. Задачата

[55] Тази идея е особено силна в разказите, засягащи дейността на ТКЗС и провала на кооперативния строй, за което ще стане дума в следващата глава.

[56] Статията на Вердери и Клигман (Verdery & Kligman 2011), както и Part II. Pedagogies of Power: Technologies of Rural Transformation от тяхната книга (Kligman & Verdery 2011: 215–368) също са посветени на „убеждаването“ и постигането на „доброволно съгласие“ като една от основните политически техники за въздействие по време на колективизацията в Румъния. Авторките представят „убеждаването“ и дейността на „агитаторите“ в макроперспектива в контекста на цялата партийна политика и програма за въздействие. Те акцентират върху структурата на агитаторските групи и онези действия и методи, чрез които манипулират роднинските, джендър и други социални отношения с местното население, пространствено-времевите отношения в контекста на селския живот. Между тяхната работа и настоящото изследване се откриват много паралели по отношение на изследователските проблеми и някои изводи.

им е на всяка цена да „убедят“ стопаните да се включат в кооперативните стопанства. Т. З. Т. (род. 1945 ♀)[57] разказва: *Дойдòа една заран. Осъвнàа. Народ! Брабинци! Боровчани, какви ли не. И-и… председателo на ТКЗС-то идат да молат баща ми да… Тогава ги биеха, за да влезнат у ТКЗС-то, да станат членове на ТКЗС-то. И като натиснàа на врàтата, строшùа бравàта. Начи, я съм била… 2–13 гòдин* […] *И мою баща вика: „Ша иам да се подпишем. Нема що да ми земат здравето. Пак ша се подпишем.“ Що они зеа имоту, и вече не ти дават тука да минеш, не ти дават там да минеш. И къде ша иеш? Та баща ми станà член, та се подписà. Изкарàа крави, изкарàа кòла, волове, грапи, плугове. До скоро имаше у ТКЗС-то… Свичко убрàа от òрата и натрупàа там*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 28–48). Т. З. Т. (род. 1945 ♀) много образно и емоционално описва *агитаторите* като пъплеща, бавно напредваща черна пелена от мравки, която поглъща всичко – селото, дворовете, хората, улиците и цялото жизнено пространство. Чрез тази метафора тя представя ужаса, който селското население изживява от сблъсъка си с *агитаторите*, които са носители на разрушение и неизвестност. Тази ситуация напълно кореспондира с парадигмата за разделената памет на Гийзен (Giesen 2004: 33), според която „събитията се появяват внезапно, разчупват правилата, прекъсват последователността и разрушават общия ред на нещата – светът

[57] Първоначално тя работи като магазинерка в селото, а впоследствие до пенсионирането си – като шивачка в града. Различни причини понякога я принуждават да търси гъвкави решения и тя няколко пъти постъпва на работа в ТКЗС за кратко и в различни сектори – в зеленчуковата оранжерия, в кравефермата и др. Въпреки че се реализира в шивашката промишленост и работи в града, тя живее в селото и поддържа домашно земеделско стопанство през целия си живот. Днес синовете ѝ са сред малкото жители на селото, които се занимават със селско стопанство като основно препитание.

вече не е същият след появата на дадено събитие“ (Giesen 2004: 33). Колективизацията е представена в разказите като такова неочаквано събитие, което предизвиква идеологическа, социална и икономическа трансформация, която разрушава целия познат свят на селското население, както и овладените средства за съществуване и оперирane в него, поставя го в нови условия на съществуване, за които селяните се страхуват, че не са подготвени.

З. И. И. (1947–2009 ♀)[58], която по време на масовизацията е на 11 г., разказва за появата на *агитаторите* в бащиния ѝ дом, като първо съобщава, че те наброяват около 20–30 души, а малко по-късно споменава, че в двора навлизат около 50 души. Детските ѝ спомени обаче не са противоречиви. Много хора потвърждават, че *агитаторите* нахлуват в селото като огромна тълпа, изпълват улиците и дворовете под звуците на духовата музика. Част от тях влизат в домовете, за да респектират, притиснат и принудят стопаните да станат членове на ТКЗС. Нейните спомени са потвърдени от Н. Ц. А. (род. 1935 ♂), който по това време е на 23 г.: *Тогава, когато стана масовизацията на ТКЗС-то, дойдоха от Боровци има 50 –100 човека*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 186).

[58] З. И. И. (1947–2009 ♀) е третата, най-малка сестра на Н. И. Ал. (1937–2009 ♀). Интерес представлява сравнението между гледните точки на двете сестри по отношение на осъществяването на колективизацията поради десетгодишната разлика във възрастта им. Тъй като З. И. И. е дете по време на кооперирането, нейната позиция е по-скоро на страничен наблюдател и интерпретатор на действията на родителите ѝ. Н. И. Ал. участва в събитията като поддръжничка на съпротивата на съпруга си и потърпевша от агресивните действия на *агитаторите*. З. И. И. (1947–2009 ♀) завършва селскостопански техникум, но отказва да работи в селското стопанство и се насочва в сферата на търговията в града. Съпругът ѝ умира млад и тя е принудена сама да отглежда децата си. Живее в града, но поддържа редовни контакти с роднините си на село. След като се пенсионира, тя се връща да живее в бащината си къща в Мездрея.

Й. Г. Г. (род. 1943 ♂) още по-силно хиперболизира броя на *агитаторите*: *Те идваха събота и неделя, и аз може би 6-ти клас, отивам на кошарата… Двайсе човека агитатори стоят и викат: „Къде са ваще?“ Викам: „На село са си.“ … За един празник Младенци дойдоха агитатори, хиляда човека. Хиляда човека агитатори и сичко се изпокри… хората. Никой му се не влизаше в ТКЗС-то…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 210). Твърдението му за хилядния брой на *агитаторите* не е породено толкова от детските впечатления и страхове, колкото от съзнателното желание да се подчертае неестественият им брой в сравнение с населението на малкото село.

З. И. И. (1947–2009 ♀) допълва образа им като „грамадни“, многобройни, изпълващи двора и улицата, „*много народ*“, „*едни грамадни мъ̀же от полето*“; „*…и като напълнѝа тука двору*“; „*многотия мъ̀же влизат*“ (НА Янчева 2007: № 682–III, 9–10). Л. Г. (1922–? ♀) с ужас си спомня за нахлуването на *агитаторите* в дома ѝ, описва ги като многобройна, обсебваща и неконтролируема напаст и им придава стихийна и разрушителна същност: *Малееееей! Но като дойдо онаа агитация… Божей! Боровчене, баювчене, гошанчене… Ше ни изтрепат.* (…) *И като обиколѝ къщата, и се накачѝа… И като дигна̀а с едно дръжайе от вила, го подострѝа, дигна̀а вратата, и они се откачѝа.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 175).

Г. И. Ф. (род. 1930 ♀), снахата в рода Ф-ви, допълва негативния образ на *агитаторите*, определяйки ги като „банда“: *А оно многотия народ! Цела Берковица дошла! И така ддеа по къщите, като банда*; *Ма, отвънка музика свири! И от Берковица щу ѝмаа комунисти – свичко… дошли… да агитират.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 60–61). Определението „банда“ е провокирано от конкретна ситуация и има за цел да им придаде

характеристики на престъпна формация с грабителски склонности и агресивно поведение. Г. И. Ф. (род. 1930 ♀): *И тогава отидòа тука у чичà ми и… дират, и тропат. А они си разтворѝли къщата. Не са затворѝли. А един* […] *вика: „А! Като го нема, та я нема да се наедем! Чекай, да зеем да едем…“, ѝзвадил си нещо да еде, че огладнѐл.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 61). Образ на грабители и обирджии изгражда и З. А. Ф. (1930–2007 ♂)[59], разказвайки за изселването на братовчед му, чиято къща с яхър попада в кооперативния блок и е конфискувана от ТКЗС. Той обаче скрива информацията, че семейството многократно е предупреждавано от администрацията на стопанството, че трябва да се изнесе. Тъй като всички членове на Ф-овия род отказват да станат негови членове, братовчедът не е обезщетен за отнемането на къщата. Затова той се съпротивлява до последно, когато кооперативните активисти пристигат в дома му с милиционерско подкрепление. З. А. Ф. (1930–2007 ♂): *Дойдеа милиция, тука окупираа сичко. От там гората, тука, тука така… със шмайзери… И казват: „Исфъргаме ви багажа.“ Они влезнаа вътре и почнаа да исфъргат кревати, душеци…* […] *Детето с кошчето го изфърлиа те тука те на шосето… и селото минава, гледа. И тука седеа един ден. И нема къде диад.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 120–121); *И они влазат, ако те нема. Зимат си сичко. Даже и багажо ти изкарват.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 138). Подобни са разказите и на друго семейство, което по това време живее в хана си близо до Мездрея. Те често споделяха, че с цел да ги принудят да напуснат хана, активисти-

[59] З. А. Ф. е най-малкият брат на В. А. Ф., съпруг на Г. И. Ф. (род. 1930 ♀). И двамата са внуци от рода Ф-ви и сред представителите на ЗМС в Мездрея, които са арестувани през 1951 г. за „противонародна дейност“ и изпратени в Белене.

те нахлули в него и изгорили всички портрети на царското семейство и на възрожденски революционери, картини от Освободителната война, художествена литература и икони и всички предмети с материална или сантиментална стойност, за които се смятало, че съдържат „противонародни идеи“. *Агитаторите* дори подпалват плевнята на семейство Ал.

Арогантното им поведение цели да внуши страх и респект у стопаните. Нахлуването в домовете, посегателството върху тях и покъщнината им допълнително засилва възприемането на колективизацията като грабеж. Действията на активистите олицетворяват пипалата на новата доминираща и всепоглъщаща система, която нахлува в интимния свят на селянина и се стреми да го контролира.

В спомените се откроява многопластово разграничаване между *агитаторите* и противопоставящите се на кооперирането селяни, чрез което интервюираните конструират наративно колективната идентичност на селската общност (Schostak 2006) или на поколението (Giesen 2004: 35), генерирани от изживяването на травматичния опит. Стопаните са представени като личности, конкретни образи с индивидуални черти, които защитават своя живот, имущество, изпитват емоции, страх, привързаност, копнежи, преживяват разбити надежди и т.н. За разлика от тях, *агитаторите* са лишени от своите лица. Те са един множествен организъм без индивидуални черти, който действа като цяло, т.е. като рояк. Докато селяните имат своите лични мотиви за поведението и реакцията си, агитаторският рояк е лишен от душевност, разум и съзнание. Той се интересува единствено от постигане на целта, която е програмирана отвън. Това го прави непримирим в преследването, безчувствен към емоциите, които разтърсват живота на потърпевшите стопани, безкомпромисен в стремежа към целта. Представите за *агитаторите* като

„банда“, „обирджии“, „преследвачи“, „насилници“ допълва стихийните и нечовешки характеристики на образа им като „напаст“ и същевременно добавя идеята за престъпна и неморална същност. Друг информатор К. С. М. И. (1928–? ♂)[60] им придава хищнически и дивашки образ, като ги нарича „вълци“ и сравнява агитационната им дейност с атака на хищник над беззащитно животно. Всички изброени аспекти в образа на *агитаторите* (като „тълпа“, „банда“, „грабители“, „хищници“) отразяват неприязънта на селското население към тях и към масовизацията, породена от чувството за унижение и изпитания страх. Това е особено характерно за хората, които са били деца по това време и затова именно те създават най-образните и емоционални описания на колективизацията.

Демоничният образ на *агитаторите* се допълва и от уточнението, че те са външни хора, което ги прави чужди и враждебни за местното население. Те са от близкия град („*Цела Берковица дошла!*“) или от „*пойето*“, от полските или съседните села, където колективизацията вече е приключила. Л. Г. (1922–? ♀): *Божей! Боровчене, баювчене, гошанчене…* (от Замфирово – б.а., Я.Я.). *Ше ни изтрепат.* Те не познават местните стопани и не изпитват привързаност към тях, което ги прави още по-безстрастни, безчувствени, неподатливи на омилостивяване и отклонение от поставената цел[61].

[60] Той е един от членовете на ЗМС, осъдени и изпратени в Белене, заедно със З. А. Ф. (1930–2007 ♂) и брат му. Също като другите привърженици на БЗНС, той отказва да се кооперира и търси препитание в други сектори като строителството.

[61] Владимир Мигев и Калин Йосифов (Мигев 1995; Йосифов 2003) показват, че основната причина за стремежа на активистите за „срочно“ осъществяване на колективизацията е преди всичко користна – те се надяват да получат потупване по рамото от високопоставеното ръководство. Мигев представя много документи, които свидетелстват,

Много стопани отстъпват под натиска на многобройната тълпа, но други проявяват упорство. „Обсадата“ на домовете и дворовете им е продължителна и трябва да покаже, че *агитаторите* разполагат с достатъчно време и търпение. През това време те се опитват да предизвикат или раздразнят стопаните чрез агресивни действия. Н. Ц. А. (род. 1935 ♂, бригадир в ТКЗС) разказва: *Тогава, когато стана̀ масовизацията на ТКЗС-то, дойдоха от Боровци има 50 –100 човека.* […] *Просто беше революция тогава.* […] *Тва беше есента и понеже беше студено, накладоха огън тука, да се топлат. И не дават човек да изкòчи. Щом отвориш – веднѣга да… И понеже те се опираха наще и не щат да се пишат… Понеже не знаеш кво ша бъде после и що ша бъде. И те цел ден седѐха и привечер от там със кой какво намери… Изкрътѝха вратата и влезнàха. …Они почнàа да го убеждават да се подпише. И той действително си се подписà там. Не са рипàли да го бият, докато на места имаше и бой.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 186). Агитаторите съзнават, че поради необходимостта да се възстанови обичайният ежедневен ритъм на домакинството и да се свърши належащата работа, стопаните ще бъдат принудени да напуснат убежището си. За част от собствениците обсадните действия са достатъчни, за да се убедят, че съпротивата им е безсмислена и скоро се подписват за членове на ТКЗС.

Състав на *агитаторите*. Цитирайки един от *агитаторите*, М. Г. Г. (род. 1939 ♀) представя как се развива масовизацията в региона: *Идеме от Бръзия, минàли*

че агресивните мерки на *агитаторите* са били безмълвно насърчавани чрез поставяне на срокове и планове, но когато недоволството вземе връх и не може да бъде овладяно, вождовете сочат с пръст *агитаторите*, обвинявайки ги в „сектантство“ и извършване на самоволни „извращения“.

сме през Ягодово и сега тука вече сме спрели, каа. От тука вече нема да излазам. Моо два дена да седиме, ама от тука нема да излазам, докъде се не подпишеш. (НА Янчева 2007: № 682–III, 152). Кампанията започва първо в съседните села, предимно равнинните, осъществявайки се вълнообразно в целия регион. От тях се привличат активисти, които се включват в агитаторските групи и се отправят към планинските и некооперирани села като Мездрея.

Съставът на *агитаторите* включва представители на общинските партийни комитети, предимно партийни и кооперативни активисти (определени от много интервюирани като „*куманисти*“) от съседни и по-далечни полски села, където колективизацията е приключила. Те поемат задачата да агитират по силата на собствените си убеждения и по силата на даденото им партийно поръчение. Към тях се присъединяват и местните партийци, за които много информатори твърдят, че поради по-бедното си социално положение приемат колективизацията като лична „война“ срещу съпротивляващите се стопани[62]. Като доказателство за това често се изтъква, че създаденото от тях през 1956 г. ТКЗС е малоимотно и нерентабилно.

В някои случаи ожесточението на местните активисти е насочено към родините им. Такъв е примерът със съпруга на сестрата на Г. И. Ф. (род. 1930 ♀), който присъства сред групата, обградила дома им. Заради партийните си пристрастия той е в лоши отношения с родните на съпругата си и конкретно с бившия политически

[62] З. А. Ф. (1930–2007 ♂) е предубеден към партийните привърженици: …*Чича ми беше съдия през земеделско време и тука е имало турски ливади. Той ги е раздал на тия бедните и тия бедните къде им раздаде имоту, тия сичките се записаа у партията…* (Смее се.) (НА Янчева 2007: № 682–III, 119). Според него впоследствие те стават най-ожесточените активисти и преследващи фамилията му.

затворник В. А. Ф.[63]. Н. Ц. А. (род. 1935 ♂) съобщава, че чичо му присъства сред групата, обсаждаща дома му. Други информатори също споменават за присъствието на близки или далечни роднини сред *агитаторите*, които не се намесват, за да предотвратят натиска срещу родните им, а наблюдават безучастно. Тяхното присъствие няма за цел да влязат в ролята на посредник между активистите и стопаните и да предотвратят конфликтите, а е използвано като въздействащ фактор, който да повиши доверието на стопаните в кооперирането. Очаква се, че лоялността им към патриархалните ценности, отнасящи се до взаимоотношенията и уважението към членовете на рода, ще блокират острата им съпротивителна реакция.

Сред *агитаторите* са и много административни служители от града и предприятията, задължени да присъстват, за да се постигне внушителна многочисленост. Повечето от тях, особено онези, които не са партийни членове, се чувстват дистанцирани към задачата да агитират. Н. А. Ал. (1937–2009 ♀): *Е, они са накàрани от партията. Чинивоници беа, ората. При назе не беа биткаджии, да ни фанат и да ни бият*; *Лежàа цел ден òрата там, кво да праат* […] *там на пъто, покрай къщите. Обсада праат*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 16). *Чиновниците* са придружени от милиция („*чиновници, не само полицията*“), която би трябвало да следи за спазването на реда и закона при осъществяването на акцията, но в действителност тя не участва пряко в сблъсъците, нито се намесва в защита на селяните. Нейното присъствие по-скоро дава свободата на активистите да демонстрират агресивно

[63] Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) съобщава, че двете семейства почти изцяло ограничават контактите помежду си, но двете сестри запазват добри отношения въпреки непоносимостта между съпрузите им. Тя дори посочва зет си като един от свидетелите в обвинението срещу съпруга ѝ през 1951 г., чиито показания допринасят за тежката му присъда.

и арогантно поведение. Съобщава се и за присъствието на военни лица с кучета от казармата в Берковица, които преследват избягалите стопани. Присъствието на толкова много външни и военизирани *агитатори* в селото показва, че властта на местно и окръжно ниво осъзнава силната съпротива на местните стопани и се стреми възможно най-бързо да я сломи и да приключи с масовизацията, особено като се има предвид, че Мездрея е почти последното некооперирано село в региона[64].

Методи на агитация. Трудно е да се обособи отделна част от текста, посветена на методите, с които *агитаторите* си служат, за да „убедят" селското население да се кооперира. Те са свързани с поведението на стопаните и със социалния им профил. Затова в началото само ще изредя масово споменатите, а анализът на отделните методи е поместен в различни части на текста, които разглеждат съответните ситуации.

Както се спомена, първоначално многобройността и внушителният вид всяват страх и респект у населението, въздействат психологически с представата, че колективизацията е неизбежна. Присъствието на роднини сред активистите цели да постигне по-голяма отстъпчивост. Но едно от най-разпространените средства за „агитация" е заплахата за бъдещото благополучие на децата на упорстващите. Когато някои от тях се заключват по

[64] З. А. Ф. (1930–2007 ♂) с гордост съобщава за съпротивителните сили на съселяните си пред *агитаторите*: *А нащо село последно влезна в ТКЗС-то. Опозиционно село и каат: „Не мое да се справиме". Тука примерно от Замфирово докараа двайсе – трийсе души комунисти.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 120); *Нащо село последно е влезнàло у ТКЗС-то. Сички села са влезнали, ама тва село последно е влезнало. И за тва трушìя врàтата на ората, трушìя прозорците, какво ли не правия… Влазаа вътре, деца пищат, жени пищат и немаше… цела война беше тука. Цела война!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 138).

домовете си, крият се или бягат извън селото, домовете им са обсаждани в продължение на дни, разбивани, имотите им запалвани. Бягащите извън селото са преследвани с кучета, обстрелвани и пребивани. Семействата им са изолирани, върху тях се оказва психологически и физически натиск, унижение и сексуален тормоз над жените. Без изключение интервюираните потвърждават, че всички акции се осъществяват под неуморимия съпровод на духовата музика.

Всички тези примери от кампанията за масовизацията в Мездрея отпращат към полемологичния подход на Серто (Серто 2002: 78), според който социалното пространство се организира от „вечната борба между „силните“ (партийната власт, органите на реда, кооперативното ръководство), които впоследствие превръщат властовия си ресурс в материален, и „бедните“, т.е. безправните селяни, върху които се оказва натиск, за да приемат нов социален, икономически и политически ред. Изследването на методите на агентите на властта (*агитаторите*) неизбежно насочва към мисълта на Серто, че всяка власт (посредством правото, образованието, насилието и войната) „се трасира най-напред върху гърба на своите подвластни“ (Серто 2002: 236). Тя изписва, маркира, жигосва своите нови правила, закони и устои върху телата им. Върху колкото повече тела е изписан законът, колкото повече тела изказват закона, толкова повече индивиди започват да вярват в него и да го практикуват и по този начин правят системата да съществува. Чрез официалния дискурс (идеологията), властта определя правилата на играта, стратифицира пространството и класифицира идентичностите. Той така насища със значения поддържаната от него система, че тя става „невъзможна за дишане“. Той е властващият и тотализиращ дискурс, който „се опитва да измести местните авторитети, защото те компроме-

тират еднозначността на системата“ (Серто 2002: 193). Следователно по отношение на колективизацията и „социалистическото преустройство“ на селото официалният дискурс се стреми да оформи едно хомогенно общество и да предотврати създаването на локални авторитети, които биха подкопали и компрометирали неговата собствена власт и властта на системата, чийто говорител е. В името на това и чрез идеологията властта оправдава всички свои действия, включително и насилието срещу съпротивляващите се стопани. Духовата музика, милиционерската палка, граничарските кучета, боят в мазето на училището или общината, сексуалното насилие над жените са оръдията, инструментите на властта, с които тя изписва, гравира, жигосва законите на новия (кооперативен, социалистически) ред върху телата на селяните. Насилствената масовизация (и самото налагане на социалистическия строй и идеология) е акт на демонстриране на сила, ред и надмощие на властта над индивидите. Въдворява ги и ги приучава към новия ред (или по думите на Серто ги „квадратира“), което ги прави четливи, видими, контролируеми, „нормални“ според изискванията на властващата система и норма (Серто 2002: 236). В качеството си на противници на кооперативната система и „социалистическото преустройство“ селяните се превръщат в противозаконни. Те приемат маргинализиран статут спрямо властта и нейните институции.

Това е валидно и за поведението на *агитаторите* към младите мъже – бивши амнистирани затворници от трудово-възпитателния лагер в Белене, въпреки че натискът срещу тях не е настойчив. В рамките на това изследване са интервюирани двама от тях – К. С. М. И. (1928–? ♂), З. А. Ф. (1930–2007 ♂) и вдовицата на по-големия му брат Г. И. Ф. (род. 1930 ♀), която разказва за живота на съпруга си В. А. Ф. Официалната причина за ареста и осъждането

им била обвинение в опит за бягство в Югославия. Но според тях действителната причина се дължи на това, че те са активни членове на ЗМС и открити привърженици на БЗНС, Никола Петков и идеите на Стамболийски[65]. З. А. Ф. (1930–2007 ♂) представя преследването и присъдите срещу привържениците на БЗНС като подготвителен етап на масовото кооперирание, който трябвало да сломи местните авторитети и да блокира съпротивителните сили на селското население. Това се потвърждава от тезата на Владимир Мигев (Мигев 1995: 124).

[65] Членовете на фамилията Ф-ви изтъкват и друга причина за гоненията срещу тях, която е подкрепена от мнозинството интервюирани. Това е широката подкрепа от страна на населението в региона по време на изборите през 1946 г. за един от синовете З. Ф., депутат от БЗНС на Никола Петков и чичо на двамата политически затворници. Той е пребит от привърженици на БКП в деня на изборите и скоро след това умира. Историята се разказва не само от родствениците му, които я предават емоционално, но и от техните съселяни. З. А. Ф. (1930–2007 ♂): *Чичà ми го избраа тука. И после куманистите завидда тука, че Земеделския съюз е силен… Преди да стане таа работа, чича ми отиде горе при Георги Димитров и му каза така: „Добре де, ние нали се уговорихме да раздадеме на хората земя, тия кои немат, да управляваме заедно и да имат по триасе декара, там по 5–6 крави, по триасе двци.“ Той казàл така: „Не може да има частна собственост. Не може.“ И после чича ми като си излезне, Георги Димитров нарежда: „Тоа, казва, да се утрепе.“* (НА Янчева 2007: № 682–III, 119); *И почнà тогава гонението на наща фамилия. Секи ден те тука обиски, обиски, и кво намерат – земеделско знаме, писма, секи ден, секи ден… И искаха да ни интернират… Добре, ама като искàа да прават ТКЗС-та и тука да уплашат Берковска околия, они куманистите се събрали и казàли така: „Дайте да затвориме Ф-те, да ги затвориме, ша уплашиме околията и ша моо да направиме ТКЗС-тата.“ И така станà.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 103). Няма да цитирам цялата история за побоя над чичото депутат и смъртта му. В детайлното си автобиографично интервю З.А.Ф. разказва не само за своите премеждия, но и за брат си В. А. Ф. и останалите братовчеди, пребивавали в Белене.

Бившите затворници споделят, че поради преждевременното им освобождаване[66] те се въздържат от бурни реакции срещу *агитаторите* и масовизацията. В резултат от ранния си сблъсък с властта те са едни от малкото стопани, които още преди настъпването на масовизацията осъзнават, че е невъзможно да се борят срещу системата и да запазят стария си начин на живот. Дори приемат процеса много по-смирено и със самообладание в сравнение с други стопани, които преди това не са изразявали политически пристрастия. Г. И. Ф. (род. 1930 ♀): *Нищо не са правѝли. Не смееа да се обадат*.[67] (НА Янчева 2007: № 682–III, 60).

Със самообладание реагира и К. С. М. И. (1928–? ♂), който, въпреки натиска и увещанията от страна на инспектор от МВР, отказва да убеди баща си да стане кооперативен член. *В мойте показания у Враца пише така: „Аз съм против ТКЗС-тата в България.“ И оно е подчертано, викам, с червено мастило. Та, за тва рекох: „Мани ме занимавайте. Правте си к’во сакате. Ни ви*

[66] Освен тях, от селото са арестувани и осъдени още няколко младежи, предимно от рода Ф-ви. Първоначално прокуратурата пледирала за смъртни присъди, но съдът постановил между 15 и 25 години, които излежават в различни затвори и накрая – в трудовия лагер в Белене. Някои от братовчедите не са съдени, но пребивават в Белене без присъда в продължение на 2–3 години. Осъдените са освободени с амнистия през 1956 г. след около 5 години излежана присъда. Тези данни са съществени, защото показват причината за „тихото“ и безстрастното приемане на колективизацията от хора с твърди земеделски пристрастия (НА Янчева 2007: № 682–III, 69–86, 101–143).

[67] Изключение прави З. А. Ф. (1930–2007 ♂), който се отличава с буен и непокорен нрав. Той отказва да предаде конете си в ТКЗС и избягва през Балкана, за да ги продаде в София. Преди това подкрепя най-големия си брат в отказа му да предаде овцете си. Двамата се барикадират във фермата им в продължение на седмица, като заплашват със стрелба всеки, който ги доближи. В крайна сметка са принудени да се предадат.

пречим на ТКЗС… Вече да не ме закачате.“ (НА Янчева 2007: № 682–III, 83). Цитираната реплика към инспектора показва, че бившите политически затворници и земеделски привърженици имали психологическата нагласа да загубят имота на рода си, да изживеят пълна промяна в живота си, да се примирят с могъществото и тоталността на системата и държавната машина, но не и да предадат възгледите си, като станат кооперативни членове. Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) също споделя, че съпругът ѝ се опасявал от евентуален опит да бъде принуден да се подпише за член на ТКЗС като унижение заради политическите му възгледи и затворническото му минало (*А он зел манарата. Що вика, че à влеат тука да го карат да се подпише, ша ги изсечѐ.*). Нито един член на рода Ф-ви, нито бивш политически затворник и семействата им не стават кооперативни членове. Те търсят препитание в други сфери – предимно в горското стопанство, строителството в града и дори в ДЗС на съседното село.

Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) съобщава и друго: *Не са ни и карàли да се пишеме у ТКЗС-то. Койо о право.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 60); *После станà масово, ама назе изобщо не са ни накарàли, що нема да се съгласат никога.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 64). К. С. М. И. (1928–? ♂) също споделя: *И кога предприèа ТКЗС-то, въобще не са ме закачàли.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 79); *Мене не са ме карàли. Въобще със мене работа не е имàло.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 83). Очевидно *агитаторите* подхождат по-спокойно към представителите на Ф-вия род и бившите политически затворници, защото предвиждат бурната им реакция срещу масовизацията. Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) признава, че за разлика от баща ѝ, който е изолиран и насилствено принуждаван да се подпише за член на ТКЗС, подобен натиск не е оказван над съпруга ѝ и другите от фамилията. Те са приканвани да се включат в

кооператива, но при категоричен отказ имотите им са отчуждавани и предавани на ТКЗС[68]. К. С. М. И. (1928–? ♂) също споделя, че заварил *агитаторите* да принуждават баща му да се запише в стопанството, но след появяването му те напуснали. *У назе дождà. А я дойдох от кръчмàта. И они па като вълци, като натиснàли стареца да се записва у ТКЗС-то. Я ги погледà, погледà, па рекох: „Ей, колко е часа?“ „–Еди колко…“ „–Е, щу дирите тука бе? След 6 часа немаш право да нарушаваш спокойствието на семейството ми. Айде, вънка!“ Они един по един навѐдоа глàви* (смее се) *и си отидда. И ни ме закачàа, ни нищо.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 79). Независимо че разказът до известна степен преувеличава и героизира ситуацията, той все пак е свидетелство за по-умереното поведение на активистите към бившите затворници.

Предпазливостта на властта и *агитаторите* се дължи на няколко причини. Една от тях е страхът, че съпротивата на привържениците на БЗНС може да се окаже яростна и така да увлече останалите селяни, с което ще забави и усложни масовизацията или ще причини евентуални кръвопролития. Самите бивши затворници заявяват такава готовност. К. С. М. И. (1928–? ♂): *Абе, какво ша ме закача! Я вчера съм дошъл… от Белене, ша ме закача!*; Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) за съпруга си: *Що вика, че à влеат тука да го карат да се подпише, ша ги изсечѐ.*; З. А. Ф. (1930–2007 ♂) по повод отчуждаването имота и дома на братовчед му: *А я викам на тия мойте братовчеди: „Ей,*

[68] За това разказва и бившият заместник-председател на ТКЗС в Мездрея Г. Б. Б. (род. 1934 ♂), който по това време е все още млад служител. З. А. Ф. (1930–2007 ♂) също признава, че ожесточените сблъсъци на него, брат му и братовчед му с кооперативното ръководство се осъществяват не по време на агитацията, а след приключването на масовизацията и след многократни предупреждения за предаване на имота и животните.

дайте да ги изтрепеме. Да ги изтрепеме! Или они назе да изтрепат, или ние них. Ние и без това дойдоаме от Белене. И да си идеме отново у Белене.“ А они викат: „О-о-о, не може, мани тва-а…“ И не дават. (НА Янчева 2007: № 682–III, 120). Готовността за съпротива у бившите затворници се дължи на озлобление и непримиримост към властта заради откраднатa младост[69], готовност да отстояват възгледите си, да рискуват всичко, защото вече нямат какво да губят или защото вече са преживели най-страшното. Каквато и да е причината, забележката на К. С. М. И. (1928–? ♂) подсказва, че той осъзнава стремежа на *агитаторите* да бъдат предпазливи спрямо него и съидейниците му.

Освен желанието да се предотврати кръвопролитие, активистите имат и друга причина за предпазливостта си към бившите затворници. Стремежът им е да покажат пред селяните и пред света, че масовизацията се осъществява доброволно. Затова водят със себе си и духови музиканти, за да създават или внушават представата за празнична атмосфера. За кооперативните активисти е много по-важно да „привлекат“ политически неактивните селяни, които мълчаливо и безпрепятствено да приемат колективизацията. Присъединяването към ТКЗС на негови противници би довело до разединяване на членската маса, до разпространяване на подривни идеи в редиците ѝ. Затова за властта дори е нежелателно участието на пристрастни земеделски привърженици в кооператива, които имат различна от социалистическата концепция за земеделските кооперации.

[69] К. С. М. И. (1928–? ♂) е арестуван точно един месец след излизането му от казармата, З. А. Ф. (1930–2007 ♂) – докато е войник, а В. А. Ф. е на около 25 години по време на ареста му.

Най-ефектното и най-масово прилаганото средство за агитация са заплахите за административни санкции над децата на противящите се стопани, като изключване от училище и университета, уволнение от работа, изключване от Партията, лишаване от привилегии и достъп до желана работа. Когато родителите не отстъпват от позицията си, самите деца се превръщат в агитатори под натиск на партийната организация, на началниците си или по своя инициатива, страхувайки се да не бъдат лишени от възможността за професионално развитие.

В такава ситуация е поставен Н. К. Т. Г. (1925–? ♂), който напуска селото и отказва да работи в стопанството на баща си много преди настъпването на колективизацията, което изостря вече съществуващото напрежение между тях[70]. Като партиен член и млад чиновник с перспективи за развитие, той е директно заплашен от началника си в Берковица, че ако не успее да убеди баща си да влезе в ТКЗС, ще бъде уволнен. *Моя баща не искà… да*

[70] То възниква още когато баща му първо отказва да го изпрати да учи в гимназия, а впоследствие го прави под въздействието на местен учител (също от рода Ф-ви), после отказва да подкрепи художественото му образование. Бащата настоява и очаква от сина да го наследи в стопанството и не признава професията „художник“, нито потенциала ѝ да осигурява препитание, заради което се противопоставя на избора на сина си. Всъщност той отрича ползата от образование като цяло. Докато учи в Берковица, Н. К. Т. Г. (1925–? ♂) става член на РМС и се оформят комунистическите му възгледи. Намира си административна работа в търговския сектор в града. Той отказва да работи в стопанството на баща си поради няколко причини. Най-съществената е, че не открива призванието си в селското стопанство. Поради политическите си възгледи той не вярва в развитието на частното земеделие. Потребността от по-добро образование, стремежът към преимуществата на градския живот и възможността за социално издигане, пораждат неудовлетвореност от перспективата да живее на село, неприязън и пренебрежение към селскостопанския труд, което го отличава от съселяните му.

влезе в стопанството до последния момент… Аз тъкмо бех почнàл работа във строителната… в Берковица. И ме извика шефа и вика: „Баща ти не иска да влезне в стопанството. Иди го проагитирай, щото ако не влезе, ша те увòлниме.“ Нема начин. Знам, че имаше насилствени моменти във… мазето… (НА Янчева 2007: № 682–III, 97). Малко по-късно той довършва историята: *Щото баща ми категорично отказваше.* […] *Додòх тука при баща ми. „Защо не искаш да флезеш?“ „– Е, нема да флезем!“ Викам: „Да, ама мен шефа ми казà, че ако не флезеш, утре нема да работа. Гонат ме от службата.“ „– Е, като те изгонат, ша доаш тука при мене, ша работиш земята.“ Рекох: „Аз нема да работа земя.“… и се скарàхме с баща ми. И… в една седмица – две той… през тва време също беше обработен от майка ми и от други хора, да подпише. И… най-после се съгласи.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 98). Бащата на Н. К. Т. Г. (1925–? ♂) е един от онези стопани, които не се стряскат от заплахите по отношение на бъдещето на децата си. Реакцията му представлява интерес, защото дори и в контекста на масовизацията, той продължава да насочва надеждите си за бъдещето към земята и частното земеделие, като омаловажава постиженията на сина си и предимствата на удобната му, добре платена и перспективна чиновническа работа.

Този пример отразява настъпващия обрат в социалните и семейните отношения в селската общност и в цялото общество под въздействието на „социалистическото преустройство“. От друга страна, той показва, че конфликтите между бащите и децата им са търсен от пропагандата ефект, тъй като подкопават традиционните патриархални отношения между тях. Традиционният авторитет на бащата (стопанина, собственика, патриарха) е детрониран и в негова опозиция и надмощие се издига авторитетът на

Държавата, Партията, Властта и техните местни агенти – низовият партиен и управленски актив. Новата идеология и обещанията ѝ за „светло бъдеще“ и повишаване качеството на живот естествено привличат част от младото поколение и го изправят срещу убежденията на родителите. Дори и когато младите не се увличат страстно в нея, а само се адаптират към промените в света, в отношенията между поколенията настъпват промени.

Съпругът на Б. Ц. Ж. (род. 1932 г. ♀) Ц. Ж., който по това време е учител и „зет на къща“, също е заплашван с уволнение. Но той смята, че няма морално право да оказва натиск на тъста си и отказва да го агитира[71]. По-късно възрастният мъж е причакан от *агитаторите* и пребит на един мост, а Ц. Ж. е отведен при баща си, който живее в друго село и има доста по-малко земя. *Дождàа да ни агитират. Мъжò ми го докарàа… един моторист… да агитира баща ми. Он казва: „Това ми е тъст, не е ми баща. Не моо да го агитирам.“ Они го закарàа горе у баща му. Он се скарàл със ньих и ги изпъдѝл беше. Свекър ми ги беше изпъдѝл ония, дека го агитират. И Ц. каа:* […] *„Зе ме на моторо и от време на време се обърне. Мисли да му не напраим нещо. Да го*

[71] Същия мотив изтъква и К. С. М. И. (1928–? ♂), макар че неговите отношения с властта са от друго естество. *И я минавам да си идвам вкъщи. „Ей, К.“ Я па рекох, те тоо го не познавам. …Праѝме здрасти. Рекох: „Моо ли… да се представите. Какъв си? Що си?“ „– Инспектор на милицията.“ Рекох: „Добре. Кàжи кво ви вълнува? Кво ви измъчва?“ „– Те, да проагитираш баща ти да се запише у ТКЗС-то.“ Рекох: „Аз немам моралното право да агитирам баща ми. Това си е негова работа. Той си има… имот. Той може да прецени, дали ша се запише или нема.*“ (НА Янчева 2007: № 682–III, 83). Той подчертава неморалността на акта да оказва натиск над баща си, имайки предвид както патриархалните отношения и традиционния авторитет на бащата пред сина, така и неприкосновеността на собствеността.

не утрепем. Рекох: „Нема да те закачам нищо. Я съм учител човек. Щом е тръгнàла таа масовизация, и при назе ша додe. Не моо се отървеме. Ама се пак мене ми е тъст. Имото е ньегов. Не моо да го накарам.“ Ма така, така, го предумàме и отидè. Като сичко става и сичките отодат. (НА Янчева 2007: № 682–III, 90). Ц. Ж. осъзнава, че колективизацията е неизбежна за цялата страна. Същевременно той има професия, независима от селскостопанския сектор, и кооперирането не предизвиква кардинални промени или криза в живота му. Затова той приема промените без сътресения.

Агитаторите прилагат и други принудителни мерки срещу отказващите да се запишат в ТКЗС. По време на акцията на входа на селото са поставяни патрули, които не позволявали на частните стопани да излязат от селото и да отидат до имота си. К. С. М. И. (1928–? ♂): *Они доле, поди село, от тука и от тука патрули. Не дават да излезеш. Да иеш да се запишеш, иначе… гонат детето ти от училище. Не дават ти леб. Айде, нека те газат!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 83). Стопаните са възпирани най-вече да извеждат животните си на паша, което З. А. Ф. (1930–2007 ♂) изтъква като един от факторите, принудил хората да прибягнат към продажбата им в съседни села: *И даже тука докараа един убиец от Песочница… и го беа назначили тука за пъдар.* […] *На мостлето стои тука с карабината и казва: „Немаш право да одиш надоле у ливагето да си закараш кравите да пасат!“ А имоту си твой, ама той не дава. И така накараа селото да ликвидира стоката. Кравите да се ликвидират, овцѝте да се ликвидират…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 120). З. А. Ф. (1930–2007 ♂) поставя акцента върху образа на пъдаря, с което иска да подчертае лицемерната същност на кампанията за масовизация и на комунистическия актив, т.е. с властта да налага новия ред е натоварен човек,

извършил престъпление, но се държи с жителите на селото като че ли те са престъпили закона.

Други унизителни мерки спрямо упоритите стопани е възпрепятстването им да купуват хляб[72], Джералд Крийд говори за отказ на продукти, които селяните не произвеждали сами, осигуряване на купони само за членове на ТКЗС и др. (Крийд 2005: 73). Много хора си спомнят, че на мястото за продажба на хляба е стоял партиен активист, който е определял на кого да се даде хляб, и на кого – не. Като наказателна мярка хляб е бил отказван и на семействата, чиито мъже са изчезнали с надеждата да избегнат принудата да влязат в ТКЗС. Такъв е случаят с Я. К. А. (1922–2001 ♂), който успява да продаде животните си в близки планински села (днешните Георги Дамяново и Гаврил Геново), където колективизацията още не е била настъпила. Когато се върнал, той бил принуден да се подпише за член на ТКЗС. Под претекст, че с преждевременната продажба на животните за лична сметка той е ощетил ТКЗС и е станал „чорбаджия“, местен активист отчел, че той не заслужава да получи хляб. За мъжа обидата била толкова голяма, че той веднага взел решение да се пресели с цялото си семейство в Берковица и до вечерта продава бащината си къща на първите, които изявяват желание да я купят – едно ромско семейство. Като член на ТКЗС той получава евтин парцел от берковския кооператив и с получените от продажбата на къщата пари започва строеж веднага, а след няколко месеца се преселва с цялото си семейство[73]. Историята на този човек показва не просто

[72] Тази мярка е по-скоро наказателна и се прилага непосредствено след масовизирането, когато земята и запасите от зърно на стопаните са предадени на ТКЗС.

[73] Примерът му е последван от баджанака и голяма част от племенниците му, които се заселват в същия квартал в града.

арогантността на новата власт, а символно насилие (понятие по Бурдийо 1997: 105) и тотално ограбване на личността. Той преживява отнемането на земята, в грижата за която е посветил целия си живот, понася унижението да бяга и да се крие от властта, за да запази малкото останали средства, които е спечелил с труда си, понася, че все пак тези средства са му отнети чрез начисляването на инвентарната му вноска, понася унижението, което съпругата му търпи от страна на *агитаторите*. Но когато същите тези агенти на властта накрая му отнемат и хляба (в прекия и преносния смисъл), те в действителност му отнемат самоуважението и целият му свят рухва.

М. Г. Г. (род. 1939 ♀, по-голямата сестра на Й. Г. Г. (род. 1943 ♂) разказва за друг агитаторски метод, отличаващ се с известна доза дипломатичност от страна на активистите: *И дойдòа тука и наседàа на кревато-о…* […] *и казват така: „Бай М. (свекър ми), нема начин. Сичките у селòто казват така: „Е доле дирете М. Що ша дирите назе!“* […] *„От тука вика, нема, да излизаме до къде се не подпишеш.“ И… дедà ти М. излезнà вънка, а един от вънка…* […] *му казàл така: „Правѝ сметка, че таа нощ не подпишеш ли се, жив нема да одиш* […] *„Айде, М., вика, разбери! Идеме от Бръзия, минàли сме през Ягодово и сега тука вече сме спрели, каа. От тука вече нема да излазам. Моо два дена да седиме, ама от тука нема да излазам, докъде се не подпишеш.“ И В. вика: „Тате, какво да праиш? Кажи какво…?“ И се подписаа… у ТКЗС-то.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 151–152). На първо място *агитаторите* представят масовизирането като натиск от страна на селската общност над смятаните за „по-богати“ стопани. Михаил Груев свързва тази реакция с традиционните представи за равенство, които „българският селянин разбира единствено като преразпределяне от богатите към бедните при безусловното

запазване на частната собственост у последните“. Според автора тези представи за егалитаризъм са „основна сила за съпротива срещу колективизацията“ докато селяните не осъзнават истинските намерения на властта (Груев 2009: 59–60).

Същевременно *агитаторите* респектират със своята многолюдност, непреклонност, последователност в преследването на целта, отправянето на заплахи, което има за цел да парализира реакциите на селяните и да им покаже, че подписът за членство в ТКЗС е единственият изход от ситуацията, в която са поставени. Както в Брестовица, така и тук стремежът е да се пречупи първо волята на смятаните за по-богати стопани, тъй като това ще въздейства на по-многобройните дребни и средни селяни, като им внуши чувство за безсилие и блокира всякакви инициативи за съпротива. Очаквало се това да ускори процеса на колективизация и същевременно да се създаде представа за неговата масовост.

Всички изброени дотук методи, прилагани от *агитаторите*, не съдържат пряко физическо насилие. Но като символното насилие (Бурдийо 1997: 105) те не са по-малко насилствени или брутални, тъй като постигат подчинение, послушание, възпитание и изключват каквато и да било възможност за равностойност на силите.

Насилие и съпротива. Много интервюирани свидетелстват, че под официалния лозунг за провеждане на пропаганда за масовизиране на кооператива в действителност в Мездрея се осъществява безконтролно физическо насилие и саморазправа от страна на активистите. З. И. И. (1947–2009 ♀): *И кой не ще да се подпише за стопанството, тръснат му един бой и под неволя да се подписва.* Тя съобщава мотивите на баща си „доброволно“ да стане член на ТКЗС – „*да го не бият*“. Т. З. Т. (род. 1945 ♀): *Тогава ги биеха, за да влезнат у ТКЗС-то, да*

станат членове на ТКЗС-то; Л. Г. (1922–? ♀): *Натиснàа тука и имаше един кьорав…* […] *Там го беа бùли и он като пищи от там… Иде навам, пищи щу моа*; Г. А. К. (1931–2010 ♂): *На тато му беха изтрошили три ребра счупени. Човека не е имàл много земя, но си иска да си бъде собственик.*

Разказът на Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) отразява един от методите за въздействие върху стопаните собственици – да бъдат изолирани от семейството си и чрез заплахи и насилие да склонят и да се подпишат: *Тато, чъ кога го накарàа да се подпише у ТКЗС-то, он… влезнà у собата. А ние у другата стая бехме. И тато като излезнà, вика: „Боже!“, и плаче: „Фанàа и щеа да ми скъсат палецо, и ми ударùя палецо.“ – каа. Че не е искàл да се подпише.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 52). Подобен е случаят и с възрастния баща на Б. Ц. Ж. (род. 1932 г. ♀), когото агитаторите причакват и пребиват на моста, когато е сам и беззащитен: *Даже мою баща* […] *го беа натиснàли да го бият.* […] *И они го натиснàли да го вкарват във ТКЗС-то. И он зел две кофи, празнù, дека носùл млеко…* […] *Един го шиба от тука, един от тука. … Я идем уздоле с детето. Я като сви детето у брего, и се сбразùх при ньего и го фанà. „Йела, ùела…“, и си го доведох. Зех кофите и детето у ръце, и си го доведох.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 89).

Тези примери са свидетелство за концентрирането на голяма власт в ръцете на активистите, за безпринципния характер на „агитационната“ кампания и пренебрегването на законите. За прилагането на насилие признават дори информатори, които подкрепят социалистическите идеи или са свързани с партийното управление или с дейността на ТКЗС. Н. К. Т. Г. (1925–? ♂) признава пестеливо: *Знам, че имаше насилствени моменти във… мазето.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 97). Намеква за това още

два пъти, но винаги го противопоставя на позитивните аспекти на кооперирането. Въпреки одобрителното отношение към ТКЗС в качеството си на дългогодишен бригадир, Н. Ц. А. (род. 1935 ♂) също признава: *Не са рипàли да го бият* (баща му)*, докато на места имаше и бой.*

Често насилието прераства в заплахи за живота на собствениците и семействата им. Семейство Ал., които се конфронтират с *агитаторите*, твърдят, че местните активисти са били завладени от усещането за всевластие, особено в присъствието на милицията и те запалват плевнята им. Предизвикан от чувство за дълг да защити семейството и имота си, Д. Г. Ал. (1929–? ♂) посреща нахлуващите в двора му агитатори въоръжен с брадва: *Срещнàх…. М.* (местен активист, който се конфронтира с много свои съселяни – б.а., Я.Я.) *с манàрата. С манàрата сечèм тука, а они ме рипат*.. За да сломят съпротивата му, агитаторите насочват пистолет срещу съпругата и детето им (на две години). Н. И. Ал. (1937–2009 ♀): *Л. Дж.* (син на споменатия М. – б.а., Я.Я.) *зарàн сакà да ме застрèя през джàмо. Пистолет му беа дали.* […] *И я юях Л.* (дъщерята – б.а., Я.Я.) *с една юлка.* […] *Он нàсочи пистолето да ме стреля. Я зех детето и бегà натам*. Двамата съпрузи разказват за напрежението в селото по време на масовизацията: Д. И. Ал.: *На сила! Еми, как беше!* Н. И. Ал.: *И по принуда наората, беше.*; Д. И. Ал.: *…Сакàа да ги коперират, ората нещеèа. Бой и край. Укарà сичко. Щеш, нèщеш, те тука. Те, така беше. Срамота! А бе, срамота! И музиката свири, и трепат òрата.* […] *Това е за чудо, позор е! Никъде го нема.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 14, 24). Всичко това става в присъствието на милиционери и служители от града, което подсказва, че действията на активистите са мълчаливо подкрепени от властта и милицията.

Агресивното поведение на агентите на властта е провокирано от съпротивата и стремежа на по-голяма част

от стопаните да избегнат кооперирането. Това съобщават К. С. М. И. (1928–? ♂) и съпругата му А., когато говорят за отношението на селското население към колективизацията: (К.) *Абсолютно отрицателно. Целото село… Они, 7–8 души комунисти направѝя ТКЗС-то. Друг никой не е.* (А.) *И като казàа трепанье… И нѐщат ората, и нѐщат. И нещеѐа, ама насилствено сичко станà.* (К.) *Никой нѐще! Никой нѐще. Даже, има некой, дето лаайсе получи и удар от напрежение. Нѐщат.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 85–86). Според съпрузите действията на *агитаторите* предизвикват шок сред населението. А за да покажат степента на напрежение по време на колективизацията, Н. Ц. А. (род. 1935 ♂) представя процеса като „революция“[74], а З. А. Ф. (1930–2007 ♂) – като „война“[75]. Чрез употребата на повторения и градация той композира разказа си, като създава асоциации с продължителна военна окупация и завладяване на селото.

Разговорите с бивши и настоящи жители на селото, с потърпевши и техните потомци, както и с привърженици на социалистическия режим и идеология, показват, че поголямата част от стопаните в Мездрея са били принципно

[74] *Тогава, когато станà масовизацията на ТКЗС-то, дойдоха от Боровци има 50–100 човека. Като залегнат… Изкъртѝя ни врàтата, та влезнàха. Само и само да се запишеме във ТКЗС-то. Просто беше революция тогава.*

[75] *Нащо село последно е влезнàло у ТКЗС-то. Сички села са влезнали, ама тва село последно е влезнало. И за тва трушѝя врàтата на ората, трушѝя прозорците, какво ли не привия… Влазаа вътре, деца пищат, жени пищат и немаше… цела война беше тука. Цела война.* По-надолу: *Тва беше ужас. Тука беше война. Тука двайсе дена – 'се бой по къщите. И трòшене на врàта. И никой не смееше да излазя от селòто, диа до кръчмата. Само у нашата фамилия… тука ние и през селòто си минеме и си идеме горе у къщите. И на площадо нема никакъв човек. По улиците нема никакъв човек. Сичко се е затворило и запинят врàтата.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 138).

против кооперирането. Михаил Груев също констатира, че съпротивата на селяните от Северозападна България била най-ожесточена. Според него причина за това не е отричане на кооперативизма като цяло, а защото го познават от всекидневните си практики и защото техните представи за него се разминават драстично с формата, която им се налага (Груев 2009: 70). С изключение обаче на много малка част от стопаните в Мездрея, които осъзнават, че процесът е неизбежен и съумяват да продадат животните си и дори част от земята си предварително, нито един от стопаните не предприема каквито и да било съпротивителни действия (индивидуално или организирано) преди настъпването на масовизацията в тяхното село. Съпротивата им е индивидуална, стихийна, неорганизирана и провокирана от момента на пряк натиск върху тях. Те се скриват и заключват вкъщи или чрез бягство се опитват да се измъкнат. Нито един от информаторите не споделя дали в селото е достигнала предварителна информация за хода на кооперирането в други краища на страната, нито за публични и семейни обсъждания на този процес, който несъмнено е бил отразяван в пресата или радиото. Дори когато разговорът е насочен към първия етап на кооперирането в селото и към несправедливите (според оценките им) заменки на частните им парцели, които се осъществяват две години преди масовизацията (1956 г.), информаторите не споделят за евентуални предчувствия или очаквания у родителите им или у тях самите за бъдещо масово кооперииране в селото. Стопаните продължават да обработват заменените некачествени парцели, без повечето от тях да правят опит да променят стратегиите си за оцеляване, нито да предвиждат осъществяването на масовата колективизация.

Агитаторите, от своя страна, осъзнават нежеланието на стопаните да се кооперират и затова се опитват

преждевременно да ги „издебнат“ и „притиснат“. Разказите често ги описват метафорично като ловци, преследващи дивеч. Те нахлуват в домовете, обсаждат ги, разбиват вратите и им оказват натиск. Агресивното им поведение е мотивирано от партийните разпоредби, които дават зелена светлина за окончателно завършване на масовизацията и очертават механизмите за осъществяването ѝ (Мигев 1995; Йосифов 2003). Съгласно предписанията на Идеологията всички, които се противопоставят на колективизацията, са възприемани като врагове на социалистическото преустройство и „народната власт“. Това дава свобода на агентите на властта да третират съпротивляващите се стопани като врагове и престъпници пред закона до момента, в който те засвидетелстват своята вярност и лоялност към господстващата власт и нейните институции. Мишел дьо Серто нарича това явление „масова маргиналност“ или маргиналност на „мълчаливото мнозинство“. Той открива единство между маргинализирането на „народа“ спрямо властта („силните“) и на неговия „глас“ спрямо официалния „писан“ дискурс. Така „гласът народен“ заема дистанцирана позиция спрямо властта, а тя е глуха за него, отказва да го чуе.

Теорията за всекидневните операции на Серто позволява да се разбере поведението на селското население по време на колективизацията – процес, който нарушава естествения ритъм на селското всекидневие, издига граници в живота на индивидите, поставя ги в условия на избор или, казано по-точно, отнема правото им на избор чрез прилагане на репресивни мерки. Серто представя действията на индивидите като мотивирани от техния опит, познанства, солидарности и борби, организиращи пространството и очертаващи поле на действия или операции. Вниманието му се насочва върху начините на опериране и схемите на действие, а не върху техния субект. Опирайки се на тази

теория, поведението на селските стопани (чийто статут е на доминирани) по време на масовизацията се разкрива не като пасивно, дисциплинирано и мълчаливо приемане на наложеното отгоре статукво, а като активно и съпротивляващо се действие, мобилизиращо многобройни хитрости, тактики и операции, с които индивидът се опитва да „излъже“, да се изплъзне на натиска на властта.

Съпротивителните действия на селските стопани срещу агентите на властта са от различно естество, но всички те по своята същност не са способни да отстояват позициите им за дълго. Вече се спомена, че повечето селяни се надяват да отклонят „агитацията“ като се заключват в домовете си, но под напора на многобройните агенти скоро са принудени да се подпишат за кооперативни членове. Някои от тях обаче посрещат *агитаторите* с агресия, въпреки че осъзнават своето безсилие, както Д. Г. Ал. (род. 1929–? ♂), З. А. Ф. (1930–2007 ♂) и брат му. Представителите на Ф-вия род и други семейства с твърди земеделски убеждения категорично отказват да се включат в ТКЗС. Това не означава, че те успяват да запазят имота и животните си, а че отказват да станат кооперативни членове и да работят в ТКЗС. Стопанствата и добитъкът им са отнети и предадени на кооператива.

Част от селяните се опитват да „*укриват годния добитък и докарват* (внасят в ТКЗС – б.а., Я.Я.) *само телета*“ (ПК УС М: л. 126–127), надявайки се да го задържат като лична собственост. Но по-далновидните собственици продават предварително животните си в съседните села, за да възстановят поне тяхната стойност, макар и на пониска цена. Въпреки това, получените пари от продажбата се считат за „голямо богатство“. М. Г. Г. (род. 1939 ♀) разказва: *Преди да стане ТКЗС-то дойдòа изкупвачи… за кравите, 4 крави доятни…* […] *Два–тринаасе животни беа. И дойдòа и вика: „Бай М.* (свекърът – б.а., Я.Я.)*,*

продай кравите… […] *Що ТКЗС-то чека ви на врàтата. Ше ги укараш без една стотинка.“ Та, зѐме тогава, на ония пари илѝдо лева. По 300 лева крава. Триста и нещо. Малей-й-й!* […] *Ония пари си беа нещо си… Пари си беа, така.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 160).

Но не всички семейства съумяват да се възползват от ситуацията и да предвидят събитията. Историята на друг съобразителен стопанин от Мездрея е интересен пример за това. Той не се поколебал и щом разбрал, че масовизацията настъпва от равнинните села към планината, продал животните и голяма част от имота си[76]. Но майката и съпругата му, въпреки значителната сума, не могли да понесат раздялата със земята и животните. След дни на сълзи и увещания стопанинът се поддал на натиска на жените и развалил сделката. Скоро след това настъпила масовизацията в Мездрея и той трябвало да внесе цялото си имущество в ТКЗС. Тази история е показателна за неразбирането на политическата ситуация в страната и за неспособността на селското население да се раздели със стария си начин на живот и да потърси други начини за адаптация към новия[77].

Много хора съобщават, че непосредствено преди масовизацията в Мездрея идват изкупвачи на добитък, които

[76] Н. И. Ал. (1937–2009 ♀) споделя подобна история за сватовете ѝ от Златията, където земята е равна и плодородна, а стопаните успявали, според думите ѝ, да печелят от нея. Те разполагали дори с трактор, а стопанството им било печелившо. Дядото проявил далновидност и продал трактора и животните си, когато усетил, че настъпва кооперирането.

[77] Същевременно от тази история се вижда специалното място на земята и имота в живота на селяните. Земята е едновременно начин и смисъл на живот. Имотът се „сбира“ не за да носи печалба, а сигурност. Дори когато получават немислима за селските условия парична сума от продажбата, жените не успяват да си представят живота без земята, защото те са ѝ го посветили изцяло.

са представители на съседните кооперативи. Л. Г. (1922–? ♀) уточнява, че те са от с. Боровци, чиито представители са сред най-яростните агитатори. Л. Г. (1922–? ♀): … *И дойдȁ от… Боровци бригадиро и казȁ: „Бегайте… Изкарвайте кравите, защо иде… агитация и ша ги земат…“ Та, дождȁ бригадиро чък тука, нощта… И ги продȁдоа у Боровци, ’па на боровското ТКЗС.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 176). Парадоксът на този акт се състои в това, че представители на един и същи кооператив участват както в създаването на ТКЗС в Мездрея, така и в неговото „саботиране“. Създавайки паника сред селските стопани, че ще загубят добитъка си при кооперирането, те ги склоняват да го продадат на по-ниска цена от действителната им стойност. Сделките се осъществяват тайно през нощта, което показва, че участниците осъзнават незаконната същност на този акт.

Следователно „хитрините“, които подкопават кооперативната система, се прилагат не само от доминираните маргинали – селяните, опитващи се да се противопоставят или изплъзнат на кооперирането, но също и от вътрешни за системата сили. Проявите на нелоялна конкуренция между кооперативите са продиктувани от стремежа им да оцелеят и да се адаптират към икономическата обстановка. Но чрез действията си те подкопават кооперативната идеология, изменят същността на кооперативната система и конкретно възможностите за развитие на новосъздаденото ТКЗС.

Протоколите на УС на ТКЗС в Мездрея и разказите на интервюираните показват, че продажбата на животни е стратегия както на съпротивляващите се селяни, така и на онези, които доброволно и съзнателно се кооперират още преди масовизацията. Ръководството на ТКЗС в Мездрея прилага строги санкции срещу подобни „хитрини“, които са в разрез с интересите на стопанството. То задължава

инвентарните вноски на новоприетите членове, продали животните си предварително. Още преди настъпването на масовизацията УС решава: *Кооператорът, който е продал добитък в скоро време* (преди приемането му в ТКЗС – б.а., Я.Я.)*, да му се търсят парите.* (ПК УС М: л. 126–127).

Други стопани се надяват да получат по-висока цена за добитъка си и се опитват да го продадат в села, в които масовизацията още не е настъпила. З. А. Ф. (1930–2007 ♂) е единственият информатор, който споменава, че тези действия са характерни и за останалите села[78], на които предстои масовизаця. *Кой е можѐл да избега, ги е продал. Волове, крави…* […] *и кой беше успел, он ги кара долу у Михайловград и ги продава. Доле имаше голем пазар… И тия дека знааха, че комунистите ша ги зимат, они ги зимат на безценица, ама нали ’па земе нещо. Та и Бръзия караше волове доле та продаваше. И тука мездренчене караа крави, та продаваа доле.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 138). Той също се опитва да продаде двата си коня, които ТКЗС иска да му отнеме заради доброто им състояние[79]. Многократно е заплашван от кооперативното ръководство със затвор. Двамата с другия му брат, който отказва да предаде овцете си, дори се барикадират за около седмица в яхъра им. След като овцете на брат му са отнети, З. А. Ф. (1930–2007 ♂) решава да избяга през Стара планина и да продаде конете си в Годеч, но там населението вече е разбрало за настъпващата масовизация в Берковска околия и очаква да се случи същото и в техния край. Затова се отправя към София, но в условията на

[78] Според него настървеността на местното кооперативно ръководство да събере всичкия добитък от стопаните е провокирана преди всичко от личния им стремеж да се докажат пред по-високите органи.

[79] Цялата история е разказана изключително подробно в продължение на 6 страници (НА Янчева 2007: № 682–III, 122–127).

настъпваща масовизация цената на животните рязко спада. Най-голяма изгода от продажбата на животните имат селяните, които отказват да членуват и работят в ТКЗС, защото стопанството не разполага с механизъм да ги принуди да внесат стойността им в кооперативните активи.

Бягството в планината или в съседни селища при роднини, с надеждата да избегнат агитацията и подписването си, е масово прилагана стратегия сред мъжете собственици. Така постъпват съпругът и свекърът на Ц. Г. Н. (род. 1938 ♀), която по това време е бременна, но става свидетелка на унижението над свекърва ѝ и стрелбата над съпруга ѝ докато бяга от *агитаторите*. *Таман бех бременна с пръвото ми дете.* […] *Дойдоа тука да агитират свекърдѝ ми да се пише.* […] *Айде, музика имà тука, свирѝа.* […] *Айде, после ша доат втори път. Мъждѝ ми пренѐл манара. Вътре беше.* […] *А свекърдѝ ми знаа, че ша доат. Он фанà 'па по… селата на натам,* […] *да го нема тука, що требва да се подпише. И тия дойдòа тука… И ние бѐеме закючѝли. Ама они си с ключове и си откючват, и… нахлуàа вътре. Тоо мою* (съпругът – б.а., Я.Я.) *минà на надоле. Беше у един снег. Тука из гората фанà и на натам. Едни стоят тука и като го видяли, че он е преминàл доле, они се сбрàзùа по ньего и стреѝли. Он си зел, та у една къща горе се е скутàл.*

А свекърва ми беше тука сàма и я бе вътре. А они зеа, та ме… изкарàа мене вънка. А ньеа зеа, та а разпнàа вътре на кревато, като… И почнàа да си е онодат със… иконите. „О-о, ти си набожна, ти си такава…“ и секакво ѝ думàли вътре. […] *И стоеше горе един наш човек, и я му викнàх. И они я не пущат от вътре. Карат е да запàли ламбата и да слее долу у мазето. Кой знае какво са мислѝли да си праат с ньеа. И не пущат да излее.* […] *Карат е да се подпише, она нѐще. И я викнàх оня човек от узгоре. Он ми е вуйчà. И он слезнà тука и…*

[…] *И нещо нги казвà тука…* […] *И они излезнàа тогава и нищо. Я сага не знам, тоо като стреѝ, рекох да не е застреѝл мъждò ми. На надоле одùх. Надоле нигде никакъв го нема. После одùх нагоре, търсùх го, нема го. 'Чъ вечерто се е некъде прибрал.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 203). Прави впечатление, че двамата мъже са решени да се съпротивляват срещу кооперирането въпреки риска, в който поставят семейството си. Поведението им е подбудено от неспособността да приемат новия социален ред, който им се налага, и от стремеж дори с последни усилия да запазят стария си начин на живот.

Действията на *агитаторите* оставят травматични спомени у потърпевшите и чувство за потъпкано достойнство и унижение. Баба М. (1925–? ♀) разказва за преследването на баща ѝ: *Кога дойдè кооперацията, тогава гонùя тато. Горе у един лùстник го прибùа, че не иска да се пише у стопанството. Имаше листник за добичетата.* […] *Бùа го, та да се пише у стопанството. А он нещеѝ… Он имаше кравички. Едната му е зèа у стопанството, дако не е улезнàл.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 25). Съзнателно или не, тя оприличава ситуацията с преследване на престъпник – баща ѝ бяга и се крие от властта в гората, там е заловен и наказан с побой, който има за цел да сплаши останалите съпротивляващи се селяни, че не могат да избягат от пипалата на властта. Подобен е разказът и на М. Д. Т. (род. 1933 ♀)[80] за бягството на свекъра ѝ: *Мою свекър, кога да… се пише у стопанството, он бегà у Балкано, да се не подпише. Ама горе попада при един приятел… Он рекъл: „Ти сèди тука, я ша доом…" Он отишèл да го наклевети. Тоо па се осетùл, та се па*

[80] Тя също е от семейство със земеделски възгледи, а брат ѝ е политически затворник в Белене. Но той е осъден през 1956 г., докато е войник, заради критично изказване срещу съветската агресия в Унгария.

върне, па пеши от… горе, от Гинци ли…, от къде… Та си дойде пѐши. (НА Янчева 2007: № 682–III, 145). Разказът за решението на свекъра да се върне след като обмисля внимателно ситуацията, в която се намира, прави паралел с „разкаянието“ на престъпник или бунтовник (на човек извън закона), който склонява сам да се предаде, за да получи по-леко наказание. Следователно настоящите спомени и разкази отразяват наслоеното във времето съзнание у тези хора и семействата им, че са маргинализирани и поставени извън закона, че са „жертви“ на системата.

За отношението на *агитаторите* към стопаните като към хора с престъпно поведение и извън закона свидетелства и Л. Г. (1922–? ♀), която разказва за преследването на съпруга и свекъра ѝ: *Малееееей! Но, като дойдо онаа агитация… Божей! Боровчене, баювчене, гошанчене… Ше ни изтрепат. Ама мене ме не закачѝа. Видоа, че съм болна.* […] *„Дигай душеко!“ „– Е, поди душеко моо ли да легне човек!“ Я подигам душеко. А мъжо ми се беше укачѝл на тавано… И като дойдòа…* […] *„Тука, тука, оу-у, тука, тука, тука…“* (Имитира басов, сърдит глас – б.а., Я.Я.) *Та тепкаше. „Он е тука! Тука, тука, тука…“ И като обиколѝ къщата, и се накачѝа… И като дигнѝа със едно дръжайе от вила, го подострѝа, дигнѝа вратата, и они се откачѝа. И кво да праиш! Не моо да се бориме. Ние със свекръва ми, двете… А свекър ми бегѝл да се скута. А он се заврѐл поди един пòдмул, поди едно дръ̀во.* […] *И минѝали… узгоре… И пущѝли войнишките псета.* (Я. Я.) – Кой ги е пуснал? – *Е, куманистите. Като пущѝа псетата… да ги дират, че се накутѝа… мъжете. Некъде го не фанѝа. А мъжѝ ми го вече свалѝа от тавано. И го сецат навътре. Ама ние със свекърва ми го избутѝме навънка. Иначе ша го прибият увътре.* […] *Влезнѝа и сичко убрѝа. Сите ножове убрѝа. Ние го избутѝме навънка. Они негде се уринѝа…* (НА Янчева

2007: № 682–III, 175). Действията на *агитаторите* имат за цел да демонстрират надзор и контрол дори върху най-интимните места от живота на хората (претърсвайки леглото на болната жена), да внушат страх и паника у жените. Прибирането на ножовете отразява готовност за агресия, за да пречупят евентуална съпротива от тяхна страна. Образът на активистите, претърсващи дома с ножове в ръце, за да заловят криещите се мъже, и използването на граничарски кучета в акцията потвърждават отношението към съпротивляващите се стопани като към престъпници и провокират асоциацията за преследване на плячка или дивеч, което е отпечатано и в съзнанието на самите потърпевши. Освен с милиция, масовизацията в региона е подпомогната и от военното поделение в Берковица, а това свидетелства за размера на съпротивителните действия на стопаните. След сблъсъка на Л. Г. (1922–? ♀) и съпруга ѝ с *агитаторите* те успяват да избягат с колело в Берковица, където се скриват при по-голямата ѝ сестра. Бягството ги спасява от акцията, но не и от членството в кооператива.

Описанието на З. А. Ф. (1930–2007 ♂) за тези събития предава обобщена и образна картина на агресията в действията на агитаторите и ужаса, който те всяват у селяните: *И у тва село бият ората, музики, тва онова.* […] *А нащо село последно влезна в ТКЗС-то. Опозиционно село и каат: „Не мое да се справиме.“ Тука от Замфирово докараа двайсе – трийсе души комунисти. И тука музика и свират… и даже на тъсто ми… Така бият у вратата и му изкъртия врàтата на къщата. И го принудия там… И жена пищи и деца пищат… И нема на къде… Да се подпишеш. Они ората избегаа, бащѐвете избегаа, старците избегаа. Нема, ама они си не отодат. Седем, осем дена тука свират. Ората са по гората, на натам и нема кво да праат… И они се принудиа. Върнаа се*

мъжете. И кой се записва, кой нѐще… (НА Янчева 2007: № 682–III, 120). З. А. Ф. (1930–2007 ♂) многократно подчертава масовия характер на бягствата на стопаните в планината или околните села, докато всички останали информатори съсредоточават вниманието си върху личните премеждия, без да търсят паралел с поведението на съселяните си. Използвайки похвати като градацията и повторението, разказът му представя масовизацията като време на хаос, гонение и паника сред населението.

К. С. М. И. (1928–? ♂), съпругата му и Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) също акцентират върху масовия характер на съпротивата на стопаните: (К.) *Страхотна диктатура за влизанье в ТКЗС. Бой!* (Смеят се.) *Бой колко сакаш. И нѐщеш ли да се запишеш, ’па бой.* (А.) *През прозорците са рипàли ората, та са бегàли.* (К.) *Трийсе и неколко човека беа избегàли насекъде, да се кутат*. (Г.) *Ама се кутàа, кутàа и най-после…* (К.) *Изловѝя ги. Е, Г. нали станà жертва на таа… Утрепàа го и нѐго!* (Г.) *Утрепàа го. Докарàа вечерта у тевница и го закопàа без да… Маали, у-у-у…!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 84). Според съпрузите по време на масовизацията в Мездрея повече от 30 стопани се опитват да избегнат членството в ТКЗС, някои от тях са убити по време на преследването им.

Макар и поставен в края на анализа, методът за убеждаване чрез присъствието на **духова музика** не е най-маловажен. Той е свързан с най-ярко запечатаните и дори най-травматично преживените моменти от колективизацията и сблъсъка с агентите на властта сред повечето информатори. З. И. И. (1947–2009 ♀): *Навлизане… у двору около 50 човека от полето… Тогава дойдоха със музика, да агитират тия, къде нѐщат. Да ги агитират… музика, и да се уж запишат доброволно. А… млого хора нещат да се запишат*. Изразът „*да се уж*

запишат доброволно“ отразява противоречивите значения, които *агитаторите* и стопаните придават на музикалната агитация. Чрез изразяващата радост и веселие музика партийците се стремят да покажат на селото и на света изобщо, че стопанинът, в чийто двор свири оркестърът, с радост и ентусиазъм се записва в кооператива, че възприема този акт като тържествен и празничен. Но изразът „*уж доброволно*“ подсказва, че в действителност силната музика в двора осигурява прикритие за неминуемия конфликт между стопаните и агитаторите. З. И. И. разказва: *Кой бегàл, кой се затворѝл. И те така. Дойдòа и у секи двор влазат по 20… около 20 човека. Моо и да са били повече, моо да са били и по-малко, ама многотия мъ̀же влизат. И… те карат зорлем, и се подписваш, и тва а. Насилствено влизаме*; Г. И. Ф. (род. 1930 ♀): *А после втората гòдин пролетта масово си одѝа по къщите със музика, сви! Та тоо, къде пищи вътре, да го не чуат. Музиката, та… та се дѐре.* Шумът от музиката и тълпата от *агитатори* трябвало да сплаши не само посетения стопанин, но и неговите съседи, да им внуши, че не могат да се изплъзнат и да заобиколят системата. Същевременно музиката трябвало да прикрие шума от опитите на *агитаторите* да влязат с взлом в домовете на криещите се семейства, да заглуши виковете от побой и гавра над тях. Пример за това е и цитираната по-горе история на Ц. Г. Н. (род. 1938 ♀) и свекърва ѝ, която е изолирана в къщата, заключена и унижавана от част от *агитаторите*. Над възрастната жена се оказва физическо насилие (включително сексуален тормоз) и унижение спрямо религиозните ѝ убеждения.

Това преживява и А. А. (1922–1995 ♀) – съпругата на Я. К. А. (1922–2001 ♂, първият стопанин, напуснал селото заради колективизацията), когато той избягва с кравите си, за да ги продаде в планинските села Георги Дамяново

(Лопушна) и Гаврил Геново. Съпругата му остава сама вкъщи с по-малкия им деветгодишен син. Когато *агитаторите* влизат в дома им, тя го изгонва навън. Семейните разкази свидетелстват, че действията на агитаторите към нея били унизителни и уронващи честта и достойнството ѝ. Синът си спомня, че гледал през прозореца, как майка му е поставена на колене, главата ѝ е блъскана надолу, а ръката ѝ е извивана и натискана, за да се подпише, че внася семейното имущество в кооператива. Всичко това става под оглушителните звуци на духовата музика, която свирела не на двора, а в съседната стая на малката къща, за да заглуши писъците и плача на жената.

Прави впечатление, че споменаването на духовата музика по време на агитацията се асоциира от всички интервюирани с прилагането на побой, насилие и унижение над стопаните. Й. Г. Г. (род. 1943 ♂): *Музиката свири у двора, влизат вътре агитаторите. Които са били почорбаджии, му извиват ръцете и го принуждават да се подписва*; Д. Г. Ал. (1929–? ♂): *И музиката свири, и трепат дрàта*; Г. И. Ф. (род. 1930 ♀): *ТКЗС-то тука много трудно се създаде. Све със музики, с бой, с гюрунтии*, *А втората гòдинь си пойдòа масово и-и-и, и си се налагат, и музика свири, и ги бият да си се подпишат*; З. А. Ф. (1930–2007 ♂): *Музиката една нѐдея – ден, нощ свири тука. …една седмица свири Гушанската музика* (от село Замфирово – б.а., Я.Я.) *и те таа Замфира* (тамошна активистка – б.а., Я.Я.)… *Влезне, фане старците и край. И он се подпише. Он преумира.* Всички посочват, че функцията на оркестъра по време на агитацията в Мездрея е да заглуши скандалите, виковете и писъците, а не да създава тържествено настроение. Присъствието на духовата музика препраща към идеята на Серто, че викът („една липса на „добро държание“ (Серто 2002: 246) е единствената форма на свобода на телата, която е в състояние да се

изплъзне на господстващата система. Но дори тази свобода е отнета на съпротивляващите се стопани, защото виковете им (породени от физическата болка, от унижението, от страха, от загубата) остават неми в заглушителната музика, а съпротивата им – неизвестна за света, и следователно – неосъществена.

Тормозът и гаврата над жените обаче отразяват и друг противоречив аспект в поведението и целите на активистите, който не е засегнат в интервютата. Той се разкрива само от неформалните разговори с Я. К. А. (1922–2001 ♂) и съпругата му А. А. (1922–1995 ♀). Когато споменатата история се разказваше в семейството, често им задавах въпроса защо жената е изтърпяла унижението, а не се е подписала, след като е осъзнавала, че е безсилна пред *агитаторите*. Нейният отговор винаги беше един и същ – защото не тя е била юридически собственик на имота, а съпругът ѝ. Тя не е искала да „предаде“ съпруга си и да действа без негово знание и одобрение. Но същевременно е осъзнавала незаконността и липсата на юридическа стойност на подписа ѝ, което се опитала да обясни и на *агитаторите*. В началото те пренебрегнали този аргумент, но в крайна сметка били принудени да го приемат.

Тормозът над жените има за цел преди всичко да пречупи решимостта на мъжете за съпротива, но това невинаги имало очаквания ефект, защото повечето от тях бягали далеч от селото. Пренасочването на „усилията“ към жените и синовете, които също не са юридически собственици, отразява стремежа на активистите да постигнат бързо завършване на масовизацията, дори и чрез заобикаляне на закона. Брутален тормоз се оказва над възрастните мъже като собственици на земята. Истории за жестокости над тях чух не само в Мездрея, но и в случайни разговори с хора, произхождащи от различни

околни села, когато споменаването на темата на изследването ми провокира асоциации за един и същи сюжет. Основен субект в тези разкази е жена партийна активистка, известна като Замфира и прочула се с жестокостта си. Тя била от съседното село Замфирово и според общите представи била водач на агитационна група в своето и в други съседни села. Единствено З. А. Ф. (1930–2007 ♂) преодоля неудобството да говори за нея пред диктофона: *Даже да извиняваш, имаше една жена комунистка от Замфирово. А такава жестока, че беше ловила старците тука се едно да ги скопява. Замфира. Да извиняваш, ловила ги е за мъдата и ги е стискала. И оня старецо преумира и се подпише. И така накараа селото… Принудиа го.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 120); *И те таа те Замфира ги скопявавше тука. А-ха. И она се беше прочула като най-жесток човек.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 138).

За изследването на колективизацията като място на колективната памет не е от такова значение дали представената картина за присъствието и поведението на агентите на властта е истина, или е плод на въображението и многократно премисляните спомени. Съществено в случая е, че процесът на колективизация се приема от интервюираните (представители на селското население) като ужасяващо събитие, което провокира страх от системата и властта и нанася трайни травми в съзнанието им. Затова осъществяването на колективизацията в Мездрея често пъти е описвано като състояние на война или революция. В това противоборство между власт и народ се конфронтират две сили на въздействие. Едната е направлявана от властта, която чрез насилие и манипулации се опитва да накара селяните да повярват в новия ред, т.е. в позитивите от колективизацията. В този сблъсък т.нар. *агитатори* – кооперативни и партийни активисти,

чиновници от града, милиция, играят ролята на „дисциплиниращата машина“ (понятие на Фуко 1999), която се стреми да подреди селяните, да ги въдвори в системата. От своя страна, те ѝ се противопоставят чрез своите опити за бягство, за отлагане и за заобикаляне на системата, като по този начин незабележимо, тихо и потайно, прилагайки своите дребни хитрини, я изменят и деформират (Серто 2002). Опитите на някои, макар и малко, стопани да защитават имуществото си до последната възможност още тогава подкопават идеологическата обосновка на колективизацията и официалната версия за „доброволно“ кооперране. Самото първоначално нежелание на повечето от стопаните да се включат в ТКЗС и последвалото им „убеждаване“ чрез психологически, физически и политически натиск въздейства върху бъдещия кооперативен живот, върху поведението на кооператорите и цялата реализация на ТКЗС.

На въпроса какви са били причините за проявеното насилие и агресия спрямо селското население, се изтъква само една – Н. И. Ал. (1937–2009 ♀): *Оно почти селѝто нѐщеа да се запишат.* Съпругът ѝ допълва, че на неподчинението агитаторите са отговорили със сила: *Сакà да ги коперират, ората нещеѐа. Бой и край. Укарà сичко. Щеш, нѐщеш, те тука. Те, така беше. Срамота! А бе, срамота!*; *Нѐщеа. Дай! Насила.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 24). Оттук изниква и въпросът защо стопаните толкова упорито са отказвали да се кооперират. Отговора дава Н. Ц. А. (род. 1935 ♂), когато обяснява поведението на родителите си: *И понеже те се опираха наще и не щат да се пишат, понеже, чисто на просто, не знаеш кво ша бъде после, и що ша бъде.* Загубата на частната собственост върху земята поражда страх от неизвестното, който се явява основна причина за нежеланието на стопаните да се включат в ТКЗС. Социалистическата кооперативна

форма на собственост и управление на земята е напълно нова за тях и те не са в състояние да си представят своето място в новата структура, новия живот и най-вече новите условия за препитание. От друга старана, страхът на стопаните е породен от агресивната политика на държавата за налагане на новата система без предварителна психологическа, информационна и адаптационна подготовка на населението. Също толкова значима причина за съпротивата на стопаните е, че те не са склонни да се откажат от земята, защото през целия си живот инвестират в нея всичките си усилия и спечелени средства, за да могат да я увеличат и завещаят на наследниците си. Отказът от нея обезсмисля съществуването им и възпрепятства успешната им реализация като родители, защото не им остава нищо, което да завещаят на децата си[81].

Проблематизирането на доброволно-принудителния характер на колективизацията. Насилственото сломяване на съпротивата на онези стопани, които най-яростно се противопоставят на кооперирането, внушава страх у останалите и блокира реакциите им. Те се убеждават в могъществото и тоталността на държавния апарат и политика и в безсмислието на каквото и да е противодействие срещу тях. З. И. И. (1947–2009 ♀) обобщава: *И кой нѐще да го подпише за стопанството, тръснат му един бой, и под невоя да се подписва.* В стремеж да защитят семействата и дома си, да избегнат конфликта или да обезпечат професионалното развитие на децата си, много стопани се включват в кооперативното стопанство, без да оказват значителна съпротива. Други се отказват след сблъсък с *агитаторите*.

[81] Г. Б. Б. (род. 1934 ♂): *Не минà лесно, щото хората се разделяха с тва, което са наследили, купѝли или с което живееха.*

Многочислеността на нахлулите *активисти* дава основание на бащата на Т. З. Т. (род. 1945 ♀) да предчувства, че те са склонни да потушат с насилие всяка съпротива от негова страна: *Кога се съвнà, у тевно, целио двор, така помним, плън с народ. И тоо, дето председател беше на ТКЗС-то: „Е-ей, З., З., излез.“ Мою баща каа: „Ша ме прибият и ’па ша се подпишем.“ И он излезнà, и се подписà.* […] *Абе, дойдòа направо да те трепат, та да се подпишеш! Натиснàа врàтата, трошùа бравàта. Нема таа, нема онаа*. Въздействието е по-скоро психологическо и емоционално, отколкото физическо, защото в този момент бащата тъкмо привършва строежа на новата си къща. Страхът от разрушаването ѝ го подтиква да се примири и „доброволно“ да се подпише.

Бащата на З. И. И. (1947–2009 ♀) също осъзнава, че колективизацията е безвъзвратен процес и нищо не е в състояние да го спре: *И татко видè, че са много народ. Не моо да се опраи. Доброволно си се записà, да го не бият. Доброзорлем…* Думата „*доброзорлем*“ отразява отношенията между селското население и властта и същевременно е продукт на съвременната ретроспективна оценка за тези събития. Тя показва лицемерното желание на партийните лидери и ативисти да внушат на света и на самите потърпевши стопани, че те „доброволно“ се подписват за членове в стопанството. Саркастичното противопоставяне на идеализирания официален разказ за колективизацията като доброволен и приветстван процес срещу съвременния свободно и гласно изразен спомен на стопаните за насилственото ѝ осъществяване, т.е. „зорлем“, отразява конфронтирането между миналите внушения и съвременното осмисляне, между високите и ниските социални позиции, между властта и народа. Думата „доброзорлем“ съдържа евфемизъм, но не за да прикрие насилствените методи за осъществяване на кооперирането,

а за да оповести дълго скривaната истина, че доброволният характер на кооперирането е създаден от комунистическата власт мит, който отразява лицемерното ѝ отношение към селското население[82]. Същевременно употребата на тази дума трябва да възстанови изгубеното достойнство на бащата като внушава, че той не се е примирил с наложеното положение и че вътрешно му се е противопоставял.

Подобни обстоятелства описва и Л. Г. (1922–? ♀), когато споделя за записването си в ТКЗС след като се завръща със съпруга си от Берковица: *И записàме. Доброволно влезнàме. Кво да праиме. После онциа зеа свичко. Къде да идеш?* (НА Янчева 2007: № 682–III, 176). Гротескно е, че след като разказва за нападението с ножове над мъжа ѝ, за преследването на свекъра ѝ с кучета и целия натиск над семейството ѝ, тя обобщава, че се записват в ТКЗС „*доброволно*“. Думите ѝ „*И кво да праиш! Не моо да се боримe.*“ отразяват примирението, с което тя и семейството ѝ

[82] За победите и лъжите на богатите Серто казва: „Сега хората вече знаят, но не могат да го кажат на висок глас.“ (Серто 2002: 78), т.е. селяните знаят онова, което не бива да се назовава.
Й. Г. Г. (1943 ♂) също проблематизира въпроса за „доброволния характер“ на колективизацията, като предава събитията в обобщен и лаконичен стил с повторение на акцентите, за да отрази динамиката и напрежението, с което се осъществява „пропагандата“. *Когато стàна ТКЗС-то, големо напрежение беше. Напрежение във този смисъл, че тука идваха и изнудваха хората със недоброволно записване… Отначалото доброволно, но след тва на сила. Музиката свири, музиката свири у двора, влизат вътре агитаторите. Извиват на някои, които са били по-чорбаджии, му извиват ръцете и го принуждават да се подписва.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 208). Той подчертава, че първоначално агитаторите дават възможност на стопаните да премислят върху словесната агитация, което влиза в официалния публичен разказ за колективизацията. Когато обаче тя не дава очакваният резултат, те започват да прилагат насилствени, унизителни и незаконни методи, които остават премълчани в официалния дискурс.

посрещат промените в живота. Те показват, че след всичкия тормоз, преследване, дебнене и ловуване, които са прилагани над стопаните от страна на дисциплиниращата власт, те осъзнават, че нямат сили да се борят срещу нея.

Зерубавел изтъква свойството на колективната памет да селектира отделни събития (например сблъсъка с *агитаторите*) и да ги портретира като „символични маркери на промяната", въпреки че според него социалната промяна е по-скоро резултат от исторически процес (колективизацията като цяло), отколкото от събитие (Zerubavel 1997). Той подчертава, че определено събитие създава по-добри възможности за ритуализирано припомняне, отколкото целият процес. Това се отнася и за предмета на настоящото изследване и особено за събитията, свързани с учредяването на ТКЗС или появата на активисти в селата. Те се превръщат в топоси на колективната памет за колективизацията в българското село. Не случайно отговорът на общия въпрос „Как се осъществява колективизацията в селото?" е свързан с описание на сблъсъка с *агитаторите*, със записването в ТКЗС или със самото му учредяване. Тези събития са повратни точки, които коренно изменят хода на историческото и социалното развитие на групата и индивида и поради това са обект на възпоменателно припомняне както от господстващия наратив, така и от контрапаметите или паметите на малките групи. Зерубавел подчертава, че във връзка с възпоменателното припомняне такива събития са поставени във фокуса и са подложени на изобретяване или изкристализиране на идеалния образ, на изчистването му от странични представи, които биха го замъглили. Освен че подчертава тяхната историческа значимост, възпоменателният наратив изважда тези повратни събития от историческия им контекст и ги превръща в „символни текстове", които се явяват като парадигма за разбирането на следващи промени в социалния живот на групата. По

този начин колективната памет трансформира историческото събитие в политически митове (като разказите за „ентусиазма на първите членове“ от Брестовица и „доброволния характер“ на колективизацията там, за жестокостите на *агитаторите* в Мездрея и ужаса при сблъсъка с тях, споменава се дори образът на „войната“ между селяните и *активистите*), които функционират като увеличителни лещи, през които членовете на дадената група възприемат и осмислят миналото, настоящето и бъдещето. Зерубавел уточнява, че в рамките на дадена общност (например от конкретно село, регион или страната като цяло) отделните групи и фракции предлагат собствени интерпретации, които заемат различни позиции в зависимост от контекста и между които има различна степен на напрежение, какъвто е примерът с двете изследвани села. Вътре в съответните селски и регионални общности съществуват други социални и политически групи, които противопоставят или съвместяват своите версии и наративи за миналото.

Отношение към колективизацията

Така подбрани, интервюираните са представители на две поколенчески групи от жителите на селото според определението на Манхайм за поколенията като общности на опита и преживяното (Mannheim 1952: 291)[83]. Той подчертава, че в рамките на дадено поколение възникват различни групи („generational units“), които са поставени под въздействието на различни социални, политически и интелектуални обстоятелства. Според Гийзен най-важен критерий за разграничаването между поколенията е характеризирането на общия опит и преживявания като

[83] Ана Лулева прави обзор на понятията „поколение“ и „поколенческа единица“ („generational unit“) при изследването на паметта (Лулева 2008).

триумфни или травматични, които „девалвират опита на предходното поколение“, формират колективната памет и са значим фактор за формирането на колективната идентичност на дадено поколение (Giesen 2004). Въз основа на тази рамка могат да се открояят представените поколения. Първото е на родените през периода 1935–1938 г. хора, които по време на колективизацията са в активна възраст. Промяната представлява значим прелом в живота им и се конфронтира с представите им за света и очакванията им за бъдещето. В резултат на това колективизацията може да се определи като фактор на травматичен опит, защото се осмисля като прекъсване и нежелана промяна в житейския сценарий на селското население. Тя създава нов ред, който ги поставя в непознати за тях условия, към които трябва да се адаптират. Във втората група попада поколението на родените през 1945–1949 г., чиито представители са свидетели на процесите, но не и участници, защото по това време са деца. Когато навлизат в активна и трудоспособна възраст, колективизацията не е източник на конфликт, защото тя вече е даденост. Преувеличено е те да се възприемат буквално според определението на Гийзен за „триумфиращото поколение“ (Giesen 2004), което конструира колективната си идентичност на базата на „победа“ срещу установения от предишното поколение ред, преживява успех и триумф. Но това поколение може да се нарече „успешно“, доколкото то изгражда своите житейски стратегии в условията на новата система, успява да се адаптира към тях и да се възползва от възможностите за житейска и професионална реализация, които те предоставят.

Въпреки че интервюираните принадлежат към две последователни поколенчески групи и се отличават с различно отношение към кооперативните стопанства – от пълна непримиримост и неодобрение спрямо дейността,

управлението и работата в ТКЗС до адаптиране към новите условия на живот и труд и съвместяване на жизнения път с историята на кооператива – те са единни в отразяването на процеса на колективизация.

Кооперирането най-често се възприема от интервюираните като форма на ограбване или неправомерно конфискуване на имуществото им. На различни места в интервюто Т. З. Т. (род. 1945 ♀) го описва по един и същи начин: *они зеа имоту, и вече не ти дават тука да минеш, не ти дават там да минеш; изкарàа крави, изкарàа кòла, волове, грапи, плугове; Свичко убрàа от òрата; Убрàа сичко. Зеа парите. Зеа имоту на ората. Разтурѝя, разградѝя граници, разонодèа…; И ТКЗС-то… Зеа на ората имоту. Прибрàа сичко; Зеа сичко. Прибрàа доле, сичко набутàа, и какво направѝа? Нищо. Направѝа там нещо; Зеа имоту, сичко. Прибрàа крави, прибрàа плугове. Абе, сичко убрàа доле. Рàла, грапи… Сичко набутàа доле у ТКЗС-то.*“ Подобно е отношението към колективизацията и на З. И. И. (1947–2009 ♀), която споделя: *И като се подписàа, тогава* […] *Зимат крави, да укарат у стопанството. Волòве имат…, кòлата, рало… Сичко какво имаш, сичко зимат за стопанството.* З. А. Ф. (1930–2007 ♂) многократно представя колективизацията като лична и произволна война на партийните активисти срещу фамилията му: *Втората масовизация кога да стане, те тва направѝа – насила зимат овцѝте, насила зимат коньете. Откарват ги у ТКЗС-то, навръзват ги там и…*; *…Наща земя беше на краю на блока.* […] *Там го земаа, тука земаа… Тука партията решава така: „Да принудиме Ф-вите, да им земеме тука те имоту и кошарата.“*

Честата употреба на думи като „взеха“, „обраха“, „прибраха“ отразяват вътрешното отхвърляне на колективизацията от страна на стопаните. Процесът е представен

не като вливане на техния капитал в ТКЗС (съгласно официалната версия), а като присвояване и ограбване на частния капитал от ТКЗС. Думи като „*всичко убрàа от òрата*“ (Т. З. Т. (род. 1945 ♀) отразяват усещането на стопаните, че са ограбени от държавата и отъждествяват колективизацията с кражба и несправедливост. Г. И. Ф. (род. 1930 ♀) представя същността на кооперирането като неправомерно ползване на частните имоти от ТКЗС, тъй като според нея те били „използвани“ без никаква компенсация или обезщетение за останалите извън кооператива бивши стопани: *А иначе ни ползвàа имоту. Те тва го ползвàа от 58-а до 89-та гòдин. Све го ползвà ТКЗС-то.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 53).

Начинът, по който родителите на Б. Ц. Ж. (род. 1932 г. ♀) възприемат кооперирането, отразява натоварването на този процес с по-емоционални значения: *Нали, станàа национализацията. Зее ни ньивите, зее ни…, кравите ни зеа, кòлата ни зеа. Сичко ни зеа. И останàме без нищо и мама се побръка от тва най-много. Дъщеря ù умре, и тва сичко зеа.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 89). Възприемането на колективизацията като акт на отнемане на земята е натоварено с още една силно разпространена представа за процеса като национализация в смисъла на безвъзвратно одържавяване на земята и лишаване на стопаните от право на собственост, както става в индустрията, търговията и останалите сектори след 9 септември. Тази представа е особено характерна за стопаните, които са влагали всичките си средства в разширяване на семейното стопанство.

Цитираните изказвания отразяват доминиращото у селската общност усещане за безправие пред всевластието на управляващите. Употребата на трето лице множествено число за лицата, осъществили колективизацията, демонстрира пълно разграничаване и дистанциране от

кооперативното ръководство, активистите и идеологията. Отношението на повечето селяни към колективизацията е недвусмислено изразено и обобщено от Л. Г. (1922–? ♀): *Ние го не обичаме ТКЗС-то. Кой ще да си даде имото без пари!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 176). Намекът за отнетата земя показва, че стопаните не са се възприемали като реални кооператори в смисъл на колективни собственици и управници на ТКЗС, а като наемни работници.

Баба М. (1925–? ♀) и съпругът ѝ приемат масовизацията с примирение и без увещания, т.е. „доброволно“. Тя оправдава това решение с необходимостта от работа и препитание, тъй като двамата притежавали още по-малък имот от този на баща ѝ. „*А ние се писàме у стопанството да идеме да работиме.* […] *Ние се писàме като работна ръка. Човек моа ли да седи без работа!*“ Разграничаването от останалите кооператори, изтъквайки, че тя и съпругът ѝ се записват в ТКЗС като „*работна ръка*“ (т.е. поради икономическа принуда), отразява разликите в избора на тогавашните *млади* и на техните родители, които с цената на живота си се опитват да избегнат влизането в кооператива. Стратегията на отричане и разграничаване от инициаторите и поддръжниците на кооперирането помага на много хора да примирят действителните си убеждения по отношение на правото им на собственост спрямо наложената им кооперативна доктрина, да съвместят новата и старата си идентичност на кооператори или *частници*.

Оценката на информаторите за колективизацията е повлияна от отношението им към земята и собствеността и е преценка за негативните последици върху собствената им жизнена траектория. Съпрузите Ал. описват процеса на колективизацията като разруха, свършек, пълно унищожаване, от което не е възможно съвземане:

„свлѐкоа сичко“, „оттеглѝхме се“, „отменѝя ни земѝта постѝеща“, „зеа тука и край“, „ти фалираш“, „свѣрши“. Н. Ал.: *Казват да се запишеме, а ние нѐщеме. Оно не само за назе. Оно почти селѝто нѐщеа да се запишат.* Д. Ал.: *Нѐщеа. Дай! Насила.* Н. Ал.: *Едни се записаа. После и ние се записааме. А они ни… унищожия толкова много, че краю му нема.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 16). Т. З. Т. (род. 1945 ♀) надгражда идеята за унищожаване на селското стопанство като цяло в резултат на колективизацията и така отхвърля съзидателната роля на кооперативните стопанства. *Разтурѝя сичко, разонодѐа, некои се наглофѝа. Мѝлцина, кои се допипѝа.* […] *Те тва а от ТКЗС-то, те*.; *Убрѝа сичко. Зеа парите. Зеа имоту на ората. Разтурѝя, разградѝя граници, разонодѐа… Нищо.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 30).

Внушенията и представите за колективизацията като „зло“, а за резултата от нея като пълно унищожение, отразяват собственото отношение на информаторите към остатъка от живота им и към новия ред в света. Колективизацията се явява носител на разрушителния дух, който разрушава не само малкото им „царство“ от 30–60 дка, а и света им – такъв, какъвто е познат, свой, създаден, подреден, предвидим и наследен от предците. Грижата за земята и нейните плодове и животните осмисля и подрежда целия живот на селските стопани. Те не са просто имот и богатство, а рожба, творение, смисъл на живота. Затова загубата им води до дезориентация, а промяната блокира всички познати начини за адаптация и реакция, налага нови правила и изисква нови инструменти за справяне със ситуацията. Стопаните не чувстват, че животът им продължава пълноценно, а напротив – че губи своя смисъл, стойност и морална тежест, прекъсва естествения си ход и развитие. Онова, което се възцарява, не носи нищо добро, нито надежда. Кооперирането се

осмисля от хората като „край“ – край на живота им, край на богатата производителност[84], край на патриархалната идилия, край на селото в резултат на постепенното обезлюдяване.

Разгледаното дотук отношение на пълно отрицание към колективизацията и постиженията на кооперативните стопанства е характерно преди всичко за поколението на родените през 20-те и 30-те години, които са в активна възраст по време на колективизацията и чийто живот рязко се променя с нейното настъпване[85]. Отричането на позитивните последици от колективизацията се открива и при следващите поколения на родените през 40-те и 50-те години под въздействие на убежденията на родителите им, на наследеното позитивно отношение към частното стопанство и на представата, че селското стопанство в Мездрея се е развивало най-добре преди колективизацията. При тях доминира носталгията по силно идеализираното, но изгубено патриархално минало. Тя е провокирана от романтиката и безгрижието на детството и младостта, от чувството на сигурност от родителските грижи, от наслоилото се неудовлетворение от невъзможността да наследят делата на бащите си. Същевременно настоящата оценка за миналото е повлияна и от антикомунистическия дискурс в обществото след настъпването на демократичните промени.

---

[84] Всички информатори с тъга и носталгия сравняват богатите реколти по време на „частното“ със запустяването на имотите (отново частни) днес. Като единствена причина за това изтъкват създаването на ТКЗС и последствията от него – откъсването на младите от земята, ликвидирането на средствата за производство, новите пазарни условия, които обезценяват селскостопанския труд и продукция.

[85] Както и на предходните поколения, които са свидетели на масовизацията, но тя ги засяга в края на житейския им път.

Интервюираните от тези поколения изтъкват, че един от най-големите „грехове“ на колективизацията и на комунистическото управление е, че „насила“ (по думите им) са отказали и отблъснали следващите поколения от селското стопанство и земеделския труд. Й. Г. Г. (род. 1943 ♂) констатира: *Никой му се не влизаше в ТКЗС-то, а сега викат: „Защо ни я върнаха* [земята – б.а., Я.Я.]*?“. Никой не иска да я работи и… Младите не искат да я работат. Това е най-тежкия проблем, че младите… никой се не захваща…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 210). Подобни са позициите на З. И. И. (1947–2009 ♀), Т. З. Т. (род. 1945 ♀), Й. Г. Г. (род. 1943 ♂) и много техни връстници, които не откриват привлекателност в работата в кооператива, но това не означава, че губят връзка със селскостопанския труд.

Т. З. Т. (род. 1945 ♀) дори възприема ТКЗС и корупционната дейност на местните елити като причина за унищожаването на селското стопанство, като носители на разруха, а не на съзидателен потенциал, както сочат идеолозите. Тя определя дейността и постиженията на местното ТКЗС като „*Нищо!*“, което споделя на различни места от интервюто[86]. *Зеа на орàта имоту. Прибрàа сичко. Нищо се не работеше*; *Нищо. Моо да а имàло ТКЗС-та печелившии, но тука тия балкански райони изобщо не са били за ТКЗС. Изобщо*; *Това, ТКЗС-то е било…, ама е-е доле за Добруджа. А тука какво се е произвеждàло у тия каманѝци. Нищо. Кво моо зееш тука? Нищо не моо сееш. Нищо.* […] *Е го, е. Сàка да си ’се навàлен надолу с глàва, за да произведеш нещо*; *Сбраа доле крави. Напрùа ферми. Нищо се не произвеждаше тука у тоа балкански*

[86] Същото отношение регистрира и Джералд Крийд в Замфирово, където информатор споделя, че ТКЗС произвежда само трева (Крийд 2005: 46).

район. Нищо!; *Та, те тва е било ТКЗС-то. И нищо. Тука нищо се не произвеждаше*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 38–39). Като доказателство за становището си тя изтъква неефективното производство на стопанството в Мездрея и ниските доходи в сравнение с много други кооперативи в страната. За неефективността на ТКЗС говори и фактът, че в Мездрея то не успява да достигне показателите на частното производство на ягоди. По повод на такива феномени Знеполски изтъква, че увеличаването на производството през социализма не е означавало непременно увеличаване на производителността (Знеполски 2008).

Може да се обобщи, че за поколението в Мездрея, което си спомня времето на частното стопанство от гледна точка на собственото детство и на носталгията на родителите си по изгубеното минало, отрицанието към колективизацията се дължи на това, че тя обещава бурно развитие на селското стопанство и качеството на живот, което в действителност не се реализира в тяхното село, или те не го оценяват по този начин. Напротив, колективизацията отблъсква младите поколения от селското стопанство и земеделския труд и предизвиква масова миграция от селото към града, която в настоящето е достигнала до постепенно обезлюдяване на селото.

В интервютата се открояват и различаващи се становища, които не са така масово разпространени сред стопаните от Мездрея и потомците им, но са значими за анализа, защото отразяват позициите на онези хора, които някога са били близки и съпричастни на партийната политика и идеология или са се възползвали от привилегиите и предимствата на системата. Н. К. Т. Г. (род. 1925 ♂) например от ранна младост е привърженик на социалистическата идеология като член на РМС, а впоследствие прави успешна чиновническа и административна кариера в областта на търговията. Според него кооперирането в

селото се реализирало успешно, защото създало възможност да се въведе машинно обработване на земята, да се образуват ферми, да се развият различни селскостопански отрасли като зеленчукопроизводство, овощарство, говедовъдство и свиневъдство. *Обаче хората свикнàха със стопанството.* […] *Създадоха се условия… за обработка на земята с машини… Трактори, плугове работеха… Създадоха ферма за крави. Имаше отделна ферма за овце, овцевъдство. Имаше бригади селскостопански за обработка на земята. Създадоха овощни градини.* […] *Там имаше такава хубава праскова градина! Изобилие имаше от плодове!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 97). На преобладаващата идея за настъпване на разруха той противопоставя идеята за кооперирането като постигане на „*изобилие*“. Разглежда постиженията на ТКЗС в Мездрея като част от успеха на кооперативния строй в цялата страна и смята, че хората са били доволни от кооперирането и от постиженията на стопанството: *В България силата беше в земята. Навремето имаше милиони овце, милиони овце. Милиони крави. Да не говориме за ферми, птицеферми и така, и така, и така…*; *Обаче… хората беха доволни. Верно, не им плащаха кой знае колко, обаче хората беха спокойни и си отиват на работа. Работеха. Знаеха, че днеска хлеба нги е осигурен, храната е осигурена, млекото е осигурено. Строиха хората тука. Кво е направено тука, сичко е по време на стопанството, на ТКЗС.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 97). Според Н. К. Т. Г. (род. 1925 ♂) неудовлетворителното заплащане в ТКЗС като негативен аспект на кооперативния строй бил незначителен в сравнение с останалите преимущества за кооператорите: спокойствие, сигурност и удовлетворение от труда. Като един от успехите на колективизацията той изтъква нарасналите възможности на селяните да подобрят качеството си на живот и масово да си построят

жилища. Според него успехите на кооперативите са толкова очевидни, че той търси причините за западането на селото единствено в разпадането на ТКЗС: *Обаче, след това… разтурване на стопанството. Сичко тръгна надолу. Разкàпа се. Сега земята в Мездреята пустее.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 97).

Отношението към колективизацията на Г. Б. Б. (род. 1934 ♂), бивш заместник-председател на ТКЗС в Мездрея и на Н. Ц. А. (род. 1935 ♂), бивш бригадир, също представлява интерес, защото в тяхната биография се съчетават съпричастност към стремежа на бащите им да запазят имота си и същевременно удовлетвореност от дейността и постиженията на местното ТКЗС, в което те работят в продължение на години.

Представата на Н. Ц. А. (род. 1935 ♂) и Н. К. Т. Г. (род. 1925 ♂) за резултатите от колективизацията противоречи на доминиращото мнение в Мездрея. Тя обаче съвпада с възгледите на преобладаващата част от населението на Брестовица (от същото поколение), представяйки колективизацията като позитивен процес, а резултатите от нея като нов живот за селското население и постигане на по-висок стандарт. Н. Ц. А. (род. 1935 ♂): *Хората свикнаа àсъл, селячеството свикнà да живее. Свикнà да живее. И тогава почнàа хората да си праат нови къщи, леки коли се накупùя, обзавеждане напрвùя хората. Ако не беше дошло ТКЗС-то да има още хора, където да си спат е така, на лèси.* […] *Та, искам да каам, че тогава почнàа да се обзавеждат хората*; *И през тоо период на години, ТКЗС-то докъде беше, се направùха и пътища, и блокове, и почивни станции, и болници, и сичко. Сичко се нàпраи тогава. Докато сега, от къ дойдè таа… демокрация, сичко потрошùха.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 187).

* * *

Когато се анализира отношението на хората към масовизацията и колективизацията, не трябва да се пропуска, че то е повлияно от няколко фактора: от носталгията и индивидуалните спомени за младостта, от спомените и разказите, които са слушали в семейството и общността им, от публичния дискурс след 1989 г. в България и настоящите житейски обстоятелства. Интервюираните си спомнят и разказват за младежките си години (когато са преживели колективизацията) от позицията на своята старост, след като е преминал животът им, а разказът и спомените им са плод на непрекъснато преосмисляне на миналото, настоящето и бъдещето, чрез което реагират на социо-културните, историческите и икономическите промени в живота. От значение е и комуникативната ситуация, в която се осъществява разказването. Разказът възниква във взаимодействието им с мен (интервюиращия) като млад човек и дистанциран спрямо семейството, селската общност и поколението, на когото искат да разкажат своята истина за събитията и преживяванията си (Roberts 2002: 7–21; Freeman 2007: 942; May 2001: 193).

Когато погледът е насочен назад във времето, хората подлагат на оценка миналите събития, социалната среда, личните решения и действия и по този начин предлагат отделни собствени разкази за колективизацията. Чрез тях някои от интервюираните, които или чиито родители влизат в ТКЗС без да се противопоставят видимо, целят да примирят решенията, изборите и действията си в миналото както с тогавашните си убеждения, така и с настоящия антикомунистически дискурс в обществото. Други, например бившите политически затворници и всички, които открито се противопоставят на *агитаторите*, се стремят да реабилитират своите някогашни действия и убеждения

от потискалата ги в продължение на 50 години официална и наложена като „единствено правилна“ доктрина. Трети, които са подкрепяли колективизацията, се опитват да реабилитират миналите действия, мотиви и убеждения пред настоящия доминиращ антикомунистически дискурс и съвременните поколения. Така се наблюдава способността на автобиографичния разказ да придава смисъл на действията, да обяснява логиката им според дадените обстоятелства (Бурдийо 1997). А разказвачът се превръща в „идеолог на собствения си живот“, който според ситуацията е склонен да подбира аргументи, смисли и събития.

Същевременно, когато се анализират спомените, не трябва да се забравя, че паметта винаги е променяща се. Тя отразява чувството за идентичност на индивида и взаимодействието му с групата (Misztal 2003: 78). В резултат на това всеки разказ гради моментен субективен свят, субективна истина, субективна версия. Пример за това са различните позиции на едни и същи хора спрямо отделните аспекти на колективизацията и същността на ТКЗС.

ГЛАВА ТРЕТА
АСПЕКТИ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ВСЕКИДНЕВИЕ – ОРГАНИЗАЦИЯ, УПРАВЛЕНИЕ И ПРАКТИКИ В ТРУДОВО-КООПЕРАТИВНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА

Създаването на кооперативните стопанства през 50-те и 60-те години на XX в. и тяхното масовизиране коренно променят социалната структура на българските села. Кооперативите се превръщат в основен икономически фактор и източник на политическо влияние. Социалистическата идеология се налага като единствен нравствен и житейски модел. Чрез засилена пропаганда и открит психологически натиск (понякога и физически) се издигат и легитимират нови етични категории и модели на поведение, чиято политическа цел е да откъснат традиционното общество от „дребнособственическите“ и патриархални нагласи и да го привлекат емоционално към новите политически и социални структури. Превръщането на селските стопани в кооператори целяло не само социалната им трансформация, но и моделиране на тяхното поведение и ценностна система.

В настоящата глава ще бъдат анализирани някои важни аспекти от всекидневието на кооператорите –

формирането на идентичността им, структурата на управление и организация на труд чрез анализ на дейността, правата и задълженията на Общото събрание, управителния съвет, председателя и низовите ръководители, отношенията между местните управляващи и кооператорите, възнаграждението в ТКЗС, промяната в статута на жените и младежите[1]. Тези аспекти отразяват „горещите точки“ от кооперативния живот и засягат проблеми, които все още вълнуват хората. Изборът им изкристализира в самото съдържание на анализираните документи и в интервютата.

„ТРУДОВИЯТ КООПЕРАТОР“

Една от основните трансформации в живота на селяните е свързана с формирането на идентичността им на кооператори. Новият им статут се урежда от ПУ, който ги задължава да спазват определена трудова дисциплина – да пазят кооперативната собсвеност, да работят честно и съвестно, да спазват устава и правилника за вътрешния ред, да се подчиняват на решенията на УС и ОКС. Уставът предвижда различни санкции за нарушенията (финансови – глоба в размер до 5 трудодни, лишаване от социалните и културно-битови услуги, които ТКЗС предоставя, и морални – порицание пред ОКС, записване на имената на черната дъска и др.). При големи нарушения или рецидив крайната мярка за наказание е изключване от ТКЗС и дори предаване на съд, защото всяко разхищение

[1] Доротея Добрева (Добрева 1997а) представя всекидневните аспекти на кооперативния живот в с. Радуил – управление на ТКЗС, организация на труда, ценностна система и поведенчески стратегии на кооператорите.

и увреждане на кооперативна и държавна собственост уставът обявява за „*измяна на общото кооперативно дело и като помощ на враговете на народа*“ (ПУ 1950, 1955: чл. 29; ПУ 1058: чл. 28).

Въз основа на докладите за дейността на стопанството и на характеристиките на някои отговорници и членове на ТКЗС и на бригадирите (ОКС Б; ГД Б; ПК УС М; ПК ОКС М; ГО М 1956–1958) е конструиран обобщеният образ на кооператора. Неговата същност се базира на социалистическия морален кодекс, който е съставна част от идеологията. Като позитивни качества са заявени изобретателният потенциал; организаторските и консолидаторски умения; селскостопанският опит; прямотата в отношенията с кооператорите, но и скромността и сърдечността, ползването с доверие и уважение сред тях. Ентусиазмът, всеотдайността, дисциплинираността, изпълнителността и упоритостта в работата; стремежът към постигане на високи резултати; честността и предаността към кооперативната идея; чувството за лична отговорност в изпълнението на задачите, в ръководенето на стопанството и в издигането на неговия престиж в селото са били онези качества на кооператорите, от които се очаквало да способстват за постигането на бързо и ускорено развитие на кооперативното селско стопанство в страната.

Всички тези качества изграждат един сложен идеален образ на селянина кооператор, който трябвало да бъде възпитан и проектиран у всеки член. В него се преплитат някои противоречиви черти на характера, предполагащи взаимно изключване. За да бъде постигнат наложеният идеал, всяка характеристика трябвало да бъде моделирана по такъв начин, че да отговори на конкретни етични норми, политически възгледи и убеждения. Например прямотата, упоритостта, ентусиазмът и устремът, организаторските умения трябвало да бъдат „шлифовани“ (лишени)

от често придружаващите ги качества като избухливост, стремеж за налагане на личното мнение, „самоволие“ и др. Тези личностни качества били умело манипулирани от кооперативните и партийните ръководители, за да бъде извлечен техният съзидателен потенциал и насочен към изпълнение на поставените задачи и постигане на общите цели. Те трябвало да се съчетаят със скромност, честност и преданост пред другарите и ръководителите, със смиряване (овладяване) на личните пориви и темперамент и подчиняването им в името на успешното „построяване на кооперативния строй“. Качества като дисциплинираност, жертвоготовност и бдителност са първостепенни в социалистическия морален кодекс, тъй като те възпитават и засвидетелстват лоялност пред властта[2]. Всеки член на обществото бил длъжен да подчини личните си интереси на по-висши цели, да изпълни дълга си пред Партията.

В този смисъл изказването[3] на първия председател на ТКЗС в Брестовица И. В., в което той нарича кооператорите „*борци за мир и социализъм*“ може да се възприеме като алегория на борбата със себе си, на борбата с врага в „нас“. Този вътрешен враг има много лица: от буквално криещия се в съзнанието „предател“ или „страхливец“ до колебанието, съмнението и неубедеността в успеха на кооперативното дело, липсата на мотивация или увереност в борбата за постигането му. Това може да бъде дори егоцентризмът или неовладяната и непремерена страст във воденето на тази „борба“.

---

[2] Повече за моралния кодекс и типовете поведение, към които идеологията е критична, вж. у Корнай 1996: 73.

[3] Изказване пред годишното отчетно събрание за 1950 г.: *Две години и пет месеца вече се развява борческото знаме на ТКЗС в с. Брестовица и непрекъснато под него се групират повече и повече борци за мир и социализъм.* (ГД Б: л. 83).

Затова едни от съществените изисквания и адмирирани качества у членовете кооператори са да бъдат твърдо убедени в необходимостта от „преустройство“ на частното селско стопанство в социалистическо кооперативно стопанство, да отстояват неговите принципи и упорито да ги пропагандират. Те трябвало да бъдат „*верни и предани кооператори*“, да „*хранят голяма любов и доверие към стопанството и неговите ръководители*“, да се отнасят към председателя и бригадирите „*с доверие и уважение*“, да се „*стремят с всички сили да подпомагат ръководителите в усилията им за преуспяване на стопанството*“, да чувстват „*към стопанството и неговото опазване и преуспяване* […] *политическа и стопанска отговорност*“ (ОКС Б: л. 23–34; ГД Б: л. 102–112). Следователно от тях се изисквала лоялност, вярност и смирение пред управляващата политическа система в страната и пред ръководството на стопанството. От кооператорите се очаквало да бъдат „теоретически“ подготвени по отношение на целите и същността на кооперативното дело и колективизацията и по отношение на партийната идеология (ГД Б: л. 96). Те трябвало да демонстрират индивидуална отговорност в опазването и развитието на кооператива и в контрола върху неговото ръководство.

Съществено изискване към кооператорите било спазването на „образцово“ поведение и висок морал в семейния и обществения живот, включително добра речева култура (ГД Б: л. 78). Те трябвало да служат за пример пред цялото селско население, изпълнявайки новия социалистически и „прогресивен“ етичен кодекс, но и традиционния. В отношенията помежду си кооператорите трябвало да бъдат „*коректни и дружески*“ (ГД Б: л. 96).

В отговор на тези изисквания, в навечерието на масовизацията и непосредствено след осъществяването ѝ, в реториката на кооперативните и партийните дейци от

с. Брестовица се открива подчертано двойствено отношение към кооператорите. Онези, които се включили доброволно в изграждането на кооперативното стопанство в селото преди неговото масовизиране, са наречени „*преден отряд на селото към социализма*“[4]. Те са възприети като идеологически и теоретически „убедени в необходимостта от социалистическо преустройство“ на селското стопанство и негови верни и всеотдайни „строители“[5]. В редица изказвания личи предубеденост към стопаните, които се кооперират по време на масовизацията. Ръководството и активистите изпитват недоверие към тях, тъй като осъзнават, че присъединяването им към ТКЗС се е осъществило под натиск (икономически, физически или психологически). Самото допускане, че част от тях биха били склонни към вражески настроения или дори само „неубедени“ в предимствата на кооперативния строй, издава принудителния характер на масовизацията.

Ентусиазмът, устремът и личният пример в изграждането на кооперативния строй широко се поощрявали и адмирирали. Със своя труд, качество на работа и неуморни усилия за развитието на стопанството, кооператорът трябвало да защитава честта на своя колектив и село, честта на класата и родината си пред света и с това да се бори за победа над външния им враг – капиталистическия строй[6].

---

[4] Както и: *Дошли всички от убеждението за необходимо стопанско преустройство, съзнателно следят за кооперативния ред и дисциплината, превъзмогват явилите се трудности.* (ГД Б: л. 97–98).

[5] Анализът на интервютата във втора глава показва, че значителна част от тези кооператори влизат в ТКЗС в Брестовица поради икономически, а не идеологически подбуди.

[6] *Особено трябва да се държи за качеството на брането… Не може да се допуска нашата страна да бъде изложена на външния пазар и качеството му да бъде било от капиталистическите страни. (ОКС Б: л. 68).*

Едно от уважаваните качества, които отразявали социалистическите принципи в труда, е самоотвержеността. За пример са издигани онези работници, които били готови да подчинят личните си потребности и живот на труда и изграждането на социалистическия строй. „Добрият работник“ с готовност приемал или избирал „*по-тежката работа*“, винаги бил „*пръв*“ в труда и в постиженията и се стремял към преизпълнение на плана и нормите[7]. Той трябвало да бъде отговорен за опазването на кооперативното имущество, за увеличаването на кооперативните приходи и за развитието на стопанството[8].

При прегледа на производствената дейност в отчетите на ТКЗС „Нов живот“ по отделните трудови етапи (ГД Б: л. 60–71) прави впечатление повтарящата се и наситена употреба на думите „*навреме*“, „*срочно*“, „*в най-къс срок*“, „*ускорено*“, „*успешно*“, „*качествено*“ извършване на работата. Те отразяват основната цел на българския социалистически проект за „ускорено постигане (построяване) на социализма“ чрез ускорена модернизация, форсирана индустриализация, електрификация и развитие на производствената сфера, включително машинизиране на земеделието (Беновска-Събкова 2009). Тази цел е обоснована още от Георги Димитров: „Необходимо е България за 15–20 години да постигне онова, което други страни при други условия са постигнали за столетие.“ (Димитров 1948–1949а). В духа на този държавен проект, в отчета за

[7] *А. Г. Б., който като груповод се справи много добре с работата си, като винаги е бил пръв във всяка работа и никога не е избирал работата, а напротив по-тежката работа сам е пожелавал да я свърши.* (ГД Б: л. 77–78).

[8] *Не можем да не посочим за пример и другарите …, които няколко пъти през годината си пристягаха каруците и по този начин правиха икономии на стопанството. За най-добро гледане на конете можем да посочим…* (ГД Б: л. 77–78).

1951 г. председателят на ТКЗС „Нов живот“ призовава всички кооператори да мобилизират силите си за „*предсрочно изпълнение на петгодишния народно-стопански план за четири години и от там по-бързото изграждане на социализма на село, което е гаранция за по-добър живот на нашите кооператори.*“ (ГД Б: л. 81).

Изискването за постигане на „*срочно*“, „ускорено“ или „*навременно* изпълнение“ на задачите е свързано с организацията на труда в кооперативното стопанство, при която кооператорите са отговорни за определени парцели, които те обработват през целия производствен цикъл. Производственият процес е разделен на множество манипулации, като за всяка от тях са определени норми (на времето и количеството), върху които се начислява възнаграждението им. В тази организация на труда и производството се крие стремежът на властта да квадратира и фиксира кооператорите върху дадено пространство, да ги направи индивидуализирани, откъснати, изолирани, следователно видими, лесно контролируеми (Фуко 1998: 160–161). Внушаването на персонална отговорност отразява стремежа за откъсване на индивидите от колективния организъм, лишаването им от силата, която колективната воля може да им придаде. Програмата, планът, нормата задават един задължителен колективен ритъм, който синхронизира дейността на всички и по този начин ги правят управляеми. Разграфяването или сериализирането (понятия на Фуко 1998: 169) на следващи една след друга манипулации позволява завладяването на времето от властта, както и детайлен контрол, надзор над личността във всеки един момент.

Срочността, точността и бързината в трудовия процес се явяват основна добродетел на дисциплиниращото време, тъй като подобряват трудовата дисциплина и заздравяват организацията на труда чрез създаване на

състезателна трудова среда. Усърдният, срочен и качествен труд са онези високо ценени качества, чрез които дисциплината фабрикува индивидите, така че властта да ги превърне едновременно „в субекти и инструменти на своето упражняване“ (Фуко 1998: 179). Те очертават образа на „образцовия работник“, който е пример и вдъхновение за всички останали и служи за критерий в отчитането на съревнованията. Но в действителност посочените добродетели са техники на подчинението, конструиращи едно „механично тяло“, което бързо и безмълвно трябва да изпълни всички дейности с минимален разход на време и енергия (Фуко 1998: 161).

При описването на селскостопанските операции пропагандната реторика свободно си служи с **военна лексика**, като сравнява труда или построяването на социализма с борбата[9], а кооператорите са поставени в контекста на бойно действие или героичен мит. Характеристиките на трудовия кооперативен живот в най-натоварените кампании предпоставят употребата на военна лексика чрез приликата им с войнишкото ежедневие. Например през 1951 г. в Брестовица в периода на жътвата, която е осъществена само за непостижимите до този момент 5 дни, всички кооператори са „*100 % мобилизирани*“ и започват работа в 3 часа през нощта, а комбайните и вършачките работят денонощно. По време на вършитбата селяните са

[9] Например съобщението, че при най-усилната работа през май и юни 1951 г. *нашите кооператори упорито стояха на своя пост и изведоха борбата на полето до край* (ГД Б: л. 60); *…кооператорите, които до сега представляват преден отряд на селото към социализма* (ГД Б: л. 97). Радост Иванова също извежда примери за употребата на военна терминология в бригадирското движение – „лагер, командир, отряд, караул, вечерна и утринна проверка, вдигане и сваляне на знамето, ходене под строй навсякъде“, както и символите на военната йерархия и власт – пагоните с нашивки (Иванова 2003: 60).

разпределени на смени, така че процесът да не прекъсва. Ръководителите често призовават за „мобилизиране“ на „всички сили“, т.е. всичкия човешки ресурс или физически труд, за постигане на високи производствени резултати. Освен срещу обичайните „врагове“ на социализма, борбата е насочена и срещу „*полето*“, т.е. срещу природата[10]. Така изкристализират опозиционните митологемни двойки природа – култура, диво – питомно, диво (сурово) – обработено и др., чрез които трудът в кооператива е представен като съзидателен и окултуряващ акт. В него кооператорите са поставени в ролята на митични герои, които с огромно „усилие“ и „упоритост“ се „борят“ с дивите сили и опазване на културното пространство (*упорито стояха на своя пост*).

Тези екстремни ситуации от работния делник не са самоцелни. Усилната (или според председателя на ТКЗС „Нов живот“ „*непосилна*“) работа по време на кампаниите поставя на изпитание организационните способности на ръководството на ТКЗС и консолидационния потенциал на самите членове кооператори. В такива моменти от тях се очаквало да пренебрегнат семейните си ангажименти и индивидуални потребности и да посветят цялото си време и физическа енергия на селскостопанската работа[11].

[10] Такава идея е вложена в обръщение на втория председател на ТКЗС „Нов живот“ Д. Д. в отчета за 1951 г.: *През изтеклата година нашите кооператори показаха небивал до сега героизъм в труда на полето. Никоя година нашето поле не е било така добре обработено като тази година. Никога не са се извършвали така срочно кампаниите.* […] *Никога нашето поле през есента не е било 100 % изорано и така качествено.* (ГД Б: л. 77).

[11] *…Но главната роля във возитбата изиграха камионите, които превозиха над 50 % от снопите и които гарантираха денонощна работа на вършачките. Всички шофьори през време на вършитбата работиха добре, но най-добре работи Л. С. Б., който напоследък две денонощия не слезе от кормилото, а работниците на колите…*

От това зависели не само годишните приходи, а и честта на кооператива, защото цялата производствена дейност е обвързана с официално дадени обещания, с регионални и национални съревнования и с развитието на „кооперативния строй“.

Волята за самоусъвършенстване, високите индивидуални постижения, желанието за извънредна работа в преизпълнение на плана и допълнителна ангажираност в свободното време също били значими и ценени качества, възприемани като въпрос на чест и дълг на всеки кооператор. Теоретически и идеологически доброволността се възприемала като личен принос и самопожертвование в „борбата *за мир и социализъм*“, но и като средство за „уплътняване времето на кооператорите“. Примерите от всекидневния живот на ТКЗС в Брестовица са многобройни (ОКС Б). През годините кооператорите участват с безвъзмезден труд в редица благоустройствени мероприятия – залесяване, почистване и отводняване на напоителни канали и дерета, строеж на пътища и канали в границите на кооперативните земи, правене на тухли (ГД Б: л. 9, 68, 98; ОКС Б: л. 38)[12].

Вместо да се планират празненства и банкети, през 1950 г. една от двете жени членки на УС предлага в чест

работиха денонощно упорито с колите, за която им работа УС също ги възнагради с по 1 панталон. (ГД Б: л. 62).

[12] Примери от отчета за 1951 г.: *Като добри кооператори можем да посочим за пример и на останалите, който трябва да служи занапред, това са: А. И. В. – отговорник по пръчките, който макар и с напреднала възраст, редовно се е явявал на работа и със своя весел характер и добро отношение към работата и кооператорите, вдъхновява и останалите около него. Д. С. Дж. – като отговорник по тютюна, отгледа добър разсад и за извършване навреме за всички процеси в работатата му. А. Г. Б., който като груповод се справи много добре с работата си, като винаги е бил пръв във всяка работа и никога не е избирал работата, а напротив по-тежката работа сам е пожелавал да я свърши.*

на Осми март жените да изработят по един безплатен трудоден. Вдъхновени от това предложение, двама кооператори издигат идеята не само жените, а цялото стопанство да проведе един безплатен трудоден за почистване на каналите около блоковете. Предложението е прието (ОКС Б: 39). След единодушно гласуване, ОКС решава да се удържа по 28 лв. на трудоден и по 7 лв. на 1000 лв. рента от всеки кооператор, в резултат на което е събрана необходимата сума от 2 596 307 лв. за построяване на конюшня за 600-те коне, събрани след масовизацията (ОКС Б: 65). По инициатива на кооператорите се събират 378 739 лв. от надниците за направата на свинарник (ОКС Б: 43).

Подобни прояви на колективна отговорност са вписани в протоколите на ОКС като „подарък от кооператорите“ от Брестовица за стопанството и селото. Интервютата пък показват, че за много от тях те са доброволни и безкористни актове, които отразяват чувството им за чест, граждански дълг и потребност да дадат личен принос за развитието на своето село[13]. Интервютата подсказват, че бившите кооператори са се възприемали като колективни

[13] Йордан Гатев разказва за благоустрояването на селото: *И тоя читалищен дом, ние така го именувахме „Културен дом“, е строен само със средства на брестовичени. Без участието на нито един лев от държавата. Тогава имаше самооблагане. Решим на Общо селско събрание: 3 % от брутните доходи на всеки човек. На всеки 100 лева брутен доход, 3 лева отчисляваме от самооблагане. От тях направихме читалищен дом, праихме улици, праихме… мрежа ниско напрежение, трафопостове*; И. Й (1928–2008 ♀) – за бригадирското движение и общественото строителство: *Тука във селото нямаше един сантиметър асфалт.* […] *Но наще момчета… Тва беше пожертвование и те сега старците с право протестират – „Ние сме го строили, сега го продават“. Строеж – труда не е заплатен нито до стотинка… на тези бригадири*; *Брестовица не че бригадирите са го строили, но виждането беше такова, че хората трябва да се впрегнат, за да си подобрат тва. И започнаха: асвалтираха…, пътищата направиха.*

собственици на активите на ТКЗС. Затова днес изразяват недоволство и разочарование, че при ликвидацията на кооператива и разпродажбата на обектите му те не получават дивиденти. Коментарът на Е. Д. Н. (1929–? ♀) отразява това осъзнаване на колективната собственост чрез употребата на притежателна форма – „ние“, „наше“, „ние сме го изградили“, „то ни принадлежи“: …*Трябваше да продължат тоя ред* (кооперативния – б.а., *Я.Я.*). *Тва трябваше да не* ***ни*** *го развалят. Както е имàло преди пари и сега трябва да има пари.* […] *А тия кво направия? Разпродадоа сичко безплатно, без пари. Разпродàдоа* ***ние*** *дет сме го строили.* […] *Въобще не са доволни ората от тоа ред.* […] *Не трябваше да направат така да се опустоши земята.* ***Наща*** *земя е опустошена. Сичко имаше на* ***нашия*** *блок и* ***наще*** *_кърища. Сичко беше райска градина. А сега няма такова.*

За мнозинството от селските стопани в Брестовица доброволният труд не бил мотивиран от проповедите за „светлото бъдеще“ – абстрактно, далечно и невъобразимо, а от бъдещето, което чувствали, че могат да изградят в своето село със собствени усилия. Това бъдеще било осезаемо, постижимо и най-вече действително пожелавано – нови и хигиенични жилища, просторен селски площад, благоустроени улици и инфраструктура, сгради, приютяващи обслужващите населението институции, удобни връзки с града, културно развитие и създаване на по-добри условия за труд. Затова може да се обобщи, че в Брестовица съществувала много висока степен на доверие към местния кооператив като селска институция, за разлика от Мездрея.

Именно тази активност на тогавашните кооператори от Брестовица е ключът за разбирането на носталгията им към социалистическото минало, което предизвиква различни негативни реакции у настоящото поколение. Те

влагали безвъзмезден труд и значителна част от доходите си в годините, когато стопанствата прохождали, за да се подпомогне тяхното развитие, да се инвестира в техника, иновации и благоустройство. А след промените *ликвидаторите* и новите бенефициенти (в повечето случаи чужди на селото) пренебрегват този факт в стремежа си да се възползват максимално от ликвидирането на материалните активи на кооператива. Днес някогашните млади чувстват, че трудът им е поруган, защото днешните млади разрушават и заличават построеното от тях[14] и обезценяват постиженията им.

[14] Йордан Гатев: *Тука описвам голямото строителство по време на ТКЗС-то. Обаче след 10-ти ноември голяма част от сградния фонд на бившото ТКЗС е похабен. Овчарниците и краварниците на Чучура, Валовия, Клефтенско… Тва бяха големи краварници. Бяха буквално разграбени и заличени от лицето на земята. Запазен бе само краварника на Върбовек, който премина в частни ръце. Голяма част от сградите в двата стопански двора на бившето ТКЗС са жив свидетел на самото разрушение. В Брестовица имаше 1000 глави едър рогат добитък, елитни крави от Дания, от там зародено стадото. На сила се раздадоха на хората и за 1–2 години сичко се изкòли и изяде… Тва е. А тогава председател на комисията по земята при Народното събрание… Аз ходих два пъти при него в София. Носих жалба на 500 души брестовичени. Разказах му ко става в Брестовица, той не повярва.* […] *И аз съм свидетел. Връща крава на един човек от Брестовица. Той живее в горния край и му вика….: „Абе, момче, ма аз да влеза у нас във двора, се качвам през 10 стъпала на стълба. Къде ша а вкарам тая крава, бе?“ Отговаря му: „Ни ме интересува ко ша я праиш кравата. Утре кравата да я няма в обора.“ И човека се обърна и му вика: „Да, кравата е моя, ма – той вика – и обора е мой. Защо ме караш да я изкарвам от него.“ Той му вика: „Ти много недей да приказваш. Ако не искаш кравата, оставаш без крава.“ И човека изкара кравата и не може да я закара у тях, щото трябва да я кара по стълба да се качва, и е закара на месара, и оня е заколя. А елитно животно! Докарано от Холандия за млекò. И сега брестовичени имат 10 крави. А имаше 1000 глави едър рогат добитък. Е, такъва поразия стана.* […] *Та голямото ограбване стана още от ликвидационните съвети в*

Значима част от трудовия живот в ТКЗС са съревнованията и тържествените обещания, които функционират като инструмент за постигане на поставените задачи и за мобилизиране на съзнанието на кооператорите. Тяхното място в кооперативния живот е заложено още в програмата на Георги Димитров за ускорено развитие: „Успешното разрешение на основната стопанска задача – изпълнението на петгодишния държавен стопански план – ще изисква усилията и ентусиазма на целия наш трудещ се народ. […] Ударничеството и социалистическото съревнование ще трябва да станат всеобщ и повсеместен метод на работа и да обхванат работници и селяни, мъже и жени, и млади и стари. И у нас трудът ще става все повече дело на чест, на доблест и на геройство.“ (Димитров 1948–1949а: 318). В духа на тези предписания веднага след масовизацията мнозина кооператори, звена и бригади в Брестовица подписват договори за съревнование на околийско ниво или между звената и бригадите в рамките на кооператива. Отчетите отбелязват, че високите производствени постижения на стопанството се дължали именно на многобройните двубойни съревнования между отделни кооператори. Но често се подчертава липсата на системност в ръководството и изчерпателност в отчетността на съревнованията. Обикновено съревнованията се отчитат три пъти – за 1-ви май, за 9-ти септември и за Нова година, а първенците получават възнаграждения от УС.

В края на 1951 г., след провеждането на Националната конференция на ТКЗС, кооператорите от с. Брестовица изразяват недоволството си, че стопанството за поредна

Брестовица. И продължи докато се ликвидира всичко. На голяма част от лозовити масиви ТКЗС-то изгради подземна мрежа за капково напояване на лозята. Направи един басейн на баир тука горе и по тоя начин не остави нито педя земя неполивна. […] *Сичко се похаби. Сичко се разграби, сичко се разруши.*

година не успяло да се включи в обещанията към Вълко Червенков. Затова те по своя инициатива гласуват текста на обещания, които трябвало да се изпълнят през 1952 г. Те са оформени като официални документи, които се подписват от бригадирите и звеноводите. Адресираното директно към самия държавен глава обръщение на кооператорите от Брестовица показва една от задачите на съревнованията и тържествените обещания да увличат и вдъхновяват кооператорите към постигане на „все повисоки и качествени резултати“ и самоусъвършенстване. Обещанията им са посветени на „*ускореното построяване на социализма в нашата страна и в селото ни, за подобрение на нашия живот, за укрепването на мира*“ (ОКС Б: 80). Те се отнасяли за „изпълнение и преизпълнение“ на всички държавни доставки, за ефективно организиране на труда, за провеждане на „*непримирима борба срещу враговете на ТКЗС вън, или промъкнали се в ТКЗС*“, за извършване на пролетната и есенната сеитба в най-съкратени срокове, за прилагане на всички необходими агротехнически мероприятия и научни методи в селскостопанското производство и животновъдството, за срочно прибиране на реколтата и получаване на високи добиви. Съревнованията и тържествените обещания се възприемали като оръжие за борбата с „врага“, защото постиженията от тях стимулирали развитието на кооперативния строй[15], с което по естествен начин подкопавало позициите на своите противници и спомагало за „*укрепването на мира*“.

Съревнованията и тържествените обещания целят да „*ускорят работата в стопанството*“ (ОКС Б: л. 106) и да повишат продуктивността им. Те стимулират коо-

[15] *Без съревнование, без неговото отчитане правилно, не може да имаме прогрес в стопанството.* (ОКС Б: л. 55).

ператорите към постигане на ефективна организация на труда и производството и към съкращаване на времето, необходимо за извършването на всяка производствена операция. Същевременно се очаквало те да предотвратят злоупотребите и нарушенията. Победите в съревнованията и изпълнението на обещанията към Вълко Червенков повишавали престижа и авторитета на съответното стопанство и неговите членове. Затова приемането на тези предизвикателства се осмисляли от кооператорите като защитаване честта на стопанството. За първи път през 1951 г., а впоследствие многократно, ТКЗС „Нов живот“ в Брестовица се налага постепенно като първенец в цялата област. Според ръководството това издигало самочувствието на неговите членове, те придобивали увереност във възможностите си и се осъзнавали като новатори в производството, от които можели да се поучат съседните стопанства (ОКС Б: 106)[16].

Съревнованията, изпълнението и преизпълнението на плановете, тържествените обещания са своеобразен изпит в смисъла на надзиращ и нормализиращ поглед, който класифицира и окачествява индивидите. Функцията на надзиращия поглед изкристализира най-силно по отношение на тържествените обещания пред Вълко Червенков. В лицето на държавния лидер надзорът се персонифицира и това е показано в картината* на Дечко Узунов и колектив (Б. Григоров, Л. Дичева, К. Тасева и Вл. Гоев) „Конференция на първенците на ТКЗС“ (1953–

[16] М. Ш. ♀: *Ние сме първенец в околията и не трябва да се страхуваме да приемем съревнованието на стопанства като Златитрап и Кадиево. На моята 13-та бригада има обявено съревнование от 13-та бригада, с. Кричим. Аз и мойте кооператори от бригадата приемаме съревнованието и сигурна съм, че ще го спечелим.* (ОКС Б: л. 109).

* Вж. Приложението, с. IV–V.

1954 г.). В нея първенци от представените кооперативи даряват пред Вълко Червенков плодовете от своя труд, отчитат изпълнението на обещанията и поемат нови тържествени обещания.

Ако дисциплиниращата власт остава невидима, чрез „изпита“ тя налага принципа на задължителната видимост. Съревнованието и борбата за изпълнение на плановете правят кооператорите видими и четивни (Фуко 1998: 169), съпоставят ги един на друг или на кооператори от други стопанства. Конкуренцията и състезанието трябва да ги държи в постоянно напрежение и да откъсва вниманието им от политическия живот. Същевременно те позволяват на властта видимост до най-ниските равнища на обществото. Картината на Дечко Узунов ясно показва дълбочината и посоката на този надзиращ поглед – от високите засенчени стени, където властта се крие зад „божествените“ образи на „бащите-демиурзи на системата“ Сталин и Георги Димитров, към високите и осветени трибуни, където всеки се изправя със собствените си сили и лице, за да бъде оценен и класифициран от държавния лидер Вълко Червенков, до низините, където всички са вперили поглед към надзиращата и дисциплиниращата власт в очакване на одобрение.

Съревнованията и обещанията имат различен обхват и приложение. Осъществяват се между отделните кооператори в звеното, между звената в бригадата, между бригадите в стопанството, между съседски или по-далечни, побратимени стопанства. Понякога инициативата е взаимна, а друг път някои от участниците (индивидуални или колективни) поканват или предизвикват съперниците си. Чрез съревнованията дисциплиниращата власт едновременно хомогенизира и индивидуализира индивидите. Те трябвало да стимулират развитието на колективното съзнание у стопаните и формирането на кооперативните ценности за

единодействие, честност и споделяне на колективни отговорности. Те приучвали кооператорите към работа в екип и им показвали значимостта на всеки член за успеха на колектива[17]. От друга страна, те били финансово мотивирани, тъй като получавали повече трудови дни при участие в съревнование, а самият трудоден увеличавал стойността си, в резултат на което върху възнаграждението им се получавало двойно начисление (ОКС Б: 106).

Изказването на първия председател на ТКЗС „Нов живот“ И. В. пред ОКС за ролята на младежите в „социалистическата революция и строителството на кооперативния строй“ отразява внушението на идеологическата реторика за борбата (за постигане на социализъм и комунизъм, за развитие на кооперативизма) като екстатично състояние. Идеологическата иконография представя „борците за социализъм“, често наричани „социалистическа младеж“, „млада кооперативна смяна“ или изобщо „трудещите се работници и селяни кооператори“, като носители на архетипни черти на герои от митичен епос. Както при тях, чиито сили и възможности са плод на чудо или божествен дар, така и героите на труда (или „борците за мир и социализъм“) били белязани от своята вяра в „светлото социалистическо бъдеще“ и „развития комунизъм“. В своята реч И. В. чертае образа на идеализираната борбена младеж като обладана от бурни страсти и екстатични емоции – от „*младежка енергия*“ и „*жажда за светлина и свобода*“, „опиянена“ от примера на героичните предци (демиурзите), в техните „*жили расте буйна кръв*“. Под напора на тези емоции, младежите трябвало да „*счупят*

[17] *…За успешното завършване работата в стопанството е необходимо съревнование между отделните кооператори, групи и бригади. Резулатата от съревнованието е дало блестящи постижения в Съветския съюз и неговото приложение у нас е крайно необходимо.* (ОКС Б: л. 38).

ръждясалите окови на дребната собственост“. Победата им над този „демон“, който „владеел“ и „заробвал“ съзнанието и живота на селяните, който ограничавал тяхната свобода, ги превръщала в митични герои и им отреждала достойно и заслужено място в редиците на предците-демиурзи, т.е. борците в Септемврийското въстание и антифашисткото движение, съветските болшевики и др. В приликата между митичния и социалистическия герой обаче се състояла и основната идеологическа разлика. Вторите не произхождали от божествени родственици, а от народа. Затова вярата, ентусиазмът, трудолюбието и усърдието били единствените качества, които можели да превърнат всеки работник в герой на труда или ударник, които въплащавали „идеала за новия трудов човек“, на когото са приписвани „свръхчовешки“ възможности и умения, и от когото са очаквани „свръхчовешки резултати“ (Айдачич 2003).

Въпросът за митологизирането на ударничеството и за неговата идеологическа употреба е разгледан от Деян Айдачич (Айдачич 2003), според когото „юначните работници“, ударниците (независимо дали работници от промишлеността или от селското стопанство) са се превърнали в герои на масовата култура. Те са образец за социалистическата иконография и идеологическата пропаганда, които въздействат върху всички сфери на всекидневния живот, но това не означава непременно, че успяват да проникнат в съзнанието на работниците.

В идеологическата пропаганда ударниците и героите на труда са представяни като „каймака на обществото“ – най-достойните, „най-добрите и най-саможертвените между силните и способните“ (Айдачич 2003). Така в резултат на героизиращото възприемане на труда званията „първенец“, „ударник“ и „герой на социалистическия труд“ се превръщат в социалистически почетни титли, но не въз

основа на произход, социален, професионален или икономически статус, а на положения труд. Според Айдачич ударничеството и всички качества на човека, способни да надхвърлят обичайното поведение, са били употребявани от властта и пропагандата, служейки си с похвати като митологизиране и хиперболизиране, за да внушат и наложат тези образи като пример за подражание на всеки човек. За целта ударничеството има публично, тържествено и утвърждаващо техния престиж проявление, което често придобива театрална, а в последните години на социализма и бутафорна реализация. Така ударниците получават възможността открито да вкусят своята трудова слава и да приемат почести като палене на факли, носене на знаме, получаване на ордени „Герой на труда“, настаняване на първите редове по време на социалистически тържества.

УПРАВЛЕНИЕ НА ТКЗС

Колективната форма на управление, стопанисване и труд в ТКЗС и неизбежно съществуващите (поради мащабите на тази организация) нарушения изисквали налагането на строга дисциплина, която трябвало да гарантира равностойно разпределение на труда и отговорностите сред всички кооператори и да поддържа трудовата хигиена. Един от елементите на дисциплинираното трудово поведение е точното време за начало и край на работата или смените, продължителността на дневната или обедна почивка. Спазването на трудова хигиена налагало въвеждането на 10-минутни почивки на всеки работен час.

В тази част разглеждам един от най-силните източници за въздействие върху убежденията, нагласите и поведението на селското население – структурата на управление на кооперативните стопанства. Тя е заложена

в Устава на ТКЗС и разпределя управленските и оперативните отговорности и задачи между ръководното тяло – Управителният съвет, и „народа“, т.е. всички кооперативни членове, обединени в Общото кооперативно събрание. Анализът на функциите и същността на двете подинституции има огромно значение за цялостното осмисляне на „социалистическото преустройство“ на българското село. Той разглежда новите социални позиции на селските стопани, отношенията им с властовите структури и механизмите, чрез които те се формират. Разкрива се социалнополитическата същност на кооперативните стопанства като арена на постоянна борба за надмощие, но и като източник на демократични принципи.

Анализът се базира на данните за ТКЗС „Нов живот“ от с. Брестовица, Пловдивско и засяга периода от създаването му в края на 1948 г. до 1952 г. Източници на информация са два типа документи от Отдел „Държавен архив“ – Пловдив: Докладите пред Общите годишни кооперативни събрания за времето 1948–1952 г. и Протоколните книги на Общите кооперативни събрания (ОКС) за същия период. Докладите съдържат годишните отчети, изготвяни от УС (в документите на ТКЗС „Нов живот“ е споменаван като „*Стопански съвет*“) и дават важна информация за работата, дейността и развитието на стопанството и личностни характеристики на управленския екип; разкриват механизмите на управление в ТКЗС; свидетелстват за индивидуалните и груповите нарушения и успехи в кооператива. Протоколните книги отразяват атмосферата и начина на провеждане на кооперативните събрания. Те показват настроенията и нагласите на кооператорите, взаимоотношенията между тях и ръководството, както и скритите конфликти.

Функцията на **Общите кооперативни събрания** като колективен орган за контрол на всички кооператори

над управлението, стопанисването и развитието на ТКЗС е тясно свързана с решенията на ръководството, а честотата, с която се свикват, отразява силата и способността им да осъществяват на практика този контрол. Например в отделните стопанства ОКС се свикват през различен интервал – от веднъж на кампания или на месец (в Мездрея) до почти всяка седмица или при всяка необходимост за колективно решение (както става в Брестовица). ОКС приема или отхвърля предложенията на УС, свързани с дейността и състоянието на стопанството или касаещи интересите на самите членове[18]. Кооператорите коригират решенията на ръководството, отправят критика и дори конкретни обвинения към УС или други членове, изказват предложения за управлението[19] или за злободневни въпроси, свързани с производствената дейност[20]. Те констатират или информират за нарушения и злоупотреби,

[18] Например: В началото на 1952 г. се оказало, че *…има отпуснато 12 тона брашно – премия за памука от реколта 1952 г. Съгласно устава, ще трябва да се разпредели на трудодни и рента. Предвид на това, че рентата я имаме, а заработените трудодни ги нямаме* (т.е. още не са известни – б.а., Я.Я.)*, а брашното е малко количество, УС е взел решение и го предлага на събранието – въпросното брашно да бъде разпределено на членовете на домакинствата на кооператорите.* След като някои кооператори изказали одобрение, ОКС приело предложението с „*абсолютно болшинство*." (ОКС Б: л. 108–109).

[19] Например бригадите и звената да се отчитат за свършената работа (ОКС Б: л. 77).

[20] Предложения от страна на опитните кооператори за промени в начина на отглеждане на лозята и обработката на почвата. Поставяне на задачи към УС от индивидуални кооператори: *В най-скоро време да бъде привършено земеустрояването на селището. За всички лоши прояви стопанството да действа строго. При всяка кампания да се прави отчет при привършването ѝ.* (ОКС Б: л. 99); *Не трябва ли Стопанския съвет да запланува повече царевица, за да остане и за кооператорите, да си изхранят малко праси и други животни.* (ОКС Б: л. 103).

изискват обяснение на спорни или неясни казуси[21], следят за изпълнението на плана. Кооператорите гласуват параметрите на съревнованията и тържествените обещания, следят за тяхното изпълнение, правилната им и редовна отчетност (ОКС Б: л. 106).

ОКС контролира УС за финансовото управление на ТКЗС и за направените от него разходи[22], включително казуси, свързани с възнаграждението на ръководството[23], с използването и разхищението на продукция, инвентар,

[21] Например: На ОКС за отчитане на жътвата и вършитбата през 1951 г. кооператор съобщава, че зърното било внесено в склад, без да бъде измерено. Бил претеглен само един чувал, а останалите са отчетени с неговото тегло. Председателят Д. Д. призовал отговорният за зърното бригадир да обясни ситуацията. Според него житото е овършано късно вечерта, когато се явила буря и завалял дъжд. Ако се опитали да притеглят всичкото жито преди да го натоварят в камиона, то щяло да се намокри. Решението му било прието от кооперативното събрание като правилно. При този случай единствено групата (звеното), която овършала зърното, би претърпяла загуба, тъй като ѝ били начислени по-малко трудодни при евентуално по-голямо количество зърно. На събранията кооператори разследват ситуации с липсваща или некачествена продукция, поставят въпроси за законността на практиката да се „удържат запорирани суми“, за преразход на трудодни по време на есенната кампания, за начина на разпределение на натуралната продукция и др. (ОКС Б: л. 66–67, 77).

[22] Изказвания на кооператори пред годишни отчетни събрания: *Как ще излезем напролет на кра, като не разполагаме с никакви парични средства?*; *Какво доставиха Г. Б. и Г. Д., след като стояха два месеца в Добруджа?* (ОКС Б: л. 98); *Какво е положението с коловете? Ще закупим ли коне и каруци?; Ако не изпълни поръчката с коловете, РКС ще носи ли известна отговорност?* (ОКС Б: л. 106).

[23] Въпроси от кооператори към ръководството: *Нека се обясни, как ще става възнаграждението на груповодите?* (ОКС Б: л. 98); *Намирам, че възнаграждението на бригадирите е голямо и предлагам 27 т.д. на месец.* (ОКС Б: л. 103); *Трудовите дни на агронома и бригадирите как са определени – по постановление или не?* (ОКС Б: л. 105).

фураж и материали[24] и др. Търси се отговорност от съответните лица или обвързаните със стопанството институции. Кооператорите проявяват интерес и изисквания към качествата на подбирания персонал или работници, като настояват за назначаване на отговорни и опитни хора, уважаващи кооперативната собственост. Това се отнася най-вече за закупчиците и гледачите на животни, при които се наблюдавали най-много нарушения. Други изисквания към работата на УС били да взима бързи мерки при злоупотреби и нарушения, да отсъжда конкретни наказания и да следи за тяхното изпълнение[25].

Кооперативното събрание е върховният орган на ТКЗС, който контролира дейността и решенията на УС, на бригадирите и на Контролната комисия, както и дисциплината[26], коректното и ефективно изпълнение на задълженията от техните членове[27]. Ролята и задълженията на УС се изразяват в управлението и организирането на ежедневните задачи и казуси. Единствено ОКС има право чрез всеобщо гласуване да взима важни решения, от които зависи цялостното развитие на стопанството. То избира председателя, членовете на УС и бригадирите, следи

[24] *Може ли конегледач да дава двойна дажба на коня със знанието на бригадира?*; *Дали бригадирите издават бележки за тяхното ползване на* (използваните от тях – б.а., Я.Я.) *добитък и каруци*? (ОКС Б: л. 98).

[25] Например: *Какво направи УС с грешките, които се допуснаха от някои бригадири и кооператори?* (ОКС Б: л. 96); *Какво отношение има УС спрямо бригадирите, които са провинени в градината и какво наказание им е наложено?* и *Как погледна УС на разхищението на син камък и вар, както бе случая в блока на М. М.?* (ОКС Б: л. 97).

[26] *Колко члена присъстват на събранието* (на УС)*?*; *Каква е дейността на контролния съвет?* (ОКС Б: л. 97).

[27] *Правена ли е проверка от контролния съвет за количеството на виното* (ОКС Б: л. 97).

за правилното изпълнение на задълженията на УС, КК и на останалите низши кооперативни дейци[28], приема нови членове, приема устава на кооператива. ОКС изработва и одобрява трудовите норми, размера на възнагражденията и разпределението на премиите; то взема решения за размера на исканите банкови кредити, приема и коригира предложените от УС финансово-производствени планове, изработва стратегии за организиране на производствените кампании, за прибиране и опазване на реколтата. Кооператорите взимат решения и дават предложения за важни и мащабни инвестиции за стопанска инфраструктура, за осъществяване на нововъведения в организацията на труда и в производството.

Правомощията и задълженията на кооператорите като членове на ОКС са основното средство, което мобилизира проявяването на колективната отговорност. Те създават среда на равноправие и доверие между всички членове, необходима за възникването и поддържането на вътрешнокооперативна демокрация в стопанството. ОКС е едновременно източник и изразител на колективния дух. То трябвало да внушава на всички (кооператори и ръководство) стремеж към добросъвестно и честно изпълнение на задълженията и отговорностите за издигане престижа на стопанството. Затова кооператорите се чувствали свободни да отправят критика към останалите членове и

[28] *Може ли бригадир да лиши кооператор от кон, тъй като бил отказал да отиде на работа? Може ли даден бригадир да бъде натоварен с обществена работа, която ще му попречи на стопанската работа?*; *Защо тази година зеленчуковата градина не бе достатъчно организирана и не можа да задоволи кооператорите със зеленчук?* (ОКС Б: л. 97); *Пролетта тръгнахме на полето. Груповодът Т. П. никога не е дошъл рано на къра. Винаги отива на работа, където има повече точки. Също винаги си отива по-рано от полето.* (ОКС Б: л. 98) и много други.

ръководството, отнасящи се до работата, личния им живот и поведение[29].

Тук трябва да се отбележи, че цялостният проект за кооперативните стопанства, замислен и координиран от БКП на всички нива на държавно и регионално управление, налага принципа на демократичния централизъм като форма на кооперативно управление, чийто пръв идеолог е В. И. Ленин. Янош Корнай (Корнай 1996: 65–78) очертава основните елементи на този принцип: 1. Изборност на всички ръководни органи в посока от долу нагоре; 2. Редовна отчетност на висшите органи пред низшите; 3. Строга дисциплина и подчиненост на малцинството пред мнозинството; 4. Безусловно подчинение на низшите организации и членовете пред решенията на по-висшите органи. Демократичният аспект в този принцип се отнася до „свободата“ на членовете да обсъждат решенията и действията на управленските органи. Те трябвало да внушат у кооператорите чувство за отговорност към целия *кооперативен организъм* и за равнопоставеност в задълженията и управлението му. Но идеята за централизъм напълно пренебрегва тази възможност, защото решенията се взимали „централно“ т.е. в ТКЗС от председателя, УС и партийния комитет. Така на практика на ОКС и кооперативните членове персонално е отредена единствено функцията на съвещателен орган. Другият „демократичен“ елемент, според който ръководството трябвало да се избира от долу нагоре, също е ограничен от централистичния елемент кандидатурите да са одобрявани от висшите стопански и партийни инстанции.

[29] Например през януари 1952 г. кооператор от Брестовица отправя *препоръка отговорни лица в стопанството да не пият* (ОКС Б: л. 97), вероятно провокирана от случаите на побой и доказани злоупотреби от страна на ръководството.

Самите кооператори от Брестовица изповядвали противоречиви идеи за отношенията, които трябвало да съществуват между ОКС и ръководството и за техните функции. Част от тях вярвали в съществуването на кооперативна демокрация и отстоявали позициите на ОКС като върховен управленски и контролен орган на ТКЗС. Но сред други съществувала идеята за споделена отговорност между всички членове, от една страна, и УС, от друга, в изпълнението на задачите и в контрола върху дейността[30]. Те очаквали УС не само да взима управленски и организационни решения, а да изработва механизми, с които да увлича и подтиква кооператорите към съвестна работа за максимално изпълнение на плановете. Чрез прокарването на тази идея, кооператорите възлагат контролни функции на УС, очаквайки от него да надзирава тяхната работа и да ги стимулира за постигане на по-високи резултати[31]. Така се осъществява ротационно разпределение на контрола. Редовите кооператори не са само работници и изпълнители на наредбите на УС, а оформят Общото кооперативно събрание и като негови членове следят дейността на ръководството. Следователно ОКС контролира дейността на

[30] *За резултатите от него* (доклада) *сме виновни ние 90 %. Гроздето за износа беше тласнато в глуха линия и не вървеше добре. Всички кооператори не осъзнаваха сериозността на износа и тая година бяхме на последно място по качество на износа. Другарите от ръководството трябваше да държат плана да бъде изпълнен. На плана дори не се погледна държавнически – първо, по вина на кооператорите, и второ, по вина на ръководството.* (ОКС Б: л. 77).

[31] Те обаче невинаги били готови да изпълняват наредбите на УС. Пример за това е отказът на всички секции и бригади да садят тютюн през пролетта или отказът на двамата умеещи кооператори да накитят плявата. Подобни реакции имат двойствено тълкуване – като известна проява на вътрешнокооперативна демокрация (несъгласие с решенията на ръководството) или като слаба дисциплина и неспособност на ръководството да се наложи.

УС и КК, а те от своя страна трябва да следят работата на кооператорите.

Процесът на контрол има и друго измерение. ОКС са възприемани не само като основен фактор за демократичните отношения в кооперативното стопанство, но и като най-резултатен механизъм за управление и контрол над новоизграждащата се общност на кооператорите. Редовните събрания на всички кооперативни членове трябвало „да укрепят кооперативното съзнание“, като подпомогнат превъзмогването на частнособственическото съзнание и стремежи у членовете, като формират у тях усещането за съпричастност към кооперативния строй и идея. Дебатите върху различни въпроси и правото на членовете да се изказват на събранието трябвало да провокират чувство за принадлежност към кооператива, в който били равноправни членове, собственици, ползватели и създатели на имуществото и придобивките му[32].

От своя страна, това ги поставя в условията на споделена отговорност при управлението, стопанисването и развитието на ТКЗС. Колкото повече кооператорът се чувствал част от „*общия кооперативен организъм*“, толкова повече се засилвал взаимният контрол[33]. Проявите на колективна отговорност сред кооператорите, на взаимен контрол и критика, са представяни като въпрос на дълг на

[32] В доклада си пред ОКС за дейността на стопанството през 1950 г. първият председател И. В. отчита: *Чувството за колективна отговорност и колективна собственост непрекъснато расте. Отделният кооператор се чувства като част от общия кооперативен организъм и взаимния контрол се засилва. Не липсват похвални инициативи за начина на работа и социалистически труд.* (ГД Б: л. 98).

[33] *Общественият контрол трябва да го видим тук в стопанството. Ние всички трябва един друг да се контролираме.* (ОКС Б: л. 55; ГД Б: л. 97–98).

всеки съзнателен член[34]. Замаскирани зад идеята за взаимната *бдителност* като форма на колективната отговорност, доносите и сведенията за нередности били широко поощрявани[35]. Така се внушава взаимно недоверие и съмнение в лоялността и поведението на всеки кооператор и особено на неубедените членове, влезли в стопанството при неговото масовизиране. Предварителното допускане, че всеки един член би могъл да бъде потенциален „враг“ на кооперативното дело и на ТКЗС или че е податлив на „вражески“ и „предателски“ манипулации и внушения[36], неминуемо накърнява демократичните отношения в

[34] Председателят Д. Д.: *Трябва да се внимава и строго контролира карането на гроздето с приемателни бележки. Всеки кооператор може да контролира бригадира, като го спре и му поиска приемателната бележка.*; *Контролата трябва да бъде провеждана от самите вас, от кооператорите. Ние не можем да бъдем навсякъде и да видим какво става. На всички груповоди има раздадени кочани и приемни бележки и никой кооператор не трябва да тръгва със стока без такава* [бележка – б. а., Я. Я.]. (ОКС Б: л. 67–68).

[35] Изказване на първия председател И. В.: *Като излезете вън, вашата бдителност трябва да бъде заострена. Ако ние не сме на поста си, някои другари може да тръгнат по друга плоскост. Бдителност както по отношение на враговете отвън, така и отвътре.* (ОКС Б: л. 58); Според втория председател Д. Д. едно от средствата за подобряване на работата на ТКЗС било: *Засилване бдителността по отношение на враговете, промъкнали се в стопанството и вън от него, и тяхното разобличаване навреме.* (ГД Б: л. 82); Изказвания на други кооператори: *Ще се спра на бдителността. Колкото се увеличават успехите на нашето стопанство, толкова повече се увеличава съпротивата на нашите врагове. Ще трябва да бъдем бдителни към такива, като…, които не са доволни от стопанството. Ще трябва да следим всяка една проява от къде идва тя.*; *Ще трябва да заострим нашата бдителност. Змийското гнездо на…* (две фамилии – б.а., Я.Я.)*, които имат връзки с други кооператори, ще трябва да бъдат винаги под наше око.* (ОКС Б: л. 99).

[36] *Ако ние мълчим, ако тук* (на ОКС – б.а., Я.Я.) *не кажем какво ни интересува, то врагът ще върши добре своята работа, като шепне на ухото на всеки от нас.* (ОКС Б: л. 70).

стопанството и е предпоставка за възникване на напрежение и конфликти между всички кооператори.

Същевременно функционирането на „*общия кооперативен организъм*“ съдейства за формирането на представата за лична и колективна отговорност на кооператорите спрямо живота на останалите членове. ОКС и неговата форма на ниско равнище – бригадните събрания – имат правомощията да решават спорове между кооператори, които засягали не само дейността и управлението на ТКЗС, но и лични житейски въпроси. Следователно ОКС изземва функциите на вътрешнокооперативен съд и арбитраж.

Отчетните годишни събрания и ОКС играят и друга важна роля, продиктувана от най-високо държавно и партийно управленско равнище – да възпитават кооператорите в социалистическите и кооперативните ценности на „*другарско чувство*“, лоялност и колективизъм. Те моделират тяхната личност и съзнание според изискванията на идеала за новия социалистически кооперативен стопанин[37]. На тях публично се поощряват положителните качества, порицават се недостатъците на кооператорите както по отношение на дейността им в ТКЗС, така и по отношение на личния им живот и индивидуален характер, например – алкохолизъм, избухливост, незачитане на чуждото мнение, притвореност, притеснителност или нетърпеливост в общуването с другите и т.н. Отправят се препоръки за подобряване на организацията на работата,

[37] Изказвания на партийния представител пред годишно отчетно събрание: *Да се превъзпита нашето население в социалистически дух.* (ОКС Б: л. 57); *За укрепване на кооперативното съзнание, за издигане на културния живот и редица други придобивки на кооператорите са необходими чести събрания, в които другарското чувство между кооператорите ще се засили и ще се затвърди, и по такъв начин ще заприличат действително на членовете на едно семейство. Това ще стане със седмичните събрания…* (ОКС Б: л. 10).

за допълнителна самоподготовка и самоусъвършенстване като основни фактори за цялостното развитие на кооперативното стопанство.

Критиката и самокритиката са форма на институционален контрол и основен инструмент за „възпитаване“ на кооператорите в духа на кооперативните и социалистическите ценности. Те са средство за „преодоляване на слабостите“, но за да бъдат ефективни, те трябвало да бъдат навременни, открити и „безпощадни“, а не прикрити и подмолни[38]. Кооператорите са поощрявани да бъдат бдителни не само за чуждите недостатъци, но и за своите[39]. Поддържането на съзнание за личното им несъвършенство ги правело дисциплинирани и податливи на влияние и възпитаване. От друга страна, внушението, че са нужни смелост и честност, за да осъзнаят и порицаят собствените си недостатъци, трябвало да им даде увереност в посочването и критикуването на чуждите[40]. Така

[38] Например председателят И. В. порицава кооператорите, че се притеснявали да изказват мнението си открито и публично, а коментирали дейността на УС тайно помежду си: *Кооператорите работят добре. Виждат нещата трезво, но много си мълчат. Честно и открито казвайте грешките на ръководителите.* (ОКС Б: л. 58).

[39] Председателят И. В. на второто отчетно събрание изказва похвала към бригадира Н. Д., че „*спокойно си направи самокритика*“ и порицава останалите кооператори, които не го направили. *Не съм доволен от останалите кооператори, които не си направиха самокритика.* (ОКС Б: л. 58).

[40] Изказване на бригадира Д. Д. пред годишното отчетно събрание за 1951 г.: *Стопанският съвет ще трябва да даде преценки за всеки бригадир. Ще трябва всеки кооператор да си поразкаже своите грешки и да покаже и грешките на другите.* (ОКС Б: л. 100). Изключително показателен пример е следното изказване на кооператора Л. М.: *По въпроса за задръстването на вършачките, се дължи до известна степен върху мен, но по имат вина и кооператорите, които се разбегаха по Бряновщица. Аз имам вина, че бех още млад, неопитен и от колелото стават грешки.* (ОКС Б: л. 100).

се поддържал взаимен контрол между всички членове на стопанството. В подкрепа на вътрешнокооперативната демокрация се изисквало публично критикуване и на кооперативното ръководство[41].

Общите кооперативни събрания имали функцията да бъдат средството за бързо и масово информиране на селското население за решения на правителството и местната власт. Още в първата година от съществуването на стопанството общинската администрация възлага на ТКЗС „*да развие широка разяснителна агитация всред местното население*“ в подкрепа на ОФ по време на изборите на 18.12.1949 г. (ОКС Б: л. 22). Следователно кооперативните стопанства са използвани като посредници и ефективен инструмент за пропагандиране на партийните интереси и съответно за моделиране на политическите настроения и убеждения на селското население. Те имали задачата да създадат комфортна среда за безпроблемно прокарване на партийната и правителствената политика. От друга страна, ОКС функционират като информационен орган, чрез който висшите държавни и управленски органи и институции комуникират с „народа“. Разясняват се различни постановления и наредби на МС и ЦК на БКП, които засягат цялото население и обстановката в страната. Така пред кооператорите се разяснява същността на паричната реформа, осъществена от правителството през 1952 г., причините, последствията и начинът на осъществяването ѝ (ОКС Б: л. 110).

Също така УС или съответните специалисти информират кооператорите за въпроси и явления, отнасящи се до интересите на стопанството и самите тях. Възможността

[41] *…За бригадирите е казано само хубавото, а лошото – не. За слабостите трябваше да чуем повечко от кооператорите, които са в контакт с бригадирите.* (ОКС Б: л. 56).

да бъдат информирани консолидира членовете на ТКЗС, дава им самочувствие, че са способни да вземат компетентно решение, засилва чувството им за съпричастност и отговорност. Така се предпоставя функционирането на вътрешнокооперативната демокрация.

Управлението на ТКЗС се извършва от **председателя** на кооперативното стопанство, който ръководи **Управителния съвет** (УС). Те съвместно са отговорни за стопанисването на кооперативното имущество и за финансовото и организационно управление на ТКЗС. В началото на годината УС изработва годишен финансово-производствен план, който трябвало да се приеме от ОКС и окончателно да се одобри от Околийския народен съвет. Този план служи на УС като „*централно ръководство*“ в процеса на работа и управление (ГД Б: л. 71). Председателят и УС ръководят всекидневната трудова и производствена дейност, като взимат решения по текущи проблеми. В началото на всеки месец те съставят конкретни месечни планове за всички важни кампании, които също са одобрявани от ОКС. Една от съществените грижи на кооперативното стопанство е да осигурява продоволствие на членовете си и фураж за техния добитък, дори и в случаи на недостиг на собствена кооперативна продукция. В подобни ситуации то предприема мерки за закупуване на необходимата продукция.

Председателят представлява стопанството пред повисоките административни и партийни органи, при контакти с банки, предприятия и други институции. Въпреки своите правомощия, всички инициативи и действия на стопанското ръководство са контролирани от местната административна власт. Инициативата на ТКЗС да изготви самостоятелно годишните финансово-производствени планове е фиктивна, защото те окончателно се одобряват или директно се „спускат“ от Околийския народен съвет.

Наложените („спуснатите“) планове се разпределят по месеци, седмици и дни, съгласувайки се с възможностите на самото ТКЗС.

Околийските и окръжните административни управници обаче невинаги успяват да се съобразят с местните условия, с организационните, производствените и ресурсните възможности на кооперативните стопанства. В резултат на това повечето от тях, включително ТКЗС „Нов живот“, изпитват трудности при изпълнението им. Проблемът се задълбочава и от организационната неподготвеност на управителните съвети, които не успяват да разпределят компетентно работата и задачите между отделните звена и бригади. Например на едно събрание на ОКС в Брестовица бил критикуван спуснатият производствен план, тъй като бил изготвен „по остарял модел“ – пренебрегвал внедрени иновативни подходи в обработката на лозята и предвиждал неправилно разпределение на работата между бригадите и звената. В резултат на това в разгара на гроздобера една част от тях приключили с брането и заравянето на лозите, а друга част не можели да оберат и половината от полагащото им се по норма грозде.

Дейността на ТКЗС е наблюдавана и контролирана от местните партийни структури. На заседанията на УС присъства партийният секретар на стопанството, който имал правото да въздейства върху някои организационни решения, върху изготвянето на производствените планове и др. Партийните дейци се опитват да внушат пред общите събрания необходимостта от единодействие между кооператорите и ръководството. Според тях УС бил длъжен да се съобразява с мнението на всички членове и да споделя управленските си отговорности с ОКС. Но документите свидетелстват за случаи, при които ръководството толерира членове на партията, дори когато поведението им накърнява демократичните принципи на кооператива.

Както вече беше отбелязано, ОКС е основният контролен орган над дейността и решенията на УС. Председателят е длъжен да свиква кооперативни събрания за решаването на всички важни въпроси, засягащи развитието и състоянието на стопанството. Той излага пред тях предложенията на ръководния екип, свързани с управлението и финансирането на ТКЗС, с организацията на труда и производството, които членовете на стопанството одобрявали, отхвърляли или променяли чрез дискусия и гласуване. ОКС трябвало да поддържат духа на колективизъм в стопанството и съзнанието на членовете на УС, че те преди всичко са част от *кооперативния организъм* и колектив[42].

Анализът на докладите на председателите на ТКЗС в с. Брестовица и на изказванията на членовете на кооперативното събрание разкрива липсата на единна представа сред всички за ролята и правомощията на ръководството. От една страна, в отчета пред ОКС за 1951 г. председателят Д. Д. отчита, че УС невинаги успявал да следи достатъчно ефикасно за изпълнението на задачите и неговите разпоредби. Тази забележка разкрива представата на кооператорите и самото ръководство, че то е отговорно за успехите и провалите на стопанството. Тя приписва на УС противоречиви отговорности – управленски, организационни, но също така контролни и надзорни функции. Тази представа противоречи на колективните принципи, прокарвани от идеологията, ПУ и от интересите на

[42] Изказвания на кооператори: *За да не греши стопанския съвет, той трябва по-често да се опира на гърба на кооператорите, като се викат по-често на събрание. От доклада не се личи, стопанският съвет през изтеклата година като колектив ли е действал.*; *Новият стопански съвет да се обърне с лице към общите събрания*. (ОКС Б: л. 57); *Слушайте се един друг. Създайте такава обстановка, че да се работи с охота.* (ОКС Б: л. 58).

кооперативното събрание, според които всички членове съвместно са отговорни за развитието на кооператива.

Сред други кооператори съществувала идеята за споделената отговорност между всички членове и УС по отношение на изпълнението на задачачите и контрола. Например един от членовете на УС изразява мнението си, че всички кооператори били едновременно отговорни за некачественото бране на грозде и следователно за спада в гроздето за износ[43], за допускането сеното да се разпилее и изгние, в стопанския двор да се внесе неизмерена продукция, неправилното разпределяне на храната за животните през годината, липсата на контрол върху използването и поддържането на инвентара и конете и др. (ГД Б: л. 71–72).

На трето място, сред членовете на ОКС в с. Брестовица съществувало мнението, че Стопанският съвет не трябва да бъде отговорен за всички задачи като колективен орган. Според тях текущите дейности и задачи трябвало да се възлагат на конкретни членове на УС (отговорници), за чието изпълнение да отговарят еднолично. Така се очаквало работата да стане по-ефективна, без разпиляване на усилия и без пропуски. Едновременно с това се засилвал контролът върху дейността и управлението. Но идеята за разпределение на управленските и организационните отговорности върху конкретни лица не била лесно осъществима. Решенията на ОКС при ТКЗС в с. Брестовица за 1950–1951 г. (ОКС Б: л. 76) показват, че повечето от одобрените задачи са възлагани изцяло върху председателя на стопанството, а само две от тях – на един бригадир.

Идеята за необходимост от надзорна функция на УС се открива и в изказването на председателя Д. Д. в отчета

[43] Вж. бел. № 30 на с. 303.

за 1951 г. пред третото отчетно събрание през януари 1952 г.: *УС недостатъчно проконтролира живота в самите групи и бригади, като в много се получи скарване и не можеха да ходят заедно на работа.* (ГД Б: л. 72). Макар че тази забележка загатва за наличието на множество индивидуални интереси сред кооператорите, които са трудно съвместими, а понякога и противоречиви или конфронтиращи се, тя твърде бегло засяга степента и изостреността на съществуващите в стопанството конфликти. Картината се изяснява едва с изказванията на кооператорите по повод посочения доклад, в които са отразени масови оплаквания от проявата на агресивно поведение от страна на низшите ръководители – секционни, бригадири, груповоци[44].

Тези примери разкриват някои специфични аспекти от социалния живот в кооперативното стопанство, но за изследването представляват интерес изказванията на кооператорите, тъй като те показват нагласите им по отношение правомощията на УС. Кооператорите очаквали УС да поема арбитражни и въдворяващи реда функции не само по конфликти, свързани със стопанството, но и от лично естество. Така на УС се приписвала „идейно-възпитателната“ роля да поддържа социалния мир и „другарските“ отношения в кооперативното стопанство и да следи за спазването на моралните норми.

[44] Примери: *Имат ли право бригадирите да нанасят побой на кооператорите на полето? Вземат ли се мерки секционните и стопанския съвет?*; *Какво отношение взема УС срещу секционния Н. А. Д., който би на улицата кооператора С. Г.? Л. Ц. бил А. С. – какво отношение е взел УС срещу него?*; *В. Д. Псувал М. М.*; *Може ли груповода да бие кооператора?* (ОКС Б: л. 97); *Може ли груповода да бие жена ми и да стои година на легло?* (ОКС Б: л. 96). Нито едно от оплакванията не уточнява причините и обстоятелствата за осъществяване на побоите. Вероятно някои от тях са провокирани от лични причини, незасягащи работата в стопанството.

Документите свидетелстват за противоречивото отношение на ръководния екип към възлаганите им функции. Забележката на председателя, че „*УС недостатъчно проконтролира живота в самите групи и бригади*“, както и цитатът: *Ако до сега стопанският съвет можеше да се занимава с изглаждане на дребни недоразумения между кооператорите, то занапред тази възможност се намалява. С това задължава бригадирите още повече.* (ГД Б: л. 96) разкриват позицията на ръководството, че неговата намеса и надзор в междуличностните и вътрешнокооперативни взаимоотношения са наложителни. Създава се впечатлението, че то отхвърля способността на кооператорите сами да разрешават конфликтите и напрежението помежду си, което възпрепятства свободните взаимоотношения между тях и провокира усещането за контрол над личността и личното пространство. От друга страна, самото недоволство на кооператорите и умишленото „пропускане“ да се споменат някои конфликтни ситуации в отчетите на УС свидетелстват за мълчаливата и неутрална позиция, която той заема в такива моменти, особено по отношение на провокираните от низшите ръководители конфликти, както и за неспособността му да се справи ефикасно с тях.

За да се разпредели трудовата дейност, кооператорите са разделени на специализирани бригади, а бригадите – на звена (групи). Тъй като ТКЗС „Нов живот“ е по-многобройно, то е разделено на пет секции, ръководени от секционни ръководители, всяка от които се състои от осем бригади. Следователно броят на бригадите в Брестовица бил значително по-голям в сравнение с много други стопанства в страната. Към всяка бригада и звено са прикрепени определени парцели земя, инвентар и работни животни, но те не били равномерно разпределени между отделните групи и бригади, което влияело на техните резултати и провокирало конфликти (ГД Б: л. 72).

Всяка сутрин председателят свиква съвещания на *Стопанския съвет* (чиито членове са и секционни отговорници), бригадирите и понякога счетоводителя, плановика, партийния секретар, на които се разпределят задачите за деня. Атмосферата в УС е отразена в изказването на председателя Д. Д.: *В заседанията са изниквали доста спорове и е имало борба на мнения по много въпроси. Но щом като въпросът се разреши и вземе конкретно решение, УС е следил достатъчно за изпълнението на взетите решения.* (ГД Б: л. 72). Членовете на УС и бригадирите са водени от различни интереси, което неминуемо поражда конфликтни ситуации, както и борба за влияние и надмощие между тях и партийния секретар, т.е. между кооперативните интереси и партийните, между прагматиката и идеологията.

На сутрешните събрания секционните ръководители на ТКЗС „Нов живот“ отчитат дейността на цялата секция пред председателя и УС и информират за належащите проблеми. УС издава нареждания за извършването на всяка предстояща производствена дейност. След това секционните отговорници от своя страна провеждат съвещания с бригадирите всяка вечер, на които разпределят задачите и работата за следващия ден между бригадите и звената, а бригадирите отчитат работата си през изминалия ден, както и броя на присъствалите работници и изработените трудодни. Въпреки наложения регламент, протоколите на ОКС свидетелстват[45], че бригадирите невинаги спазват коректна отчетност, с което накърняват интересите на кооператорите и създават предпоставки за подмяна на изработените дни. Честите дискусии пред кооперативните събрания по повод на тези нарушения

[45] *Защо бригадирите не начисляват трудовите дни същия ден на кооператорите?* (ОКС Б: л. 107).

свидетелстват за степента на тяхното разпространение и повторяемост.

Всички бригадири са длъжни на всеки 15 дни да отчитат в счетоводството изработените от кооператорите трудодни, за да се изчисли размерът на заплатите и аванса им. След всеки изминал месец кооператорите имат възможност да проверяват и контролират коректността в отчитането както на своите трудодни, така и на останалите кооператори. Тази система на отчитане на трудодните по дейности, задачи и работници позволява да се осъществи двупосочен контрол: на УС върху активността на кооператорите и върху коректността и актуалността на плановете, а на кооператорите – върху действията на УС, секционните отговорници и бригадирите, върху злоупотребите с надписването на трудодни на приближени на бригадирите и звеноводите.

Изказванията на кооператорите от Брестовица пред ОКС обаче свидетелстват, че системата за отчетност не успява да отговори на очакванията им за точно и коректно отразяване на изработените трудодни. Поставя се под въпрос надписването на трудодни, ощетяването на кооператорите с точки[46], незаинтересоваността им към отчетите на низшите ръководители, отказът на бригадирите да информират навреме кооператорите за отчета на изработените

[46] Изказване пред третото годишно отчетно събрание в Брестовица: Ст. Д. ♀: *Възможно ли е двама постоянни работника да изкарат по 350 т.д., а това се яви в нашата група, понеже никой не се интересуваше какво пишат нашите груповоди и бригадири. При вадене на… свалихме 2500 броя, при сведенията ни дадоха по 40 точки. Казахме на бригадира, а той вместо да вземе под внимание, се надсмя. Подигра се, не обърна никакво внимнаие по този въпрос.* (ОКС Б: л. 98). Думите ѝ се потвърждават и от бригадира Д. Д. ♂: *Една от грешките, която правехме, че отчетността не беше на нужната висота и не навреме отчетените трудови дни на кооператорите.* (ОКС Б: л. 100).

от тях трудови дни[47], което се възприема като нарушаване на вътрешнокооперативната демокрация и злоупотребяване със служебното положение. Изтъкването на подигравателното отношение на бригадира към цитирания спорен казус за накърняване интересите на неговата бригада подсказва за настъпващата социална и политическа диференциация между редовите членове и техните ръководители. Поведението на последните се възпрема като проява на „*семейственост*“[48] в резултат на завладялото ги усещане за безнаказаност. Опасенията на редовите кооператори от разпространението на семейното облагодетелстване са толкова силни, че те изпитват съмнения за редовността на избора на отговорници от едно и също семейство[49].

В действителност в много стопанства от страната е разпространена практиката да се избират роднини на низши или висши ръководни позиции. Например в Брестовица братя или баща и син са избирани за бригадири и звеноводи, съпрузи – за бригадир и звеноводка, или и двамата – за звеноводи. Това явление е провокирано и от нагласите на селското население през онези години, когато малко фамилии са готови да излъчат свой член или членове, които да се занимават с обществена дейност (Пешева 1958; Пешева 1961; Пешева 1970). Това се отнася с особена сила за жените, но е характерно и за мъжете. Райна Пешева свидетелства за Ръжево Конаре, че много съпруги недоволствали от

[47] Изказване пред същото отчетно събрание: *Правилно ли е бригадира да не дава листа за трудовите дни направо на кооператорите или груповода?* (ОКС Б: л. 96).

[48] Надписване на трудодни на съпругите на бригадирите и звеноводите или прикриване на отсъствията им, толерирането им чрез възлагане на по-лесна работа или чрез пренебрегване на направените от тях нарушения и др.

[49] *Уставно ли е от една къща да бъдат двама бригадири?* (ОКС Б: л. 107).

честите отсъствия на мъжете заради извънредна физическа или оперативна работа, събрания и др. По отношение на жените съществува още по-голямо разминаване между нагласите на местното население и обществената заявка за равенство между жените и мъжете и въвличането им на отговорни и обществено ангажирани позиции. Обществената активност често предизвиква недоволството на съпрузите, възрастните родители, а понякога и на цялата селска общност. Следователно назначаването на представители от една и съща фамилия на дадени постове в кооператива понякога е предпоставено и от „по-прогресивните“ нагласи в семействата, и нерядко от признатия авторитет и способности на техните членове сред общността. В с. Брестовица пример за това са редица фамилии. Една от тях е семейство Дж-ви, въплащаващи едновременно прогресивните идеи и авторитет. През годините двама от братята са избирани за бригадири, а съпругата на един от тях – за груповод.

Съществена злоупотреба от страна на бригадири и звеноводи е подборът на трудови дейности според възнаграждението и трудоемкостта им[50]. Недоволството на кооператорите е предпоставено от самата производствена структура на кооперативното стопанство, където работата, земята и производството са разпределени по бригади и звена. Това налага всеки кооператор да отговаря за определен отрязък земя и да се грижи за продукцията от нея. Разпределението става чрез жребий или по преценка на бригадира и звеновода, т.е. кооператорите са ограничени в избора на „изгоден“ за тях парцел по отношение на възнаграждението, качествата на земята или обработваните култури. Прикрепянето на бригади и звена към

[50] Оплакване на кооператори: *Пролетта тръгнахме на полето. Груповодът Т. П. никога не е дошъл рано на къра. Винаги отива на работа, където има повече точки. Също винаги си отива по-рано от полето.* (ОКС Б: л. 98).

парцели с по-ниско качество и по-недоходоносни култури рефлектира върху възнаграждението и печалбата им от продукцията. Така подбирането на доходоносна работа и пренасочването на звена към по-нископлатени дейности и култури ощетява дадените кооператори, демонстрира незачитането на демократичните и кооперативните норми и стремеж за постигане на лични облаги.

За разбирането на атмосферата, взаимоотношенията и всекидневния живот в ТКЗС представлява интерес и рефлексията на председателите върху собственото им поведение и индивидуален характер, както и оценките им за останалите членове на ръководството, отразени в годишните отчетни доклади. Те разкриват рамките на наложения идеологически образ на кооперативния ръководител, при който се открояват някои съществени изисквания. Те се отнасят предимно за качеството му на добър стопанин и до способността му за умело балансиране между строгостта и дружелюбното отношение[51], безкомпромисно да следи за спазването на трудовата дисциплина, без обаче да стига до „*сурови*“ мерки. Изискването за честност и трудолюбие е от изключително значение за образа на ръководителя, тъй като то задава рамките на демократичните и равноправни отношения, както и функцията му да служи за пример на целия колектив. За всички кооперативни ръководители било задължително да имат висока идеологическа и политическа подготовка, за да осъществяват успешна теоретическа „разяснителна“ работа и идеологическо възпитание.

[51] Изказвания на кооператори: *Обръщам внимание на стопанския* (съвет) *и на бригадирите да не заплашват, а по най-добър начин да имат добри обноски към кооператорите.* […] *Др. Председател да бъде по-вежлив към кооператорите, които отиват при него за парични средства.* (ОКС Б: л. 5); *Ще трябва да се отнасяме добродушно и отзивчиво към нуждите на кооператорите.* (ГД Б: л. 99).

Бригадири и звеноводи. Други отговорни позиции в управленския и оперативния екип на кооператива са бригадирите. Те са преки ръководители на кооператорите и хора със значителен опит в земеделието. Те разпределят ежедневната работа и задължения съгласно нарежданията на УС и предават своя опит и знания на работниците. Те трябвало да взимат решения в извънредни ситуации и да консолидират бригадите. От тях се изисквало „*да се приближават до кооператорите*“, „да се вживяват *в техните болки и стремежи*“ и „*да направят от тях истински строители на социализма*“ (ГД Б: л. 96). За тази цел трябвало да свикват редовни просветни и производствени събрания, да насърчават съзнателните кооператори и да работят за поддържане на разбирателство и колегиален дух в бригадите и звената[52]. Кооператорите очаквали от бригадирите и звеноводите да ги представляват пред УС, да защитават техните интереси и да имат „другарско отношение“ към тях.

Те от своя страна играят посредническа функция[53], чиято задача е да създадат позитивна среда за прокарване решенията и наредбите на УС сред своите колективи[54] и да изградят публичния образ на ръководството в термините

---

[52] *Бригадата като производствена единица трябва да засили своя вътрешен живот.* – Изказване на партийния представител на годишно отчетно събрание (ОКС Б: л. 57).

[53] Обръщение на председателя И. В. към бригадирите: *Всички бригадири обаче, кой повече, кой по-малко, трябва да се приближават до кооператорите, да се вживеят в техните болки и стремежи и да направят от тях истински строители на социализма у нас.* (ГД Б: л. 96). Както и характеристиката на К. Б., който имал способността *картинно* да принася *действителността от стопанството в заседанието на стопанския съвет* (ГД Б: л. 95).

[54] *Нашите бригадири са гръбнака в стопанството. Те са пипалата на стопанския съвет.* – Изказване на партийния представител на годишно отчетно събрание (ОКС Б: л. 57).

на демократичност, равенство между всички членове на ТКЗС, грижа за интересите на кооператорите, единодействие и другарство. Те трябвало да следят и да „*донасят*“ на УС за социалния климат и нарушенията в групите[55] и за политическите настроения на работниците, особено след масовизацията, когато в ТКЗС навлезли редица *неубедени* кооператори, на които предубедено се приписвала склонност към колебания, съмнения и вражеска пропаганда, застрашаващи идеологическата основа на стопанството.

Като преки ръководители бригадирите и звеноводите поемат ролята на арбитраж на най-ниско ниво за разрешаването на злободневни конфликти и спорове между кооператорите. Те следят за качеството на работата и са отговорни за преодоляването на ежедневните проблеми и нарушения. Звеноводите (*груповодите* – в с. Брестовица) са помощници на бригадирите в организацията и ръководенето на трудовия и производствения процес. Те събират своята *група* (звено) всяка сутрин преди започването на трудовия ден и посочват мястото на работа и задачите за деня, съобразно плана и нарежданията на УС. Въпреки ограничените им правомощия, по-уверените в опита си звеноводи излизали с предложения и решения за подобряването на работата, с което повишавали производствените резултати на своята група[56].

---

[55] Председателят И. В. пред ОКС: *Много малко се изказаха нашите груповоди, които най-добре знаят как тупти нашето стопанство. Всички грешки ще трябва да се донасят от тях на Стопанския съвет. При това масовизиране на 1400 семейства ще трябва да се чуства дисциплина.* (ОКС Б: л. 101). В друго изказване той порицава кооператорите, че не се изказвали открито, а коментирали проблемите тайно помежду си, което подсказва, че те осъзнавали „доносническата“ функция на бригадирите и звеноводите и били резервирани в откритото изказване на мнение.

[56] *Особено се проявили измежду тях следните груповоди: Т. П. ♂, който взе мерки за допълнително опрашване на чауша, вследствие*

Бригадирите и звеноводите заемат най-ключово място в социалната структура на кооперативното стопанство. Позициите им на преки ръководители и посредници между УС и работниците ги превръщат в публични личности, чието поведение и личен живот са под непрекъснато наблюдение от страна на всички кооператори и цялата селска общност. Те са възприемани като лицето на кооператива, от тях се очаквало да бъдат изрядни и редовни в работата и да поддържат коректни отношения с всички членове на звеното и бригадата, да работят за издигането на авторитета на ТКЗС пред цялото село чрез спазването на установените морални норми и поведение. От това зависел успехът им в разрешаването на конфликтни ситуации, в мотивирането и консолидирането на кооператорите като екип и като социална общност, за формирането на чувство на кооперативизъм сред тях[57].

Например в самото начало С. А. Дж. (1921–1996 ♂, съпругът на М. Н. Дж. (род. 1926 ♀) инициира създаването на животновъдна ферма, като събира от членовете по едно-две животни от личните им стопанства. За да даде

на което и парцелът му имаше отличен резултат. Посочваме го за пример на цялото стопанство и желаем неговият пример да бъде усвоен от всички груповоди. … (ГД Б: л. 97); Четирима бригадири… *по своя инициатива направиха допълнително опрашване на чауша, който даде много добри резултати, а първият от три декара чауш, опрашен четири пъти, набра по 3 тона от дка.* (ГД Б: л. 76). Както и работата на звеноводката М. Н. Дж. (род. 1926 ♀), която ще бъде разгледана в частта, посветена на жените в ТКЗС.

[57] *Този, който предполага, че задължението на груповода се състои само в повикване на кооператорите и посочване на мястото на работа, не е научил и половината от задълженията на груповода. Каква работа би се вършила в групата без необходимото сработване. Но има груповоди, които съзнателно за кооперативния ред и дисциплината, превъзмогват явилите се трудности.* (ГД Б: л. 96–97).

пример, той предава двете най-добри крави от семейното стопанството, както и част от къщата си за канцелария на стопанството. Когато ТКЗС привлича работници от ромски произход, като заместник-председател той отделя за настаняването им онази кооперативна земя, която е била зестра на съпругата му, за да избегне недоволството. Също през първата година, когато кооператорите получават нищожни доходи, той не допуска неговото възнаграждение да надвишава тяхното.

Разгорещените дискусии по време на кооперативните събрания, посветени на работата и поведението на бригадирите и звеноводите, обаче показват някои негативни аспекти като незачитане принципа на равенството, неизпълнение на отговорности, грубо отношение към кооператорите и др.[58] Когато поведението на бригадирите и личният им живот не отговаряли на очакванията на кооператорите, те упражнявали колективна отговорност, като порицавали и критикували своите ръководители[59]. Съществуват обвинения, че бригадирите не били внимателни в опазването и съхраняването на кооперативното имущество и инвентар и че не присъствали редовно на работа, за да следят за реда и изпълнението на задачите. Нарушенията, извършени от бригадири, звеноводи и други приближени до ръководството, са разгледани по-долу.

---

[58] Например: *Има още търкания между бригадири, груповоди и кооператори.* […] *Стигало се до разправии, побой и псувни.* (ОКС Б: л. 99). Както и отчетът за 1951 г. (ОКС Б: л. 98–99).

[59] Например: *Инвентарът не се съхранява добре, разхвърлян е из двора. Бригадирите и звеноводите взимат сведенията в ХоРеМаг. Бригадирите често се напиват.* (ОКС Б: л. 55). Бригадир е публично порицан за това, че е инициирал бой с друг кооператор. За постъпката си той бил „*наказан сурово*“ (ОКС Б: л. 66). Подобна ситуация се повтаря и на следващата година и също е широко дискутирана на събранията.

Партийни структури. Инициативността и самоуправлението в ТКЗС обаче са силно ограничени и зависими от всички промени в политиката на БКП. УС е длъжен да работи в непрекъснато взаимодействие и да се съобразява с изискванията на централния, околийския и местните партийни комитети. Партийният секретар на ТКЗС участва във взимането на решения на УС и е смятан за негов „*пръв помощник*“ (ГД Б: л. 94). Партийните членове имат правото да налагат своето мнение и идеи за управлението на стопанството (ГД Б: л. 74), да изказват критика или одобрение към ръководството или отделни работници.

Присъствието на партийния секретар в УС има за цел да осигури идеологическата подготовка и политическата активност на ръководството. Партийните дейци имат задачата чрез просветно-политическа и агитаторска дейност да преодолеят частнособственическите възгледи и стремежи на кооператорите, да ги убеждават в преимуществата на кооперативното стопанство, да моделират политическите възгледи и ценностната им система[60]. Като колективна трудово-икономическа организация ТКЗС въплъщавало социалистическите ценности и принципи, а неговите успехи били мощно средство за привличане на обществената подкрепа към новата политическа система. Затова кооперативите се превръщат в ефективни и въздействащи инструменти за пропагандиране на партийни-

[60] Изказване на представител на Околийския комитет на БКП пред третото годишно отчетно събрание на ТКЗС „Нов живот“ по повод работата на партийния секретар на Стопанството: *Със своето присъствие на заседанията, той винаги е бил в течение за работата на кооперативното стопанство и е мобилизирал партията, а от своя страна партията – всички кооператори за изпълнението на задачите, стоящи пред стопанството*. (ГД Б: л. 74).

те интереси и съответно за моделиране на политическите настроения и убеждения на селското население.

Изказването на кооператор „*Не искам да оправдая и комунистите, които нанасят побой на кооператорите*“ (ОКС Б: л. 99), по повод побой на низш ръководител над жена, хвърля друга светлина върху позициите на партийните членове в стопанството. То показва прилагането на насилие като форма на въздействие в рамките на стопанството. Изказването подсказва, че партийните членове имали привилегировано положение в стопанството и вероятно се ползвали с протекцията на партийното ръководство. Тяхното поведение напомня за онези „кооперативни дейци“ и партийни активисти в цялата страна, за които в документите на ЦК на БКП се казва, че по време на масовизацията са допуснали „извращения“ и „форсиране“ на кооперирането, въпреки партийните разпоредби за зачитане на достойнството и принципа на доброволността (Мигев 1995). „Активистката“ дейност на такива комунисти „поборници-побойници“ е отразена в много биографични разкази от Мездрея. Тяхното поведение се мотивирало не толкова от стремеж за израстване в партийната кариера, колкото за доказване на лоялността си пред силните на деня, т.е. местни и регионални партийни водачи, и за възползване от облагите, които произтичали от това. Самото прилагане на сила и внушаване на страх било източник на някакви блага – самочувствие, власт, влияние, контрол над потърпевшите. Завоалираният изказ на горецитирания коментар подсказва, че проблемът се разисква тайно и в присъствието на страх сред кооператорите, което е подкрепено от следващата забележка на същия кооператор: *Чувства се свитост в нашите кооператори.*

Пример за влиятелната позиция на низовите и околийските партийни лидери в управлението на ТКЗС е

присъствието им на годишните отчетни и други събрания. Например в Брестовица на първото годишно отчетно събрание присъстват делегати от Околийския народен съвет, от ОК на ОФ, от ОК на БКП, от някои предприятия. Те изказвали „*критично отношение към всички слабости и постижения у кооператорите*“ (ГД Б: л. 94), към дейността и характеристиките на кооперативните ръководители, давали препоръки за подобряване на работата и организацията на стопанството, демонстрирали своята контролна роля върху работата на институцията (ОКС Б: л. 57).

ВЪТРЕШНОКООПЕРАТИВНА ДЕМОКРАЦИЯ

На едно от събранията през 1951 г. (ОКС Б: л. 66) някои кооператори от Брестовица изразяват съмнението си в правилността на избора на настоящите бригадири, а други предлагат те да не бъдат назначавани от УС, а чрез „*другарски назначения*“, т.е. чрез избор на ОКС. Дискусиите отразяват нагласата на кооператорите за съществуването на споделена колективна отговорност на всички членове при контролирането дейността на управляващия екип и становището, че всички членове на стопанството, включително УС, бригадирите и звеноводите, са едновременно отговорни за слабостите в дейността му[61]. От председателите се изисква да бъдат отворени към мнения и предложения на останалите кооператори[62].

[61] Изказване на кооператора Д. М. ♂: *Неизпълнение на плана за износ, но за това имат вина всички бригадири, груповоди и кооператори с тяхното некачествено бране на гроздето.* (ОКС Б: л. 99).

[62] В характеристиката на председателя Д. Д. се казва: *Използвал е винаги колективния ум, като се е съветвал по всички въпроси не*

Тези нагласи демонстрират съществуването на известни демократични отношения и демократични форми на управление в ТКЗС в Брестовица в рамките на идеята за колективно управление[63]. За поддържането на такива вътрешни отношения било необходимо да съществува добра комуникация между управляващите структури на кооператива и неговите членове, т.е. те очаквали да получават своевременно достъпна и достоверна информация от ръководството за развитието на стопанството и неговите проблеми[64]. В отговор на тези изисквания и съобразявайки се с устава на ТКЗС, УС подлагал на гласуване финансовите въпроси на стопанството като сключване на заеми и застраховки, информирал и разяснявал пред ОКС необходимостта и същността на тези мерки, задълженията, отговорностите и ползите на кооператива. Така обменът на информация между УС и кооператорите бил предпоставка за функционирането на вътрешнокооперативна демокрация, създавайки възможност за контрол от страна на членове над решенията на ръководството. Изискването към ръководителите за честност и трудолюбие отразява стремежа за постигане на демократични отношения, тъй като то изравнявало техните позиции, права и задължения с тези на редовите кооперативни членове. А поставянето на председателя

само с УС, но и с кооператорите. Вземал е под внимание мнението на другите около него. (ГД Б: л. 73–74).

[63] Например изказване също на Д. М. ♂: *За да можем да подпомогнем ний контролния и УС, ще трябва днес да направим едни незаядливи и градивни критики, за да може в бъдеще да не се повтарят тези въпроси.* (ОКС Б: л. 99).

[64] Също изказване на горецитирания Д. М. ♂: *В доклада се изясни, че достатъчно не се е направило за разясняване на 138-мо постановление, случая с козите и др. По всички тези въпроси УС, секционни, бригадири трябваше да направят нужното разяснение.* (ОКС Б: л. 99).

или друг кооперативен ръководител под отговорност в случай на доказана вина засилва доверието в демократичните основи на кооператива.

Вътрешнокооперативната демокрация се опира на принципа на демократичния централизъм, в който са обединени два на пръв поглед противоречиви аспекта. Янош Корнай определя, че демократичният елемент се състои в електоралната процедура, според която всеки ръководен орган трябва да бъде избран от членовете, както и от правилото, че партийните решения могат да бъдат наложени само чрез избрани органи. Докато централизмът се изразява в това, че решенията на по-висшите органи са задължителни за по-низшите структури и за всички членове. По този начин всеки въпрос подлежи на дискусия докато бъде приет, но щом като веднъж е взето решение, то трябва да бъде спазвано от всички (Корнай 1996: 51–54).

Въпреки представените признаци за съществуването на някои демократични отношения, би било погрешно да се твърди, че демократичните форми на управление в ТКЗС били доминиращи. В действителност кооператорите невинаги имали смелостта и желанието да изказват мнение или да отстояват позициите си пред ОКС, нито пък УС имал готовност да се съобразява с тях. Корнай изтъква, че в реалния живот взима връх централизмът. Според формалните правила на демократичния централизъм организацията трябва да бъде изградена от долу нагоре, но в действителност става обратното (Корнай 1996: 51–54).

В Брестовица например съмнението в избора на „правилните“ ръководители (т.е. честни, отговорни и целенасочени)[65] и откритите изказвания на кооператори

[65] Изказване на кооператор на третото годишно отчетно събрание от 28 януари 1952 г.: *Има ли некадърни ръководители в нашето кооперативно стопанство? Какво отношение е взел срещу тях УС?* (ОКС Б: л. 97).

пред събрания, че „*кооперативното стопанство се ръководи от лоши хора*“ (ОКС Б: л. 55) свидетелстват за конфликтни отношения между ръководството и останалите членове и за нарушаване принципите на вътрешнокооперативната демокрация. Документацията на двата изследвани кооператива информира за нарушения от страна на бригадирите или членовете на УС, свързани със злоупотреби със заеманата ръководна длъжност, покровителствено отношение към определени членове или групи. Някои нарушения на бригадирите рефлектират пряко върху доходите на кооператорите. Такива са неточно отчитане на изработените трудодни, толериране на съпругите на бригадирите и звеноводите, подмяна на гроздето за износ с грозде за вино, неправилно отчитане на домакинствата и броя на техните членове, което се отразява върху разпределението на натуралното заплащане. Интересът на кооператорите от Брестовица[66] за отношенията между членовете на УС и за съществуващите „*разногласия*“ между тях също показва, че те са засягали и накърнявали интересите на останалите членове. Фактът, че приблизително същият въпрос[67] се задава и от кооператори в Мездрея няколко години по-късно, свидетелства за мащаба на разпространение на тази тенденция. Призивът на кооператор за по-добро отношение на ръководството на ТКЗС „Нов живот“ към останалите членове и други

[66] *Какво е било отношението на УС един към друг, имало ли е разногласия между тях?* – въпрос на кооператор към членовете на УС на годишното отчетно събрание за 1951 г. (ОКС Б: л. 96).

[67] *Имало ли е единство между членовете на УС, когато са взели решения по дадени въпроси?* – въпрос на кооператор пред годишно отчетно събрание на ТКЗС „Ягода“, с. Мездрея, състояло се на 13 февруари 1958 г. (ГД М).

подобни изказвания на кооператори от двете стопанства[68] свидетелстват за арогантно и грубо (подигравателното, пренебрежително и игнориращо) поведение спрямо тях, за злоупотреби и облагодетелстване с позиции и влияние от страна на ръководството и бригадирите. Тези взаимоотношения отразяват настъпващите промени в социалните отношения в ТКЗС и в цялото село.

Централното място на кооператива в живота, политиката и икономиката на селото издига социалните позиции на ръководителите му. По-висшите управници добиват позиции в общинското или местното управление[69]. Към тях се прибавят и партийните функционери във всички местни обществени структури. Янош Корнай изтъква, че по правило номенклатурният апарат (в това число административното и кооперативното управление, партийните функционери) не разполага с власт, тъй като има само из-

[68] Брестовица, 1950 г. *Обръщам внимание на стопанския* [съвет – б. а., Я. Я.] *и на бригадирите да не заплашват, а по най-добър начин да имат добри обноски към кооператорите.* […] *Др. Председател да бъде по-вежлив към кооператорите, които отиват при него за парични средства.* […] *Ще трябва да се спазва демократичния централизъм в стопанството и сигурен съм, че нашето стопанство до години ще бъде първенец в цялата страна.* […] *Желателно е всички кооператори да излезат на открито и да си кажат болките.* (ОКС Б: л. 98); Такива примери се откриват и в Мездрея: *Самият бригадир действа повече диктаторски, а по-малко се замисля да ги привлече с кротка дума.* […] *Смета, че той е най-умния между всички и каквото каже, това трябва да става.* (ГД М: Информация на УС на ТКЗС „Ягода“ с. Мездрея за изпълнението на всички селскостопански задачи, стоящи пред нас в производствения план за 1958 г.). Този бригадир необмислено уволнил каруцар, защото отсъствал от работа един ден. В резултат стопанството не може да намери нов каруцар в продължение на 15 дни по време на най-натоварения момент, когато се пренася реколтата.

[69] Например Т. Б. (1919–? ♂ Брестовица) освен бригадир и домакин на ТКЗС, дълги години е и председател на комисията по благоустройство в селската администрация.

пълнителска и обслужваща функция, но реално концентрира и упражнява огромна власт, тъй като има достъп до политически и икономически ресурси (Корнай 1996: 51–54), разполага с почти неограничени средства за осигуряване на този достъп и най-вече е неуязвим и недосегаем спрямо всеобщите закони и норми. В рамките на селската общност и кооперативния колектив управленският и партийният елит оформят едно привилегировано ядро на взаимовръзки и достъп до влияние, което може да се определи като селската номенклатурна „аристокрация“, тъй като те поддържат поколенческа и фамилна приемственост[70] в достъпа до власт и привилегии. Социалното разслоение е обусловено от партийната политика и идеология, които в същността си разделят хората на „вътрешни“ и „външни“, „привърженици“ и „врагове“.

Корнай изтъква, че партийните членове преобладават и доминират в управлението на всички сфери на дейности (Корнай 1996: 54); така и в редиците на местния селски елит партийните активисти заемат най-високите позиции. Привилегироването на партийната клика в рамките на местната общност се дължи на внушенията на официалната идеология, че комунистите са авангардът на трудовата нация, че са носители на новия социалистически (комунистически) морал и ценности, и като такива трябвало да служат за пример пред останалото население. Например партийният секретар на ТКЗС е възприеман

[70] Знеполски разглежда номенклатурата като „олигархия“, базирайки се на характера ѝ и критериите за принадлежност към нея (Знеполски 2008: 275–282). Той изтъква „кланово-семейната структура“ като принцип за групиране на социалистическото общество както по отношение на привилегирования елит, така и сред населението (Знеполски 2008: 165). Във формирането на малки „общности на солидарност“ той открива влиянието на принципа на аграризма върху съсловната организация на обществото.

като върховен морален съдник, като „консултант“ или „надзорник“ на председателя и УС. Освен висшето партийно и кооперативно ръководство, в редиците на „аристокрацията“ могат да се причислят и най-активните партийни членове, особено участващите в пропагандни и културно-масови групи, макар и с по-ограничен достъп до влияние и ресурси. Т. З. Т. (р. 1945 ♀ Мездрея) обаче с лека доза ирония представя партийните избраници в коренно противоположна светлина: *Тоа, дето беше бригадир доле, они немат и по трети клас, ама те – комунисти щом са… Знам, че имаше един партиен секретар.* […] *И казà една глупост горе пред сичките. Абе, простио си е прост.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 42). Според нея партийната принадлежност е възприемана като основен принцип за подбор на ръководството, докато качества като образование, професионализъм, опит и ръководни умения били пренебрегвани за сметка на лоялността. Корнай отбелязва, че политическата принадлежност, лоялност и преданост към партията са търсени дисциплиниращи механизми и затова те са по-високо оценяван от властта фактор за израстване в йерархията или професията, който е в състояние да компенсира професионалните умения и опит. Но той изтъква, че обратното не е приложимо в социалистическата система (Корнай 1996: 72–73; Знеполски 2008: 26, 228).

В условията на низовите структури и ограничената по численост селска общност, привилегированият статут създава сред партийците, кооперативните и други местни елити усещане за защитимост и клиентелно покровителство в рамките на партийната общност. То поражда чувство за безнаказаност и свобода да извършват своеволия, оправдавани от партийните предписания и пропаганда. Често тези действия са провокирани от буквалното възприемане на пропагандните лозунги, от стремеж за

доказване и демонстриране на лоялност и от възприемането на принципа на демократичния централизъм, който издига водещата роля на председателя и УС в управлението и взимането на решения на ТКЗС. Безнаказаното поведение на управляващите провокира конфликт на интересите в стопанството и останалите местни структури, което предизвиква резервирано отношение, страх и чувство за беззащитност у останалите кооператори.

УПРАВЛЕНИЕ И ЗЛОУПОТРЕБИ

В докладите на УС и изказванията на кооператорите от Брестовица проявите на дискриминативното поведение от страна на бригадирите или други членове на ръководството евфемистично са наричани „семейни отношения“ или *семейственост*. Тази тенденция се възприемала като негативна проява и от идеологията, тъй като пренебрегвала колективистките и егалитарните принципи в управлението на стопанството и в отношенията между членовете и утвърждавала условията за съществуване на привилегирована група в рамките на кооператива[71].

В Мездрея не се използва понятието *семейственост*, но документите свидетелстват за същите оплаквания на кооператорите, както в Брестовица. Те са свързани с липсата на коректност и безпристрастност в оценката на труда и качествата на кооператорите, например надписване на трудодни на съпругите на бригадирите, прикриване на отсъствията им от работа или некачествената

[71] За социалните и роднинските неформални ангажименти в официалните политически и икономически отношения вж. Крийд 2005: 193–226.

работа[72], толериране чрез предоставяне на по-качествена земя или възлагане на по-доходни производства на звена, чиито звеноводки са съпруги на бригадирите или на звена, в които те или други близки родственици работят[73]. Съществуват и съмнения, че бригадирите се ползват от кооперативния добитък и инвентар по всяко време, без да спазват някакъв ред и без да се отчитат в документите[74]. Членовете на ръководството имат достъп до зърнени и фуражни продукти, специфични услуги, допълнително натурално възнаграждение и дефицитни продукти, особено в моменти на остра продоволствена криза и недостиг на храна за останалите кооператори[75].

В документите на ТКЗС в Мездрея и в интервютата се съобщава, че при назначаването на служители и работници ръководството избирало свои приближени[76]. Освен със *семействеността*, това се свързва и с потребността

[72] *Когато се дават контролните бележници, трябва да се следи, как се пишат трудодните на жените на бригадирите.* (ОКС Б: л. 55); *Бригадира на IV-та бригада П. М., при проверката на една от групите, констатирал, че работата не е качествена и ги връща да повторят. А в групата на жена му работата е много по-некачествена и пак не ги връща да повтарят.* (ОКС Б: л. 58).

[73] *С. С.* (бригадир) *изкара високи добиви само заради туй, защото му бяха дадени най-хубавите лозя*; *Симпатизират ли бригадирите на някои групи и прави ли се разлика?* (ОКС Б: л. 55).

[74] *Дали бригадирите издават бележки за тяхното ползване на* (използваните от тях – б.а., Я.Я.) *добитък и каруци?* (ОКС Б: л. 98). Такива злоупотреби за Мездрея са разгледани детайлно по-долу.

[75] *Аз не съм съгласен* […]*, че стопанството е набавило жито, и действително едни кооператори са си набавили жито, но има и други семейства, които нямат пари да си купят и най-насъщните предмети и продукти, и други като болест, нужди, които не търпят отлагане.* (ОКС Б: л. 112).

[76] *Имаше членове на УС, които при назначаване на гледачи, пазачи и др. гледаха на роднински връзки, а не да търсят за работата човек.* (ГД М: 32).

да се осигури реципрочност на услугите и влиянието – основен елемент на клиентелните отношения. Тъй като от служебното си положение се възползвали и онези кооператори или служители, които заемали ключови позиции по отношение на снабдяването на селото с дефицитни блага и услуги, за ръководството и номенклатурния елит като цяло било изгодно да назначават на тези позиции свои приближени.

Протоколите от ОКС на ТКЗС „Нов живот“ (ОКС Б: л. 96–100) показват, че още през първите години конфликтите между ръководството и кооператорите надскачат рамките на негативните прояви, определяни от самата социалистическа реторика като *семейственост*, и достигат до открита агресия и потъпкване правата на кооператорите, включително побои от страна на бригадир или звеновод над кооператори, включително над жени. Всичко това поражда у кооператорите усещане за безсилие, за накърняване на принципите на равнопоставеност между тях и управляващите органи и за настъпване на социална и политическа диференциация. Катрин Вердери нарича тази тенденция разрив между „нас – работниците, кооператорите“ и „тях – партийните лидери, номенклатурния елит“, който поражда съзнанието за експлоатирането на едните от другите. Според нея именно това осъзнаване подкопава социалистическия режим (Verdery 1996: 23)[77].

Напрежението между ръководството и редовите кооператори в ТКЗС „Нов живот“ се потвърждава и от изказването на първия председател И. В., който критикува

[77] Доротея Добрева също засяга въпроса за стратегиите на ръководството „за измъкване“ и „заобикаляне“. Но тя се интересува от действията им от гледна точка на мястото им в селската общност, без да ги противопоставя на нея. Представените примери от Радуил са свързани със заобикаляне на държавните разпоредби, за да се защитят интересите на кооператива или населението (Добрева 1997а).

кооператорите, че повечето от тях не изказвали свободно и открито мнението си за дейността на УС пред общите събрания, а тайно помежду си споделяли своите възражения или недоволство. Следователно, въпреки опитите да се внуши на кооператорите необходимостта от взаимна критика като форма на колективна отговорност и контрол, сред тях витаело усещането за неравенство между тях и ръководството на ТКЗС.

Пример за накърняване правата на кооператорите чрез некоректно отчитане на произведената от тях продукция, за толериране на приближени на ръководството и за клиентелни отношения в ТКЗС се открива в историята на М. Д. Т. (род. 1933 ♀) от Мездрея, която споделя множество примери за злоупотребите на кооперативното ръководство в работата на овчарите. *Със едни хора много лошо правѝха. А едни ги възнаграждавàха. Давàха нги пари, тоо един от тук, един от тука… Например, ние със мою мъж два боюка сме гледàли, за един са ни плащàли. Като острѝгоме боюко и мериме влъната. Хиляда и двеста, и педесе ли беше… Отиваме на събрание и четат, че 750 кила вълна. Дип че мъжо ми ми не даде…* […] *Каа: „Гледай да ти каам. Нема да се дигаш да глъчиш, защо… ша стане лошо.“ Абе защо толко много вълна сме дали, а толко малко ни…! Са а земàли. Они си преписвàли…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 147). Най-силно конфликтите и напрежението в ТКЗС се открояват, когато се отнасят до злоупотреби с икономически ресурси и власт, които утвърждават клиентелните връзки между кооперативното ръководство и другите местни елити. Тази тема е широко застъпена в разказите на информаторите от Мездрея. Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея) разказва: *Събирахме се на 1 (първи) май. И ниа ша плàтиме ягнетата у ТКЗС-то. А они си земат парите после па за ньи. Изпишат ягнетата там умрѐли, не*

знам какво, не знам що. И работата си опраат. Това са били банкетите.[78] – (Я. Я.) Кой ги е писал тия неща? (Н. И. Ал.) *Е-е, бригадиро. Това вършат бригадиро, кмето, и овчаро. Със знанието на овчаро. Подѐлат парите и край. Та, така си беше от край време, та и до днеска.* […] *Кога на Сл. намерия прàскавите, у говедар некой да ги закара на Връшец, какво… Дирѝ ли го некой? Не. Колите карат. Тракторите карат…, и така. И кога плетѐхме горе* [в инвалидната ТПК – б. а., Я. Я.] *и бригадирката на наща…* [бригада – б. а., Я. Я.] *на живата вълна…, жена на бригадиро…* [на полевъдната бригада в ТКЗС– б. а., Я. Я.] *И… решиаме… на събранието да кажеме, че не е година, не може да ръководи отдел. А председателo М. станà и каа: „Слушайте, какво да ви каам. Видиме, че не е година, ама тя ни е полезна.“ Значи, полезна за ньи, а не за назе. И те така.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 13–14).

В изникващите една след друга истории Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея) много точно долавя клиентелните мрежи, които функционират между елитите на отделни институции и предприятия на различно ниво в социалистическата система и които въздействат върху живота на селото. Те поставят във взаимна зависимост замесените в тях агенти, принуждавайки ги да си правят реципрочни услуги, които постоянно засилват взаимната обвързаност и зависимост (Беновска-Събкова 2001: 165–236; Verdery 1996: 22, 27). Клиентелните връзки излизат извън границите на една институция или населено

[78] Дори когато разговорът се отнася до темата за празниците в ТКЗС, тя насочва вниманието си върху злоупотребите при организиране на банкетите. Това показва, че подобни явления са накърнявали чувството ѝ за справедливост.

място[79] и спират в мрежата си всеки опит за промяна или протест, какъвто в случая е желанието на работничките в инвалидната ТПК да сменят бригадирката си. Мрежата от клиентелни връзки става толкова мощна, че започва да функционира не толкова в услуга на определени кръгове, а подчинява тяхната дейност, за да обезпечи съществуването си. Така местният стопански и политически елит мобилизира всички ресурси на поверените му институции, за да осигури поддържането на мрежата, в която членовете на елита са замесени като личности, а не като представители на институции. Чрез мобилизирането на всички сили и ресурси, за да задържи властта си, тази група от обществото „управлява колективно останалите граждани, решавайки техните съдби и ползването на ресурсите на страната“ (Корнай 1996: 58). Привилегированите елити не само се ползват с престиж и привилегии, които са недостъпни за останалите хора, но и самите те се стремят да ограничат достъпа им до тях. Това се постига чрез апарата за надзор и чрез дистрибуцията на социални ресурси (Verdery 1996: 23). В мрежата обаче са привлечени и кооператори на по-ниски позиции, като пастири, гледачи на добитък, пазачи, шофьори и др., чиято облага от злоупотребите с кооперативна продукция не е толкова голяма, но те са принудени да се включат в нея (въвлечени от агентите на по-високо ниво), заради ключовите

[79] По отношение на горния цитат, освен ръководството на ТКЗС в Мездрея и негови приближени, в мрежата от връзки са включени ръководството на ОТКЗС с център Берковица, на ТПК „Дойчо Димитров“ също в Берковица, кметът на селото, а от сведението за пласиране на продукция става ясно, че те вероятно са свързани с ръководствата на близките кооперативни пазари (споменава се Вършец, но вероятно се отнася и за Берковица, Монтана и др. Вж. с. 347.). За да бъдат успешни плановете им, елитите се нуждаят от мълчанието на отговорните за продукцията кооператори на по-ниски позиции, каквито са говедарят, пъдарят, овчарят, шофьорите, домакините и др.

позиции, които заемат. По този начин „малките режими на местната власт“ паразитират върху идеята за демократични принципи, върху които се позовават, за да упражняват властта си в името на народа (Знеполски 2008: 89).

Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея) разказва и друга история за привилегированите позиции и „семейните“ отношения на местния партиен елит. *И тогава* (когато строят къщата си – б.а., Я.Я.) *зеа, та ни укръшѝя кукурузо. Имахме частно половин декар* (парцел за лично ползване – б.а., Я.Я.). *Като покрѝме къщата, отиддоме да видиме… Кукурузо укрѐшен, и край.* […] – (Я. Я.) Кой ви е обрал кукуруза? – *Е, тука на партийниo секретар баща му и един друг имà магарета… И казà ни един… И-и-и сабалемтò да ѝеме на проверка, диад… Кмето рекъл: „О-о, па тва-а бащата на партийниo секретар. Нема диеме никога.“ И край. Останà си.* – (Я. Я.) А защо го е обрал той? *Е, да си имат царевица дом, да си рàнат животните. А ние прасето си продàдоме на кантàро. Е, продали сме го там у… безценица, дека на касапницата. Ама ние му кàзваме там „на кантаро“.* (Смее се.) (НА Янчева 2007: № 682–III, 20–21). Семейството е засегнато от злоупотребата с власт и влияние в момент, когато строят къща и всички допълнителни средства в бюджета на домакинството са от голямо значение за оцеляването му. Вижда се, че административният и партийният елит взаимно поддържат позициите и привилегиите си, вместо да си оказват взаимен институционален контрол. Подобни прояви потвърждават убежденията на обикновените селяни за съществуването на социално неравенство и пораждат „социалистическата поговорка“ – „Всички са равни, но някои са по-равни“.

Много жени и от двете изследвани села свидетелстват, че на кооператорите се забранявало да взимат по

малко продукция (плодове и зеленчуци) за вкъщи, докато „големците“ присвоявали в големи количества и често без заплащане. Например М. Н. Дж. (1926 ♀ Брестовица), звеноводка: *Дòйде един ден бригадирът. Прави обиска.* […] *А по-първия ден видях във тях, джипът разхвърля снопове зелен лук, пресен лук. И той: „Како М., може ли такова нещо! Ние на тебе разчитаме, че държиш здраво! Ми, тва а толкова килограми по толкова – толкова лева!“ Викам: „Добре, бе Х.! Толкова снопи кромид по толкова лева, не е ли толкова! Ми, аз знам, викам, къде ви разтовариха миналия ден. Ние го видяхме.“ Щото той до нас живее, е тука – е. „Млъквай, ма…!“ Викам: „Ако дойде някой с леката кола и ти искаш да му наберем щайги без пари, а ние че сме зели по 2 кг за децата си – не може! Кàжи ми, викам, къде е логиката!* (Смее се.).

Същата история разказват и кооператорки от Мездрея. Например М. Г. Г. (род. 1939 ♀ Мездрея), работила в оранжерията, разказва: *Дойдòа от Михайловград* (Монтана) […] *от ДАИ, КАТ…* […] *Я домати нги набрàа, краставици нги набрàа… А я съм пръва до вратата* […] *и я викам: „Шефе, какво мислиш сага? Та тия… мънинки са нги заплатите! Напълнѝте нги колите, а назе ша ни бръкате секи ден на портало там. Днеска знай, викам, че и я ш си натурам у чантата, и си изнасам.“ А он ме погледна, каа: „Е, смееш ли?“ „Е, що да не смеем, викам! Я работим тука и гинем, и… гълтам отровите…! И да не смеем да си земем 5 зрѐна, две зрѐна домати и една краставица довечера за салата!*“ *Он ’па не смее да рече, да каа: „Зѝмете!“ Защо* (смее се*) о Бръзия поносвàли жените, па зѐли па и да продават* (смее се). *И тогава, като дойдè Ц. Р., и като станà онаа гюронтия…* (На портала на оранжерията имало проверка след инцидента в Бързия – б.а., Я.Я.) *Мани, мани,*

мани, мани! Какво чудо беше! „Олеле Боже, сега кво да праим! Къде да ги денем? (Смее се.) *А. каа: „Яла тука манко по-назад.“ Та така зади кутело се скрих. Бръже бръкнàх… Цирк! Фрълѝ тва у вънка. „Айде, каа, заминавай на там!“* (НА Янчева 2007: № 682–III, 156).

М. Г. Г. (род. 1939 г. ♀ Мездрея) и Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея) възприемат като унизителна практиката да се проверяват чантите на кооператорките на входа на оранжерията на фона на големите присвоявания от страна на местните елити. Гневът на М. Г. Г. е насочен към представителите на местните „големци“, които не се свенят безплатно да придобият кооперативна продукция, и към ръководството на ТКЗС, което има пренебрежително отношение към труда на работниците, вместо да защитава интересите им. Тя също подчертава клиентелната обвързаност на местните ръководители: „(Я. Я.) Защо са напълнили колите на хората от ДАИ? На какво основание? – *Е, що… ша минат доле на комисия, па нема да нги… Пари ли се унàсяше, кво се праеше, не знам.* – ТКЗС-арските автомобили ли имаш предвид? – *И за личните, и за ТКЗС-арските. Така беше навремето, така. Кой е шеф, кой е куманист там, кой е такъв…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 157).

Цитираните примери показват, че „големците“, често от общинския и областния град, се домогват до кооперативната продукция чрез лични уговорки с някой представител на ръководството. Срещу някаква служебна или лична услуга те получавали безплатно или на много ниска цена голямо количество стока за лична консумация. Поради нерегламентирания характер на „сделката“, трудът на кооператорките и набраното количество не са отбелязвани в отчетите и следователно не се отразявали на надниците им. Освен че полагат безплатен труд в полза на частни лица, жените са ощетявани и от факта, че това

ставало по време на регламентираната им почивка[80] – времето, когато не се очаква да присъстват контролни органи.

Злоупотреби от този тип се осъществяват и в Брестовица. М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) разказва много примери за това, един от които е следният: *А един ден берем череши. И ни водат един човек. Пазачът го води и вика: „М., тоо човек е пратен, трябва да наберете 10 щайги отбрани череши.“ И аз му викам: „Т., ами кой е тоя човек, бе?“ Той вика: „От де да го знам. Дàдоа ми го, вика, да ти го дòведа да му изберете.“ Викам: „Абе, Т., та ако си в завода, ша те пуснат ли някъде без пропуск, бе? От де на къде… От де да го знам тоя човек кой е!* […] *И да му бера аз 10 щайги череши! Аз нема да наберам!“ И той го завел при другото звено. И там му набрали. Насетне разбрах и на едно събрание ставам яз и се изказвам за тоя случай. И викам: „И ко се оказа, че той бил шофьор на Кр.“ На председателя на НПК-то. „Та, толкова ли председателят няма пари, че трябва да дойдат гости да закупят не щайги, ми ний да му наберем. Седемдесет годишни хора ша се катерат да берат.“ А бригадирът се навел и един до мене вика: „Малий, тва не трябваше да го кажеш!“ Викам: „Защо да го не кажа!* (Смее се.). М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) обаче се обявява против подобно некоректно третиране на труда и интересите на кооператорите и намира начин да защити звеното си. Действията ѝ са разгледани в следващата подглава за мястото на жените в ТКЗС.

М. Д. Т. (род. 1933 ♀ Мездрея) също споделя случаи на *семейственост* и злоупотреби от овцефермата в

[80] Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея): *И тамън легнеме у градината, и он доа старецо* (бригадирът – б.а., Я.Я.)*: „Айде, жѐни, ставайте, че е дошел некой да му се бере…“ Я чушки, я домати.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 30).

Мездрея: *Они си се збѐреа па партийците. Особено С. домакин беше… Свеко едно ходенье да зимам зобта, све се кара и не дава. Колко… ти се полага, толко ти изписано, требва да го земеш. „Ама нема да го зимаш, вика, защо оно нема за другите.“ А он си карàл у Ягоддво на сестра му там, си я препродават*; *Защо има животни и ги рани без пари.* […] *Нещеш ли, докàраа ни зоб с камион и ни стоварùа… на кошарата. И се минà още един път, и оня* (домакина – б.а., Я.Я.) *ие. Ама я съм се подписàла там.* […] *„– Яла тука да подпишеш за 4 тона смески.“ Каам: „Ако е за 40 кила, за 400… щи подпишем. А я не моом да ти подпишем, каам. Какво ша давам на тия животни.“ „– Ама ти си ги зела.“ Каам: „Докарай човеко, дека ги е докарàл… И я съм била, и съм ги приемнàла… Тогава, викам, ще ти ги подпишем. Иначе нема да ти ги подпишем.“ Он си ùзкочи и си отидѐ.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 147); *Трима домакини ни мрът и четвъртио домакин станà таа В., тука. Она сичко пòгреби и дòвърши.*; (НА Янчева 2007: № 682–III, 148). Всички примери, които М. Д. Т. и Н. И. Ал. споделят, показват отношението на представителите на ръководството на ТКЗС в Мездрея към кооперативното имущество като към „свое“. Те постепенно източват средствата и ресурсите на стопанството, които пренасочват към личните си стопанства. Присвояват огромни количества фураж, строителни материали и др. Подобни прояви дават основание на Катрин Вердери да приеме, че вторичната икономика, т.е. поддържането на домашни (лични) стопанства, има паразитен характер спрямо държавната (респ. кооперативната) икономика и поради това е неразривно свързана с нея (Verdery 1996: 27). Това твърдение може да се приеме за валидно и в българския случай, но с някои уговорки. Достъпът до кооперативните ресурси и продукция е ограничен за повечето от кооператорите. Примерите от двете

села показват, че възможност да присвояват в огромни количества са имали само представителите на ръководството и техните приближени. Същевременно сведенията посочват, че всички кооператори са присвоявали определени количества от кооперативните активи (предимно за ежедневни нужди), но повечето от тях не разполагали с административния ресурс да присвоят големи количества, да ги пласират или да прикрият злоупотребата. Например овчарите М. Д. Т. (род. 1933 ♀ Мездрея) и съпругът ѝ действително имат достъп до фуража и животните. Но за да присвоят огромни количества, те трябва да имат превозно средство и достъп до документацията, за да „замаскират“ липсата. С тези ресурси разполага домакинът на стопанството, който отказва да осигурява полагащия им се фураж, необходим за нормалното отглеждане на поверените им животни и за изпълнението на нормата. Той или други хора около него са присвоили огромни количества фураж и се опитват да прикрият измамата, като дават на М. Д. Т. (род. 1933 ♀ Мездрея) по-малко от полагащото ѝ се количество, а я убеждават да подпише документите за много по-голямо от полученото.

М. Д. Т. (род. 1933 ♀ Мездрея) разказва и за друг случай на злоупотреби с отчетната документация и присвояването на кооперативни ресурси в Мездрея: *За нищо не сме работѝли.* […] *Гледаме ягънца за майки. А преди да доат да ги дадеме, они ни дадат други, ама без да ни плащат. На тия на местѝто. Два боюка гледаме за един боюк. И я речем на бригадиро: „Абе, може ли такива работи!“ „– Е, ша видиме на Нова Гѐдин.“ На Нова Гѐдин нема нищо и така си остаяме. 130 лева сме земѐли… двамата. Колко ни е давано, щу ни е давано, не знам*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 146); *О-о, па ни дѐдоа ягънца, па они станѐа големи, па се изягнѝя. Нещеѣа да ги пишат на наше име, а ги писѐа на другаро ни* (на дру-

гия овчар – б.а., Я.Я.). *Та ги пращàа у Русия, а на назе нещеѝа. А ние сме ги дали ягънцата. Та они се въздигнàа. Ние сме ги гледàли овците и сме изягнѝли ягънцата, и они ги броат за них си.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 148). Двата примера от овцефермата отразяват злоупотребите на ръководството с труда на овчарите, които са принудени да отглеждат две стада агнета, а в отчетите се отбелязва само едно или пък продукцията им е отчетена на друго име. Същевременно второто стадо не е осигурено с полагащия му се фураж, нито е отчетено документално, което кара овчарите да предполагат, че продукцията от него е изцяло в личен интерес на бригадира и домакина. По този начин възнаграждението на семейството овчари е наполовина ощетено, тъй като второто стадо остава неотчетено като наднормено производство и следователно те не получават възнаграждения и премии за него, докато усилията, задълженията и работното им време са двойно натоварени. Същевременно практиката да се отчита повече разход на ресурс и фураж, отколкото се осигурява в действителност, ощетява кооператорите, защото ограничава възможностите им да създадат качествена и високодоходна продукция и следователно да получат по-високо възнаграждение за нея.

М. Д. Т. (род. 1933 ♀ Мездрея) става свидетел на подобни нарушения и в полевъдната бригада на ТКЗС в Мездрея, заради които се премества на работа при мъжа си в овчарника: *И жените… свека редѝ и отоди и работи, да моо да изкара. Они какво напрàват! Натоварат го вечер, та го закарат у Берковица да го продадàт и си турнат парите у джебо. И на назе нищо.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 146). А пък Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея) нарича тези злоупотреби „*грабежи*“: *Е, тѐ. Рабòтиме днеска, ша берѐме орѐи на ТКЗС-то. Т’ва истина беше.* […] *Ние бѐреме. Нощта ги дигнàли за София*

тия от ТКЗС-то със знанието на пъдàро, на бригадиро. Продадоа ги. Зеа си парите. Кой ги дири. Като сагà. Положението си е същото. (НА Янчева 2007: № 682–III, 13). Описаните нарушения и присвоявания засягат правата и интересите на кооператорите и на самото стопанство, тъй като вместо стойността на продадената продукция да се внесе като приход на стопанството, тя се присвоява от ръководството за собствена облага. През това време всяка жена е работила, за да изпълни нормата си, върху която се изчислява възнаграждението. Но стойността на надницата се определя и от стойността на продукцията, която в този случай е отчетена като брак. Ръководството на ТКЗС, от своя страна, прилага двоен стандарт в управлението, като толерира хората, които подкрепят или прикриват извършителите на злоупотреби, прикрива корупционните схеми в кооператива, а за сметка на това постиженията на много кооператори са ощетявани и отчитани некоректно.

НАРУШЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ. ЛИЧНА И КОЛЕКТИВНА ОТГОВОРНОСТ

Нарушенията и злоупотребите в ТКЗС не се извършват единствено от ръководството. Редовите кооператори също се характеризират с подобно поведение, макар и от друг характер и размер. Различните извори обаче дават само едностранна информация за вида и предмета на нарушението. Кооперативните документи отразяват преди всичко гледната точка на УС и затова насочват вниманието към действията на обикновените кооператори; с някои изключения остава в сянка спектърът от злоупотреби от представителите на ръководството. Те са най-силно застъпени в интервютата, особено в Мездрея, но в тях много рядко се споменава за нарушения от страна на редовите

кооператори. Най-често се признава за присвояването на плодове и зеленчуци за ежедневна консумация, но винаги то се противопоставя на злоупотребите с големи количества кооперативна продукция от страна на „големците“. Катрин Вердери идентифицира „присвояващите“ кооператори с „народа“, а кооперативите и предприятията – с държавата и властта. В действителност обаче най-големите *грабежи*, както ги наричат хората от Мездрея, са дело на онази прослойка от селската общност и от градските среди, която е носител на местната власт.

Едно от най-масовите нарушения в ТКЗС е отсъствието от работа[81]. Въпреки че първите кооператори от Брестовица се включват в ТКЗС доброволно, водени от икономически интереси, кооперативните документи свидетелстват, че преди и след масовизацията се осъществяват системни отсъствия от работа в най-усилните периоди, подобно на ситуацията в Мездрея. В един от първите отчетни доклади се казва: *Н. К. Г… от превършване на хармана до края на годината не е ходил на работа, а ходи та работи на полето с надница. Също не пуска и другарката си да ходи на работа. Но много често идва за пари в канцеларията. При запитване, защо не ходи на работа, отговаря: „Дайте ми пари, та да отида на работа.“, „Аз имам нужда от много пари.“ Нека да*

[81] Доротея Добрева разглежда нарушенията в ТКЗС, свързани с присъствието на работа и с употребата на времето от кооператорите (Добрева 1997а; Добрева 2000). Тя определя два типа стратегии: 1. „*заобикаляне*“ на законите и централните разпоредби от страна на местния елит, за да удовлетворят изискванията както на властта, така и на селяните; 2. „*измъкване*“ на кооператорите и на представители на всички ръководни нива от трудова ангажираност в ТКЗС. Тя констатира непрекъснато преминаване на всички слоеве от селското население от една сфера или форма на трудова заетост в друга (платена или неплатена, обществена или частна, регламентирана или нерегламентирана и др.).

знаят, ако има и други, които да мислят като него, че никой не бива да се осланя, други да го хранят без да работи. За да получиш пари, трябва да работиш. В ТКЗС доходите се разпределят на всеки според положения труд и внесената от него земя. (ГД Б: 78). Коментари в същия отчет и интервютата от Брестовица свидетелстват, че по това време доходите от кооператива са все още незадоволителни, въпреки отчетените високи резултати. Причината за отсъствията преди масовизацията е, че за кооператорите съществувала и алтернативата да работят срещу надница в частните стопанства, където получавали възнаграждението си веднага, а не като в ТКЗС в края на годината. М. Й. В (род. 1937 ♀ Брестовица) разказва: *Тези, които не бяха вляли в кооператива, им бяха дали имоти странично, и когато сме свободни от кооператива, да няма работа, отиваме там, на тоя частника да работим… Обаче като идем трите, ми по десет лева – десет. Триесе лева ше внесеме за тоя ден, вместо да останем да си починем, ние седим да изкараме някой лев.* Също така в началото кооператорите все още разполагали и с частни имоти, към които насочвали усилията си. Както в Мездрея, така и УС на ТКЗС в Брестовица отказвало да толерира подобно раздвояване в работата и санкционира нередовните кооператори с лишаване от продоволствие. Със същата цел от самото начало ОКС започва да отказва прием на нови член-кооператори, ако те не внасят в стопанството целия си имот. Същите проблеми се наблюдават и в ТКЗС в Мездрея, в чиито документи се казва, че работниците в бригадата „пробират *работата, която има голям трудоден и когато е с малък трудоден, не отиваха на работа*“. Споменават се кооператори, напуснали работата на полето много по-рано от края на работния ден или често оставяли само възрастни работници да се справят с работата през деня. За

да прекрати тази тенденция, УС взима решение: *Всички работоспособни кооператори трябва да се задължат да не се отклоняват за собствена работа или пък да отиде да работи в стопанството тая работа, която той иска, а не тая, която му е наредил бригадира. На отклонилите се налага наказание съгласно устава.* (ПК УС М: 92–94).

Нарушенията, свързани с напускането или отсъствието от работа, продължават през целия период от съществуването на кооперативите. Те са свързани със стратегиите за оцеляване на кооператорите, които се опитват да си осигурят допълнителни източници на доход – предимно от личните стопанства и работа на акорд. Поради това по време на кампаниите пренебрегват задълженията си към кооператива, за сметка на „частната“ си работа. Според Доротея Добрева принципите на кооперативизма и колективната собственост не въздействат върху съзнанието на селското население, нито върху ценностната му ориентация, в която „личното“ и „частното“ продължават да имат водещо място. Авторката изтъква, че много от трудовите навици на селското население, характерни за предсоциалистическия период, особено по отношение на „втория трудов ритъм“, не се променят въпреки всепроникващото „социалистическо възпитание“ и пропаганда (Добрева 1997а; Добрева 2000). Но трудът в личните стопанства и всяка друга заетост, която носи допълнителни приходи, са предпоставени не толкова от трудовите навици, колкото от качеството на живот. Пример за това са противоположните ситуации в двете изследвани села. В Брестовица повечето кооператори постепенно се отказват от допълнителни лични парцели, защото считат, че доходите от ТКЗС и получаваната продукция напълно удовлетворяват нуждите им, докато в Мездрея личните стопанства са жизненоважни за семейния бюджет на жителите.

Изследването показва, че и в двата кооператива са били разпространени различни нарушения срущу кооперативното имущество. В Мездрея например е разпространено „*масовото нарушение на блоковете от частници и кооператори*“, за което редовно се налагат глоби – в размер на три трудодни. Тъй като стопанството обработва цялата си земя и не предвижда подходящи места за паша на личния добитък, кооператорите и други жители са принудени да пасат частните си животни в края на блоковете и често се случва умишлено или случайно да ги изпускат в тях. Това е особено характерно, когато даденият парцел преди кооперирането е бил техен. Тези нарушения принуждават ръководството да определи един блок за паша на личните крави на кооператорите срещу наем, който обаче не е в състояние да реши проблема. УС възприема нарушителите като „безсъвестни“ и „безотговорни“ хора, които не зачитат колективната собственост. Интервютата показват обаче, че повечето хора не се чувствали като нарушители. Те продължавали да гледат на земята като на своя и не одобрявали наличието на охрана в блоковете. Пазачите често са описвани като груби, безскрупулни и безжалостни хора, които неоснователно ги гонят от принадлежащата им земя.

Многобройни са случаите на нерегламентирана употреба на кооперативни животни и инвентар от страна на кооператорите и в двете села. Конегледачите са порицавани заради немарливо опазване на конската амуниция, инвентара, друго кооперативно имущесво или ресурс[82].

[82] В доклад на Контролната комисия в Брестовица е констатирано, че „*кооператорите и бригадирите небрежно се отнасят към инвентара*“ (ГД Б: л. 53–56), в резултат на което стопанството похарчило през годината 4 944 000 лв. за ремонт на каруците. Отчетено е грубо отношение към продуктивните животни и че 16 % от конете били с технически наранявания (ОКС Б: л. 23–34; ГД Б: л. 60–71, 97,

Обвинявани са заради това, че постоянно използват конете за лични нужди, без да им дават почивка, защото през деня те са натоварвани извънредно с работата в стопанството, а през нощта тайно са използвани при строеж на частни къщи, както става и в Мездрея. Там стопаните често си позволяват да използват кооперативни материали като тухли, чували, въжета и др., без впоследствие да ги възстановяват, а един кооператор дори ползвал кооперативна кола за лична нужда, която след това не върнал.

Многобройните нарушения сред кооператорите отразяват липсата на лично отговорно отношение у някои от тях към кооперативната собственост, както и липсата на съзнанието, че те са реални (както изтъква идеологията), макар и колективни собственици на кооперативното имущество и продукция. Те не възприемали първостепенното място на кооперативните задачи и ги пренебрегвали за сметка на „частнособственичѐските“ си интереси, което противоречи на официалната социалистическа норма.

Според Знеполски корумпирането на кадрите и особено на управленските елити не е просто стратегия за адаптиране към социалистическата система, а преди всичко политика на самата власт за контрол и поставяне на групите под зависимост като алтернатива на откритите репресии (Знеполски 2008: 241–244). Като последица от това, корумпирането се разпростира и засяга цялото

102–112). *Все още има кооператори, които за сметка на трудовия ден, който изкарват, пресилват конете в работата.* (ОКС Б: л. 62). По време на вършитбата превозвачите на зърно, в стремеж да изкарат повече трудодни, претоварват конете и колите. Кооператор по време на работа *…с едно муле от кооперативното стопанство, ударва същото и му изважда едното око*, а друг *взел кон за лична услуга, но натоварва каруцата, въпреки че много добре знаеше, че пътят към дома му е стръмен и при напъване на коня из стръмното, същият* (конят) *пада и си счупва крака, като впоследствие се разтрели* (е бил застрелян – б.а., Я.Я.) (ГД Б: л. 79).

общество. Според Знеполски корупцията е следствие от лишаването на хората от индивидуална инициатива и по този начин режимът сам стимулира корупционните схеми, които се явяват под формата на допълване на стандарта на живот чрез практикуване на „втория“ (нетрудов) начин.

В резултат на тази политика изцяло се променят нагласите към селскостопанския труд. Той престава да бъде морална ценност, източник на личностна легитимация в общността, повод за гордост и уважение, а се превръща в маркер за нисък статус. Не случайно през социализма се разпространява поговорката, особено популярна в селска среда: „Учи, за да не работиш“. От призвание селскостопанският труд се превръща в професия, от която обаче хората и най-вече младите започват да се оттеглят. Поради ниското заплащане и трудните, често нездравословни или нехигиенични условия на труд, селскостопанският сектор привлича на работа поколението на средна и трета възраст (предимно жени), които нямат много възможности за преквалификация. В оранжерията на Мездрея например жените работят при употребата на вредни за здравето им препарати и висока температура. М. Г. Г. (род. 1939 ♀ Мездрея) разказва за работата в зеленчуковата градина: *А оно снегдѐ затрупа̀л зѐйето. Ние отидо̀ме, че са̀ка зейе на пазаро… И он дойдѐ, каа: „Ох, на колко сте осъдени?* (Смее се.) *Да до̀оте, да бъркате у тоо лед!“ Та, просто се чудеше, че сме отишли. Ма като те викат, какво да праиш*! (НА Янчева 2007: № 682–III, 165). Очевидно работата в стопанството може да бъде толкова тежка в резултат на климатични и хигиенични условия, че трудът иронично е оприличен на каторжнически. Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея) пък изразява обществено отношение към работата във фермата. Поради нехигиеничния ѝ и обсебващ цялото време характер, за нея животновъдството

е „*най-долната*“, най-ниско престижната и най-непривлекателната професия. Например, въпреки наличието на съвременни съоръжения, работата във фермата продължава да се върши на ръка поради редица ограничения, често независещи от стопанството, като режим на ток. Затова Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея) прибягва до работата в ТКЗС само в изключителни случаи като средство за постигане на други цели[83]. *И я тогава се принудѝх и одѝх у ТКЗС-то, тука. Та, гледàх…, 60 дена трима души съм сменила по 20 дена, да дòим крави. С по три агрегате съм одѝла, по 50 крави. И зàран пòоме у 4 часò и идеме доле. Беше ад. И они сàкаа тогава да ме предумат… Ако отидеш от дръжавно предприятие у ТКЗС-то, имаш право да ти се даде, там…, пари. И ме предỳмваа да подпишем договор, за не знам колко гòдин. Рѐко: „О-о-о, нема да седѝм я тука. И събота, и нѐдея, и почиваш, кога…“ Дѝам я там! И оно си е смрад! И си лàйна! Не!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 37).

Липсата на желаещи да работят в ТКЗС е толкова силен проблем за селското стопанство, че държавата създава някои механизми за привличане на работна ръка. Например по думите на Т. З. Т. (род. 1945 ♀) през 70-те и 80-те години са предвидени значителни парични стимули за работещите в държавни предприятия, но желаещи да се върнат в кооперативното стопанство. *И ме предумвàа да подпишем договор за 5 гòдин у ТКЗС-то. И не знам колко ỳяди лева ша ми дадат пари. Рѐко: „Въобще си не прави*

[83] Например за една година работи в оранжерията, след като напуска работата в магазина заради напрежението; работи през отпуските за допълнителни доходи; работи в продължение на 60 дни в кравефермата, за да ѝ се позволи да премине от едно предприятие в друго и в последните години от съществуването на стопанството отново работи в оранжерията за 2 години, за да си осигури необходимия стаж за пенсия.

устата. Нема да останем я да работим у нѐдея, кога ми доат децата! […] *Я си иам професия. Съм седнàла на машината, съм се пременѝла, дека има една дума. И съм се напарфюмирàла, ша доам тука да миришем на силаж!“ Не смеех да се укàчим у рейса.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 43). Друго предимство в тази насока е, че на желаещите да постъпят на работа в селското стопанство от държавни предприятия не трябва да им се създават пречки и ограничения. *А тогава имаше такъв закон: щом отѝдиш от дръжавно предприятие у ТКЗС-то, никой не моо те зàпри. ТКЗС-то беше с предимство.* Но дори и тези стимули се оказват неудовлетворителни, за да компенсират изключително тежките условия на труд във фермата. Животновъдството е най-доходоносният сектор в селското стопанство и конкретно в ТКЗС в Мездрея, но въпреки това от създаването му до ликвидирането нуждата от животновъди е постоянна, въпреки всички държавни мерки за подобряване условията на труд и за привличане на работещи в селското стопанство.

Катрин Вердери представя нарушенията (особено по отношение на работното време) като издигнат от работниците „култ към безделието, неработенето“, който те противопоставят на издигнатия от идеологията „култ към труда“ (Verdery 1996: 23). Кооператорите не очаквали да спечелят по-високи лични доходи от работата си в кооператива в сравнение с потенциала на частния си парцел земя. Според Вердери със своето бездействие или злоупотреби, кооператорите всъщност имитират своите лидери (Verdery 1996) и по този начин те се стараели да вършат колкото се може по-малко работа за своето възнаграждение. Това е особено валидно, когато осъзнават предопределеността на възнаграждението си, което поради злоупотребите и корупцията на управлението няма възможност да расте. Същевременно те не се възприемали

като отговорни за опазването на кооперативното имущество, нито осмисляли последствията от това поведение върху личното им икономическо състояние.

Когато се отнасяло до опазването на кооперативната собственост, някои кооператори не я възприемали като колективно стопанисване на обединени частни парцели, добитък и инвентар (както проповядвала официалната идеология), а като безвъзвратно загубени, „чужди“, „безстопанствени“ или „ничии“ (Добрева 2000; Петров 2009 – по отношение на коопераците преди 1944; Знеполски 2008: 282–288 – за комунистическата собственост). Джералд Крийд много точно определя това поведение като рационализиране на собствените неформални стратегии – „ако никой не зачита обществената собственост, значи всеки трябваше да вземе своя дял“ (Крийд 2005: 208). Но според него общият размер на кражбите (и от страна на селяните, и на елита) не е толкова голям, колкото са твърдели приказките в селото. Освен с природата на социализма, Крийд обяснява злоупотребите с психологията на българите, персонализирана в образа на Хитър Петър, където хитростта е средство за манипулиране и надхитряне на системата.

Но опитите за кражба на дребен инвентар или продукция – например зърно, грозде и зеленчуци за всекидневни нужди, отразяват точно обратната позиция. По отношение на продукцията кооператорите възприемали понятието „общо“ или „колективно“ като „свое“. Те я възприемат като плод на труда си и според разбиранията си те имали право да се възползват безплатно от нея за ежедневни нужди[84], независимо от полагащия им се дял

[84] Примери: Въпрос на кооператор към УС на третото общо годишно събрание на ТКЗС в Брестовица: *Защо е необходимо да плащаме царевицата, която произвеждаме?* (ОКС Б: л. 97); или част от отчета

натурално заплащане. По този повод М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица), която дълги години работи като помощник-звеноводка и звеноводка, споделя: *Ама то да крадеш един килограм домати и един килограм череши! Цял ден си брала, имаш вкъщи деца или бабите – внуци, и ша набереш*. (С принизен тон:) *А другите с джипа караха.* Бившите работнички в кооперативната градина и оранжерия на Мездрея също са недоволни от двойния стандарт към присвояванията, поддържан от ръководството. М. Г. Г. (род. 1939 ♀ Мездрея): *Наплънѝте нги колите, а назе ша ни бръ̀кате секи ден. – викам на портало там.* […] *Я работим тука* (в оранжерията – б.а., Я.Я.) *и гинем и гълтам отровите…! И… да не смеем да си земем 5 зръ̀на, две зръ̀на домати, викам, и една краставица довечера за салата!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 156). Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея): *А имаше една портиерка от Варна.* […] *Отварат ни чантите, та ни проверяват на портало. Она види, че си турнà ла… Таа женица – 2–3 домати, онаа… Сека да си донесе дом. Ама она се прави, че не види. А имаше една мездренка, женена у Боровци. Онаа беше идиотка.* […] *Седи она на портало и види, че тия, дека не са влезнà ли у отровата, и не са влезнà ли у жегата, изнасат с каси без пари. Изнасат на тоо, на оня. А она на жените, дека гълтат отровите, и дека се варат, едно зрънце да а зела, она го извà ди, та го фръ̀ли.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 36).

Също така „собственическото“ отношение на кооператорите и техните семейства към кооперативната реколта и продукция се дължи и на това, че не могат да

за 1950 г.: *Лошо впечатление правеше* ***не****цялостното обиране на гроздето с оглед впоследствие да бъде обрано за лична сметка при други процеси, поради което се създаде недоразумение в 5-та бригада.* (ГД Б: л. 98).

преодолеят чувството си за собственост над плодовете на земята, която преди това е била тяхна. Например забележката към кооператор от Мездрея, чиято дъщеря брала плодове за пазара от намиращо се в блока дърво (ПК УС: 10) с оправданието, че дървото е посадено от семейството ѝ. Подобна история разглежда и Диима Кънев (Kaneff 2000), въз основа на която тя определя, че един от източниците на легитимация на собствеността в българското село се базира на положените грижи и труд. Тя обаче отчита несъответствието между законовото и неформалното (локално) разбиране за собствеността. В резултат на това диалогът между кооператорите и ръководството, което се опитвало да ги убеди, че допускали нарушение спрямо интересите на стопанството и на целия колектив, оставал нерешен. Той се изострял постепенно в течение на годините, когато редовите членове ставали свидетели на корупция или възползване от стопанската продукция от страна на високопоставени лица от местното управление. Непреодоляното чувство за собственост се открива и в стремежа на кооператорите да обработват собствената земя или да работят със собствените животни (от преди масовизацията), както подробно е отразено за Мездрея.

Но някои присвоявания на продукция нанасят големи щети на кооперативите и отразяват стремежа на дадени кооператори да се облагодетелстват от колективния труд за постигане на лични печалби. М. Г. Г. (род. 1939 ♀ Мездрея) разказва, че в съседното село Бързия кооператорките изнасяли по-големи количества зеленчуци за продажба. В Брестовица също са отчетени сериозни нарушения, квалифицирани като престъпление. В един от ранните отчети е отбелязан следният казус: *Д. И. Л., който си бе позволил да открадне 50 кг. ябълки, но бе заловен и предаден на съда и ще бъде съден. И вместо това да му послужи за урок, той след няколко дни направи второ*

нарушение, като под негова инициатива накара цялата група да заровят около 100 кг. ябълки и после да си ги делят, но също бяха открити и наказани всички с глоба. Същият на 22.11. (1951 г.) взима кооперативен кон и отива на воденицата. Връщайки се от воденица, плюс неговите шест чувала, той слага в каруцата още шест чувала, които били на А. В. (ГД Б: л. 78)[85].

Всички тези примери представят големи присвоявания на кооперативни ресурси или продукция с организиран характер. При тях дадена група кооператори се обединяват, за да извлекат лични ползи. Според Г. И. Ф. (род. 1930 ♀ Мездрея) повече крави се отглеждали в домовете на говедарите не защото имали повече опит, а защото имали достъп до кооперативния фураж: *Оно крàднеа негде… те тия говедарѐте. Боже! Свеки си имаше и он крави.* […] *Имаше по десетина. Он си ги дом гледа, де, ама… от там ги рани.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 66). Дългият работен ден и малобройният състав на фермите позволявали на животновъдите да координират действията си, да се договарят за взаимно мълчание и прикриване. Свързването в мрежа и поставянето на всички при подобни условия им позволява да присвояват по-големи количества фураж.

В причините за присвояването на кооперативна продукция или немарливо отношение към инвентара се открива парадоксално раздвояване във възприемането на кооперативното стопанство в неговата идейна цялост. От

[85] В същия доклад са отбелязани и други нарушения: *И. Т. Б., който бе откраднал 20 кочана царевица и ги закарва в Пловдив да ги продава. Д. М. на 7.12. (1951 г.), изпратен като временен конегледач, откраднал …* (не се чете) *кг. ярма да носи на магарето си.*; *Д. А. П., на комуто баща му по време на коситбата на фия бе вдигнал един товар сено (фий) от блока и при проверката вкъщи се намериха около 50 кг. орехи и един чебър с грозде, смачкан за вино.* (ГД Б: л. 78).

една страна, в съзнанието на кооператорите средствата за производство били „общи“, т.е. „ничии“ или „безстопанствени“, а от друга, продукцията била „обща“, т.е. „своя“[86]. Това несъмнено пораждало конфликт между онези кооператори, които тълкували „общ“ като „колективен“, и тези, които тълкували „общ“ като „свой“. За да се прекъснат нарушенията и злоупотребите в ТКЗС, закупчиците и шофьорите, които превозват продукцията до пазарите, са задължавани да носят оправдателни документи, които се подписват от бригадира и от получателя на стоката. Въпреки тази мярка, при направена проверка КК в Брестовица установява, че някои от тях задържат с месеци документите и не ги отчитат в счетоводството (ГД Б: л. 53–56).

Популяризирането на лозунгите за колективна собственост, за колективен труд, за колективно стопанисване и единодействие в стремежа за развитие на кооперативното стопанство, в действителност поражда у кооператорите представата за „колективната отговорност“ като възможност да се прехвърлят личните ангажименти, задачи и отговорности върху останалите членове. Цялата социалистическа реторика обаче се стреми да внуши, че възнаграждението в социалистическото общество се основава на положения труд[87]. Злоупотреби като отказ от работа, избягване на трудоемки и нископлатени манипулации, некачествено свършена работа, пренебрегване на разпоредбите на селскостопанските специалисти и на

[86] С този проблем се занимава и Джералд Крийд (Крийд 2005: 206–208), но тъй като разглежда цялостното им влияние върху социалистическата икономическа система, той не детайлизира злоупотребите на елита и населението.

[87] *Нека да знаят* […]*, че никой не бива да се осланя други да го хранят без да работи. В ТКЗС доходите се разпределят на всеки според положения труд и внесената от него земя.* (ГД Б: л. 78).

ръководството отразяват липсата на разбиране за същността на ТКЗС като колективна форма на труд и липсата на колективно съзнание у кооператорите за техния личен ангажимент и отговорност пред целия колектив. Тези прояви се конфронтират и с индивидуалните икономически интереси на отделните членове, тъй като те предизвикват ситуация, при която е възможно преразпределение на труда и задачите върху по-малко хора, а приходите от техния труд да има по-ниска стойност и да се разпределят сред всички членове.

Макар че понятията „колективен“ и „кооперативен“ са широко застъпени в реториката на местното политическо и стопанско ръководство, то се стремяло да внуши на кооператорите важността на личната им отговорност пред колектива, а именно, че всеки един човек отговарял самостоятелно за действията и постъпките си и всеки един бил ангажиран за постигане на общото дело, а не че целият колектив отговарял за действията на отделния кооператор. Когато някой сгрешал, търпял индивидуално наказание[88], а не неговият колектив, но той се отчитал пред него. Също така чести са похвалите към конкретни лица и индивидуалните награди за първенците в стопанството и в съревнованията. Всеки кооператор трябвало да служи за пример и да се стреми към самоусъвършенстване и това се възприемало като индивидуален принос на всеки един човек в постигането на успех и развитие за целия колектив, в случая на цялото ТКЗС.

[88] Показателен пример за мобилизиране на личната отговорност е случаят с разваляне на 42 кг сирене в ТКЗС в Брестовица. КК извършва проверка и постановява, че отговорните (включително председателят) за проблема трябвало да възстановят на стопанството стойността на разваленото сирене (ГД Б: л. 101, л. 54). И друг пример: *По план до 5-ти юни трябваше да приберем сеното. За леко отношение са наказани много членове кооператори.* (ОКС Б: л. 63) и др.

Колективната отговорност се проявявала при осъществяване на контрол от страна на всички кооператори върху управлението и производството[89], при съблюдаване за изпълнението на устава, при безвъзмездно полагане на допълнителен труд и безвъзмездно предоставяне от страна на членовете на част от възнагражденията им за финансово подпомагане на стопанството и т.н. Чувството за личната отговорност се активирало при изпълнение на задълженията от страна на кооператорите като редови членове и работници. Основно проявление на колективната отговорност, както и на вътрешната демокрация в стопанството, е самото организиране и присъствието на всички членове на ОКС и на годишните отчетни събрания. Не случайно в протоколите, които отразяват тези събрания до масовизацията, са вписвани поименно всички присъстващи и отсъстващи кооператори. Всички тези разсъжденя са доста абстрактни и те показват колко е трудно да се прави категорично разграничаване между личната и колективната отговорност, защото отделният индивид е носител и на двете. И двата типа отговорност поставят колектива пред личността, издигат неговата морална стойност и имат за цел да осигурят подчиняване на личността на колектива.

Представените прояви показват липсата на единодействие в колектива, незачитане на разпоредбите и пренебрегване на колективните интереси и потребности. Липсвала и координираност между отделните отговорници и работниците. Понякога тези отношения прераствт в открит конфликт и преднамерена нелоялност. Те спъват

[89] Протоколите от общите годишни отчетни събрания свидетелстват, че след прочитането на докладите възникват оживени дискусии. Кооператорите изказват мнения и оценки върху работата и решенията на ръководството, отправят критика или предложения, изискват обяснението на спорни или неясни казуси.

работата и организацията на труда и водят до разход на ресурси, средства и енергия, което отразява възприемането на кооперативната собственост като „ничия“.

Нито кооперирането, нито идеологическите принципи за равенство в труда и „*уравнивиловка*“ във възнаграждението, са в състояние да преодолеят „*собствеческите*“ нагласи и стремежа на кооператорите към повисоки доходи. Те прилагат различни хитрини – домогване до повече земя за лично ползване, присвояване на кооперативна продукция, нерегламентирано използване на кооперативен инвентар и животни, предпочитание към по-високо платени дейности за сметка на слабодоходоносните, прилагане на различни техники, осигуряващи повече трудодни или премия. Пречупено през идеологическата реторика, това поведение е прието от ръководствата на ТКЗС като „вражеска пропаганда“ или „кулашки саботаж“. Затова те се опитват да противодействат на тези прояви чрез прилагането на различни наказания като публично порицание и глоби, публично „разобличаване“ по високоговорителя на неявилите се на работа кооператори[90]. Мерките за преодоляване на „недобросъвестните“ прояви подсказват, че образът на „неуморния труженик“ и на „героя на полето“ в действителност не успявал да се впише в съзнанието на всички работници.

Примерите за нарушения и възползване от слабостите на кооперативната система кореспондират с идеята на Серто за „измайсторяванията“, „хитрините“, „съпротивата“, които „народът“ („подчинените“, „простолюдието“, „потиснатите“, „безгласните“) прилагат срещу властта и системата, за да се противопоставят на стремежите им да

[90] *Всички кооператори не явили се на работа, бяха разобличавани по високоговорителя … от УС, а някои и наказвани. Това даде добри резултати и до 26 ноември нашите лозя бяха зарити.* (ГД Б: л. 69).

ги подчинят и контролират. Мигев ги възприема като пасивна съпротива на кооператорите в цялата страна срещу колективизацията и функционирането на кооперативното стопанство (Мигев 1995: 237–252). Така непрестанно и от самото си създаване системата се изменя под напора на многобройните и ежедневни съпротивителни практики (независимо дали са осъзнати или не) на кооператорите и по този начин те я „преоформят“ (измайсторяват, изобретяват – понятия на Серто) или опитомяват (понятие на Крийд) чрез своите действия. Те успяват да окажат известен натиск върху ръководството, извоювайки си неформално (неправомерно) някакви облаги, и да подчинят трудовия процес на индивидуалните си потребности и интереси (Крийд 2005).

Анализът на функциите и същността на ОКС и УС не претендира за изчерпателност в интерпретирането на всички аспекти и характеристики, но той показва, че и двете институции заемат двойствени позиции в живота на стопанството и кооператорите. Те са източник на влияние и средство за превъзпитаване и контрол над членовете. От своя страна, последните умело използват предоставените им от устава права, за да осъществяват своя контрол над ръководството на стопанството и над останалите членове. В резултат на тези взаимодействия се изгражда кооперативният дух и се формира отношението на всеки кооператор към стопанството, чувството му за отговорност и съпричастност в „борбата“ за развитие на кооперативния строй. Но противоречията между пропагандирания идеал за социално равенство и действителните партийни (политически) интереси превръщат стопанствата в арена на непрестанна социална борба. От една страна, кооператорите в своята цялост се опитват да реализират и прокарат принципите на вътрешнокооперативната демокрация. От друга, с действията си елитът на всички нива

на управление, подкрепено от партийната политика, поставя на изпитание демократичните устои на стопанството, стремейки се да наложи своите интереси и надмощие.

ЖЕНИТЕ В ТКЗС ИЛИ КАК СЕ РЕАЛИЗИРА ПОЛИТИКАТА ЗА РАВЕНСТВО МЕЖДУ МЪЖЕТЕ И ЖЕНИТЕ В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

Основните цели, залегнали в проекта за колективизация и социалистическо преустройство на селото, са увеличаване на производителността и модернизиране на селското стопанство, подобряване на условията и качеството на живот в селото, материалното и културното издигане на населението. Тези постижения трябвало да превърнат България в развита промишлено-земеделска страна, а селото – в културен и производствен център. Едно от средствата, чрез които трябвало да се постигне материално и културно издигане на селското население, е постигането на социално, политическо, икономическо и културно равенство между мъжете и жените, чийто труд трябвало да бъде рационално използван за общественото производство.

Равноправието на жените спрямо мъжете във всички сфери на живота е провъзгласено от Конституцията на НРБ от 1947 г. (Лулева 2001: 21–39; Лулева 2003). За да бъде постигнато, държавата осигурява на жените право на труд и равна заплата спрямо мъжете, право на почивка, обществено осигуряване, образование и пенсия, като същевременно се подчертава грижата за майката и детето.

През социалистическия период темата за равенството между мъжете и жените в социалистическото общество е предмет на многобройни изследвания от различни науки (политикономия, история, социология, етнография), както

и на публичен дебат. Проблематизирането на този въпрос в науката е строго подчинено на марксистко-ленинската теория и идеология и на държавно-партийните цели. Той се базира на марксисткия социално-класов прочит, разглеждащ социалното и политическото равенство между мъжете и жените през призмата на „класовия антагонизъм и класовата борба“ като двигател за постигане на „развито социалистическо общество и обществен прогрес“.

Изследванията на българската етнографска наука от социализма, посветени на разглеждания проблем, също са силно повлияни от официалната идеология. В тях въпросът за положението на жените е основен момент в темата за ролята на колективизацията и кооперативните стопанства върху измененията на социалната структура в селата. Акцентира се върху различията в социалните позиции на жените преди и след „социалистическата революция“, приноса на кооперативните стопанства за „културното им издигане“ и измененията в обществените нагласи към тях (Пешева 1961: 5–71; Пешева 1970; Георгиева, Москова 1981). Съществено място е отделено на ролята на кооперативните стопанства за навлизането на жените в сферата на общественото производство, за откъсването им от дома и опеката на мъжете и родителите, за придобиването на икономическа и морална независимост. Затова една от най-изследваните теми е за приноса на новоизградената социална инфраструктура в облекчаването на женския труд на село (Георгиева, Москова 1981; Василева 1970; Пешева 1961; Пешева 1970).

Но засягайки въпроса за трансформациите в социалните позиции на селските жени, изследванията от този период насочват вниманието преди всичко към традиционните им роли на майки и домакини и се пренебрегва темата за участието им в обществено-политическия живот на селото, в управлението и организацията на ТКЗС

или други местни структури, за достъпа им до властовите и икономическите ресурси. Още по-малко внимание се обръща на въпроса за неравностойното икономическо и социално положение на кооператорките спрямо работничките, служителките и други професии по отношение на достъпа им до редица социални придобивки.

Актуален и задълбочен поглед върху темата за равенството между мъжете и жените в социалистическото село представя Ана Лулева (Лулева 2001; Лулева 2003; Лулева 2007). Тя очертава представите за „мъжкото“ и „женското“, съществували в традиционното българско общество, и промените, които настъпват в тях в резултат на модернизационните процеси в селото. Разграничават се, от една страна, традиционните модели, норми и идеали за конструиране на социалния ред и отношенията между половете и, от друга, тяхното действително проявление във всекидневието. Изследванията предлагат анализ на държавната политика, прокараните от нея законодателни мерки за конструиране на социалните образи на половете през социалистическия период, основните доминиращи представи за половете и междуполовите отношения, възпитавани от социалистическата идеология.

Улф Брунбауер (Брунбауер 2010) също разглежда положението на жените в България в контекста на семейната политика, разработвана от социалистическата държава. Той анализира идеологическите представи и постановки за семейството и мястото на жената в него. Авторът разглежда до каква степен се реализира обещанието за равенство между мъжете и жените във всички сфери на живота, акцентирайки върху устойчивостта на образа на жената като единствено отговорна за домакинството и грижата за децата в социалистическата идеология и пропаганда. Основен момент в изследването е социалната политика за преодоляване на натовареността на жените

в домашната сфера и подробен анализ на действителната им трудова натовареност както в домакинствата, така и в обществената сфера.

Тази част от изследването има за цел да покаже как и в какви рамки се прокарва и възприема политиката за равенство между мъжете и жените в кооперативите. Атмосферата и контекстът в двете изследвани села са разгледани в сравнителна перспектива, като данните от архивните източници са съпоставени с информация от биографичните интервюта. Вниманието се насочва към публичния дебат за осигуряване на равни права между половете в ТКЗС и към някои аспекти от промяната на нагласите към жените, които възникват в първите години от кооперирането.

Идеологическата реторика представя жените от традиционното общество като изцяло подчинени на мъжете в един доминиран от патриархалните ценности и норми ред. Неговото елиминиране и респективно „освобождаването“ на жените били възможни само чрез премахване на частната собственост. Затова проектът за построяване на новия социален ред (социалистическо общество) възлага на жените две значими функции, които щели да помогнат за тяхното „освобождаване“ и за изтръгването им от „заробващото“ ги домашно пространство и да ги „внедрят“ в обществената сфера и производство. Само по този начин жените щели да се превърнат в активни и „полезни“ участници в „класовата борба“ и „социалистическата революция“, в пълноценни членове на социалистическото общество. Освен ролята на „труженичка“ и „общественичка“, т.е. да участва в общественото производство, на жената се възлага ролята да бъде майка, да ражда и възпитава бъдещото поколение в социалистически дух, да изпълнява дълга си към обществото и държавата в замяна на получените от нея грижи (Лулева 2001; Лулева 2003).

За да се постигне идеалът за развитото социалистическо общество, държавно-партийната политика и идеологията издигат необходимостта от изравняване позициите на жените спрямо мъжете във всички сфери на живота. Това се превръща и в една от основните задачи на колективизацията и социалистическото преустройство на селото. Премахването на частната собственост върху земята трябвало да отстрани условията за експлоатация над жените и да създаде предпоставки за равноправие на основата на общественото производство. Кооперативните стопанства се превръщат в инструмент за прокарването на тази политика чрез организацията на труда в тях, която трябвало да отразява прогресивната идея за равенство между мъжете и жените[91].

Първата мярка в тази насока е отхвърлянето на първоначалната практика да не се зачита правото на членство в кооператива или правото на глас на работещите в стопанството съпруги на кооператорите. Причината за подобно третиране от страна на местните кооперативни ръководства е, че не жените, а техните съпрузи са реални

[91] Въпреки първоначалното заключение, че жените се въздържат от обществено-политическа дейност, Райна Пешева говори дори за „революция в положението на жената“ на село в резултат на колективизацията, която според нея се изразявала в: „Дружни обеди и закуски, завръщане навреме вкъщи, равни права по закон, право на пенсия, на социално осигуряване, право да избират и да бъдат избирани, оживена обществена дейност в селото, кръжоци, събрания“. Авторката издига тезата, че в Ръжево Конаре още през 60-те години „най-важната част от програмата на Ленин за разкрепостяването на жената е изпълнена“ чрез премахването на „частното заробващо домакинство“, в резултат на което положението на градските и селските жени е изравнено. В резултат на това селската жена се превръща в „производственик в обществения сектор, който единствено дава възможност за нейната квалификация, носи ѝ икономическа и морална независимост.“ (Пешева 1970: 162–163).

собственици на земята. Георги Димитров се обявява за приемането на пълноправното им членство, като се обосновава с равното участие на жените в труда заедно с мъжете, с техния практически опит и знания в областта на земеделието (Димитров, Коларов, Трайков 1947: 4–12).

Едно от проявленията на политиката за равенство е стремежът на кооперативните ръководства да постигнат идеала за „правилно разпределение“ по полов признак, т.е. приблизително равен брой на мъжете и жените в звената и бригадите, но скоро става ясно, че това не може да бъде постигнато. Още след масовизацията броят на жените в ТКЗС драстично надхвърля броя на мъжете, докато в повечето кооперативи в страната, включително и в Мездрея, се наблюдава масово напускане на мъжете от селското стопанство заради ниските доходи. Затова жените са натоварвани и с по-тежка работа като пренасяне на товари, копаене на дълбоки ями, поливане, помагане при оран и др.

По-въздействащо проявление на политиката за равенство, което се откроява в уставите на ТКЗС и в организацията на труда, е изискването жените, също като мъжете, да концентрират трудовата си дейност извън дома в рамките на нормиран работен ден. Това трябвало да разшири техния социален кръг на взаимодействие и контакт и да им предостави политически права в рамките на ТКЗС, където можели не само да гласуват, но и да бъдат избирани на ръководни длъжности в стопанството. Гласуваното доверие към жените като цяло или към конкретна личност трябвало да издигне престижа и самочувствието им. Промените в политическите позиции на жените в рамките на кооператива обаче не били еднопосочни. Освен равни права, от тях се очаквало да делят с мъжете и равни задължения. Преди кооперирането, когато техните семейства стопанисват земята си частно, жените също участват

активно в селскостопанската работа, включително и в смятаната за мъжка работа[92], като домашните задължения са прехвърляни на големите деца и възрастните[93]. С появата и развитието на ТКЗС този модел не се променя драстично (Лулева 2001: 35–36).

Но в стремежа си да облекчат жените от домакинските отговорности (т.е. да не губят време в домашния труд, който според идеологията ги потискал и задържал тяхното „културно развитие“) (Лулева 2003), както и да бъдат максимално ангажирани в общественото производство, държавата и ТКЗС създават впоследствие различни социални придобивки – детски ясли и градини, кухни за работниците в стопанството, фурни, обществени перални, родилни домове и др. (Пешева 1961; Пешева 1970; Георгиева, Москова 1981; Василева 1970). Съгласно ПУ на ТКЗС в началото на процеса на кооперирane бременните кооператорки имат право на 2 или 3 месеца отпуск и майчинство на стойност 50 % (ПУ: 1950) или на стойност средния брой заработени от тях трудодни (ПУ: 1955, 1957) през последните 12 месеца. Броят на трудовите дни,

---

[92] На въпроса ми как родителите му са си поделяли работата, краеведът Йордан Гатев (1930 Брестовица) отговаря: *Ами, повече от работата е вършела майка ми. Тя на полето е работила заедно с баща ми. Освен това домакинската работа…* […] *И това не е само тя. Тва бяха сичките селски жени така. За мене те работиха много повече от мъжете.* […] *След това идва и прането, и къпането на децата, и метене, и чистене. Тва сичко … върху жената ляга.*

[93] Йордан Гатев: *Женските деца още… като подраснаха вече помагаха…, особено в прането. И като станаха…, ѝзучи вече и тръгнаха и те по полето да помагат. А момчетата – сякане на дърва, пренасяне на дърва, е това помагаха вкъщи.*; Б. С. П. (род. 1920 ♀ Брестовица): *Всяко женско, като постане голямко, и самѝ ша са оперѐ. Като мама и тати са на къра, като сме гладни, ша отворим да си сготвиме кой кото може, сичките. Даже сме се учили още от га сме били заедно, баници си тѝчиаме… на рѐка си а правим, и така. Да можем да оцелеем.*

изработени от майките, докато детето им навърши 8-месечна възраст, се увеличава с 25 %. Всичко това трябвало да даде възможност на жените да се насочат към обществената сфера на труд и да благоприятства преодоляването на скритата безработица на село и „*пилеенето на непроизводителен труд*“. Работата в ТКЗС и обществената сфера като цяло позволява на селските жени да получават лични доходи, което неминуемо подпомага тяхната емансипация и повишава самочувствието им, нараства тяхната икономическа и социална независимост[94]. Като илюстрация на влиянието на кооперативите върху живота на жените може да послужи разказът на А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица) за овдовялата ѝ майка, която съжалявала, че колективизацията не се осъществила по-рано, защото според нея работата в ТКЗС би ѝ позволила сама да издържа децата си, без да ѝ се налага да сключва втори брак[95].

Въпреки това не бива да се преувеличава влиянието на социалните придобивки, осигурени от държавата или ТКЗС, тъй като за повечето селски жени остава предизвикателството да се справят едновременно и с дома, и със селскостопанската работа, т.е. да бъдат едновременно

[94] Наблюдават се и някои промени в съпружеските отношения като равноправни позиции в семейството, разпределение на домашните задължения и др. Например А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица): *Много добре сме се разбирали. Той* (съпругът – б.а., Я.Я.) *много ми помагаше вкъщи. Аз, когато съм на работа…* […] *измита с метлата.* […] *Чиниите да ми умие, даже да ми сготви, ако някога жа закъснея от работа, не мога да се прибера на време.*

[95] По този повод А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица) допълва: *Съжалявам, че се развали ТКЗС-то, защото… аз много пъти съм го казвала. Жена, която остане сама, вдовица, в ТКЗС-то ѝ беше много по-лесно, отколкото сега.* […] *Даваха им еднократни помощи.* […] *В домакинството, ако има нужда от дърва, от такива работи, отзоваваха се. То, това е за една жена през зимата. Иначе, през лятото тя си гледа работата.*

общественички, майки и домакини. За това споменава и М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) в отговор на въпроса дали съпругът ѝ помагал в домакинството: *Не, не, нищо, все с обществена работа.* Изследването на Иваничка Георгиева и Детелина Москова в Плевенски и Сливенски окръг (Георгиева, Москова 1981: 68–69) също показва, че до края на 70-те години жените в селата извършват поголямата част от домашната работа. Същото наблюдение е направено и за селата от Бургаски окръг (Василева 1970: 115–119). Авторките и на двете изследвания също така отбелязват, че жените не се възползват максимално от предимствата на общественото обслужване, което се организира в някои села (Георгиева, Москова 1981: 51; Василева 1970: 115–117). Според Улф Брунбауер държавата няма финансовата възможност да осигури тези удобства повсеместно или жените не са готови да прехвърлят част от домашните си ангажименти на съответните институции, тъй като не са се освободили напълно от патриархалните си нагласи и възприемат домашната работа като „неделима част от техния собствен образ на жена“ (Брунбауер 2010: 437–439), което с особена сила се отнася за селските жени. Същото е становището и на изследователките от времето на социализма (Пешева 1970: 162–171; Георгиева, Москова 1981: 51, 69; Василева 1970: 115–117).

В действителност осигурените от държавата и ТКЗС социални придобивки се отнасят предимно за големите села, докато облекченията за жените в малките кооперативи са нищожни[96] или пък са недостатъчно удовлетворителни,

[96] Например докато в големи села като Брестовица и Ръжево Конаре има детска ясла, кухня и градина, родилен дом, фурна, стол и кухня за кооператорите, безплатна храна и почивен лагер за учениците, евтини карти за почивка за кооператорите и др., в Мездрея детска градина се построява едва през 70-те години, храна се осигурява само за отделни

каквато през първите години е продължителността на отпуска по майчинство. Изследването в с. Мездрея показва, че майките се принуждават да не ходят на работа през първите една или две години след раждането и съответно да не взимат заплата за този период. За семействата, които са лишени от подкрепата на възрастни хора, отглеждането на деца е изпитание, защото до края на 70-те години в селото няма детска градина[97]. Междувременно единственото улеснение за майките през 50-те години е организираната от ТКЗС ежегодна лятна детска градина, която трябвало да облекчи семействата в най-натоварения сезон. За трудностите в съвместяването на кооперативната работа и отглеждането на децата жените разказват: Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея): *После прекъсвàх заради В.* (сина ѝ – б.а., Я.Я.), *че го носѝх у ТКЗС-то с юлката. Оно не моа. Парцелиран имото на звената. И ти трябва да се местиш цел ден. И останàх една гòдин, та го гледàх, две…* (НА Янчева 2007: № 682–III, 13); Баба М. (1922–? ♀ Мездрея): *Второто дете…* […] *Една гòдин все го носѝме с юлките. Бèреме ягоди, носиме децата, ама къде да ги дѐнеме? А, тука му се препикàло – одиш зади реката… Ама, какво да им прàиш. Все съм одѝла у стопанството да работиме.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 25). Тези примери показват, че на практика в първите 10–15 години от осъществяването на колективизацията в селото и следователно от премахването на т.нар. заробваща частна собственост и условия за експлоатация над жените обещанията за „освобождаване“, за облекчаване

сектори (като оранжерията) и през най-натоварения сезон, а картите за почивка са ограничени.

[97] Тъй като това неудобство е едно от обстоятелствата, които отблъскват младите от селото, с помощта на ТКЗС се създава модерно детско заведение, което обаче не е в състояние да спре силния процес на миграция към градовете.

на труда им и повишаване стандарта на живот и труд не се реализират.

Като се има предвид, че трудовите норми за мъжете не надминават драстично тези за жените или са еднакви и че всички имат еднаква продължителност на работния ден[98], не трябва да се забравя и допълнителното натоварване на жените с домашната работа – предимно готвене и поддържане на къщата и хигиената. Към нея се добавят и задълженията в поддържането на личните стопанства. Макар и рядко, задълженията на жените включват присъствието и посещаването на кооперативни и ОФ събрания. При такова свръхнатоварване в живота на селските жени естествено възниква въпросът как са успявали да съчетават всичките си отговорности. Мнозинството от интервюираните жени от Брестовица и Мездрея отговарят, че не биха могли да се справят без помощта на възрастните жени – майки или свекърви, които почти изцяло ги отменят в грижата за децата и домакинството. Например М. Н. Дж. (род. 1926 ♀Брестовица), която се реализира като звеноводка и общественичка, споделя: *Домакинството… благодарение на свекървата. Гледаше децата, готвеше. Вечер като се върна, всичко – готово, облечени децата, измити. Ще ги взема и ще ида на кино*; М. Г. И. (род. 1944 ♀ Мездрея): *Я си излазам от тука* (сутрин на работа – б.а., Я.Я.)*, ма деца, че остават, ша се готви ли, ша едат ли, ша онодат ли… Тва си е тука на буба нги работа да се разпрая.*[99] (НА Янчева 2007: № 682–III, 153). Широко

[98] Например през 1952 г. ОКС на ТКЗС в Брестовица гласува следните норми: минимум по 268 т.д. за мъжете, 217 т.д. за жените и по 180 т.д. за юношите.

[99] Илюстрация за голямата роля на възрастните е съветът ѝ към колежка, която искала да заживеят самостоятелно със съпруга си заради лоши отношения с родителите му, М. Г. И. (род. 1944 ♀ Мездрея) описва помощта на възрастните: *Като се раздѐлиш, децата на кой*

разпространената практика за дома и децата да се грижат възрастните жени в семейството, докато младите са на работа в обществения сектор, е наблюдавана и в селата от Бургаски окръг (Василева 1970: 117).

По отношение на атмосферата в ТКЗС обаче очакванията на властта за „демократизация“ в отношенията между половете не протича безпрепятствено дори и в „прогресивно развиващо“ се стопанство като това в с. Брестовица, чието ръководство в действителност демонстрира стремеж към постигане на идеала. Получавайки равни права с мъжете и съответно равни задължения, от жените се очаквало да защитят своите позиции. Мъжете (особено ръководството) не били в състояние да ги приемат безрезервно за равни не само по отношение на участието в управлението, но и по отношение на качеството на работата. Пример за това е разказът на М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица), който свидетелства за предразсъдъците по полово-възрастов признак, съществуващи в кооперативните отношения. *И понеже много бързо режех и* […] *като излизах най-напред, си изкарам реда. И имаше един възрастен човек и той предизвикал анкета: „Не може една жена, и то млада, да реже по-хубаво от мен.“ И един ден идва комисия – бригадирите, председателя, секретара и сички, да проверят. А яз пак съм най-напред. Минават по моя ред. Минават и по реда на тоя човек. „Еми, яла сега“ – му викат, „Яла сега, бай С. Я ела да видим, ша намериш ли на кака М. в реда грешка и да видим в твоя ша намерим ли?“ Той не чистел никъде сухото. А те държаха много на това, особено на*

ша заминеш? […] *Ти знаеш ли, като пойдеш, требва да нги оставиш ядене. Требва да закючиш. Ша се повърнеш да видиш закючено ли е, не е ли. И тва, и онова. А они са ти, ключ на вра̀тата.“ Она по̀мисли манко, па мѝнаа… един, два месеци, па они попремина̀а тва…„Мале, вика, добре, че ме свърна!*“ (НА Янчева 2007: № 682–III, 153).

младите лозя, да се не оставят чепове от предишната година, сухи. И така на 1-ви май ма изкараха.

Тази история ми послужи да провокирам М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) да разкаже за отношенията между мъжете и жените в кооператива. Отговорът ѝ показва как се е възприемала идеята за „равенство“ между половете: *Много задружно. Вече се чувствахме равноправни и участвахме във всякакъв мъжки труд. Да разберат, че не сме много по-такова. Е, все пак мъжката сила не можеш да сравниш с тази на жената, нали? Обаче… Те поливат и ние поливаме. Вадим картофи, цели сме до кръста във вадичките да мием картофите. Те мият и ние влизаме, и ние мием. Така че сме се старали*. Идеологическата представа за равенството се изразява преди всичко в навлизането и равно участие на жените в смятаните за мъжки дейности и професии. Интерес представлява репликата „*Да разберат, че не сме много по-такова!*“, защото тя подсказва действителното съдържание на тогавашната пропаганда, която внушавала превъзходството на мъжа и мъжката сила в труда[100]. Именно в това се крие противоречието на държавната политика и на идеологията – в „борбата за културното издигане на жените“ те били признавани за значими в изграждането на социалистическата държава и общество само доколкото приличали или правели като мъжете[101].

Предразсъдъците по отношение на мястото на жените в управлението са още по-открояващи се. В първите

[100] В духа на пропагандата Райна Пешева оправдава двойно повисоките доходи при мъжете в ТКЗС с това, че те работят почти през цялата година и прилагат по-тежък и по-квалифициран труд, докато женския труд определя като нискоквалифициран, сезонен и затова по-ниско платен (Пешвева 1970: 164).

[101] За модернизаторската роля на държавата, признаваща жените дотолкова, доколкото са като мъжете, вж. Лулева 2003.

години от създаването на ТКЗС в Брестовица нито една жена не изпълнява задълженията на секционен отговорник или бригадир. В състава на УС влизат 6 души, включително председателят и партийният секретар, а от 1950 г. – и по една жена. През 1951 г. изборът на УС е предшестван от разгорещена дискусия, тъй като една кооператорка предлага три жени, но от тях е избрана само една. Изказванията на кооператорите, записани в протоколите на ОКС, показват, че въпреки стремежа да се демонстрира приобщаване на жените към управлението на ТКЗС и да се спазва принципът за равен брой в ръководния състав, нито мъжете, нито жените от с. Брестовица били готови на такава стъпка. Самите жени не се чувствали силни и уверени да поемат отговорност и да придобият публичност или рязко да се откъснат от досегашните си домашни задължения.

Показателен пример за това е единствената жена член на УС на ТКЗС в Брестовица през периода 1950–1952 г. – М. И. Д. (ГД Б: 72–78, 94–96). Тя е възприемана като опитна и образована млада жена със средно образование и е приветствана от цялото стопанство с уважение. Позициите ѝ в ръководството са възприемани като ключови за осъществяването на диалог и активно взаимодействие между УС и кооператорите, които в множеството си са жени. За разлика от всички останали членове на УС, които са едновременно с това и секционни ръководители, М. И. Д. е единствената в състава му работничка „*производственичка*“ на полето. Като такава тя „*донасяла в заседанията на стопанския съвет верно отражение на кооперативната действителност, особено настроенията на кооператорите, с което е* [спомагала – б. а., Я. Я.] *за правилното ориентиране на стопанския съвет*“. От друга страна, „*дейността ѝ сред кооператорките за провеждане решенията на стопанския съвет е усърдно и стопанският*

съвет е много доволен от нея“ (ГД Б: л. 95). Следователно тя имала двойна посредническа роля между УС и кооператорките. От една страна, тя се явява като представител и застъпник на интересите на селскостопанските работници пред ръководството. От друга страна, тя е проводник на неговата политика и има задачата да подготви психологическата среда за приемане на неговите решения. Работата ѝ била ценена от УС заради достоверното представяне и отразяване на настроенията, очакванията и потребностите на работничките и за успешното прокарване на решенията на УС сред кооператорите. Предвид преобладаващия брой селскостопански работнички в кооператива, присъствието на жена в УС трябвало да затвърди неговите позиции и да улесни контакта и диалога му с тях. Същевременно активната ѝ дейност и съвестната ѝ работа, според оценката на УС, издигали престижа, социалните и политическите позиции на жените като цяло.

Но в отчета за 1951 г. председателят на ТКЗС отсъжда, че М. И. Д. не взимала достатъчно изявено участие в управленската дейност, като често отсъствала от заседанията на УС, въздържала се от изказване на мнения и се съгласявала с чужди предложения. В противовес на тези твърдения възниква въпросът доколко мъжете в УС са били склонни да изслушват или възприемат становището или предложението на единствената, и при това млада, жена в УС. За съжаление, документи не предлагат информация за това. Но в изследването, посветено на жените от друго пловдивско село – Ръжево Конаре (Пешева 1970: 154–172), Райна Пешева също подчертава, че дори и през 60-те години сред всички жители продължава да съществува убеждението, че обществено-политическата и управленската дейност не е подходяща за жените.

В Мездрея позициите на жените в управлението на ТКЗС са още по-ограничени. Те са избирани само за

звеноводки и дори не се повдигал въпросът за по-висок управленски пост. Ангажиментите като звеноводки се изчерпват с това да организират работничките от звеното в началото на работния ден, да разпределят работата и терена между тях и накрая да отчитат присъствие и свършена работа. Според повечето интервюирани кооператорки от селото жените или не се изказвали на ОКС, или го правели много рядко; от страна на ръководството не се търсело тяхното мнение, дори това на звеноводките. Понякога звеноводът бил единственият мъж в звеното.

Присъствието на една жена в УС или избирането на някои от тях за звеноводки обаче не създават условия за равенство в ТКЗС. Документите на двата изследвани кооператива и разказите на кооператорките ясно свидетелстват за разпределението на дейностите и влиянието по полов признак: Огромното мнозинство от кооперативните работници са жени, които имат почти изцяло изпълнителски функции, подчинени са на мъжете ръководители или подпомагат дейността на механизаторите[102].

Въпреки представените по-горе примери за бавното и колебливо възприемане сред кооператорите и ръководството на идеята за равни права и социални позиции между жените и мъжете, протоколите от ОКС на ТКЗС „Нов живот“ свидетелстват, че кооператорките от Брестовица

[102] Райна Пешева предлага различна картина за участието на жените в местното управление в Ръжево Конаре в края на 60-те години. Там 3 жени са членки на УС на ТКЗС, една е окръжен съветник, а 6 са общински съветнички. Жена агроном е и председателката на ТКЗС. Въпреки това авторката също отбелязва, че почти две трети от жените в селото „нямат специална квалификация и са обикновени изпълнителки“, минимален или нищожен е броят на звеноводките, бригадирките и специалистките, за разлика от мъжете, където това съотношение е обратно пропорционално. Това дава основание на авторката да заключи: „Следователно жените фактически не вземат участие в управлението и в ръководството на стопанството.“ (Пешева 1970: 163–164).

все повече се чувствали свободни и уверени да изказват своето мнение, да правят предложения, да отстояват гледната си точка и да водят спор по повод организацията и управлението на стопанството. Съществена роля за промяната в нагласите сред кооператорите и ръководството имал и партийният секретар на стопанството, който бил основен агент за прокарване на държавно-партийната политика. В изказването си пред отчетното събрание в началото на 1952 г. той заявява, че броят на жените в ТКЗС след масовизацията драстично надхвърлял броя на мъжете: С*топанството в Брестовица е женско стопанство и постиженията, както отбелязахте, се дължат на жените.* (ОКС Б: л. 57). Според него този факт превръщал постиженията на стопанството в постижения и заслуга на жените, които работели в него, и това би трябвало да им даде самочувствие и авторитет, за да поемат по-високи управленски и организационни длъжности. Партийният секретар обръща внимание на подчиненото положение на жените в ТКЗС и осъдително го нарича „*робско състояние*“. Затова той приканва УС и ОКС да гласуват на жените по-голямо доверие и да им предоставят по-широки възможности за изява. *До кога нашите другарки ще ги държим в такова робско състояние. Имаме вече на много места жени председатели на Селсъвети, които достойно се справят с тази работа. Новият стопански съвет сериозно да се занимае с тази работа*. (ОКС Б: л. 57). По този начин местните партийни структури изиграват модернизираща или (според техните собствени възгледи) „прогресивна“ роля, като прокарват сред кооператорите социалната политика на БКП и им внушават идеята за равенство между мъжете и жените.

Протоколите от ОКС отразяват настъпващите промени в съзнанието на мъжете и жените. За първи път (в началото на 1952 г.) при обсъждането на отчетния доклад

се поставя въпросът за приноса на жените в селскостопанската работа и развитието на кооператива. Една кооператорка дори изразява недоволството си от това, че в доклада не са споменати постиженията на жените. *В доклада се изнесе дейността само на кооператорите, защо не се спомена за кооператорките?* (ОКС Б: л. 96). Тази забележка отразява началните прояви на еманципиране на жените – те демонстрират самочувствие и заявяват позициите си пред общността на кооператорите. Насочвайки вниманието към своя труд, принос и постижения в производството и развитието на кооперативното стопанство, жените настояват за достойното му и равностойно оценяване спрямо останалите кооператори. По този начин те постепенно започват да заявяват и демонстрират готовност за публичната си изява и за признание от страна на мъжете, които все още не били готови на това.

В резултат на повишеното самочувствие сред жените от Брестовица на същото отчетно събрание на ТКЗС в началото на 1952 г. и една година след неуспешното издигане на три женски кандидатури за членство в УС, отново се обсъжда участието им на отговорни позиции. Кооператорка повдига въпроса: „*До кога няма да се поставят жени за отговорна работа, като груповодки и бригадири?*“, на който Т. Г. (кооператор с влияние над ръководството) заявява, че „*ще трябва в бъдеще да бъдат поставени поне 20% бригадирки и груповодки.*“ (ОКС Б: л. 98), а предложението му е подкрепено от друг кооператор, който казва: *Слабост на Стопанския съвет, че много слабо се засегнаха жените в стопанството, където 70 % от работата се извършва от жените. С право ще трябва да издигнем лозунга „Да издигнем жените на отговорна работа!* (ОКС Б: л. 100). Самата идея за лозунг предполага „масовизиране“ на проекта за издигане статуса на жените, т.е. по-широкото му приемане сред

членовете. Тези забележки отразяват първите опити да се пропука недоверието на мъжете към ръководните способности на жените.

Кооперативът в Брестовица е пример за по-високи позиции на звеноводите, голяма част от които са жени. Въпреки ограничените им правомощия, по-уверените в опита си излизат с предложения пред УС и със самостоятелни решения за подобряване на работата. Ярък пример за изявяването на ръководните умения на жена звеноводка е М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица), която се ползвала с авторитет и успявала да защитава позициите и интересите на звеното си. По повод отношенията между нея, четиримата мъже в звеното ѝ и останалите жени, тя разказва: *Много ме слушаха. Обаче, аз сутрин като ида, най-напред ще направя като петминутка. „Бай Г., Р., бай Л., И., така и така, мисла днеска тва да направиме. Вие кво ша кажете?“ „– Май, тва а правилно.“ „– Хубаво. Ако тва направим, толкова ша имаме.“ Ша изкараме. Ако не вечерта, на сутринта знаеха по-първия ден кво сме изкарали. Сичко вечерта изчисляват. Горе в канцеларията викат: „Просто се чудим с тебе. Ако всички звеноводи са така, ний нямаме работа.“ Най-редовно, ежедневно хвърчах горе. И за петнайсето, ако играе с някой лев разликата от мойто, като дадат листчетата отгоре изчислени.* (Има предвид, че допълнителното заплащане за звеновод не надхвърля много възнаграждението на останалите кооператори от звеното – б.а., Я.Я.) *Знам, че първата година вече, когато зехме и аз дадах обещание на конференцията, ча ша дадем толкова и толкова. Аз дадах за 4 тона, а па то набрахме 5 и толкова отгоре.* Този цитат свидетелства не само за личния ѝ авторитет, но и за нейното самочувствие като ръководител и добър организатор на работата, за увереността и успеха, с които тя изпълнява задълженията си.

Друга история от живота на М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) показва как с годините се повишава самочувствието ѝ на ръководител не само пред членовете на звеното, но и пред управлението на ТКЗС. Същевременно тя насочва вниманието към един от основните проблеми, свързан с женския труд в селското стопанство – неуважение и незачитане правото на възнаграждение, който беше детайлно разгледан в частта за злоупотребите. М. Н. Дж. разказва няколко примера за порочната практика в кооперативите да се осигурява безплатна селскостопанска продукция на различни местни партийни и управленски функционери с подкрепата на кооперативното ръководство, докато на самите кооператори това било забранено. В стремежа си да защити интересите на звеното си, тя многократно се възпротивява на нарежданията на ръководството, а накрая намира начин да се изплъзне от натиска му. *И на едно събрание ставам яз и се изказвам за тоя случай. И викам: „И ко се оказа, че той бил шофьор на* […] *председателя на НПК-то. „Ми, толкова по-добре, викам, та толкова ли председателят няма пари, че трябва* […] *ний да му наберем. Седемдесет годишни хора, викам, ша се катерат да берат* (череши – б.а., Я.Я.)*.“ А бригадирът се навел и един до мене вика: „Малий, тва не трябваше да го кажеш!“ Викам: „Защо да го не кажа!“* На всички подобни ситуации тя реагира по един и същи начин: *И правя: „На този 6 щайги по толкова килограма – толкова.“ И му давам разписката, той трябва да ми се подпише сега на тъя разписка. И аз си завеждам за пари, да си изкараме трудовия ден. Шест щайги са на един работник надницата за деня.* […] *Викам: „Ама, кък така ша дойдат. Ша берем ний цял ден и ша земат на единия или на двамата надницата, за някой си.“ А така, пусна им разписка и да ги плащат там, та да видат тогава.* В предишната част

вече беше споменато, че цитираната ситуация не е характерна единствено за Брестовица, а е масова практика във всички стопанства в страната, включително и в Мездрея, където обаче кооператорките не са в състояние да защитят интересите си.

Тези примери ясно показват, че женският селскостопански труд се превръща в нискоквалифициран, нисковъзнаграден и непривлекателен. Селскостопанската работа като цяло губи моралната си стойност и заема една от най-ниските позиции в престижната професионална йерархия, което допълнително маргинализира статуса на кооператорките и ги поставя в зависимо положение. За това свидетелства разказът на баба М. (1925–? ♀) от Мездрея: *Работѝх там у фѝлезете, та нѐко лев заработѝх. Тука се смееме на една. Цел ден се моли на бригадирката: „Ама, нàпиши „нула – седемдесе стотинки“. Она вика: „Нема! Не давам. Нула – шеесе стотинки“. По 60 стотинки са ни писàли, дека сме одѝли на ден. Плàстиме горе връшище. Она се моли, жената.* […] *„Де бе, Е., пиши 0,70 стотинки. Мàни тва 0,60 стотинки. Колко е тва?“ А они цел ден ѝ се подиграват. Какво да прàиме. За бадивà сме работѝли, за бадивà.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 26). Л. Г. (1922–? ♀), също от Мездрея, разказва пък за натоварването на жените с мъжка работа, без трудът им да бъде зачетен: *А и водѝла съм и коньете…, та са преорвàли. „Кой да води коньете? Айде, Л. ша дѝа, че е не е страх от коньете.“ Какви луди конье имаше! Никой не смее дѝе да води. А я отѝдим, та водим… И сѐно съм балирàла на балирачката. Цел ден, един ден съм бутàла… на балирачката… у жегата. Оно жега, ама кво да праиш! Отишла си там да изкараш деньо. Нема къде дѝдеш.* […] *Бригадирите… Какво като му речеш, он каа: „Грънчаро знаа дръжката да тури от къде сàка.“* […] *А я водим* [конете – б. а., Я. Я.],

после идем, та работим със жените. А но не е требвало така. Като съм водѝла, та са преорвàли…, и като свърши орачо…, да се маѝням и я. А он (бригадирът – б.а., Я.Я.) *ни казва: „Да иеш да работиш.“ И отодиш със жените ’па да работиш*. (Я. Я.) – Получила ли си за това допълнително възнаграждение? – *Е я! Нищо! Даже и по-малко от жените. Дека цел ден си тичàл със коню напреде. Па имаме прàсци.* […] *Па, но има трѐва за прасцѝте, щур му викаме. Та я преди коню берем, та после да си почивам. През почивката да одъънеш, да не идеш да бѐреш трѐва. И те така… сме правѝли. Сека жена е така правѝла.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 177). Разказът на Л. Г. (1922–? ♀ Мездрея) разкрива прекомерната натовареност на селските жени. От една страна, те са задължени да покриват дневните си норми към звеното, върху чието изпълнение се начислява възнаграждението им. Същевременно ръководството често ги натоварва с допълнителна работа, която понякога е тежка и несъответстваща на физическите им възможности, без дори да се предвижда адекватно или каквото и да е заплащане за допълнителния труд. Освен всичко Л. Г. мисли и се грижи и за домашното си стопанство. Стремежът ѝ да съчетае няколко дейности едновременно с цел да си освободи обедната почивка показва именно свръхнатовареност на трудовото ежедневие и многобройни задължения.

Същевременно всички цитирани примери от двете села показват липсата на уважение към женския труд и пренебрежение към правото на жените на справедливо и точно възнаграждение при условие, че един от прокламираните от идеологията индикатори за равностойни позиции между половете е равното заплащане на мъжкия и женския труд. В резултат на това с годините земеделският труд се феминизира повсеместно, а работата в ТКЗС се превръща в синоним на ниско платен и непрестижен

женски труд. Като илюстрация за ниското възнаграждение в селското стопанство в Мездрея през 70-те години спрямо други сфери може да послужи цитат от Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея): *И у ТКЗС-то напреде одѝх, па се отказàме. Пѝшеа ни по 80 стотинки на ден. 30 дена работѝх, зех 24 лева. Децата* (син и дъщеря – б.а., Я.Я.) *бѐме ги записàли у езиковата гимназия у Монтана. На едно дете столу* (храната в ученическия стол – б.а., Я.Я.) *беше 24 лева. Е я, не мооме да ги учиме с толко малко!* (НА Янчева 2007: № 682–III, 12).

По отношение на размера на възнагражденията на селскостопанския труд в ТКЗС, някои кооперативи, от типа на този в Брестовица, са изключения. Като образцово и високодоходно стопанство, то осигурява удовлетворителни, а понякога и високи доходи на кооператорите, според техните собствени оценки. Поради тази причина то задържа на работа значителен брой мъже в сравнение с повечето кооперативи в страната, включително и Мездрея, където мъжете масово напускат и търсят работа в други отрасли.

М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) разказва и друга история от края на 80-те години, която сведетелства не само за отношенията между ръководството и кооператорките и за злоупотребите в ТКЗС по отношение на заплащането, но и за решимостта ѝ да се противопостави на решение на УС и като звеновод да защити интересите на звеното си. Една година звеното ѝ произвежда най-добрите домати в кооператива. Поради тази причина УС настоява продукцията да не се бере за пазара, а да се остави за семе за следващата година. Но тъй като всяка година звената и бригадите подписвали договор със стопанството да произведат определено количество и вид продукция и това предложение противоречало на подписания договор с нейното звено, М. Н. Дж. (род.

1926 ♀ Брестовица) се притеснила това да не накърни интересите на кооператорите. Същевременно подобно решение би понижило печалбата им от реализирането на продукцията, в случай че семето се изкупува по-евтино от доматите. След разговори с председателя, бригадира и счетоводителката, които я убеждават, че семето е с много по-висока стойност от продукцията, и след обсъждане със звеното, тя се съгласява да изпълни желанието на УС. Когато обаче трябва да им изплатят парите, ръководството отстъпва от обещанието си за скъпо заплащане на семето. За цялата полемика около разрешването на този спор тя разказва подробно: *И се съгласиаме. Береме, караме, мелям там, чистим го. Като ориз сме го изчистили зърно по зърно. Само най-хубавото. И като дȍйде време да ни го плащат, тоя плановика вика: „Како М., не моо да ви дадем парите.“ Викам: „Защо?“ „– Ами, щото остават за натрупване.“ Викам: „Парите няма да ги ȍстава.* […] *Не искам парите да ми ги барате!“ И дȍйде заместник-счетоводителката: „Ма, како М., трябва да останат тея пари тука.“ Викам: „Какво решавате вие, не ме интересува. От врата на врата ще чукам, до Централния комитет ще ида, парите няма да ги ȍставам. Т’ва са 70-годишни хора, са се трепали да берем, че ша земем семето скъпо. 110 лв. Знам го колко върви. Така ми са го казали. И парите няма да ги ȍставам!“ И един ден забрах яз двама мъже и една жена, и аз и отиваме в Пловдив, в НПК-то. Кр. беше тогава председател*[103]*. А той знае в пролетта, когато давах обещание по колко се плануваме домати*

[103] Същият Кр. – председател на НПК, е един от номенклатурчиците от Пловдив, срещу когото М. Н. Дж. се изказва на ОКС, че се възползвали безплатно от селскостопанската продукция и на когото тя отказва звеното ѝ да бере череши.

от декар и сичко ръкопляска, и там сичко се записваше. […] *Викам: „Другарю Кр., вие знаете пролет какво обещание дадахме. Изпълнихме го и преизпълнихме го. А сега нямахме договор за домати…“ Обяснявам му тва нещо. И той отвори вратата на тоя, който се занимава с труд и работна заплата и му вика: „Изслушай наще хора, да им чуем болката. И в една неделя време трябва да ги оправиш.“* […] *Той зима на тоя, плановика, телефона и му вика: „Абе, тука и тука са дошли, вика, от звеното на кака М. и се оплакват. Не им давате парите за семето.* […] *За една седмица време трябва да оправиш хората.“ И вика: „Няма да се притеснявате. Въпроса ша се уреди в наша полза.“ И на другия ден ша ма водат в Несебър, там на Слънчев бряг – конференция, пак да се изказвам, кък сме получили тоя висок добив.* […] *Като дойдох и моят човек* (съпругът – б.а., Я.Я.) *вика: „Имаш писмо.“* […] *И аз като го разтворих и действително пише, че имаме право да си вземем парите и да им го занеса горе, да им го покажа, и да си получа парите. Ма-а-й! Като ме видяха горе, полудяха. Викам: „Яз не съ боря за ваши пари. Я са бора за нащо. Тва, което сме произвели, да ни го дадете.“ А те, като остане за натрупване, на края на годината те зимат премии, а ние – нищо. И дадаха парите. И аз разпределих според трудовите дни тяхната заработка, на секи кво се пада. Доволни от колкото трябва – повече.* […] *А на мен мъжа ми ми дава импулс: „Там ша идеш, там ша идеш… Тва ша им кажеш…“*

Цялата история показва, че дори и в края на 80-те години женският труд и усилия (в този случай и пенсионерски) не са адекватно оценени. Тя е свидетелство за опита на ръководството да пренебрегне икономическите интереси и правата на жените за справедливо възнаграждение на труда им с очакването, че те няма да ги защитават.

Друг пример, отразяващ начина, по който се реализира един от лозунгите за равенство между половете – навлизането на жените в смятаните за мъжки професии, също показва до каква степен мъжете в ръководството са били склонни да признаят равните позиции на жените и да зачитат интересите им. В средата на 70-те години в стопанството на Брестовица се спуска квота за пет жени трактористки в бригада от 40 мъже. За това разказва една от тях – М. П. (род. 1944 ♀ Манолско Конаре), която по това време е на 29 години: *Седемдесе и четвърта година поискаха жени миханизатори да станат трактористи и аз бях идна от тях. Изкарахме курса и веднага на зеха на работа и така деветнайсе години изкарах като трактористка. Трудна професия, мъжка професия. Не беше много леко отначалото, но хората така някак си на приеха в машинния двор, заедно… най-напред монтьорити, бригадирити. Приеха ни, помагаха ни, и ний свикнахме с колегити, въпреки мъжката професия. Не нъ оставиха да не ни помагат, много ни помагаха. Работихми, разпредилихъ на по бригадити. Хората нъ приеха радушно.*

Но „радушното“ приемане на жените механизаторки в бригадата не означава равностойно приемане. По-късно жената разбира, че тя и колежките ѝ не са били зачислени като трактористки в машинно-тракторната бригада на стопанството, а като магазинерки на щат, нито пък са били предупредени навреме от ръководството за това. На въпроса защо ръководството е направило това, тя отговаря: *Еее, защото е по-изгодно за тях – да не дават трактористка заплата, просто да дават магазинерска и щат сто и четирейсе лева. И аз с тея пари, като гледах колегити какви пари изкарват и мислех, че мога и аз да получавам повече пари.* Възнаграждението на труда на мъжете и жените в тракторната бригада не е просто неравностойно,

а до три пъти по-ниско за жените в сравнение с мъжете при полагането на почти еднакъв труд, задължения и отговорности за трактора (почти еднакъв, защото жените не могли сами да се справят с ремонтите). Жените са ощетени допълнително, тъй като магазинерската заплата е по-ниска и от възнаграждението, което биха изкарали от работата на полето като работнички, като се има предвид, че кооператорите в Брестовица получавали сравнително високи доходи. Същевременно по-ниската заплата рефлектира впоследствие и върху по-ниската пенсия. Вижда се, че дори когато идеологията изисква от жените да бъдат като мъжете, за да им признае равенство, хората (мъжете) от местното кооперативно ръководство, които прилагат идеологията, отказват да го направят в действителност.

Напрежението между мъжете ръководители и жените изпълнителки е най-силно изразено в по-слабо развитите и нископроизводителни кооперативи като този в Мездрея, където мъжете се задържат предимно на ръководни или квалифицирани длъжности (механизатори, шофьори, специалисти). Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея) разказва за работата в кооперативната оранжерия: *Вътре ад! При 60 градуса вътре сàка да работиш.* […] *Днеска трябва да набѐреш по камара домати. Па, и каранфил глѐдааме. Жените рабòтеа, а тоо дойде шеф – касите с доматите, оня…* (Също споменава за практиката да се берат домати за различни местни функционери, без да ги заплащат – б.а., Я.Я.) […] *Беше Цв. директор. И он казва: „О-о-у, вие дòате тука само зарад едно яденье.“ От градскио стол ни докàрваа яденье безплатно*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 36). Както се подразбира, жените са принудени да работят при много тежки и нездравословни условия. Други интервюирани споменават дори, че ръководството категорично отхвърляло настояването на бригадира да пуска жените в почивка на всеки два часа

извън оранжериите поради употребата на силни препарати и те били принудени да се крият, когато излизали навън. Според много от жените нормите били извънредно високи, което ги принуждавало да работят дори в най-горещите части на деня, за да наваксат. Въпреки тежките и нездравословни условия на труд и високите приходи за стопанството от оранжерийната продукция, възнаграждението на работничките в оранжерията не надхвърляло значително това на останалите кооператори. За сметка на това всички интервюирани отчитат пренебрежителното отношение на мъжете ръководители.

Проблемът за жените в ТКЗС е важен в няколко аспекта. На първо място, работата в ТКЗС (в общественото производство), нормираният и задължителен работен ден в стопанството започват да откъсват селските жени от домакинството и домашното пространство и те за пръв път работят извън него, за пръв път трудът им става платен. Това оказва огромно въздействие върху начина, по който жените започват да се възприемат – като автономни от властта и опеката на родителите и свекърите (важни властови фигури в традиционното семейство) и като равноправни на мъжа в семейството по отношение на труда и управлението на домакинството.

Въпреки очакванията, сферата на обществените услуги и социалните придобивки не повлияват върху ангажираността и натовареността на жените в труда. Те са създадени от държавата и кооператива, за да ги облекчат в тяхната всекидневна дейност, и, по-точно, за да осигурят пълната им заетост в общественото производство. Но в действителност жените се нагърбват едновременно с новата си роля на „труженички“ и „общественички“ и с традиционната – на майки и домакини.

Така кооперативните стопанства се превръщат в инструмент за индустриализиране на селския труд и

включването на жените в него. Прокламираните лозунги за равенство между половете не се реализират в действителност. Работата в ТКЗС се превръща в синоним на тежък, нископлатен и непрестижен женски труд, а отношенията в повечето стопанства по места затвърждават неравенството. На жените (мнозинство в кооперативите) е отредена предимно изпълнителска функция и подчинени позиции пред ръководството, чийто състав с нищожни изключения е мъжки. Участието на жените в управлението на ТКЗС е крайно ограничено, а равноправните им позиции спрямо мъжете остават само лозунг. Приложените примери за реализирането на жени ръководителки в действителност показват, че те са поставени в условията на недоверие от страна на мъжете и пред необходимостта непрекъснато да доказват становищата си, да защитават адекватността на решенията и действията си.

МЛАДЕЖИТЕ В ТКЗС

Кооперативите още от самото си създаване се стремят да въвлекат в своята трудова и организационна дейност младежите и децата. През ваканциите, които съвпадат с най-усилните кампании в производствената година, в стопанството се влива допълнителна работна ръка. В първите години този модел е подкрепен и от самите родители, за да се подпомогне семейният бюджет. В. Д. П. (род. 1935 ♀ Брестовица) разказва за първия си работен ден в кооператива като момиче: *И аз отивам, първия ден ша ма водат вече на къра, няма как. Не работи ли се, няма от къде да дойде. И си спомням, беше пролет, ша режем лозята. Издърпваме чобанките, старите. Викам: „Мамо, аз не мога, ма.“ „– Ма, е така, ма мама, е така…“ Тя докът ми обясни и другите вървят. И ние*

изоставяме. И аз са разплаках, и викам: „Олеле, мамо, ма не искам на ТКЗС-то да ма…“ „– Еми, нямаме вече частно, бе маме. Няма, така е.“ […] *И тя вместо един ред, кара два реда. Свикнах. И после трябва да се окопават. И тез… дете да го караш 14–15 годишно да ти дойде да окопава!* Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея) също свидетелства, че детският и младежкият труд не е бил полек от този на възрастните кооператорки: *Копаш заедно с жените. Па ние, дечȍри, ’се носиме вȍда да пойиваме. Па они сѐднат да почиват, ние идеме на извȍру на…, на 2 километра за вȍда, они си одъ̀нат, ние додѐ доаме. Като доаме, та се напият вȍда. Они стават, и ти ставаш, че редȍ ти отȍди. Работа! Неме глезенье.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 41). Вижда се, че възрастовото йерархизиране на задълженията продължава да съществува и в кооперативното стопанство. Следователно освен помощ за семейния бюджет, участието на децата в кооперативната работа има и социализираща функция. З. И. И. (1947–2009 ♀) от Мездрея споделя: *Тогава немаше къде да оди младежта. Сичко беше у стопанството. И ние макър, че сме били мънинки, майка ни е водȉла… Плевȉли сме ягоди, брали сме ягоди у стопанството. Тва сме го работȉли и ние.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 10).

Кооператорите, които са работили като деца в ТКЗС, свидетелстват, че не са получавали лично възнагражденията за изработените от тях трудодни. Те се начисляват на сметката на родителите им. В. Д. П. (род. 1935 ♀ Брестовица): *И ние работиме, ма като сме деца и сичко минава на партидата на баща ми. И мама, и тати, и аз – и тримата работим на негова партида.* Този факт има логично обяснение – удобство за счетоводството на стопанството при непрекъснатата мобилност на младежите, начисляване на повече трудодни на родителя за стаж, премии и други социални придобивки. Не трябва да се

пропускат и патриархалните традиции, според които децата са зависими финансово от родителите си. По този повод В. Д. П. (род. 1935 ♀ Брестовица) казва, че след като се омъжва, започва „да се води на партидата“ на свекър си.

Юношите са обединени в ученически или младежки звена. Според З. И. И. (1947–2009 ♀) в Мездрея ученическите бригади за деца от пети до седми клас се създават още след масовизацията и имат временна продължителност – през летните ваканционни месеци, когато е и най-усилната и натоварена работа в стопанството. Поради усърдието в работата си, информаторката е включена в бригадата още в 4-ти клас. Спомените ѝ за заплащането на труда на учениците през онези години се несигурни. Според нея учениците получавали от 0.50 ст. до 1 лев на трудоден.

З. И. И. (1947–2009 ♀) описва лаконично атмосферата в ученическата бригада като „*либерте*“: *Па идеме сутринно време. Она* (бригадирката – б.а., Я.Я.) *беше така много… либерте. Като идеме, като речѐ: „Я, сѐднете…, да поседиме. Па ша има време, па ша плàстиме.“ Сѐднеме, едѐме там, смееме се, весѐлиме се. После почнеме да събираме сено и те така*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 10). Според спомените ѝ ученическите бригади се състояли предимно от момичета, които извършвали помощни дейности при коситба, вършитба, плевене, отглеждане и бране на ягоди, работа в зелечуковата градина. Като нея Т. З. Т. (род. 1945 ♀ Мездрея) също разказва за приятна атмосфера, сърдечни отношения между учениците и бригадирката, песни и веселие. *Óдееме там много момичета, момчета. Тука имаше едно момче със окардион. Доа, та свири там на обед*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 30); *И на обед тоа земе окардеону.* […] *Свиреше и пееше. И се игрàаше на обед. Дечор… бѐме*

там! (НА Янчева 2007: № 682–III, 42). В същия дух е и сведението за младежките звена в Брестовица на А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица): *Ходихме в младежки звена, весело сме карали, банкети сме си правили. Сбират се, да кажем, 15 човека, 15 младежи момичета и момчета и почват да обработват един блок.* […] *И като надвиеме работата си, зимаме кюфтета, кебапи и айде, на балкана на банкет. Така сме си живяли. Много весело.*

За успешното реализиране на колективизацията и развитието на кооперативния строй властта натоварва младежите с много очаквания: да бъдат носители на промяна и съвременни знания, с готовност да приемат кардиналните промени в селския живот и да осъзнаят предимствата на кооперативното стопанство, да въведат модерни технологии, които биха улеснили и съкратили производствения процес, да бъдат успешни „посланици“ сред селското население (техни роднини и родители) на партийната политика, която им обещавала „светлото бъдеще“. Не случайно поколението, родено непосредствено след 1944 г., е наречено от апологетите на новата власт „децата на революцията“. На него по волята на партията и „народната власт“ е отреден великият подвиг да доведе построяването на социализма до край, затова се казва, че животът им „принадлежал на бъдещето“. Идеолозите осъзнават, че предходните поколения, чиято зрялост е преминала на границата между двата строя, и които са имали база за сравнение, са склонни да таят недоверие, недоволство и стремеж към скрита съпротива срещу колективизацията. За разлика от тях, на младите се гледало като на авангард, който няма да поглежда назад, тъй като израства с обещанията за „светлото бъдеще“. Младежите са възприемани като носители на новия социалистически морал, което ги правело целеустремени, „предани“ и дисциплинирани изпълнители на решенията на партията. Не

случайно всяка следваща редакция на ПУ намалява възрастовата граница за приемането на нови членове в стопанството – от навършили 18 до 16-годишна възраст. А чл. 12 (ПУ 1958: чл. 20) изисква привличането на способни и отговорни младежи на ръководна работа.

Още през първата година в Брестовица се създава редовно младежко звено с начален състав от 32 души. След колективизацията младежите нарастват до 3 звена, но т.нар. младежки звена не обхващат всички младежи в кооператива, а само несемейните. Социалистическата реторика, включително изказванията на самите брестовишки кооперативни лидери, представяли младежите чрез героизиращи ги качества (например „буйна кръв“, „жажда за свобода и справедливост“, енергичност, борбеност, самоотверженост и др.), като им възлагала отговорност за развитието на социалистическия строй и кооперативното дело. Сам по себе си този процес е представян като „героизъм“ и „борба“, който трябвало да се извърши от целия български народ, но той е приписван най-вече на младежта, защото тя била възприемана като „младата (новата) смяна“, която трябвало да „поеме щафетата“. Израз на борбата с империализма е и героизирането на постиженията на социалистическата младеж в „капиталистическите“ списания. Тъй като Брестовица е образцово село, то е често посещавано от дипломатически делегации и западни журналисти. В. Д. П. (род. 1935 ♀) разказва: *Ние докàто бяхме в младежкото звѐно, идваха да ни записват, интервюираха ни, правиха ни снимки в най-различни списания.* […] *На запада са изпращали, да видят тука в България как живеят младежите. Пък тук ние… колективно и ни е хубаво.* (Съпругът ѝ:) *Абе, изкуствена работа. Те не даваха действителността тука, точно как е.*

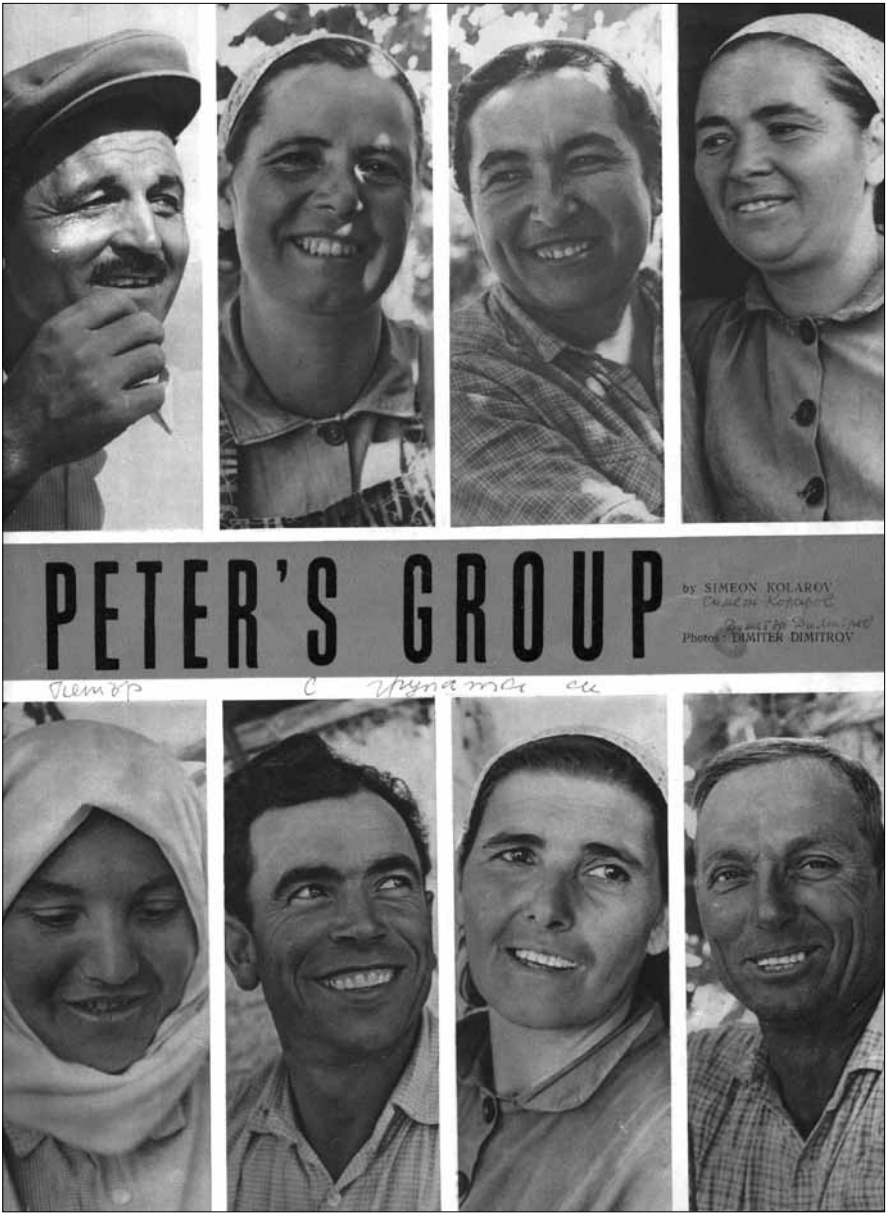
PETER'S GROUP
by SIMEON KOLAROV
Photos: DIMITER DIMITROV

◀ Large-grained sweet amber grapes: the Bolgar variety grown by Peter's group

◀ The grapes are first carried in the typical high Thracian carts. The farm lorries wait at a few hundred metres distance, to transport them to the collecting point, where they are sorted a second time

MY first contact with him was through the registration of annual payments in the book-keeping department of the Brestovitsa Co-operative Farm, Plovdiv district. Here are some of the relevent details:

Team No. 10 **File No. 1112**

Farmer Peter Ivanov Rouinin

1. Basic labour remuneration	**2,277.65 leva**
2. Overfulfilment of plan (planned workday 2.50 leva : workday achieved, 3.50 leva)	**1,114.89 leva**
3. Special bonus for overfulfilment of tobacco plan	**81.30 leva**
Total:	**3,473.84 leva**

The docket was endorsed with the scrawled signatures of the farm accountant and chairman.

The village of Brestovitsa is situated at the foot of the Rhodope Mountains, in those famous little dales where the aromatic Oriental tobacco grows and where nature seems to have lavishly poured out her horn of plenty. A Land of Canaan, about which a local old man told me: 'If you plant a stone here, it will bring forth fruit.'

In thumbing through the payment files I realized that Peter's earnings were not exceptional, and that most of the co-operative farmers at Brestovitsa received similar amounts of money, many of them having earned more than four thousand and some taking nearly five thousand leva.

However, Peter was the one who particularly attracted my attention then. But, because he was the leader of a viticultural group, I soon found that it was his whole group in which I became interested.

The 'group' is now an organizational unit in our co-operative farms. It is a subdivision of a team, which usually consists of between 50 and 60 persons. Each group consists of some eight to 15 people, who are responsible for the necessary farm machines and implements and for the cultivation of a certain portion of land, the size of which depends upon the amount of labour consumed.

Peter's group consisted of eight people — three men and five women. These eight Thracian co-operative farmers looked the picture of health, the men with their shirts open in the summer heat and the women with their blue aprons faded by the southern sun.

They were in charge of 9 hectares of vineyards, 1.6 ha of maize, 0.7 ha of tobacco, 0.25 ha of sugar beet, 0.28 ha of tomatoes, 0.5 ha of melons and another 4.4 ha of barley, oats, early potatoes and late runner beans.

It will be noted that although ranked as a viticultural unit, Peter's group cultivates other crops too. But the vineyard is their main problem. As a matter of fact, viticulture is the main concern of the whole co-operative farm. More than 80 per cent of its income, as well as that of Peter's group, is derived from the vineyards.

Brestovitsa is famous for its dessert grapes and sparkling red wines. There are many admirers of the big sweet amber-coloured Bolgar grapes, of the aromatic Trakia red wine of the heavier Mavroud, in Germany and Austria, Czechoslovakia, Poland and the Soviet Union. Some of them owe their enjoyment to the Brestovitsa co-operative farmers.

The farm harvests some 12 million kilograms of grapes a year, the tendency being for the area planted to grapes to increase at the expense of the other crops.

Peter's group gather their share of its grape harvest. Last year they gathered 170 tons, which is an average of 20 tons of dessert grapes and 1.3 tons of the wine varieties per hectare.

These cheerful Thracians! Their joint work has welded them into a united whole. For five years the group has been composed of the same farmers. It was formed not by administrative order, but voluntarily at the annual general meeting, where the co-operative farm members rise and ask to be attached to a particular team or group.

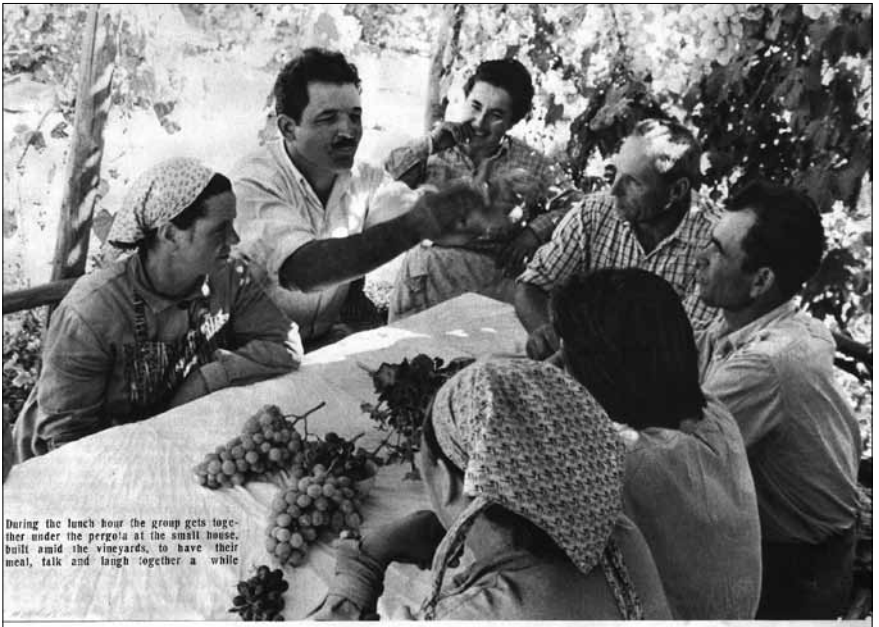

During the lunch hour the group gets together under the pergola at the small house, built amid the vineyards, to have their meal, talk and laugh together a while

I asked the youngest member of the group, Elena Derbatova, aged 23, what made her ask to be included in this group, where there are no people of her age. She replied: 'Our Peter organizes our work in such a way that we do it with ease, and he himself sets an example with his work.

'You simply feel that you would be ashamed to lag behind him. Our purse has always been full, and so far we have never had to be ashamed of ourselves. . . What else can I say? Like all the other groups at the farm, we have got accustomed to one another, and we share our joys and sorrows. . .'

The sorrows may arise from inevitable personal worries. A quarrel with a mother-in-law (it may happen everywhere), trouble with the children (they all have children), or a sudden illness at home and, of course, someone in a blue mood.

But work presses hard and early in the morning, when they travel out to their work in the group lorry, one of them may not feel at all like laughing then, only wanting to share his or her sorrow. Joy, when shared, is three times greater; sorrow, three times lighter.

Jokes and laughter accompanied all our talks. No traces remain of the shy peasant of old. We were only for a short time together. We spoke about their work; they cited dry figures, but their jokes and witty remarks did not cease for a minute. Peter was suffering from a chronic ailment — an overabundance of energy. The 'grandma' of the group was Maria Djingarova, and she is only 43 years old. Greying Kolyo Marinov told us he had bought a Moskvich car for his son, who was celebrated for eating five watermelons a day.

The Bulgarian peasant farmer has changed in character. Now he makes a clear distinction between work and entertainment. When I first met them, the group had had a hard day: they had filled some 800 crates of choice Bolgar grapes for export. But now, at dusk, no one was too tired to attend an interesting film. In their print dresses and best suits, Peter's group of eight were all at the House of Culture.

Whenever there is an interesting performance at the Brestovitsa House of Culture, you are sure to find our 'Eightsome' among the audience

35

Идеологията възлага на младежта ролята на новатор, вдъхновител, инициатор и „двигател“ на социалистическото преустройство в България. От младежите се очаквало да организират и изпълняват агитационни и разяснителни мероприятия, да увличат населението в процеса на социалистическото строителство, да прокарват нови „прогресивни“ идеи и да се борят със „старите предразсъдъци“, за които се смятало, че обслужвали кулашките и антинародните интереси. Много от някогашните ремсисти и комсомолски активисти разказват за размаха на младежкото движение в Брестовица от края на 40-те и 50-те години. Младежите се включват в бригадирското движение, в благоустрояването на селото, в културната самодейност. А Йордан Гатев с вълнение разказва за успехите на първите младежки звена (Гатев 2009: 90–104).

Младежите обаче са поставени в центъра на противоречието, което отразява сблъсъка на спусканата отгоре идеология, която е налагана на селяните без да се съобразява с традиционните и естествено породени настроения сред тях. И. Й. (1928–2008 ♀), която е една от изявените активистки на движението, свидетелства, че много от инициативите на младежите срещат консервативното отношение на местното население. Инициативата за създаване на младежки танцов състав (и последвалите ги дълги нощи за ушиване на костюми), късните вечеринки с танци, късното прибиране за момичетата предизвиквали упрека и критиката на възрастните поколения. Изискването на местните лидери (под натиска на идеологията) младежите и девойките да се включат в активна административна, партийна и просветна дейност често среща отпора на селското население, провокирано от традиционната представа за благоприличие и авторитет. Въпреки междупоколенческите конфликти, модернизационното влияние на новия ред постига някои резултати в преодоляването

на предразсъдъците, извоюването на професионални позиции за младежите, постигането на икономическа самостоятелност и др. Най-вече колективизацията и модернизацията, която тя трябва да донесе, въздействат върху социалните позиции на младите селски семейства, които до известна степен излизат от опеката и икономическата власт на родителите (Крийд 2005: 70).

Въпреки тези постижения, по-възрастните поколения продължават да държат на междупоколенческата йерархия както в междуличностните отношения, така и в ръководството и работата на ТКЗС[104], като изискват от младежите да засвидетелстват „послушание“ и „подчинение“ пред тях. По този начин традиционното мислене блокирало инициативата и ентусиазма в изявите на младежите в процеса на развитие на кооперативното движение. Потвърждение за това е съпротивлението на възрастните кооператори към някои технически иновации, показано в главата за модернизацията.

ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ И ИЗТОЧНИЦИ НА ДОХОД

Една от основните цели, възложена на колективизацията, е „икономическото и културното издигане на кооператорите“. В този дух е увереността на един кооператор от Брестовица в изказването му: *Ние подобрихме положението на бедните и средни селяни.* (ОКС Б: л. 99). Затова задачата пред кооперативните стопанства е ефективно организиране на труда и производството за постигане на по-високи доходи. Пропагандните лозунги,

[104] *Занапред трябва да се вслушват, особено младите бригадири в по-голямата опитност на старите кооператори* (ОКС Б: л. 107).

насочени към некооперираните селяни, ги убеждавали, че ТКЗС можело да им осигури стабилен и по-висок доход в сравнение с доходите от малоземлените им стопанства или наемния труд. Друг лозунг обещавал кооперативното стопанство да усвои труда на всички работоспособни членове на домакинството, за което те щели да получат удовлетворително възнаграждение на трудоден с обещанието за непрекъснат растеж в заплащането, за премии при наднормено производство и награди за високи постижения в труда. Тези обещания обаче не били лесни за изпълнение в началото, а в малките села като Мездрея остават предизвикателство до края на кооперативната система.

Съгласно Примерния устав на ТКЗС и принципите на кооперативизма, предписани от Георги Димитров и Вълко Червенков, доходите на кооператорите имали два източника: трудовото им възнаграждение и рентата върху внесената от тях земя. ПУ предвижда, че по решение на ОКС 90 % от чистия остатък от продукти и парични доходи на стопанството трябва да се разпределят за възнаграждение на трудодните и за рента. От тях между 70 % (ПУ 1950) и 75 % (ПУ 1955, 1958) трябва да се отделят за заплащане на трудодните, изработени от всеки кооператор за една година, и до 30 % (ПУ 1950) или 25 % (ПУ 1955, 1958) – за изплащане на рентата, изчислена според размера и качеството на земята, внесена от всеки член в кооперативното стопанство.

Трудовото възнаграждение се разпределя въз основа на изработените от отделните кооператори трудодни и изпълнението на задължителните норми за всяка производствена дейност. Всеки кооператор трябвало да изработи определен минимум трудодни, а определянето на нормите е тясно обвързано с производствената структура на кооперативите. Кооператорите се разделят на бригади и звена, като към всяко от тях се прикрепят постоянни

площи земя и продуктивни животни за животновъдните бригади, необходимият инвентар и работен добитък, за които те са длъжни да се грижат. Така всеки кооператор отговаря за определен отрязък земя и се грижи за продукцията от нея. Разпределението ѝ между кооператорите и звената става чрез жребий или по преценка на бригадира и звеновода. Съществувала и друга организация на труда, при която кооператорите от едно звено работят заедно целия парцел, а възнаграждението от него се разделя по равно. Изследването на Цветана Абаджиева в кооперативи от цялата страна показва, че тази практика също била разпространена, а в много региони дори преобладавала (НА Абаджиева 1965–1966: № 314–II). Прикрепените към отделните бригади и звена парцели са от различни категории и качество и с различни насаждения, което се отразява на доходите на звената, разпределени върху по-неплодородни места или култури.

Разпределението на работата се извършвало от бригадирите или звеноводите, като уставът ги задължава да се съобразяват с квалификацията, опита и физическите възможности на кооператорите и ежедневно да отчитат извършената от тях работа и изработени трудодни. Редакцията на ПУ от 1958 г. предвижда редица мерки за постигане на срочно и доброкачествено изпълнение на работите в стопанството. Той натоварва общото събрание със задачата ежегодно да определя за всеки трудоспособен кооператор (но не индивидуално, а на общо основание) задължителен минимум трудодни или работни дни за годината и сезона. За първи път се взимат под внимание способностите на възрастните и продължително нетрудоспособните кооператори, като се освобождават от задължението да изпълнят нормата от трудодни.

Трудодните не се равняват на работните дни, а на определените от нормата задължителен минимум отработе-

ни часове на ден за всеки кооператор. Следователно при условие на усилна и неотложна работа и при недостиг на работна ръка, работният ден на един кооператор може да се равнява на 2–3 трудодни. Също така уставът предвижда и допълнително възнаграждение на наднормено производство (при преизпълнение на плана) на бригадата или звеното в резултат на добре извършена работа и получени високи добиви. В такива случаи допълнителното заплащане се начислявало пропорционално на броя изработени трудодни и се изплащало в натура. Разпределението на доходите в ТКЗС и възможността кооператорите да получават по-високи добиви и доходи, отколкото могат да получат извън стопанството, се определя от идеолозите като един от ефективните методи за привличане на нови членове.

По същия начин нормите се разпределят върху бригадите, звената и отделно върху всеки работник. Всяка дейност, всеки вид култура, съответното количество и качество на продукцията дават на кооператорите определен брой точки, които са определени от нормите и се приравнявали на трудодни. В края на всяка година ОКС разглежда предложенията на УС за големината на нормите през следващата година. Те обаче не са изготвени от местното ръководство, а са съобразени с държавните изисквания за годишния народностопански план. Поради тази причина масова практика е нормите да не отговарят на възможностите на кооператива и на местните географски условия, което предизвиква недоволството на кооператорите.

В началото освен трудово възнаграждение, кооператорите получават и **„нетрудово“ заплащане** под формата на рента върху внесената от тях земя в стопанството. Размерът на рентата се определя от ОКС и се изчислява на един до пет трудодни на декар (ПУ 1950, 1955) или на един до четири трудодни (ПУ 1958), в зависимост от качеството на земята. Рента се начислява и върху внесените

трайни насаждения (лозя и овощни градини), не само върху земята, върху която се намират. Тя е в размер до 30 % (ПУ 1950) или 25 % (ПУ 1955, 1958) от чистия доход от тях или в размер на два до шест (пет) трудодни на декар, чиято стойност се определя от местоположението, възрастта, сорта и др. показатели на насажденията. Стойността на тази рента ежегодно намалява, защото се отчита амортизация, а след окончателното амортизиране на трайните насаждения кооператорите трябва да получават рента само за земята.

В случай, че кооператорите не изработят задължителния минимум трудодни, по решение на ОКС се намалява до 50 % размерът на полагащата им се рента върху внесената от тях земя, и са лишавани от допълнително възнаграждение за преизпълнение на плана. Следователно наказателната санкция за неизпълнение на трудовата норма засяга преди всичко нетрудовото възнаграждение. Тя обаче не важи за онези кооператори, които поради здравословни проблеми или други независещи от тях обстоятелства (например военна мобилизация) не са в състояние да изпълнят нормата си, и те получавали пълния размер на полагащото им се натурално и парично заплащане.

Според социалистическата идеология рентата не е справедлива форма на заплащане, тъй като съдържа капиталистически елемент. Въпреки това тя е въведена, за да помогне на селяните да преодолеят по-безболезнено промяната в статута им и загубата на земята. Също така в годините на създаване и укрепване на кооперативните стопанства, когато приходите от производството са ниски и нестабилни, доходите от рентата представляват компенсация за кооператорите, особено за тези от тях, които притежавали повече земя.

Социалистическата програма за кооперативните стопанства, изготвена от Георги Димитров, Вълко Червенков

и останалите идеолози, предвиждала след укрепването на ТКЗС и увеличаване на приходите им, възнагражденията на кооператорите да се формират изцяло въз основа на положения от тях труд, а рентата да стане излишна, като „нетрудов“ и несправедлив източник на доход. В този дух през 1950 г. в ТКЗС „Нов живот“ е преразгледан и променен делът от стопанските приходи, определен за изплащане на рентата върху внесената земя – от 40 % той спада на 27 % за сметка на дела за заплащане на труда, който от 50 % нараства на 63 %. Тъй като масовизацията в Мездрея се извършва след като рентата отпада официално през 1957 г., в ТКЗС „Ягода“ тя никога не е формирала доходите на кооператорите.

Независимо от промените в размера на рентата, кооператорите в Брестовица с по-голямо количество внесена земя продължават да получават по-високо възнаграждение в сравнение с безимотните и малоимотните членове, чиито доходи се формирали предимно въз основа на вложения в стопанството целогодишен труд. Това положение поражда конфликти между двете категории селяни, дори и в рамките на кооперативния сектор. Според малоимотните кооператори рентата нарушавала социалистическите принципи за равенство в труда между всички членове, поддържала съществуването на „класово неравенство“ и засилвала позициите на „кулашкия елемент“ в ТКЗС, тъй като позволявала на едрите собственици да се възползват от своето имущество дори и след кооперирането. Ръководството на ТКЗС „Нов живот“ се опитва да балансира между противоположните интереси на двете групи членове, като уверява недоволните, че *с течение на времето и последователно и тя* (рентата – б.а., Я.Я.) *ще изчезне. Но не му е дошло времето.* (ОКС Б: л. 83). Според идеологическите предписания този процес щял да настъпи естествено с „укрепването на кооперативното съзнание“ у стопаните.

Тогава едрите собственици сами щели да се откажат от рентата върху внесената от тях земя, защото доходите от труда им щели да надвишават многократно стойността на изплащаната рента.

Съществен източник на доходи до края на кооперативната система са парцелите за „*лично (частно) ползване*“, които съгласно устава се раздават на кооператорите от необработваната кооперативна земя. Освен нея, **личното стопанство** включва дворното пространство около къщата и личните домашни животни. В Брестовица едно домакинство има правото да отглежда в двора си по 2 кози, по 1 крава или теле или по 1 прасе (ОКС Б: 83). В Мездрея много семейства разчитат на домашните животни като източник на допълнителни приходи от мляко или месо. Отглеждат се средно по 2–3 крави с телета, по няколко овце или кози, домашни птици, а бубарството се явява нов източник на допълнителен доход.

В началото стопанството в Брестовица обработва всичката земя, с която разполага, и не предвижда раздаване на *лични* парцели, но след масовизацията много членове твърдо настояват да получат земя за лично ползване (ОКС Б: 74–76). Въпросът за *личните* парцели провокира редица спорове сред самите кооператори. Някои от тях настояват да се изпълни гарантираното им от устава на ТКЗС право да ползват земя за лични нужди и изтъкват, че неговото отлагане е нарушаване на интересите на членовете и на решенията на ЦК на БКП. Исканията им са мотивирани и с невъзможността на стопанството да осигури целогодишно необходимото продоволствие на кооператорите. Възрастните кооператори виждат в *личните* парцели възможност да оползотворят времето и труда си, след като вече не работят активно в стопанството.

По-голяма част от кооператорите осъзнават, че семействата им нямат време да работят едновременно в

стопанството и на *парцелите за лично ползване* и се отказват от тях. Те посочват редица недостатъци в *личните* парцели като допълнителни разходи за наем на инвентар и работни животни, неефективност на труда, оскъпяване на продукцията, лишаване на ТКЗС от необходимата му фуражна продукция, отклоняване на работна ръка от кооперативните блокове към личните парцели в най-усилните моменти и др. УС също настоява, че използването на *личните* парцели би накърнило кооперативния дух, тъй като би събудило частнособственическите интереси на членовете. За да се подпомогнат членовете с по-ниски доходи, трета група кооператори търсят компромисно решение. Те предлагат при раздаването на парцели да се ползват с предимство онези стопани, които ще обработват земята колективно – по звена.

В Мездрея кооператорите масово настояват за правото си на *лично ползване* и това се превръща в причина за многобройни конфликти с ръководството, особено преди масовизацията, когато кооперативът обединява недостатъчно земя, за да развива печеливша и ефективна дейност. Затова той се нуждае от цялата земя, с която разполага, но доходите на кооператорите през първите години са твърде ниски и те разчитат на *личните* стопанства за осигуряване на прехраната. Същевременно тези стопанства отклоняват кооператорите от работата им в кооперативните блокове, особено в най-натоварените моменти. Поради това на тях им е забранено да отглеждат повече от определените 0.5 дка ягодови насаждения, които са най-доходоносната култура в региона. Нарушителите са санкционирани, като сметките им са задължени със стойността на надхвърленото производство, без да им се компенсират вложените труд, време и средства. Така социалистическата същност на кооперативните стопанства възпрепятства възможността да се

произвеждат излишъци от *личните* стопанства, които да осигуряват допълнителни доходи.

След масовизацията в Мездрея поддържането на *парцели за лично ползване* става значима стратегия за оцеляване на кооператорите. Уставът на ТКЗС не признава съществуването на две домакинства, когато те споделят една и съща къща, и ги възприема за едно. Тъй като размерите на парцелите са еднакви за всички домакинства независимо от броя на членовете им, много разширени семейства се разделят, за да получат повече земя, а някои дори се вписват в регистъра на ГНС като нови домакинства. Джералд Крийд представя различни стратегии и практики на стопаните от Замфирово (също в община Берковица) да си осигурят повече земя *за лично ползване* през последните години на социализма (Крийд 2005: 199). Те са валидни не само за Мездрея, но и за целия регион, докато в Брестовица повечето домакинства се отказват от личните си стопанства, тъй като получават достатъчно продукция от кооператива.

В Мездрея думата *лично* (*лично стопанство*, *лично ползване*) често се замества от думата *частно*, която се използва едновременно с двете значения: за частното стопанисване на земята преди колективизацията и за личното стопанство по време на ТКЗС. Често се използва изразът „*работя си частно*“ по отношение на всяка дейност от личната сфера, включително работата в домакинството.

В Мездря всяко домакинство има право на 3 дка *за лично ползване* – 2 дка нива, 0.5 дка лозе, 0.5 дка ливади. Парцелите често са раздробени и разпръснати на различни и предимно отдалечени места, крайречни или крайпътни ивици, недостъпни и трудни за обработване терени, а разпределянето им между кооператорите става чрез жребий (ПЧ). Н. И. Ал. (1937–2009 ♀): *Тогава… понеже бѐме признати като членове на ТКЗС-то, дàдоа*

ни половин декар зѐмя, и они ни дават най-лошото. И тва беше д-о-оле […], *у брегѝ* […] *и оно доле ниско*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 21); Т. З. Т. (род. 1945 ♀): *На назе ни дадѐт по половин декар за частно, по декар и половина. И они ти го дадат на три мѐста по 500 кв. м. И таа гѝдин ти го дадат тука. Нагѝдина ти го дадат по-натам, та ни моо насѐдиш ягоди, ни нищо. И ливада ти дадѐт там, къде не моо се кѝси. Трапища, боклуци, такова сме косѝли, дека не моо мине косачка. Укѝси се, оно го намокри. Така си остане.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 39). УС не удовлетворява молбите на стопаните за подмяна, когато са недоволни от падналите им се „*негодни*“ парцели или чиито *парцели за лично ползване* са унищожени от бомбите при строеж на канал. Доста кооператори се оплакват, че получават много по-малко земя от полагащото им се. Тъй като всяка година парцелите се преразпределят, стопаните в Мездрея нямат правото да засаждат на тях ягоди и други трайни насаждения, от които биха могли да изкарат по-високи приходи. Това също предизвиква недоволство, тъй като в съседните села не е съществувала подобна практика и кооператорите са спечелили от възможността да продават ягоди на пазара.

От своя страна, ТКЗС не се ангажира с грижата за опазване на *парцелите за лично ползване* от набези и бедствия, тъй като продукцията им се възприема като резултат от частна (несоциалистическа) дейност и затова убягва от вниманието на властта и законопазителите. Безразличието, с което те се отнасят към посегателства върху частната дейност, е своеобразна наказателна мярка към онези селяни, които са напуснали ТКЗС и работят в друга сфера. (– А защо са ви изрязали кукуруза? – *Е, защо не сме работѝли у ТКЗС-то*.). Подобни действия имат за цел да принудят стопаните да се завърнат, тъй като още от началото на 60-те години ТКЗС в Мездрея чувства остра

нужда от работна ръка, особено мъжка. Но те още по-силно отблъскват селяните от кооператива. За това свидетелства още една история от живота на сем. Ал. Според тях местното ръководство се опитва да ги лиши от парцелите им за лично ползване, като убеждава централната администрация на ОТКЗС в Берковица, че нямат право на тях. Но служителка от администрацията в Берковица открива нередност в това изискване – подадените данни сочат, че семейството не членува в ТКЗС в Мездрея, което не е вярно, макар и да не работят там. Н. И. Ал. (1937–2009 ♀ Мездрея): *И писà: „Немате право да ѝ отнемете нищо.“ А ония дават заповеди да се зѐме свичко.* – Те защо са го направили това? – *Е-е, да ни принудат, та да ѐдиме…* (на работа в ТКЗС-то – б.а., Я.Я.). *Ама, ние не мѐдоме да ѐдиме… и край. Те, така беше*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 21).

В тези примери се открива системното и умишлено нарушаване на правата на членовете на ТКЗС от страна на ръководството, което мотивира действията си с идеологически лозунги. Дори и десетилетие след приключването на масовизацията в селото и в условията на социалистически строй в страната, местното ръководство продължава да третира като частен капитал[105] дори продукцията от пар*целите за лично ползване*, които се предоставят на всички членове на ТКЗС, независимо дали работят в него или не и които не надвишават 0.5 дка за неработещи в ТКЗС стопани и 1.5–3 дка за кооператори. Облягайки се на идеологията, местното ръководство противопоставя „честните и отрудени кооператори“ на *частниците* (т.е. стопаните, неработещи

[105] В случая понятието „частен капитал“ обобщава труда извън кооператива в рамките на домашното стопанство, личните средства и вложения за производство в него, продукцията и доходите от домашното стопанство, което включва дворното пространство и парцела за лично ползване, предоставян от ТКЗС.

в ТКЗС и отглеждащи *лично* стопанство), „спекулиращи“ с кооперативното имущество. На *личното* стопанство се придава отрицателен смисъл, като се асоциира с *частното* стопанство преди колективизацията. По този начин властта продължава да легитимира влиянието си, опирайки се на идеологическата постановка за „класовото неравенство и експлоатация от страна на частния капитал“. Стремежът на местните управници да отнемат неправомерно *парцелите за лично ползване*, лишавайки по този начин семейството от съществен източник на доход, отразява опита им за саморазправа с неудобните за тях (или нарочени за такива) селяни. В това поведение Кидекел вижда социалистическата стратегия на колективизацията да индивидуализира домакинствата по парадоксален начин, като прехвърля върху държавата онези отговорности, които преди са мотивирали извършването на колективни дейности в семейството (Kideckel 1993: 173–203). По този начин държавата и домакинствата влизат във взаимодействие, от което не могат да се откъснат. Държавата все повече започва да зависи от домашното производство, което осигурява огромна част от продукцията, както и сигурност за оцеляването на семействата в условията на ниско възнаграждение и недостиг на стоки и продукти. Именно поради тази причина местната номенклатура оперира манипулативно *с личните* стопанства като средство за контрол и надзор над населението и конкретно над онази част, която показва несъгласие с колективизацията или кооперативното ръководство. Същевременно *личните* стопанства са изгодни за властта, защото чрез тях се осигурява хранителна продукция не само за селското население, но и за роднините им в градовете, и дори за държавните предприятия от хранителната промишленост[106]. Това позволява

[106] За неформалните икономически отношения в селото вж. Крийд 2005: 193–226.

на властта да насочва повече средства и инвестиции към градовете, с което ги облагодетелства (Крийд 2005: 27).

Възнаграждението на труда зависи от възможностите на кооператорите да изпълнят наложените им норми. При неизпълнение на нормите те търпят глоба на стойност няколко трудодни или лишаване от натурално заплащане. Като стимул за преизпълнение на нормите в зададените срокове са предвидени **премии** в парична и натурална форма. От двете изследвани села тази практика е характерна преди всичко за Брестовица, където нивото на приходите позволява заделянето на излишъци. Това се потвърждава и от кооперативните документи, и от интервютата. Докато в интервютата от Мездрея редките случаи, в които се споменава за премии, се подчертава, че те са давани само на приближените на ръководството. Кооператорите получават и натурално възнаграждение – дял от произведената продукция. То е от голямо значение за подобряването на материалното им положение и изхранването на кооперираните домакинства през зимата, когато работата е по-малко.

Двата кооператива се отличават с различни възможности да осигуряват удовлетворителни доходи. Стопанството в Брестовица бързо се развива и скоро започва да печели високи доходи, което се отразява и на живота на кооператорите. Например: Б. С. П. (род. 1920 ♀): *…и в есента ни дàдоа по иляда лева надница на ден, кòто си работил. И много убави пари ни дàдоа. И на другата година са фàнаа да искат и други òра да се такова, и стàна масовизацията*.; Е. Д. Н. (1929–? ♀): *не можаме да влезем първата година, защото неговият баща… не даваше. Ама, ние есента се решиме и флязааме. Ората зеа много пари тогава и ние флязоаме и така стана*.; М. Н. Дж. (род. 1926 ♀): *Като почнахме да берем и… много килограми сме набрали, па те тежат. И сутринта им викам: „Ако така продължаваме, да знаеш, че 400–500 лв.*

не ни мърда на петнайстието. (Имитира съмнение:) *„– Е, хайде ма, недей приказва тука!“* […] *И като дадаха листите – 480 лв. за 15 дена. И имахме една комична жена, и вика: „Оле-е, ша тура листчето в рамка.* Други в защита на ТКЗС и позитивите от колективизацията обръщат внимание на благоустрояването на селото и нарасналите възможности на кооператорите. Т. Б. (1919–? ♂) и М. Й. В. (род. 1937 ♀) подчертават, че през социализма се построяват всички нови къщи в селото, а след 70-те години – и вили в местността Бряновщица. М. Й. В.: *Всичко това са направи през време на кооператива. Няма една стара кермида, сичко е ново. Благодарение на кооператива, значи давали са пари хората, не е било без пари*. Информаторите с охота говорят за благоустрояването, възможностите за почивка, спестявания и др. социални придобивки, които стават възможни благодарение на ТКЗС. Докладът на френската делегация, посетила Брестовица през 1964 г., също оценява приходите на ТКЗС „Нов живот“ като високи (Влахов 2002).

Обратно е преобладаващото становище в Мездрея. Само поддръжниците на колективизацията, бивши представители на кооперативното ръководство и партийни активисти смятат, че по време на ТКЗС хората са живели добре. Позицията им е мотивирана преди всичко от съпоставянето на някогашния „сигурен“ живот с настоящите проблеми и несигурност и имат предвид придобивките от социализма като цяло (безплатното образование и здравеопазване, социалните грижи, евтините карти за почивка, евтините стоки и др.), а не конкретно въздействието на ТКЗС. Повечето от хората обаче изтъкват изключително ниските и дори унизителни доходи от работата в кооператива в противовес на тежкия и уморителен ръчен труд. Припомням разказа на баба М. (1925–? ♀) за унизителната ситуация, в която са поставени кооператорките да се

молят за 0.10 ст. по-висока надница. Т. З. Т. (род. 1945 ♀) и Н. И. Ал. (1937–2009 ♀) също свидетелстват, че в продължение на години надницата в Мездрея не надвишава 0.80 ст., в резултат на което месечната заплата е около 24 лв. До края на кооперативния строй надницата в Мездрея рядко надвишава 2.00–2.20 лв., а в оранжерията – 3.00 лв. Изтъкват се тежките и нездравословни условия на труд в оранжерията, където жените работят при висока температура и вдишват използваните препарати и торове. Тъй като работата се извършва в закрито помещение, жените са задържани до късно и то при нищожно допълнително възнаграждение: (М. Г. Г.) *Ама вечер ни дръжеше до 8 часа, 8 и нещо. И ша ни пишат 20 стотинки повече от другите.* (Смее се.) […] *Една вечер ни дръжда̀а… та едвам сме през мосто минà̀ли. Така беше късно. Тъмно.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 164).

Ниското заплащане, перспективата за нищожна пенсия и тежките условия на труд са причините, които отблъскват младото поколение от работа в ТКЗС и принуждават много селяни да търсят работа в други обществени сектори, което неминуемо води до масово напускане на селото. Когато разсъждават върху причините за ниските доходи в Мездрея, хората изтъкват няколко взаимно обвързани причини: несъстоятелността на стопанството от самото му създаване, което предопределя бавното развитие, неефективността на производствения процес и високата себестойност на продукцията и необходимостта от огромни инвестиции, за да се постигне по-бързо модернизиране на производстото. Според хората от Мездрея тези негативни явления са задълбочени от некомпетентното управление и стремежа на ръководството към лично облагодетелстване, което директно въздейства върху доходите на кооператорите. Те посочват отговорността му за неправилното разпределение на приходите и разходите на стопанството.

По този повод ще спомена схемата за разпределяне приходите на всички ТКЗС, според която през годината кооператорите получават само 60 % от възнаграждението си. Останалата част се включва като част от неделимите фондове на кооператива под формата на колективна собственост. Освен инфраструктурата и материалната база, те включват семената за посев, фуражната база, производствените средства, вноски по погасяване на задължения и др. Ако стопанствата имат високи приходи, те заделят част от приходите за фонд „Културен“, фонд „Социално подпомагане“, фонд „Инфраструктура“ и др., какъвто е примерът с Брестовица. Тази система за разпределяне на доходите, утвърдена от устава на ТКЗС, превръща кооператорите в колективни собственици на кооперативните активи и би трябвало да участват в управлението им като членове на ОКС, което в действителност остава само правило. При високи печалби от производството кооператорите трябвало да получат останалите 40 % от възнаграждението си в края на годината и дори премии при наднормено производство. Цитираните кооператори от Брестовица изказват удовлетворение от заплащането си в края на годината. В Мездрея, напротив, повечето интервюирани споделят, че поради неефективното управление на кооперативните приходи и разходи, в повечето случаи стопанството не изплаща никакви средства или други премии в края на годината. Според едни печалбите на ТКЗС в Мездрея са толкова малки, че едва стигат за обезпечаване на производството, а като доказателство за това се изтъква непрекъснатата потребност от заеми. Според други обаче причината за ниските приходи и съответно доходи на кооператорите се крие в корупцията и злоупотребите сред ръководството, които (особено в последното десетилетие) източват активите на стопанството за лични интереси.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
МОДЕРНИЗАЦИЯ В СЕЛОТО

Колективизацията и индустриализацията в цялата страна през втората половина на XX в. изцяло променят облика и живота в селата. Държавната политика си поставя амбициозната цел да постигне индустриализация в селското стопанство и „издигне“ културното и материалното равнище на селата, така че стандартът и качеството на живот в тях да се изравнят с градските. Кооперативните стопанства са натоварени със задачата да осъществят модернизационните процеси в селото и селското стопанство чрез промени в архитектурния облик на селищата, благоустройството и модернизирането на бита и дейността на културните институции.

Съгласно концепцията за множествените модерности приемам, че социалистическата модернизация е един (или няколко) от пътищата, по които българското село се движи към модерността. Тъй като в България тя се осъществява отгоре под всепроникващия контрол на държавата и градските елити, тя дълго време е разглеждана през парадигмата за догонващата и компенсираща модернизация, която бързо трябва да компенсира вековната изостаналост на българското общество. Тази концепция е основополагаща и за самия социалистически проект за модернизацията в България (Димитров 1948–1949а). В идеологически план

въпросът за модернизацията в селото се свързва с идеята за премахването на различията в стандарта на живот между селото и града, която Ленин поставя сред основните задачи на кооперирането (Ленин 1949б; Ленин 1955; Ленин 1955а). Той посочва, че процесът на кооперирane трябва да бъде предшестван и съпроводен от културно издигане („културна революция“ или „цивилизоване“) на селяните. Според него, за да бъдат готови за обединение на дребните им частни стопанства в едри поземлени кооперативи, те трябва да преживеят революция в своя начин на живот, ценностна система, мироглед и културен статус.

Айзенщадт твърди, че социалистическата модерност като цяло се е провалила поради присъщите на програмата противоречия, които са възпрепятствали адаптивността на локалните исторически и социални контексти към привнесения модел на модерността (Eisenstadt 2004). Тъй като в своята природа на модернизацията е присъщо да предизвиква „дълбоки и радикални“ културни трансформации, Милена Беновска-Събкова обаче приема, че в българското село те са успешни. Тя изтъква, че „усъвършенстването на материалната култура по време на ранния социализъм е завършек на модернизационната вълна, започнала в края на XIX век“ (Беновска-Събкова 2009). Според нея този успех се дължи на факта, че официалната държавна политика „отговаря на интересите и стремежите на населението“, както и на мобилизираните усилия на цялото население. Поради това модернизацията в културната сфера е използвана като легитимация на социализма и политическите действия на властта. От друга страна, Милена Беновска-Събкова подчертава неравномерния характер на социалистическата модернизация в България, която прониква и се възприема с различна интензивност в отделните социални и културни сфери. Това се отнася не само до противопоставянето на селото и града, селското

стопанство и промишлеността, но и до неравномерното проникване на модерни форми в отделните региони на страната и в отделни сфери от селския всекидневен живот.

Същевременно проникването на индустриализацията в селското стопанство безвъзвратно подкопава стойността на земеделието и мястото му в ценностната система на българите, което според Джералд Крийд е една от основните характеристики на социалистическата модернизация в селото (Крийд 2005). Той посочва, че колективизацията и претенцията ѝ да „замени хората с машини", са причина земеделието да загуби първостепенното си значение като основен източник на доход. Този „процес на оттегляне от земеделието" Крийд определя като една от тенденциите, с които социалистическата модернизация в българското село „преповтаряше много от промените, присъщи на капиталистическото селско развитие" (Крийд 2005: 26). Към негативните фактори той прибавя „идеологическото приравняване на напредъка с индустриализацията", „фаворизирането на пролетариата", безогледното източване на ресурси от селското стопанство и отклоняването им към промишлеността.

Гейл Клигман и Катрин Вердери обясняват „оттеглянето от земята" с един от най-въздействащите белези на модернизацията – тя предизвиква изместване на функционалния център на обществото от социалния живот към икономиката (Kligman, Verdery 2011: 4). В резултат на това селскостопанското производство излиза от сферата на домашното, придобива стоков характер и се еманципира от останалите жизнени дейности и отношения. Всекидневните практики и производството започват да се определят от рационалност, дисциплина и ефективност. Същевременно под въздействие на индустриализацията се разгръща процес на освобождаване на работна ръка и масово пренасочване на селското население към

промишлеността, което постепенно обезлюдява селата. Този процес се превръща в една от характеристиките на модернизацията в българското село. Джералд Крийд подчертава, че това е причината „земеделието да премине на втори план във всички източноевропейски държави, в които бе проведена колективизация“ (Крийд 2005: 26).

Посочените трансформации в резултат от социалистическата модернизация разтърсват мощно социалния живот в селото. Традиционните авторитети са детронирани от авторитета на Държавата, Партията, Властта и техните местни проявления – низовия партиен и управленски актив. Социалистическата идеология се налага като единствен нравствен и житейски кодекс, който издига и легитимира нови етични категории и модели на поведение.

Еманципацията на личността и въвличането ѝ в различни сектори на обществото не отговаря непременно на обещанията на пропагандата за нейното „освобождаване“. По-скоро това се отнася до индивидуализирането на личността, до откъсването ѝ от нейните традиционни роли и обвързаности, които до този момент са организирали живота ѝ, както става със селските стопани. В резултат на колективизацията те са поставени в нова социална среда и при нови условия на труд, вменяват им се нови роли и отговорности (на труженик кооператор, на строител на социалистическото общество, на герой на труда, на партиен или ОФ член, другар и др.), налагат им се нови социални мрежи и отношения. Целта на властта е стопаните да се откъснат от традиционното общество, от дребнособствениеческите и патриархални нагласи и да бъдат привлечени емоционално към новите политически и социални структури. Другата характеристика на социалистическата модернизация е, че тя довежда до индивидуализиране и атомизиране на всекидневния живот, на индивидите и личностните способности (Димитров 1995: 26; Фуко

1997; Giddens 1991: 8; Kideckel 1993). По този начин се осигурява социална база както за разширяващата се индустрия в страната, така и за легитимиране на властта.

Всички тези радикални социални промени обаче не са способни да „произведат“ хомогенно проявление на „социалистическата личност“, въпреки всички опити и стратегии на властта и идеологията. Модернизацията поражда усещането за „загуба на маркерите на сигурността“ и принадлежността (Eisenstadt 2010: 4) и не е в състояние бързо да преодолее и запълни тази загуба. Под натиска на дисциплиниращата власт или на необходимостта от бърза адаптация към новия социален ред личността усвоява някои характеристики на „социалистическия човек“, като имитира идеализирания образ по повърхността, но в действителност не е в състояние да се откъсне напълно от природата на своя стар (традиционен) образ. Така модернизацията непрестанно възпроизвежда едновременно дезинтеграция и обновление (Eisenstadt 2010: 4), а двата типа форми – модерни и традиционни – съществуват едновременно и взаимно се допълват (Щихвее 2001).

Колективизацията предизвиква редица промени, свързани със статута на жените и младежите, но те не успяват да реализират напълно идеала за изравняване на позициите на жените и мъжете в рамките на кооператива или в обществото като цяло. Анализирайки същността на неформалните икономически и политически отношения, Джералд Крийд констатира, че социалистическата модернизация в селото не успява да разруши родовите и семейните връзки. Напротив, поради системата на дефицит и принципите на държавно планиране и производство, те са мобилизирани за осигуряване на икономическо развитие и благоденствие (Крийд 2005: 195).

Въпреки това идеологията и политиката противопоставят интересите на младото поколение на убежденията

и ценностната система на родителите им, което води до редица конфликти. Обещанията за светло бъдеще и повишаване качеството на живот естествено привличат част от младите и ги изправят срещу убежденията на родителите им, което изкристализира най-ярко по време на масовизацията. Колективизацията позволява на младите да се откъснат от опеката на възрастните поколения, да индивидуализират своите постижения и да постигнат икономическа самостоятелност и авторитет, чиято основа вече не са традиционните норми и ценности.

Освен посочените дотук аспекти на промяната, които детайлно са разгледани в предишните глави, идеологията за „модернизирането на селото“ включва и културното и материалното „издигане“ на селското население, подобряване на условията и качеството на живот в селото, така че жизненият му стандарт да се изравни с градския. Тази постановка е залегнала в задачите, които Георги Димитров поставя пред кооперирането, и е отразена в чл. 2 от първите две редакции на ПУ на ТКЗС (ПУ 1950; ПУ 1955). Там директно се поставя задачата ТКЗС да направят кооператорите „*заможни хора*“.

Мерките, които Уставът предвижда за постигането на тези цели, са подобряване на условията на труд и живот на кооператорите чрез формиране на фонд „Подпомагане на нетрудоспособни кооператори“ към ТКЗС, който да набира средства за подпомагане на възрастни и нетрудоспособни кооператори, на такива със здравословни проблеми, инвалиди, за изплащане на трудодните при бременност и майчинство. Фонд „Културен“ събира средства за издръжка на социални придобивки за селското население, които до този момент са характерни предимно за градските условия на живот. Така уставът предвижда ТКЗС да се грижат за изграждането и издръжката на детски ясли и градини, за подготовка на кадри, за подпомагане на читалища

и организиране на културно-битови мероприятия, за „*устройство на домове на селскостопанската култура*“ и др. Към двата фонда се зачисляват по около 2 % от чистите натурални и парични доходи на стопанството.

Анализът на въздействието на кооперативите за модернизирането на материалната сфера в селския всекидневен живот е базиран на сравнение между двете изследвани села. Брестовица е „село-витрина“, пример за образцово социалистическо село, което представя най-видимо реализирането на социалистическия идеал за модернизиране на селата. Като такова то контрастира на повечето села в страната, защото модернизацията навлиза в него още в началото на XX в., а местният кооператив играе водеща роля за развитието на селото. Мездрея е представител на бедните и изостанали региони, където кооперативите се изявяват като единствени двигатели на културното развитие на селата. Например електричеството и канализацията се прокарват непосредствено след колективизацията, преди всичко поради нарасналите потребности на селското производство. Кооперативните стопанства се явяват основни инвеститори в благоустрояването на селската инфраструктура и архитектурно оформяне. В повечето села те са основен или единствен работодател и като такива степента на развитието им определя темпа и степента на модернизация в селото. Следователно поради неблагоприятните природни и икономически условия в някои региони на страната, много села като Мездрея не успяват да реализират социалистическия идеал за развитие и модернизиране.

В Брестовица културните и обществените промени се осъществяват доста по-рано в сравнение с повечето български села и те са резултат от благоприятни социално-икономически и природно-географски предпоставки. Близостта на Пловдив и достъпът до културните

придобивки оказват огромно влияние за навлизането на елементи на градската култура още от началото на XX в. Друг фактор за това е и силно развитото селскостопанско и винарско производство в региона и високите приходи от тях. Съществен принос има местната кооперация „Нов живот“, която успешно организира и подпомага стопанския живот и дейността на частните стопани. Селската администрация и институции реализират сериозни инициативи в областта на строителството, културния и обществения живот. Трите основни инвеститори в реализирането на тези проекти са общината, Всестранната кооперация с нейните клонове и дъщерни звена и ТКЗС „Нов живот“.

Селско стопанство. Веднага след учредяването си ТКЗС „Нов живот“ (както и повечето стопанства в страната) си поставя като основна цел подобряването на условията на труд и живот на кооператорите. Първите стъпки в благоустрояването на стопанството са свързани с изграждането на кооперативния двор, помпена станция и пътната инфраструктура, с електрифициране на всички стопански обекти, създаване на битови удобства за животновъдите, модернизиране и интензифициране на производствата. Благоустройствените проекти са подпомогнати от самите кооператори от Брестовица, които инвестират част от заработените си средства и безвъзмездно положен труд в изграждането на материалната база, което възприемали и обявявали като „подарък“ от членовете за ТКЗС и селото.

Кооперативите се стремят да разширяват стопанската дейност като въвеждат нови печеливши производства. Необходимостта от разгръщане на усилена строителна дейност и ограничените финансови възможности принуждават кооперативите в цялата страна да открият производства, с които да задоволят възможно най-ефективно тези потребности. Така се образуват тухларски работилници, чиято задача е да осигуряват материали както за

кооперативните строежи, така и за разрасналите се частни строежи на кооператорите. След като всички лозя на Брестовица са кооперирани, винарската изба, която до този момент била стопанисвана от Всестранна кооперация „Нов живот“ (Гатев 2009), е прехвърлена в собственост на ТКЗС. Когато стопанството в Мездрея става част от ОТКЗС с център Берковица, там също се създава изба, но за производство на малиново вино. Въпреки ограничения си капацитет, тя осигурява доста добри приходи на обединения кооператив. В селата се създават и кооперативни магазини, които да улеснят снабдяването на населението с плодове и зеленчуци на по-ниски цени. В Брестовица през годините се създават 5 такива магазина за кооперативни продукти.

Основната цел на колективизацията е разширяване и модернизиране на селскостопанското производство. И в двете села още от самото начало се подновяват насажденията. Веднага след кооперирането в Брестовица се засаждат огромни масиви от млади лозя, което кооператорите възприемат като основна причина за ниските доходи в първите няколко години, докато лозите започнат да дават плод. После обаче те се превръщат в източник на високи доходи. В Мездрея също постепенно се подновяват ягодовите насаждения, които пък са най-доходоносната култура за този регион. И в двата кооператива се въвежда овощарството като нов и алтернативен източник на доходи; в Брестовица се засаждат много черешови дървета, а в Мездрея – кайсиеви и прасковени. И на двете места градинарството (включително оранжерийното) и външният износ на зеленчуци изживяват силен тласък, но в Брестовица те достигат много високо равнище. Селото се специализира в отглеждането на ранни домати, а опитът на кооператорите дори е отбелязан в редица професионални издания (Ининов, Бучаклиев, Каридов 1964;

Рančев, Иванов, Боргоджийски 1961; Рančев 1963). Те многократно са обявявани за областни и национални първенци и в този отрасъл, не само в лозарството.

И в двете изследвани села се въвежда интензивното животновъдство, създават се краве ферми и овцеферми, които се превръщат в едни от най-печелившите производства в кооперативите. Те имат успешен износ на агнета и производство на мляко. В тях се отглеждат елитни животни, но те показват различно ниво на модернизация и облекчаване на труда. Още в първите две години ТКЗС „Ягода“ в Мездрея се превръща „*в снабдителен център на стопанствата с високопродуктивни крави*“ (ГД М: л. 13) в резултат на благоприятните географски и климатични особености. Кравефермата отчита преизпълнение на плановете по млеконадоя и паричните постъпления, в резултат на което още в началото осигурява добри доходи на животновъдите. Освен да работят за пазара, фермите (включително свине- и птицефермите) имат задачата да задоволят потребностите на кооператорите от месо, мляко, яйца, домашни животни и птици.

Много кооперативи в страната (включително в двете изследвани села) инвестират в създаването на собствен автопарк, тъй като наемането на селскостопански машини от близките МТС е твърде скъпо и нерентабилно. Навсякъде се въвежда технологията за силажиране на фуража, която позволява да се усвояват всички растителни отпадъци от производствената дейност. В Брестовица се наблюдава значително по-ранен и мащабен напредък по отношение на техническото оборудване, докато в Мездрея дори когато то е осигурено, използването му е възпрепятствано от режим на тока, лоша поддръжка, липса на работна ръка и т.н.

Стопанството в Брестовица многократно е било първенец на областно и национално ниво. През 60-те години

селото и кооперативът са обявени за образцови и са представяни на чуждестранни дипломатични делегации, каквато е делегацията на Френския парламент, посетила селото през 1964 г. (Влахов 2002). По данни от нейния доклад приходът на ТКЗС „Нов живот“ през 1962 г. е 5.5 млн. лв. Високодоходното производство му позволява да прави значителни инвестиции в технологичното обновление и в разрастването на стопанската инфраструктура, които подобряват производствената дейност. Това включва поддържане на богат автопарк, строеж и поддържане на модерни ферми, капково напояване в лозовите масиви, помпени станции и водопроводи, мелница, хладилна камера, мандра и много други стопански сгради, помещения и съоръжения. За да се повиши хигиената на работното място, за животновъдите са изградени жилищни постройки, които да се ползват през работно време. Стопанството разполага и със собствена ветеринарна лечебница.

Обществени инвестиции и подпомагане. Същевременно след 1944 г. Всестранната кооперация в Брестовица продължава дейността си, като участва съвместно с ТКЗС и общината в много инициативи, за които става дума по-късно. Тя разкрива и стопанисва 11 търговски предприятия в селото, сред които специализирани магазини и дори книжарница, кухня, бюфет, ресторант с малък хотел. Кооперацията прави опит да въведе промишленото производство в селото. За тази цел селската баня е превърната в цех за производство на суха паста „Тракия“. Ремонтира се и хлебопекарната в с. Брестовица. Жителите свидетелстват, че Кооперация „Нов живот“ продължава да развива спестовна дейност, т.е. много от тях вместо в банки, са имали спестовни влогове към нея. Към местната Трудово-производителна занаятчийска кооперация „Виктор“ (1951 г.) се разкриват дърводелски, шивашки, плеташки цех, сарашка и железарска работилница,

бръснарница, фризьорски салон, строителна и бояджийска бригада и др.

През годините ТКЗС „Нов живот“ подпомага с финансови средства или чрез работна ръка и транспорт различни инициативи на общината, чиято цел е архитектурното оформяне на селото, повишаване на общата хигиена и обогатяване на обществения живот (градинките в центъра, спортни съоръжения, обширен площад, уличната мрежа)[1]. В интерес на собствената си производствена дейност, но също и в услуга на селското население, през 50-те години ТКЗС в Брестовица със собствени средства и безвъзмездния труд на кооператорите строи бензиностанция, водоеми, шосета, които да свържат селото с Перущица и други съседни селища и с отделни обекти в землището, разчиства ниви и канавки, залесява покрайнините на селото, почиства и отводнява канали.

Според френския доклад (Влахов 2002) през 1964 г. ТКЗС „Нов живот“ осигурява стабилен доход на своите членове, който може да се определи като висок в сравнение с по-голяма част от кооперативите в страната. Културните постижения на кооператива в Брестовица са определени като „впечатляващи“, а степента му на развитие – като „очевидна заможност“. По това време 10 %

[1] За това свидетелстват архивните документи на ТКЗС, както и интервютата: Т. Н. П. (1947–? ♂ Брестовица, син на Б. С. П (род. 1920 ♀ Брестовица): *И като се замогна ТКЗС-то, почна да се облагоустроява. Тея тротоари, дето ги виждаш, плочките бяха изрядни. Тука по тротоарите нищо не можеше да остане. Тука бордюрите бяха през един боядисани в бяло.* […] *Имаше едно съревнование за хигиената, за почистването между тея низови организации и така.*; (Т. Н. П.): *Ами, тоя автомобилен парк возеше чакъли, благоустрояваше селото.* (Съседката Б.): *Улици, осветление се създаде.* (Т. Н. П.): *Осветление, тротоари, канализации се правеха.*
За застроеното социалистическо пространство вж.: Пешева 1970; Рускова 1982; Рускова 1987; Волф 1997.

от разходите на стопанството се отделят за инвестиции, които са предназначени за развитие на стопанството и селото. Стопанството заделя и 2 % от разходите си за фонд „Културен“, с които подпомага общината в реализирането на културни и обществени инициативи.

Най-голямата инвестиция на стопанството в Брестовица е в областта на детската грижа. През 1956–1957 г. изцяло със средства на ТКЗС се построява детска градина за всички деца в селото. А след като през 1971 г. общината построява детска ясла и кухня, ТКЗС „Нов живот“ поема голяма част от издръжката на трите заведения чрез фондовете му за социални дейности (Гатев 2009: 156). Същевременно то поема издръжката за храна в училищните столове на децата на кооператорите, спонсорира редица ученически спортни прояви и кръжоци. Един от тях е кръжокът по управление на трактор към ОУ „Христо Ботев“, който се осъществява с помощта на механизатори от стопанството.

През 1952 г. Всестранната кооперация подарява на ТКЗС детското летовище в местността Бряновщица. Така стопанството продължава да организира детски летни лагери до края на съществуването си. Междувременно разширява значително материалната база до капацитет от 360 места, построява нова кухня със столова и други сервизни помещения (Гатев 2009: 158)[2]. То поема издръжката на всички деца от Брестовица от начална и основна степен за престоя им в лагера на три смени[3]. По този

[2] За приноса на ТКЗС споменава и М. Й. В. (род. 1937 ♀ Брестовица): *Кооператива като стана, тогава се построи пионерски лагер. Майстори, материали, сичко от ТКЗС-то.* […] *И ходили сме като деца, на лагер сме ходили там.*

[3] Но много от по-възрастните интервюирани си спомнят, че са лагерували повече от една смяна. А Йордан Гатев пише: *След окрупняването на ТКЗС и създаването на АПК базата на пионерския лагер се*

начин то освобождава родителите от грижите за децата, докато са заети в селското стопанство през най-натоварените месеци от годината. Всички интервюирани споделят, че летните ваканции в летовището на Бряновщица са най-хубавите им детски преживявания и с удоволствие разказват за тях. Една от тях е Е. П. (род. 1934 ♀, най-малката дъщеря в семейство със седем дъщери), която през 50-те години е била дете: *И още ме е яд за тва летовище. Тва беше такова убаво място, а 'са го зеа, та тоо го купува, та оня го купува. Романтично място! Кви игри е имало на Бряновщица! Кък сме си живели! В една голяма стая – колко много деца! Учителите, лагерни огньове, сборове вечерно време! Вечерна проверка и седим до 10 часа лагера… И сме седяли по много. Двайсе дена беше тогава лагер. И тогава нямаше такива други лагери. Не такива, ами летовище. Цялото село децата ходеа по 2-3 смени. Цяло лято на Бряновщица. Хранят ни. Тва а за когат яз съм била дете.* Някои от интервюираните имат впечатления от детското летовище като деца, но и като родители. Неговото ликвидиране предизвиква голямо разочарование сред населението и особено сред бившите кооператори, защото те участват в доизграждането му с труд и чрез отклоняване на част от възнагражденията им към строежа.

Една от най-мащабните обществено значими инвестиции на ТКЗС е построяването на Културния дом през периода 1957–1961 г. Проектът е по инициатива на кметството, което също участва във финансирането чрез средства на населението от самооблагане[4]. След като е

разширява и на Бряновщица започват да летуват и деца от други селища, влизащи в АПК. (Гатев 2009: 163).

[4] В интервюто си Йордан Гатев уточнява: *И тоя* […] *Културен дом е строен само със средства на брестовичени. Без участието на нито един лев от държавата. Тогава имаше самооблагане. Решим на*

завършен, Културният дом преминава на издръжка към общината, но периодично получава финансова подкрепа от ТКЗС, например за организиране на самодейни театрални представления или за подпомагане на детските хорове и фолклорни състави.

Още преди построяването на модерната сграда, читалището се превръща в център на културния живот в селото с функционирането на самодейни състави[5]. В началото в тях участват предимно смятаните за „по-прогресивни“ младежи от РМС, гимназисти, студенти, членове на СНМ, но впоследствие се разрастват. Те са част от спомените за младежките години или свободното време на много интервюирани. А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица, бивша кооператорка) разказва: *Аз даже от 51-ва година играх в танцова трупа. Тука беше много будна танцова трупа. И сме ходили навсякъде сами, без родители, без да има някой надзорник.*; *Даже сме ходили в София на прегледи. Излезнахме първенец. Там на филм тогава ни снимаха и по кината прожектираха кино прегледи. Че, моят човек беше войник и вика: „Видях та на кино прегледа“.* (Смее се.) *Много хубав колектив бяхме. Тука в нащо село читалищната дейност е била развита много от рано. Нашият прадядо, има го на снимка в читалището, той е бил един от основателите.* […] *Ние 24 човека бяхме – 12 момичета и 12 момчета.*; *С танцовата трупа стигнахме до национален преглед.*

общо селско събрание: 3 % от брутните доходи на всеки човек. На всеки 100 лева брутен доход, 3 лева отчисляваме от самооблагане. От тях направихме читалищен дом, праихме улици, праихме… мрежа ниско напрежение, трафопостове.

[5] Театралните колективи, детските хорове и танцови състави участват и печелят много фестивали на регионално и национално ниво, гостуват на сцените в съседните села и градове. А през годините ръководителите им често са професионалисти от Пловдивската опера или театър.

Даже там и първи излезнахме.; *Аз съм играла в пиесата „Боряна“. Много публика! Салона… Ама тогава имаше и топлина в салона, имаше сичко. Сега… такъв хубав салон! Колко е хубав салона, няма топлина!* Културният дом се превръща в място за срещи, забави и общуване на младежите. В него се излъчват редовни кинопрожекции, които се превръщат в едно от основните забавления на населението. Т. Н. П. (1947–? ♂, син на Б. С. П. (род. 1920 ♀) си спомня за младежките сбирки в Културния дом през 60-те и 70-те години: *Вечер, като излезнеха на тва, беше пълно с младежи.* […] *Тогава… беше така – отвън пред културния дом, вътре във фоайетата и така. И бяхме млади и беше хубаво. Просто цялата младеж се събираше, общуваше по между си, познавахме се едни други всички.*; *И киното имаше всяка вечер прожекция… Мисла, че… два ли филма, три… филма в началото беше във седмицата. После като че ли всяка вечер имаше различни филми.* В Културния дом е поместена и библиотеката. Същевременно кооператорите организирали по звена и бригади редовни посещения на театрални и оперни представления в Пловдив и София[6]. Също така в селото има пощенска станция, която извършва всички пощенски услуги. Многократна ежедневна транспортна връзка свързва Брестовица с Пловдив, съседните малки градове и села.

[6] Б. И. Б. (род. 1932 ♀ Брестовица): *Тогава като че ли повече хора ходиха на мероприятия. На събрание се ходеше, е така на екскурзии, на театър, на кино сме ходили. В Пловдив… Знаеш ли, какви хубави пиеси. В София сме ходили… жените нявга с мъжете сме ходили семейно.*; А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица): *Пътувахме* (до Пловдив – б.а., Я.Я.). *Одихме на културни мероприятия, на театри, на такива работи. Групово, и бригада…* […] *Ма тогава имаше и декор, имаше и сичко. А сега само…* […] *Голи сцени! Няма никаква декорация. Тогава при назе беше нещо разкош, направо разкошно!*

През 60-те и 70-те години здравеопазването в Брестовица също е на по-високо ниво в сравнение с много други села. От 1971 г. селото разполага със здравен дом, организиран на принципа на поликлиниките. В него работят двама лекари, трима зъболекари, фелдшер, акушерка, четири медицински сестри. Организирани са филиални лекарски и зъболекарски кабинети в училището, лаборатория, физиотерапевтични съоръжения, женска и детска консултации[7]. През 1958 г. общината закупува рентгенов апарат за селския здравен дом със средства от ТКЗС и от дивидентите на населението от Селкоопа (Дионисиев). ТКЗС „Нов живот“ поддържа и собствен медицински кабинет, който обслужва кооператорите по време на работа. За тази цел УС избира млада кооператорка и финансира обучението ѝ за медицинска сестра. Ст. С. (род. 1932 ♀ Брестовица) разказва за работата си в стопанството, където работи до ликвидирането му: *Станах на 19–20 години. От стопанството ме изпратия в Пловдив на 6-месечни курсове за сестра. „Червения кръст“ беше организирал към стопанството. Тия 6 месеца ги завърших и почнах работа в здравна служба.* […] *След това в стопанството, понеже от „Червения кръст“ имаше предложение… обзаведаха една стая и там съм карала.* […] *Големи злополуки не е имало. Еми, посякал ся, разрязала ся, ударил ся… Инжекции тука лекаря му е предписал. Вместо да идват в амбулаторията, си идваха долу в стопанството. Или има за превръзка, дойда в*

[7] М. Й. В. (род. 1937 ♀ Брестовица) със съжаление споменава за ликвидирането на здравната служба в селото: *Откакто демокрацията дойде дори в здравната служба нямаме линейка. А тогава си имаше линейка, шофьор. Имаше ли болен, веднага линейката вдига се във Пловдив до болница… Имахме прекрасен родилен дом, разбиха го… Всичко е ограбено*.

стопанския двор, привързвам го. Квото е наредил доктора, изпълнявам. […] *ТКЗС-то ми плащаше.*

Организиран е кооперативен стол, който работи целогодишно, а през натоварения сезон осигурява храна на полето. Кооператорите и останалите жители на селото могат да закупуват от стола и храна за вкъщи[8]. Кооперативът има и фурна за хляб и закуски.

Като сравнение в областта на общественото благоустрояване за Мездрея не могат да се кажат много неща. Електрификацията, водоснабдяването и канализацията се изграждат едва след колективизацията, преди всичко заради потребностите на кооператива. Селото е електрифицирано едва през 1958 г. Асфалтирана е само главната улица и още една или две по-големи. На централната улица е изградена обществена сграда на РКС, в която е поместен селският магазин и неголям салон за обществени мероприятия и тържества, който хората наричат „*салону*“ или „*читалището*“. Действително читалище няма, но самодейност не липсва. Кооператорите сами организарат театрални вечеринки, а забавлението се осигурява от местната духова музика. През годините кооперативът финансира и импровизирани кинопрожекции в училищния или „читалищния“ салон. В селото до 50-те години няма училищна сграда, а учениците учат в отделни стаи в частните домове. През втората половина на 50-те години се построява модерна училищна сграда, чийто строеж е подпомогнат от кооператива само с осигуряване на превоз и дървен

[8] Райна Пешева съобщава за подобни тенденции и в Ръжево Конаре. В тяхното наличие тя вижда ролята на кооперативните стопанства за подобряването на храненето на селското население и за популяризирането на редица ястия и рецепти, смятани дотогава за „градски“. Тя описва и всички споменати до този момент придобивки, които се приемат за белег за подобряване на живота в селото и изравняването му с града.

материал. Детската градина е построена едва в края на 70-те и началото на 80-те години като отчаян опит да се спре миграцията на младите към града. Действително още от 1950 г. ОНС – Берковица открива летни детски градини във всички села на общината, включително и в Мездрея, за да облекчи домакинствата по време на прибирането на реколтата. Но това не е в състояние да облекчи положението на майките. Кооперативът осигурява храна на кооператорите единствено през летните кампании, когато нямат възможност да се прибират за обяд, и на оранжерийните работнички като компенсация за нездравословните условия на труд. Преди да се построи магазинът, ТКЗС осигурява превоза на хляб от Берковица. Тъй като Мездрея е малко село и само на 6 км от Берковица, в него до края на социализма се поддържа само фелдшерски кабинет в сградата на кметството. Но до края на 80-те години има редовни автобусни линии до Берковица и Монтана.

Социални придобивки. Внедряването на съвременна техника и технология налага необходимостта от повишаване на квалификацията на кооператорите. В много кооперативи се организират просветни събрания, лекции, технически кръжоци и курсове, но ръководствата често изразяват недоволство от недостатъчната им посещаемост (ОКС Б; НА Абаджиева 1965–1966: № 314–II; ПК УС М; ГО М 1956–1958; ГД М). Причините за това се дължат на натовареност в трудовото ежедневие, липса на мотивация у кооператорите, скептично отношение към приложимостта на тези беседи. Механизатори и други специалисти, бригадири и председатели на ТКЗС са изпращани на безплатни специализирани месечни или едногодишни курсове, организирани от Министерството на земеделието, БКП или други институции. Там те повишават професионалното (в областта на селското стопанство и финансите) или политическото си образование.

Повечето кооперативи поддържат собствени библиотеки с технологична, стопанска, а понякога и с художествена литература, с абонаменти за в. „Кооперативно земеделие“ и други периодични издания. Така е и с ТКЗС „Нов живот“, което през 50-те и 60-те години дори издава собствен вестник „Лозар“. Кооперативът в Мездрея също поддържа малка библиотека и абонаменти за специализирани издания, но те не са популярни сред селяните. Ръководството агитира кооператорите да се абонират за вестници и списания, като им отпуска аванс за тази цел.

Според Райна Пешева работата в ТКЗС за първи път гарантирала на кооператорите редица социални придобивки, като право на почивка, на пенсия, на социално осигуряване, възможности за повишаване на образованието и квалификацията чрез курсове и кръжоци, които до този момент били смятани за присъщи на градската култура (Пешева 1970). За това съобщава и френският доклад, според който „*заможността*“ на ТКЗС „Нов живот“ в Брестовица (1964 г.) му позволявала да осигури някои „*изключително интересни*“ социални придобивки за своите членове: финансово подпомагане на кооператорите; 14-седмичен отпуск при раждане, заплащан според средната норма на бригадата; пенсиониране на жените на 55 г., а мъжете – на 60 г., като кооперативът добавял към държавната пенсия половината от нейната стойност; право на платен годишен отпуск в размер на 14 работни дни.

Стопанството в Брестовица се стреми да развива широка социална програма за подпомагане на кооператорите и техните семейства. Социалният фонд обхваща временно или постоянно нетрудоспособните членове, пенсионерите, бременните и майките[9] и др. В първите

[9] Подпомагането на майките и бременните е разгледано в предходната глава и няма да бъде засегнато тук.

години ТКЗС започва да отпуска парични кредити на социално слабите стопани, чиято стойност се определя от количеството изработени трудодни; въвежда се и натурално кредитиране чрез издаване на „кредитни купони“ (ОКС Б: 62), с които кооператорите можели да закупят от стопанството съответните земеделски продукти. ТКЗС в Мездрея също създава специален фонд за подпомагане на неработоспособните кооператори с еднократни парични суми в зависимост от нуждите и от финансовите му възможности или им раздава допълнителна продукция на ниски цени. Неработоспособните и социално слабите членове получават възможност за допълнителни доходи чрез отглеждане на копринени буби по домовете, като ТКЗС им осигурява листната маса за храна на бубите. Стопанството в Мездрея подпомага кооператорите с безлихвени или нисколихвени заеми (3 % лихва – 1957 г.), а сумата се удържа от месечното им възнаграждение на трудодни. Една от основните причини за теглене на заеми е строеж на къщи или закупуване на парцели за строеж в Берковица.

По-широко застъпена форма на подпомагане в повечето стопанства, включително в Брестовица и Мездрея, е снабдяването на кооператорите с допълнително продукция, освен полагащото им се по устав натурално възнаграждение. Например дърва за огрев, плява, слама, сено, фураж, вино, строителни материали и тухли от собствена тухларна и др. срещу заплащане на по-ниски цени. На кооператорите се осигуряват и някои услуги на ниски цени, например правото да ползват превозни средства и кооперативните коне за лични нужди, кооперативните мелници, казани за ракия и др.

Като свидетелство за икономическия растеж на ТКЗС и кооператорите от Брестовица интервюираните посочват нарасналата възможност на семействата да спестяват,

да осъществят цялостна подмяна на жилищния фонд[10] и подобрените битовите и хигиенни условия в селото. Във връзка с това емблематичен е разказът на М. Й. В. (род. 1937 ♀ Брестовица) за баща ѝ: *И като стана нужда да вървим да гласуваме…* […] *„Ша гласуваш за червените.* […] *Гледаш ли, вика, сичко тва се направи през време на кооператива. Няма една стара керемида, сичко е ново. Благодарение на кооператива.“ Значи, давали са пари, хората. Не е било без пари*.[11] М. Й. В. (род. 1937 ♀ Брестовица) споменава и за наличието на спомагателна каса към кооператива, която осигурявала безлихвени заеми за кооператорите.

Докладът на френската делегация сочи, че високите доходи позволявали на кооператорите да увеличат потреблението на електроуреди и автомобили (Влахов 2002). Например през 1964 г. при 1200 домакинства в Брестовица, населението му разполагало с общо 10 автомобила и 170 мотоциклета или повече от средната

[10] Б. С. П. (род. 1920 ♀): *Като пòчнааме…, иляда лева ни дàдоа… трудоден.* […] *Горе доле си изрàнвааме семействата свободно. Ами, ко можеш да си купиш? В ТКЗС-то сме работили двамата с моя мъж, сме си купиле едно дворно място – 130 000* [лева]*, къща сме си направили и… Тва а все през ТКЗС-то*.; Както и разговор със сина ѝ Т. Н. П. (1947–? ♂): *От ония години са ей тия къщи сичките тука.* (Б. С. П.): *От надници. Живота горе доле се възстанови у ТКЗС-то, щото даваха и заеми на изплащане. И така.* За подновения жилищен фонд: Георгиева, Данчев 1967; Добрева 2003.

[11] Тази представа се използва като основен и „неопровержим“ (според интервюираните) аргумент за позитивното въздействие на ТКЗС върху живота на селяните, който се възпроизвежда от повечето информатори. Тя противопоставя „позитивните“ постижения на социализма (в лицето на кооперативите, Партията, комунистите) на „негативните“ последствия от демократичния преход (в лицето на СДС, Иван Костов, Царя, демокрацията, сините и т.н.).

стойност за страната[12], както и с 1040 радиоапарата и 80 телевизора. За сравнение могат да послужат данните от Ръжево Конаре, от което в края на 60-те години 87 домакинства притежават леки коли, 545 – телевизори, а хората, които притежават спестовни сметки, били над 3600 души (Кирезиев, Батаков 1969: 59). В Мездрея също масово се подменя жилищният фонд след масовизацията. Макар и по-бавно, хората постепенно започват да си осигуряват модерни електрически уреди и автомобили.

В социалната сфера също настъпват някои промени, свързани с еманципацията на жените и младежите, за които вече стана дума в предишната глава. В края на 40-те и 50-те години в Брестовица се развива „бурно“ младежко движение[13]. В него се включват голяма част от тогаваш-

[12] Примери: Семейството на Б. С. П. (род. 1920 ♀ Брестовица), след като построява къщата си през 1953 г., си купува първата кола („Фиат“) на изплащане, а по-късно и втора („Жигули“). Кр. Г. (сарач от ТПЗК „Виктор“) купува първата си кола („Шкода“) през 1966 г., а по-късно също „Жигули“. Много от семействата притежават мотори.

[13] И. Й. (1928–2008 ♀ Брестовица): *Като дойдеха студентите през ваканцията, те се включваха активно в живота на селото.* […] *Те бяха ядрото. Като дойдат и вече тука живне.*; *Създадохме танцов състав тогава. Играех в танцовия състав заедно със театралната група. Гледахме да разнообразим на… местните.* […] *Взехме американ, боядисаме го черен, направихме дрехи за танцовия състав. С машините вечерно време… Вместо да стоиме вкъщи, ние въртиме машините.*; „*Вечерно време сме репетирали до… десетина – петнайсе човека в училището, 10, 11, 12 часа.*; *И 15 минути музика, 20…, потанцуват малко. „Стоп!“ И си провеждаме събранието на ДСНМ. И така нататък. И по тоя начин след събранието пак продължаваме с танците.*; Йордан Гатев: *Имахме младежки клуб, обаче той не можеше да ни задоволи напълно нуждите за тъй наречените „забави“, да ходим да се събираме момчета и момичета да танцуваме.* […] *Партийната организация имаше по-голям клуб. Ползвахме нея. Имахме читалищен салон…* […] *и в тоя салон ние са събирахме младежите да играем и да танцуваме. Музиката беше повече с грамофони. И след това имаше и оркестри. Правехме*

ните младежи, особено образованите и активистите[14], но въпреки масовия си характер, то също е инициранo от местните партийни структури. Според И. Й. (1928–2008 ♀) партийната и самодейната активност в селото е провокирана от зараждането на бригадирското движение и се възприема най-сериозно от онези младежи като нея, които по някаква причини са били възпрепятствани да участват в него[15]. В Брестовица се създава местна младежка бригада, която прокарва път до местността Бряновщица, а по-късно работи по обществените строежи за оформяне на селския център с площад и градинка, строежа на стадион, тротоари и др., за които Йордан Гатев си спомня: *Тогава направихме местна младежка бригада от 80 човека – и момчета, и момичета. (19)52-ра година беше* […] *Тая бригада беше от три чети от 80 човека. Двете чети бяха момчета, едната чета бяха момичета. И тази бригада работи по направа на парка: събаряне на сградите, подравняване на терена; и за строежа на физкултурен стадион.*

забави и по… къщите. […] *И да ви кажа, че в тези общувания в семейните компании, фактически почти в компаниите момичета се събираха и създаваха семейства с момчетата. Женехме ся в компаниите. Дружахме с тях, ние ги изпращахме, с тях правихме движение*.

[14] Като Йордан Гатев, И. Й. (1928–2008 ♀ Брестовица), която по това време е единствената жена председател на регионалния ДСНМ комитет и е организатор на различни младежки изяви като танцов състав и театрална трупа, М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) и съпругът ѝ С. А. Дж. (1921–1996 ♂ Брестовица), които са сред активните ремсисти и самодейци и др.

[15] Тя не е била допусната да участва в бригадирското движение, тъй като по това време работела в селската администрация като отговорник по нарядите и продоволствието.

През същия период младежите от Брестовица създават физкултурно дружество и футболен отбор[16]. ТКЗС и кооперацията поддържат спортната дейност чрез финансова подкрепа за издържа на футболен, мъжки и женски баскетболни отбори, отбор по борба и шахмат. За нуждите на масовия и ученическия спорт през 1951 г. в селото е изграден стадион с футболно игрище, писта, съблекални, бани, сервизни помещения и трибуни с 500 места. През 1961 г. бившето кино е преустроено в спортен салон, а през 1984 г. в двора на училището с финансовата подкрепа на ТКЗС е построена модерна спортна зала с баскетболно игрище и 250 места за публика (Гатев 2009).

В Мездрея няма специално изграден стадион, но училището е снабдено със спортна зала. Селският футболен отбор е подпомаган от стопанството с осигуряване на превоз до съседните села, със средства за екипировка и за създаване на спортен клуб.

Близостта на Родопите и присъствието на защитената зона „Бряновщица“ в района на Брестовица създават условия за ранното развитие на туризма първо сред учениците, а впоследствие сред цялото население. Почивките на жители от селото в тази местност в импровизирани

[16] И. Й. (1928–2008 ♀ Брестовица) разказва за това: *Полека лека съживихме живота в селото. В събота редовно някъде на мач… Създаде се физкултурното дружество. Мъжа ми беше играч от Пловдив като студент, идваше тука да играе във футболния отбор. Наричаше се „Виктор“. Той и до сега съществува. И имаше интересни случаи. От някъде намериха пари и едни му купиха обувки, щото играеха боси.* […] *Играеха боси. Направиха обувки, но отиват на мач в Кадиево. И в Кадиево казват: „А-а-а, не. Ша се събуете.“ „Защо?“ „Защото ние сме боси. Трябва да сме при равностойни условия“. А поляната там в Кадиево беше поляна. Тука наще бързо намериха местò и направиха игрище. А в Кадиево една поляна с такива големи тръни. И как са играли, те си знаят. И започнаха да обикалят е-е цялата околия Пловдивска, да играят мач. Това беше в общи линии. Намирахме развлечение.*

колиби стават популярни още през 20-те години, продължават да се осъществяват в този вид до късно и заемат съществена част от спомените им[17]. През 80-те години е одобрен регулационният и застроителен план за изграж-

[17] Б. И. Б. (род. 1932 ♀ Брестовица): *Колиба имахме, една колиба* […] *с папрат оплетена отвънка. Отвътре сме турùли черга, отдолу – дюшеци. Ама, нямаше път. Със магарета – увием дюшеците, увием юргана, щото беше и студено там.* […] *За 20 мин. сега се ходи, па тогава по 2–3 часа сме пътували, доде излезем. Онова магаре едвам излява. То, така високо. Сега колите лесно се ходи с тях. Та тогава бяха такива колибите. Някои с бризент, някои с черги, ма повечето все с черги ги увивахме. И щайга с домати, щайга с чушки, картофи за ядене, олиото, сичко. Сега има магазини тамка. Сега има много вили, ние нямаме вила.* […] *Сега който си има вила, той си отива като на къща. Сичко има – и електричество, вода.* […] *Печки, хладилници, телевизори, перални – сичко имат горе. А пък ние тогава много примитивно бяхме. Ама, вечер като легнеш, едно ладничко, приятно. Ама, понеже сичките хора бяха така, и не им правеше впечатление на някои.*; М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица): *И почнаха на Бряновщица да зимат точки от съвета и да си правят вили.* […] *А преди това беше много романтично. Правеха се колиби. Е така, само колове се направат и припречени с папрат, оплетени с папрат. Нара направен в колибата, застлан дебело с папрат. И от тука на магарета, на коне, на денкове си изнасяхме на Брановщица дюшеци, юргани, каквото трябва, одеала, покъщнина тогава, тенджерата, всичко. И беше много по-романтично отколкото сега.* […] *Сега всеки се прибрал във вилата с телевизора. А преди… Моят свекър така правеше. През деня ще събере всички деца и ще ходят за хвойна и сухи съчки.* […] *И като насядат около огъня и децата, и възрастните, щото повечето бяха баби с внуците си, баби и дядовци, и той им разказва приказката. Нощно време заспиш и нящо земе да шумдли. Магарето на някого се отвързало и пасе от папрата. Знаеш, че е магарето, ама шубе та… А сега хубаво е. Много хубаво е, ама… И прекараха вода в къщите, и бани си направиха, и тоалетни си направиха във вилите, обаче отчуждение. Няма ги онея задружни събирания. Остава, кога се сбереме на Богородица. Сичките излезат на празника. А останалото време секи си е във вилата.*; Е. П. (род. 1934 ♀ Брестовица): *После като се ожениаме, си направиаме горе една барака. И децата си ги водиаме на курорта и там сме ходили на курорт. С децата сме си изкарвали по цяло лято*

дането на вилна зона. Изграден е асфалтов път дотам, а населението си построява повече от 270 модерни и електрифицирани вили. В някои от тях се живее целогодишно (Гатев 2009).

Селските жители започват да отделят повече време за отдих. Б. С. П. (род. 1920 ♀ Брестовица) е една от многото интервюирани, които споделят, че доходите им от работата в ТКЗС им позволяват да отделят средства за почивка на море или планина, за екскурзионни летувания. *О-о-о! Имаше отпуски. Имаше. И на назе големи отпуски дàваа. И всяка зима, като искаш – карти евтини, безплатни… по баните. Можеш да идеш… Можеш да смениш.* […] *Много ддиаме. Нямаше жена да не иде зимно време на почивка. По баните, по курортите, на Велинград, на Сандански. И евтина работа. И ако по болниците – една зима да боледуваш – èденье на корем и ни един лев не даваш. Ама сега…, сега стана – недей да се не разболееш само*.[18] Някои кооперативи са разполагали със собствени почивни бази. ТКЗС в Брестовица разполага с такава само в местното летовище Бряновщица, но, както много други стопанства от страната, осигурява

там. Ние като си ием, сетне бабата и дядото идат и те поседат и пак цяло лято децата седат на почивка.

[18] И други спомени: А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица): *По Рожен сме ходили, мотор си купихме. Двамата – на мотора на Рожен. Двамата на мотора на Рилския манастир. Двамата – в Банкя, та Сопот, та Карлово, та къде ли не. На Шипка с мотора сме ходили. Кола докато беше той жив, не можахме да си вземем. После децата си взеха, ние – не.*; М. Й. В. (род. 1937 ♀ Брестовица): *Ходили сме и ние така, като баба А., и ние имахме мотор, „Балкан“. На Баташкото блато сме ходили, той беше рибар. И като ми каже: „Айде, събирай багажа и ша идем на Баташкото блато да видим има ли риба, няма ли.“ И къде ли не сме ходили. Пътували сме много и ние.*; Е. П. (род. 1934 ♀ Брестовица): *И на море сме ходили, децата сме си водили на море. Ходили сме на море, на Велинград. Ходили сме като всички на Бряновщица.*

евтини курортни пакети за членовете си[19]. Кооперативите организират редовни екскурзии из България. Б. И. Б. (род. 1932 ♀ Брестовица) си спомня: *На екскурзии сме ходили. Една година минахме покрай Дунава. До Видин ходихме и от Видин – Русе и чак на Варна, Бургас. Беше голямо пътуване.* […] *Тогава от стопанството ни отпущаха тия камиони и се накачиме сичките вътре. То, багаж имаме, пейки има, насядаме вътре.* Тя и други бивши кооператори разказват, че членовете на звената продължават да общуват и извън кооператива. Събират се на банкети и излети на Бряновщица, на семейни екскурзии. Б. И. Б. (род. 1932 ♀ Брестовица): *Ол-е-е, значи, толкова хубави моменти има в звѐното. Ходили сме на Бряновщица, ходили сме на екскурзии много. Ние нямаме превоз тогава, ама нашия звеновод беше с мотор. Други негови познати и те с мотори. И като си качат жените, обикалят градове, села, море, навсякъде.* През онези години голяма част от жителите на Брестовица пътували и в чужбина. Най-често това ставало чрез организирани от работата или самодейния колектив екскурзии[20], но някои от тях съобщават и за семейни пътувания. За разлика от други кооперативи в страната, ТКЗС „Нов

[19] Местната ТПЗК „Виктор“ също осигурява безплатни почивки на работниците си. За това разказва сем. К. и Е. С. Г. (К. Г., род. 1935 ♂ с. Извор, женен и живее в Брестовица): *Почивни станции нямаше, но получавахме, който иска, карти за почивка.* (Е. С. Г. род. 1935 ♀ Брестовица): *После си земеме от там… бележки и ни ги платат парите.*

[20] Е. С. Г. (род. 1935 ♀ Брестовица), която работела в ТПЗК „Виктор“ като шивачка, разказва за пътуванията си в чужбина, едно от които е през 1968 г.: *Аз съм ходила 15 дена във… Почнахме от Сърбия, Полша, Чехия, Германия и Унгария. Съм ходила 15 дена и 15 дена съм ходила после в Съветския съюз, в Беларус, в Украйна.*; А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица): *Ходила съм навсякъде. Аз съм обиколила Чехия, Полша, Унгария, Германия, Съюза, Румъния, навсякъде.*

живот“ награждава изявилите се в производството кооператори и с екскурзии в Съветския съюз, за което споменава М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица): *Екскурзии само първенците всяка година, което звено е изляло първенец звеновода или някой от звеното, някой член от звеното ги изпращаха в Съюза.* А според Т. Б. (1919–? ♂ Брестовица) стопанството изпраща ежегодно по 35 заслужили кооператори на екскурзия в СССР.

Кооператорите от Мездрея също могат да си позволят почивки в балнеолечебни центрове, защото стопанството им осигурява евтини карти, но малко от тях се възползват от тях. Много от информаторите споделят, че никога не са имали достъп до картите за почивка, че не са имали финансови средства или време да си я позволят или просто не са били информирани за тези възможности. На изявилите се звена и бригади ръководството организира кратки екскурзии в страната и до морето. М. Г. Г. (род. 1939 г. ♀ Мездрея): *И на ескурзии са ни водѝли без пари.* […] *Черноморието сме го обиколили целото. Отделно си до Рилскио манастир… Що некой път и от оранжериите си идеме, и некъде па допълнително* (с друга бригада – б.а., Я.Я.) *идеме. Та, по два пъти ни се падне на ескурзия да ддиме.* […] *За ескурзиите – тва ми е останàло от ТКЗС-то, защо сме обиколили насекъде. До морето сме… обиколили целото море. А онаа, бобà ти М. вика: „Ох тва ’се вòда ли е натам?* (Смее се.) *Ша стъпнем малко на тва море.“ Оно къде? У село навремето кой ти е одѝл на море*! (НА Янчева 2007: № 682–III, 165–166). Л. Г. (1922–? ♀ Мездрея) също разказва: *И съм одѝли на почивка… на Връшец… Секо лето съм одѝла. И на морето ме е водѝл* (съпругът ѝ – б.а., Я.Я.)*, та съм одѝла.* […] *66-та ли, 67-ма ли. Те тогава съм одѝла на море. Та съм седѐла 20 дена там.* […] *Боже! Имам снимки от плаж.* (Смее се.) *За чудо не съм*

ги предавàла пред децата, че ме е срам. […] *Одѝла съм на плаж, на бански… и… о-о-у… Ама бех си млада тогава, та на четиресе и пет, шес гòдин моо да съм била. И на Банкя съм одѝла. И на Горна Баня. И у Хисара съм одѝла на почивка…* […] *Та съм одѝла на почивка, много съм одѝла.* (НА Янчева 2007: № 682–III, 174). За повечето жени от Мездрея обаче организираните от ТКЗС ежегодни екскурзии са единственият повод да пътуват извън региона. За възрастните кооператорки най-вълнуващи са моментите, когато виждат морето за първи път. Някои от тогавашните по-млади семейства си позволяват и почивка на море през септември, когато работата намалее, но най-разпространени са почивките по санаториуми или балнеолечебни центрове, и то само с лечебни цели. Почивката си остава лукс за селските жители, независимо дали са заети в селското стопанство, или не. За тях е непозната възможността да отидат с децата си на море или с кола да пътуват из Източна Европа, както правят доста семейства от Брестовица. А на екскурзия в чужбина, предимно в СССР, са изпращани най-често бригадирите от Мездрея.

През социализма настъпват сериозни промени и в обществения празничен живот. Под идеологическия надзор на партията кооперативното ръководство се стреми да изтласка традиционните празници или да им придаде социалистическа форма (Велчева 1989; Петров 1997; Петров 2003). Така Трифон Зарезан се превръща в Ден на лозаря, Гергьовден – в Ден на овчаря и много други. Навлизат социалистически празници като 9-ти септември, Денят на труда (1-ви май), Денят на жената (8-ми март), Денят на Октомврийската революция (7-ми ноември), денят на патрона на даденото стопанство или датата на учредяването му. В ТКЗС те са съпроводени от специфични ритуали, свързани с кооперативния живот. На 9-ти септември и 1-ви май в началото се обявяват тържествените обещания

пред Вълко Червенков, а впоследствие се заявява участие в големи окръжни, околийски или национални съревнования. На тези дати се отчитат резултатите от съревнованията и обещанията, награждават се победителите, обявяват се публично първенците и ударниците. Кооператорите участват и на манифестации в селото, в общинския или областния град, а отличилите се кооператори застават на официалните трибуни, участват в конференции и дори на срещи с местни журналисти.

Предвид преобладаващия женски състав съществено място в празничната система на кооперативите заема Празникът на жената (8 март), който се превръща в значимо място в паметта на бившите кооператорки. Например А. И. Г. (род. 1933 ♀ Брестовица) си спомня: *От ТКЗС-то на всички жени купуваха по някакъв подарък.* […] *От агитпункта… и минат по бригади, раздадат на жените подаръците и веселие. Танци, хора… Така празнувахме.* Празникът е съпроводен с обща трапеза, музика и хорá.

Тъй като Брестовица е лозарски район, Трифон Зарезан или Денят на лозаря е негов патронен празник и важна дата в селския календар. М. Н. Дж. (род. 1926 ♀ Брестовица) разказва за празника: *На площада. Събират са. Цялото селò се събираме. Камионите с бъчвите с вино. Тогава – възрастни хора, а сега танцовата трупа, децата, облечени в народни носии. Напред музиката. Сега вече и свещеникът ходи, чете молитва. И почват там… Секи си носи бъкличка ли е, съд с вино или ракия. Поливат на кютюка. Режат си пръчки. И тогава слагат в шишето с виното пръчката и през целия ден се пие вино през пръчката. Хорà, хорà, хорà. Много*. През социализма празникът запазва много от традиционните си черти, други отпадат като службата на свещеника, а трети се изменят, за да отговорят на идеологическите

изисквания. Например вместо да се избира цар, кооперативното лозе се зарязва от председателя в присъствието на партийното, административното и кооперативното ръководство, първенци на съревнования и др.

Въвеждането на социалистическите празници и ритуали в кооперативния живот е още един пропаганден и възпитателен механизъм, чрез който властта прокарва новия ред и неговите правила в съзнанието на селското население, за да се постигне онази „културна революция“ или „пробуждане на социалистическото съзнание“, за които говори Ленин. Така постепенно системата завладява и частната сфера. В изследването на Цветана Абаджиева (НА Абаджиева 1965–1966: № 314–II) се вижда, че кооперативният живот навлиза и в семейните празници и отношения. Повечето от интервюираните кооператори от различни кооперативи в страната разказват за силната си привързаност към звената. Те споделят, че отношенията в звеното изместват семейните отношения, което най-ясно личи при взаимопомощ и семейните празници. Традиционните авторитети като кума или старойката се изместват от кооперативните авторитети като бригадири, звеноводи и председателя на ТКЗС, които заемат тяхната функция в сватбената и родилната обредност. Възниква тенденцията на празника да се поканят всички членове на звеното или бригадата за сметка на родните, което показва нарасналата роля на кооперативните отношения във всекидневния живот.

Ще цитирам някои примери от изследването на Абаджиева, които илюстрират промените във взаимоотношенията между кооператорите и в начина на празнуване: Д. М. Д. (♂, с. Горно Бельово, ОТКЗС „Братя Даскалови“, бригадир на зеленчуково-овощарската бригада, през 1965 г. е на 47 г., VII клас): *Когато семейство прави увеселение, жени син, дъщеря и др., хората от*

звеното и бригадата се канят наравно с рода. Канят за сватба определен ден – четвъртък. Човек с бъклица ходи на всеки отделно в дома. Звеното се събира, всеки от него дава пари и със събраното така купуват колективен подарък на младоженците. Звеното колективно излиза да играе в знак на благодарност, че са ги поканили. Наскоро имахме сватба. На мене като бригадир не подариха кърпичка като на другите, а потник (дават и риза). Бригадирят на сватбата е старшинство. При раждане звеното непременно отива при родилката с общ колективен подарък или с индивидуални подаръци. Преди години на празниците ходеха без канене на имени дни. Сега ходят на имени дни, само ако са поканени. Ако е работен ден, това става вечерта. Звеното отива на своя съкооператор на имен ден. Преди на такъв ден не се даваше подарък, сега почнаха да дават на именика подарък, не колективен, индивидуален. Създаде се и навикът на къра да се черпи за всякакъв вид празник: раждане на внук, имен ден и др. (НА Абаджиева 1965–1966: № 314–II, папка 2, 55–56); К. Г. Г. (♀ с. Сърнево, Старозагорско, звеновод в полевъдна бригада, през 1965 г. е на 29 години, VII клас, омъжена с две деца): *„Чувстваме се много близки. Ние вече своите си хора не се търсиме, а търсиме тия от звеното. Като се оставихме от работа зимаска, започнахме да се търсим по гости.“ На Нова година се събрали всички от звеното с мъжете си на телевизор. „На своите хора не ходим на гости, но на тия от нашето звено ходим.“ Миналата година една жена от звеното имала бебе. „Събрахме се цялото звено.“ Събрали по 1 лев и купили одеало и кукла с панделка и ленено костюмче на детето. (…) Когато има сватба в дома на някой кооператор от звеното, казвали на звеноводката, поканвали звеното чрез нея, а тя от своя страна поканвала хората си. На сватбата отивали заедно и*

се нареждали да ги даруват. На всички давали еднакъв подарък, а звеноводката предавала общия подарък на младоженците. (НА Абаджиева 1965–1966: № 314–II, папка 2, 28–29). Когато се цитира това изследване обаче трябва да се има предвид и тенденциозността в подбора на въпросите и факта, че то е проведено през 1965–1966 г.

Модернизирането на селския всекидневен живот набира сила още в началото на XX в. във високопроизводителните региони, какъвто е Брестовишкият. Още от зараждането на кооперативните идеи в България селските производителни кооперации (в това число и останалите потребителски и всестранни кооперации) имат модернизационно въздействие върху културното и икономическото развитие на селата. През социализма модернизацията се превръща в цялостна политическа и икономическа програма, издигната и дирижирана от управляващата комунистическа партия. В тази програма е предвидено и специалното влияние на кооперативните стопанства. Според Знеполски модернизацията е свързана със стремежа на партията да си осигури стабилна социална база и подкрепа сред най-бедните слоеве на населението (включително и селското). Той обвързва процеса на модернизацията с облагодетелстването или с осигуряването на перспективи за издигане на социалните низини като компенсация за отнемането на редица права (Знеполски 2008: 228–232). Той изтъква, че за бедните слоеве от населението подобряването на битовите условия на живот остават недостижими до този момент придобивки и символ на социалния напредък. За други стопани обаче, които прегръщат социалистическата идеология, колективизацията открива редица възможности за развитие като част от ниските и локални нива на номенклатурата, което им дава известни предимства, социални и политически капитали.

Модернизационните процеси и повишаването на жизнения стандарт засягат мнозинството от населението и обикновените кооператори. Затова когато се говори за социалния статус на кооператорите, е важно преди всичко тяхното собствено усещане и себевъзприемане за настъпилите във всекидневието им промени. Така Брестовица и Мездрея, освен по отношение на модернизационните процеси, се различават и в усещането на хората за мястото им в социалната структура на селото, в обществото като цяло и за въздействието на модернизационните изменения в живота им в миналото и днес.

В разговори с жителите на Брестовица прави впечатление самочувствието и удовлетворението, с което те говорят за постигнатото в живота им, самочувствието им в общуването с околните и изобщо в начина им на живот. Например дори и най-възрастните жени обличат официалните си дрехи за всеки повод, който им налага да излязат извън махалата. Една немалка група от бивши кооператорки, някои от които са над 80- и 90-годишни, участват в самодеен певчески състав и имат активен социален живот, а ежедневието им не е концентрирано единствено в семейството, което се отнася и за много други хора от селото. Освен репетициите на групата, събиранията им включват почерпка, забавление и разговори на различни теми. С нетърпение очакват всяка покана за изява независимо дали в селото, в България, в чужбина и дори по телевизията. Една част от тях взимат поредица от индивидуални участия в популярно телевизионно кулинарно шоу. Участват в организирането на различни мероприятия в селото като Родовия празник в местността Бряновщица на 15 август, инициират построяването на параклис. Редовно ходят на почивка. Жителите на Брестовица не пропускат културни или обществени събития като празнуването на Трифон Зарезан или празника на Бряновщица, изпълнения на

танцови състави, представяния на книги на двама техни съграждани и др.

Независимо от разочарованието в резултат на политическите и икономическите трансформации в България след 1989 г., много от брестовичаните, които са свързали живота си с кооперативната и социалистическата идея, имат съзнанието, че в живота си са постигнали един стандарт на живот, който им дава самочувствие и авторитет. Според тях идеалът за постигане на модернизация в селото и за „издигане“ на социалното положение на селяните е постигнат. За да покажа това отношение, ще цитирам един от най-възторжените привърженици на колективизацията и постиженията на ТКЗС – Т. Б. (1919–? ♂, бивш бригадир и домакин на ТКЗС и съветник в общината): *И почнàаме да градиме. Виж, нащо село… Его е, ’са тия червени керемиди и тия червени тугли. Тва беше сичко плетуиш. Снабдѝме го с вода, с електричество, със пътища. Тука нямаше един квадрат асфалт и тротоар. Сичко да напраиме тогава ние, ТКЗС-то го направи. ТКЗС-то много работи направѝ. Иората бяха много по-доволни, отколкото преди фашистката власт и ся новата власт.* […] *Особено средната класа и бедната класа тогава живяа много хубаво.* […] *Секи кооператор имаше право 20 дена отпуска, платена отпуска. Секи кооператор първенец…, 35 души всяка година изпрàщааме в Русия. Е тва начи, много блàзе мене така, много хубаво беше.* (Казва го с приповдигнато настроение – б.а., Я.Я.) *Но в село нямаше който да не е излял навънка. И му плащат да излезе навънка. Плаща му екскурзията, плаща му и де го няма.* […] *И е тва нящо мене много ме радваше. Пòчнаа да се праат къщите на село. Първо беше много зле – четири, пет години. Едвам ората зимàа пари и тогава си реши…* […] *Садим, садим. И като зеа да имат ората пари, и като пòчнаа къщи! И аз гàто стàнаа*

домакин шийсе и пета година (1965 г.)*… Сто и пидесе* (150) *къщи се правàт на година, сто и пидесе!* […] *И не само това. И напрàиме една кухня. Такава кухня, значи!* […] *И във кухнята сички стари ора на обед… Иде със едно канче, земе си манджа. Най-скъпото беше 70 ст. – кюфтета. Останалото си месо редяха 50 ст., 40 ст. – 'се месо – или овчо, или агнешко, или телешко, или свинско. Месо ѝмааме постоянно.* […] *И като стана в седемдесета година* (1970 г.) *напрàиа сички къщи и като пòчнаа по Бряновщица. 350 вили има сега! Като пòчнаа орàта – вили. Вили! Еми, имат пари – кво да прàат! Всеки – книжка. Носят вътре пари, такова.* С това обобщение Т. Б. (1919–? ♂) иска да покаже как се променя социалното положение и финансовите възможности на селяните в Брестовица в резултат от колективизацията.

Те имат и друго измерение. Вече многократно стана дума, че селото е пример за първоначалния ентусиазъм, който обзема част от населението (особено тогавашните млади) по отношение на колективизацията и на цялото „социалистическо преустройство“. Това се вижда и в книгата на Йордан Гатев, в която е посветил и специална глава на младежкото движение със заглавие „Крилете укрепват в полет“ (Гатев 2009). Но този „ентусиазъм“ е умело манипулиран от властта. Той отразява социалните промени, които настъпват в селото през социализма и особено в началото на „социалистическата революция“, когато широки селски маси се раздвижват („прелъстяване на масите“ по думите на Знеполски) под въздействието на идеологическата пропаганда и машинациите на властта да си осигури обществена база и легитимация. Така тези общности се откъсват от традиционната си среда и се включват в обществения и политическия живот, което поражда чувство на „включеност“ в общите процеси (Знеполски 2008: 24), а оттам – ентусиазъм и

удовлетворение. Усещането за „включеност“ е особено характерно за партийните и кооперативните активисти на Брестовица, които идентифицират съдбите си с „революцията“, със „строителството на социализма“, с обществените и политическите промени. Идеологията и пропагандата внушават чувство за дълг и гордост от участието в „социалистическото преустройство“, както и че те сами са инициатори на промените, с което системата легитимира собствените си позиции и политика. Когато революционният ентусиазъм преминава, пропагандата започва да внушава чувство на благодарност към Партията, към „мъдрото“ ѝ ръководство, чрез което се възпитава и преобразува обществото от активни ентусиасти в пасивна и инертна маса.

Но каквито и да са мотивите на властта за осъществяването на модернизационните промени, до края на социалистическия режим заложените задачи и идеали не успяват да се реализират във всички региони на страната. Те засягат само малка част от тях, върху които въздействат благоприятни социално-икономически и природни предпоставки, какъвто е примерът с Брестовица. Сравнението между двете села показва, че въпреки по-неблагоприятните си икономически и географски позиции и закъсняването на промените, ТКЗС в Мездрея също има потенциал да развие относително стабилно и доходоносно производство. Още от самото начало то се насочва към високодоходни отрасли като ягодарство, животновъдство, градинарство и овощарство. Но некомпетентното управление и организация на труда и производството, безнаказаната и стигаща до крайност корупция на ръководните структури оказват силно негативно въздействие върху развитието на кооператива и на селото. Освен икономическа стабилност, кооперативът губи и моралния си авторитет и доверието на селското население и това се превръща

в по-мотивиращата причина за масовото му напускане и обезлюдяване на селото.

Като цяло изследването показва, че социалистическата модернизация в българското село има противоречиви последствия и тя не успява да постигне всичките си цели и задачи така, както са заявени. Безспорно се осъществява процес на модернизация, но като цяло селото не успява да преодолее различията си от града, каквато е първоначалната заявка на идеологията. Въпреки частичната индустриализация, трудът в ТКЗС става непрестижен, нископлатен и неефективен. Неизпълнените „обещания“, които колективизацията дава „за по-добър живот“ и за развитие на селското стопанство, както и отблъскването на следващите поколения от земята, стават причина за отрицателното отношение към нея.

Отношението към ликвидацията

Въпреки показания спектър от различни отношения и представи за колективизацията и кооперативните стопанства от различни общности в страната, отношението им към ликвидирането на кооперативите обаче е идентично неодобрително у всички интервюирани, независимо от селото, професията и социалното им положение. Основна причина за осъждането на ликвидацията на ТКЗС, преобладаваща сред жителите на Брестовица, е възприемането на този акт като унищожаване на всичко, за което са работили и са се борили през живота си. Според тях се унищожава система и предприятие, което е имало ефективно развитие и позитивно въздействие върху селото и което е имало потенциал да се развива успешно и в бъдеще.

Друга причина за неодобрението на ликвидацията на ТКЗС е, че тя връща земята и животните, за които новите стопани нямат възможност да се грижат. Тази идея е

застъпена и в двете села, дори и сред жителите на Мездрея, въпреки негативното отношение на много от тях към колективизацията. Дори ревностни и носталгични защитници на частното стопанисване преди колективизацията са сред най-ожесточено осъждащите ликвидацията на кооперативните стопанства. Те осъзнават, че съвременните условия за частно земеделие са коренно различни от условията в началото на 40-те години, тъй като обществото и неговите потребности са безвъзвратно променени – силна миграция към градовете, обезлюдяване или застаряване на селското население, още по-силно раздробяване и разпръсване на реституираните имоти сред многобройни наследници, промяна в трудовите навици и потребности, откъсване на съвременните поколения от земеделския труд. Дори яростен противник на ТКЗС и отричаща какъвто и да е съзидателен потенциал в него, Т. З. Т. (род. 1945 ♀) отчита, че кооперативите трябвало да продължат своето съществуване, макар и реформирани: *Зеа ни имоту.* […] *Е-е, беше мъка голема, де. После баба викаше, не е ли можло да стане ТКЗС по-отдавна. Що ТКЗС-то, тогава, верно не беше добре, ама беше подсигурено на вси. Без да моо да се трудиш сам си и да се мъчиш. А сега много ора не възприемат тва, защо секи требва сам сега да реши какво да прави. А тогава за секи имаше работа*. (НА Янчева 2007: № 682–III, 32). Според нея и съмишлениците ѝ ликвидацията причинява разпиляване на ресурси и средства, като разрушава една съществуваща и работеща структура, която може да продължи да се използва.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Колективизацията в българското село е исторически процес, който предизвиква сериозни промени в социално-икономическата и всекидневната сфера в цялото българско общество. Сравнителният анализ на спомените на хората и съпоставянето им с издигнатите от идеологията принципи и цели на колективизацията и официалната партийна линия позволи да се открои разминаването между пропагандираната политика на режима и действителните последствия от трансформационните процеси в селото. Анализът на обстоятелствата, при които се извършва процесът в двете села Брестовица и Мездрея, отнасящи се към два различни стопански и географски региона, показва два различни сценария на процеса. На пръв поглед и двете стопанства възникват като партийно поръчение, но моторът и мотивацията, които задействат процеса в тях, са различни.

Успешното реализиране на колективизацията в Брестовица е опосредствано от няколко фактора. Освен благоприятните природни и икономически условия, стопанството в Брестовица се създава като филиал на местната всестранна кооперация, която по това време е финансово независима и стабилна. Това е огромно предимство за новия кооператив, защото той черпи средства от фондовете на кооперацията, а не се обременява от самото начало с

големи дългове към банките, както става с повечето новосъздадени кооперативи в страната. Същевременно в Брестовица, за разлика от Мездрея, привържениците на социалистическата идея и политика се ползват с авторитет. В Брестовица местният партиен актив не просто изпълнява спуснатото отгоре поръчение, а реализира целия проект с ентусиазъм и съзнанието, че това ще доведе до подобряване на живота в селото. Учредяването и самото ТКЗС получават сравнително широка подкрепа сред селското население, дори и сред тези, които не са политически и идеологически обвързани с БКП или колективизацията. За разлика от тях, в Мездрея ТКЗС се създава през последния етап от колективизацията, когато се гонят сроковете за нейното приключване. Поръчението е спуснато на местния партиен актив и той е принуден да го изпълни, но голямата част от членовете му не го одобряват, нито имат организационната подготовка за това. Кооперативът в Мездрея не печели доверието на населението.

Двата кооператива се различават и по отношение на стратегиите на ръководствата им за развитие. Социалният състав на учредителите и първите членове на кооператива в Мездрея са само комунисти и много бедни стопани, докато в Брестовица ръководството си поставя за цел да организира ефективно стопанство, като привлича стопани със земя и работна ръка. Въпреки че и в двете села се наблюдава напрежение, породено от начина, по който кооперативът извършва заменките на частните парцели и формирането на блоковете, отношението на ръководството в Мездрея демонстрира много по-крайно и дискриминативно отношение към частните стопани, опитвайки се да ограничи дейността им дори с прилагането на незаконни средства. Това поведение на местния актив е заложено в стратегиите му за постигане на масова колективизация (Мигев 1995) и има за цел да подготви обстановката за

нейното осъществяване чрез натиск върху частните стопани и лишавайки ги от алтернативи за съществуване.

Най-съществената разлика между двете села е начинът, по който се осъществява колективизацията. В Брестовица кооперирането на стопаните става постепенно на няколко вълни от учредяването до масовизацията. Значителна част, особено младите, се включват в стопанството доброволно, докато нежелание демонстрират предимно възрастното поколение и по-едрите собственици на земя, публично обявени за „кулаци“. Но дори и тогава не се стига до ожесточени конфликти, за разлика от Мездрея, където стопаните, независимо от статуса им на дребни и средни стопани, предприемат различни, макар и неефективни, съпротивителни действия. В Мездрея масовизацията е наложена с ожесточена сила, присъствие на силите на реда и многобройни групи за натиск. Ситуацията в селото е типичен пример за стратегиите на властта за натиск над селското население. Въпреки различията в отделните села, методите за „убеждаване“, приложени от активистите в цялата страна, следват принципа за разграфяване на обществото чрез дисциплиниращи мерки като наградата и наказанието (Фуко 1998), чрез изолиране и индивидуализиране на натиска и преживяването му, чрез публично дамгосване или похвала.

Примерите от с. Мездрея за осъществяването на масовизацията и колективизацията подкрепят много общи места в житейските разкази и спомените за целия процес, събрани от различни села и региони на страната, за което свидетелстват богатият емпиричен материал и научни изследвания (Мигев 1995; Йосифов 1999; Йосифов 2003; Крийд 2005; Груев 2009). Те представят процеса на колективизация като травматично преживяване.

В конфликта между *агитаторите* („групите за натиск“ по Груев) и селяните агентите на властта са „субекти

на желанието“ (полемологичният прочит на Серто), защото желаят от населението да му наложат неприемлива воля и доктрина, изискват неговото приемане, смирение и подчинение (замаскирани под призивите за „привързаност“, „убеденост“, „доверие“ и дори любов) пред наложения ред. Те са агенти на „дисциплиниращата машина“ (Фуко 1999), която се стреми да подреди селяните, да ги въдвори в системата. Властта на местно и централно ниво цели да централизира средствата на производство, ресурсите и продукцията, т.е. да ги присвои в интерес на единствения допустим (от идеологията и новата политическа система) собственик – държавата[1] като институция – дистанцирана, непознаваема и непроницаема, деспотична, незаинтересувана, заслепяваща и смразяваща в своето ледено натрапване в частния живот. Агентите на властта разполагат с предварително време и собствена територия – физическа, политическа, социална и икономическа, която по силата на социалистическата идеология е отнета от селското население в полза на властта. Тези две предимства им позволяват да изградят своите стратегии, да манипулират средата на „бойно действие“, да наблюдават и възпрепятстват съпротивителните действия, да манипулират отдалеч и от високо поведението на своите опоненти. По време на масовизацията в Мездрея агентите на властта мобилизират всичките си сили и действат дори с цената на жестокост и заплаха за живота на стопаните. Очевидно е, че целта на *агитаторите* да изтръгнат подпис от собствениците на всяка цена противоречи на официалните призиви и лозунги за спазване на принципа на доброволността и за обединение само на политически съзрелите и убедени в правилността на кооперативния строй стопани.

[1] Дори когато става въпрос за кооперативна собственост.

На противоположната страна са местните селски стопани, чиято територия е отнета от тях и те са принудени да „водят борба“ на територията на противника, тотално обсебваща познатия им свят. Така единственото им предимство остава времето, т.е. способността им да се възползват от мига, да предусещат действието на „агресора“ и да отлагат или изпреварват мига на осъществяването му, да изменят траекторията му, така че да го насочат в своя изгода[2]. Те могат да манипулират единствено онези обекти, които в дадения момент се намират в полето им на действие и в полезрението. Затова техните тактики включват различни опити за бягство, за отлагане, изплъзване и заобикаляне на системата, чрез които незабележимо, тихо и потайно я изменят и деформират (Серто 2002).

По думите на Гийзен (Giesen 2004), новият политически, икономически и социален ред поставя индивидите и групите пред необходимостта да ревизират плановете си, да пренапишат историите си, да преформулират идентичностите си. Колективизацията разрушава познатия свят на стопаните и девалвира традиционния им опит и стратегии за справяне. Именно преобръщането на селския всекидневен живот и култура поражда травматичното преживяване в значително по-голяма степен, отколкото самият сблъсък с агентите на промяната и преживяното насилие, защото промяната води до усещането за изгубена идентичност, подкопава увереността на селяните в собствената им същност и бъдеща реализация. Същевременно, травмата се преживява още по-силно и от това, че трансформациите се осъществяват по-бързо, отколкото индивидите са в състояние да мобилизират способността си да

[2] „Слабият трябва непрестанно да извлича полза от сили, които са му чужди.“ (Серто 2002: 49).

се адаптират или да се справят с тях и с това промените пораждат смущение, объркване или шок.

Колективизацията е такъв преломен момент, източник на културна криза и травматичен опит, които се преживяват, спомнят и разказват в двете села и от различните поколения различно. Интервютата показват, че споменът за нея запазва своята жизненост дори и у следващите поколения, които идват непосредствено след директно засегнатите от нея поколения и у техните потомци. Тя продължава да бъде активно (макар и не доминиращо) място на работа на индивидуалната, семейната и колективната памет, но не може да бъде място на обща памет и на съгласие. Гледните точки и паметите на различните групи участници в този мащабен трансформационен процес продължават взаимно да противопоставят своите морални оценки за миналото.

Работата на паметта и възможността, която интервютата дават на бившите кооператори да разкажат за своите травматични преживявания в миналото, им позволяват да реабилитират своите някогашни позиции, убеждения и действия. От една страна, те търсят реабилитация за своите минали действия и убеждения пред някогашната тотализираща и задушаваща всякакво противоречие власт и нейните агенти. От друга, някогашните стопани се стремят да покажат своето „мъченичество“ пред настоящите и бъдещите поколения. Когато се анализира отношението на хората към масовизацията и колективизацията, не трябва да се пропуска, че то съчетава в себе си едновременно повлияния от носталгията и породен от спомените ракурс и съвременната ретроспективна гледна точка, която е под въздействието на настоящите житейски обстоятелства.

Ситуацията в двете изследвани села показва и различно отношение на населението спрямо функционирането и управлението на ТКЗС. В Брестовица включването в

кооперативното стопанство се възприема предимно като започване на работа, а ТКЗС – като работодател. Докато в Мездрея кооперирането на стопаните е възприето като отнемане на имота на хората. За голяма част от първите записали се в ТКЗС в Брестовица членството и работата в него са били по-добрата перспектива в сравнение с издръжката от малоимотните им стопанства или от надничарството. Повечето кооператори от Мездрея отхвърлят колективния фактор в управлението на селското стопанство като осъществим и действителен, защото те никога не успяват да се почувстват съсобственици на земята и стопанството, а само наемни работници. Това се дължи на пренебрежителното отношение на ръководството към редовите членове и корупционните им действия.

Информаторите от Мездрея демонстрират критично и негативно отношение към ТКЗС като институция. То е възприемано като източник на експлоатация на редовите кооператори от страна на ръководството и партийните функционери. Сред населението доминира идеята за унищожаването на селското стопанство като цяло в резултат на колективизацията и на корупционната дейност на управляващите и често се отхвърля съзидателната роля на кооперативните стопанства. Мнозинството от стопаните, не само привържениците на БЗНС, разпознават наличието на духа на кооперативизма единствено в програмата на Стамболийски.

Отрицателното отношение към колективизацията в села като Мездрея се дължи на това, че тя обещава бурно развитие на селското стопанство и на качеството на живот, което в действителност не се реализира, или не е оценено от населението по този начин. Другата причина за това отношение е отблъскването на младите поколения от селското стопанство и земеделския труд, които вследствие на колективизацията заемат най-ниската морална

и престижна позиция в оценката за трудова и личностна реализация.

Същевременно, независимо от условията на създаване и съществуване на кооперативите, тяхната идейно-политическа цялост е застрашена от масовото навлизане на членове, които не са напълно „убедени“ в необходимостта от кооперирането и не се чувстват съпричастни към социалистическите идеи на кооперативизма. Това обстоятелство предпоставя перманентна ситуация на взаимно недоверие и конфликти между управленския и партийния елит и кооператорите, която обаче осигурява на властта оправдание за надзора ѝ върху личния живот на населението. По този начин се осигурява дисциплиниращ контрол и „послушание“ сред кооператорите, предотвратява се допускането на „вражеско влияние“ в редовете на стопанството.

В разказите на информатори от Мездрея личи това проумяване на краха или липсата на реален кооперативизъм и осъзнаването, че те, в качеството си на работници в селското стопанство или просто на граждани, са принудени да вярват в него, да настройват съзнанието си спрямо неговите нереализуеми или нефункциониращи идеали и норми. Това допълнително засилва чувството за унижение, защото са принудени да приемат, възхваляват и поддържат една система, която вече са разгадали и за която са се убедили, че не работи ефективно или по начина, по който им се внушава, че трябва да работи[3]. Унижението се засилва от обстоятелството, че са принудени да правят това пред хора, които също знаят, че системата не работи, но продължават да ги убеждават в противното, налагайки

[3] Знеполски нарича „мимикрия на масите“ това мълчаливо приемане на системата и режима като „неизбежно условие“ и „рамка“ на житейската им траектория (Знеполски 2008: 228).

им чувство за вина поради факта, че са се осъзнали и са я разгадали.

Една от промените в социалната структура на селото е свързана с формирането на идентичността на *трудовия кооператор*. Тя се базира на социалистическия морален кодекс и представата за преданост към социалистическите идеали и цели, към „борбата“ за изграждане на кооперативния строй. Поставят се нови изисквания към поведението, емоциите и същността на кооператорите. В отговор на държавната и партийната политика, кооператорите са „възпитавани“ в стремеж и усилие за „*срочно*“ или „*навременно* изпълнение“ на задачите, което се възприема като личен принос на всеки трудещ се в „борбата“ за ускорено построяване на социализма. Трудовата дисциплина и съревнованията, организацията на труда и работното време в кооператива отразяват стремежа на властта да квадратира кооператорите и да ги фиксира върху дадено пространство, за да ги индивидуализира, да ги изолира и следователно да ги направи видими, четивни и лесно контролируеми.

Формата на управление на ТКЗС е базирана на ленинския принцип на демократичния централизъм, въплътен в работата на ОКС и УС. Този принцип съчетава, от една страна, идеологическите предписания за колективно управление и демократичност в отношението между ръководството и кооператорите, чието проявление са ограничените им права в ОКС, а от друга – стремежът на всяка власт за пълен контрол над подчинените. Поради тази причина ОКС са възприемани като основен фактор за демократично управление на кооперативното стопанство, но едновременно с това – и като най-резултатен механизъм за управление и контрол над новоизграждащата се общност на кооператорите в селото. Те имат важната роля, продиктувана от най-високо управленско равнище –

да възпитават кооператорите в социалистически и кооперативни ценности и следователно в лоялност към властта. Този процес е подпомогнат от инструменти за обществен контрол като „*бдителност*“, критика и самокритика, които поддържат у кооператорите съзнанието за личното им несъвършенство и по този начин ги правят дисциплинирани, податливи на влияние и възпитаване и същевременно готови да посочват грешките на другите.

Въпреки това в ТКЗС съществуват редица механизми, които позволяват на кооператорите да контролират дейността на ръководството. Двата изследвани кооператива предлагат различни модели на функциониране на ОКС – основният колективен контролен орган. В Брестовица кооператорите като членове на ОКС се ползват с известно влияние над УС и отстояват различни форми за контрол над дейността му – обсъждане и оценяване на дейността на ръководството, изискване за редовна отчетност на труда и производството, критика и сатира в местния кооперативен орган в-к „Лозар“, системата за разпределяне на доходите и др. В Мездрея кооператорите се чувстват отчуждени от дейността и решенията на УС, чиито представители формират привилегирован затворен кръг и умишлено поддържат изолираността на обикновените членове от дейността на стопанството. По този начин поведението на местното ръководство разрушава онези връзки, които би трябвало да изградят вътрешнокооперативната демокрация.

Въпреки съществуващите възможности за въздействие на кооператорите над ръководството и за демократични отношения между тях, в управлението на ТКЗС като цяло доминира централистичният елемент. Противоречията между пропагандирания идеал за социално равенство и действителните партийни и лични интереси на местните управници превръщат стопанствата в

арена на непрестанна социална борба, в която ОКС и УС заемат двойствени позиции в живота на стопанството и кооператорите. Структурата на управленския елит в селото е базирана на клиентелните отношения и мрежи, които оформят привилегировано ядро (селската номенклатурна „аристокрация“) на взаимовръзки и достъп до влияние. По този начин колективизацията води до социална промяна, която, от една страна, осигурява социална база на социалистическото управление в селото, а от друга, до загуба на социален статус за голяма част от стопаните. Следователно идеологическият проект за социално равенство, справедливо възнаграждение, консолидиране на общността на селяните кооператори в действителност не се реализира. Тази социална промяна е предизвикана и от политиката на кооперативното ръководство, което демонстрира двойствено отношение към кооператорите, като толерира злоупотребите, корупционните схеми и некомпетентните решения на онези, които са лоялни към режима и системата на микро- и макрониво, а ощетява постиженията и усилията на много други кооператори, които са поставени извън привилегирования кръг.

Това отношение на местните управници рефлектира върху „идеологическото възпитание“ и съзнанието на кооператорите. Възприемането на личните стопанства като приоритетни от страна на кооператорите в повечето села през целия период на съществуване на ТКЗС е свидетелство, че колективизацията като трансформационен процес не е в състояние да преодолее тяхната силна привързаност към собствеността. Кооператорите се дистанцират от колективните и кооперативните интереси и са ориентирани преди всичко към преследване на личните потребности. Това, както и отказът да излизат на работа, нехайството към съхраняването на кооперативната реколта и собственост, са средствата им за пасивна съпротива, натиск

върху ръководството и същевременно опит да съчетаят двете форми на владеене на земята (частна и кооперативна). Чрез тези действия кооператорите в цялата страна си извоюват дадени облаги или подчиняват трудовия процес на индивидуалните си потребности и интереси и по този начин изменят замислената от властта структура и същност на ТКЗС. Поведението им свидетелства, че те не са психически подготвени, нито идеологически „убедени“ в необходимостта от създаване на ТКЗС или в потребността да членуват в него, но са принудени да го направят от икономически или административни обстоятелства.

От друга страна, местните управляващи оперират манипулативно с *личните* стопанства на селяните като средство за контрол и надзор над населението, съзнавайки зависимостта от тях за оцеляването им. Тази политика и поведение отразяват социалистическата стратегия на колективизацията да индивидуализира кооператорите и техните домакинства. Същевременно толерирането на *личните* стопанства е изгодно за властта, защото чрез тях се осигурява хранителна продукция не само за селското население, но и за роднините им в градовете и дори за хранителната промишленост, което освобождава държавата от голяма част от тази отговорност и ѝ позволява да насочва повече средства и инвестиции към градовете.

Съществен аспект от проекта за колективизация е издигането ролята и статута на жената в кооператива и селската общност. Въпреки многобройните пропагандни лозунги за равни позиции между половете в кооператива, уменията и работата на жените са подценявани и по-ниско платени, дори и когато извършват еднакъв труд с мъжете. Изследването показва, че съпротивата срещу идеологическите предписания се проявява не само сред селското население, но и сред местното ръководство, което трябва да ги прилага. Въпреки това колективизацията

изиграва известна роля за промяната на статута на селските жени. Те се откъсват от домакинството и домашното пространство и за пръв път се реализират извън него срещу заплащане на труда им. Това оказва огромно въздействие върху себевъзприемането на жените – като автономни личности и равноправни на мъжа в семейството. В действителност обаче не се реализира обещанието на социалистическата идеология и политика за „освобождаване на жените от робското им състояние“, тъй като те са нагърбени едновременно с новата роля на „труженички“ и „обществени чки“ и с традиционната – на майки и домакини.

Така кооперативните стопанства се превръщат в инструмент за индустриализиране на селския труд и включването на жените в него. Работата в ТКЗС се превръща в синоним на тежък, нископлатен и непрестижен женски труд, а отношенията в повечето стопанства по места затвърждават неравенството. На жените (мнозинство в кооперативите) е отредена предимно изпълнителска функция и подчинени позиции пред ръководството, чийто състав е с нищожни изключения мъжки. Участието на жените в управлението на ТКЗС е крайно ограничено, а равноправните им позиции спрямо мъжете остават само лозунг.

В резултат на колективизацията и модернизацията в селския живот социална промяна се осъществява и в статута на младежите – преодоляване на предразсъдъците, извоюване на професионален авторитет и икономическа самостоятелност, откъсване от опеката и властта на родителите. От друга страна, ниското заплащане и тежките условия на труд са причините, които отблъскват младото поколение от работа в ТКЗС.

Съществено място в изследването е посветено на реализирането на социалистическата модернизация в

българските села, която е издигната в цялостна политическа и икономическа програма, дирижирана от управляващата комунистическа партия. За нейни основни агенти са обявени кооперативните стопанства. Една от целите на държавната политика в селото, която пронизва целия социален и културен живот на селската и кооперативната общност, е „издигане“ на културното и материалното му равнище, подобряване на условията и качеството на живот, така че стандартът и качеството на живот в него да се изравнят с градските. В действителност обаче колективизацията и промяната на собствеността водят до такива трансформации в социалната структура на селото, които за различни групи и области в страната варират между „културно издигане“ и тотална маргинализация.

Отнемането на собствеността и икономическата принуда да поддържат лични помощни стопанства като източник на допълнителни доходи засилват привързаността на стопаните към собствеността, която вече се концентрира върху *личните* стопанства и дома. Наложената форма на кооперативно управление преформулира категориите „свой“, „чужд“ и „ничий“ по нов начин, който отразява откъсването на хората от моралните и психологическите връзки със земята и тя придобива изцяло материална стойност. По парадоксален начин колективизацията, която обещава колективно управление и грижа за земята, в действителност индивидуализира личността и селскостопанския труд чрез разграфяването на времето и пространството, прави хората податливи на контрол и „превъзпитаване“. Индустриализирането на труда, неблагоприятните условия на труд и ниското му възнаграждение в ТКЗС отблъсква следващите поколения от селскостопанския труд и те се насочват към други сектори. Това предизвиква масови миграции към градовете и обезлюдяването на много български села.

Изследването показва, че Брестовица и Мездрея представляват два различни модела и по отношение на проникването на модернизацията. Този процес не успява да засегне цялото селско население, а предимно онези села, в които има благоприятни условия и възникват печеливши производства и кооперативи. Такова образцово социалистическо село е Брестовица, което представя най-видимо реализирането на социалистическия идеал за модернизация. В много села като Мездрея модернизирането на всекидневието започва с появата на кооперативите. Те често са основен или единствен работодател в селата и затова ниската им доходност определя и ниската степен на модернизация в тях.

Като цяло стопанствата в страната си поставят за цел подобряването на условията на труд и живот на кооператорите. В началото това е свързано непосредствено с развитието на производствената база на ТКЗС, с разширяване и модернизиране на производствената дейност, на което се разчита за повишаване на доходите и печалбите. Масово се въвежда интензивно животновъдство, демонстрира се стремеж към създаване на модерни и технически оборудвани ферми, което обаче невинаги води до оптимизация на производството и печалбата и до очакваните високи резултати.

През годините ТКЗС подпомага с финансови средства или чрез работна ръка и транспорт различни благоустройствени и културни инициативи на общините и местните институции, чиято цел е архитектурно оформление, повишаване на общата хигиена и обогатяване на обществения живот. Някои кооперативи, като този в Брестовица, които реализират по-високи доходи, успяват да повдигнат жизнения стандарт на кооператорите и икономическото им състояние. Във всекидневния живот масово навлизат редица модерни предмети и технологични обновления.

Но до края на социалистическия режим в много села като Мездрея социалистическият идеал за развитие и модернизиране не успява да се реализира успешно. Промените засягат предимно онези региони, върху които въздействат благоприятни социално-икономически и природни предпоставки. Силно негативно въздействие върху развитието на кооператива и на селото и съществен фактор за провала на модернизацията се оказват и явления като некомпетентното управление, слаба организацията на труда и производствените процеси, безнаказаната и стигаща до крайност корупция и злоупотреби. Тези обстоятелства стават причина ТКЗС да загубят и моралния си авторитет, и доверието на селското население, както и за масовото му напускане и обезлюдяване на селото. Ниското заплащане, тежките и нехигиенични условия на труд в ТКЗС, ниските социални позиции на кооператорите превръщат селскостопанската работа в една от най-ниско престижните. Селскостопанските работници губят авторитета си пред другите съсловия. Връх в тази тенденция е именно поведението на местните управляващи, които се възползват от труда им и от безправната ситуация, в която ги поставят.

Като цяло социалистическата модернизация в селото не успява да постигне всичките си цели и задачи така, както са заявени. Безспорно се осъществява процес на модернизация, но той не обхваща еднакво всички райони на страната, нито успява да преодолее различията между селото и града, каквито са „обещанията“ на пропагандата. Политическите стратегии на централно и местно ниво, понякога граничещи с клиентелни и корупционни схеми, и неефикасните решения допринасят за превръщането на голяма част от кооперативите в губещи предприятия. Това се превръща в причина за обезлюдяване на селата, които се оказват далеч от идеала за села с модерни социалистически стопанства.

БИБЛИОГРАФИЯ

Айдачич, Деян 2003: Социалистическата прослава на труда. – В: Иванова, Р. и др. (ред). *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 249–256.

Ангелова, Милена 2003: „Под знака на образцовостта“ – щрихи към една програма за българското село (1937–1944). – *Известия на Катедра Българска история и археология и Катедра Обща история, ЮЗУ „Неофит Рилски“, кн. 1*. Благоевград, 297–314.

Ангелова, Милена 2008: *„Образцово село“. Модернизационният проект на селото в България (1937–1944)*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“.

Анкета 1934: *Земеделско-стопанска анкета на с. Брестовица, Пловдивско*. Пловдив: Bei Philipopole.

Беновска-Събкова, Милена 2001: *Политически преход и всекидневна култура*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Беновска-Събкова, Милена 2009: Социализмът като модернизация (наблюдения върху България). – *Българска етнология*, 35 (4): 5–22.

Божиков, Божидар 1960: Нашата съвременност и етнографията. – В: Георгиев, Вл. и др. (ред.). *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски*. София: БАН, 513–523.

Бойчев, Йордан 1964: *Преодоляване на различията между града и селото в НРБ*. София: Издателство на БКП.

Брунбауер, Улф 2010: *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989)*. Русе: МД „Елиас Канети“.

Бунджулов, Андрей 2003: Какво възникна на мястото на?… Изкуствени стави и мрежи при социализма. – *Социологически проблеми*, 1–2: 87–105.

Бурдийо, Пиер 1997: Биографичната илюзия. – В: *Практическият разум*. София: ИК „Критика и хуманизъм“, 70–77.

Вакарелски, Христо 1956: Битовата веществена култура в Добруджа и промените в нея през последните десетилетия. – В: *Комплексна научна Добруджанска експедиция през 1954 г.* София: БАН, 19–55.

Василева, Маргарита 1970: За мястото и активната роля на жената в селото. – В: Тодоров, Д., Б. Тумангелов, Л. Дуков, М. Василева. *Основни насоки в социалистическото преобразуване на бита и културата в селата в Бургаски окръг*. София: Издателство „Отечествен фронт“.

Велчева, Надя 1989: *Празник в делника*. София: Профиздат.

Влахов, Андрей 2002: Френската гледна точка за състоянието на българската икономика в средата на 60-те години на XX век. – *ИДА*, 83: 62–80.

Волф, Габриеле 1997: Застроеното социалистическо пространство. Пространствено и функционално преус-

тройство на едно българско село от 50-те години до днес. – *Български фолклор*, 3–4: 39–70.

Волф, Габриеле 2000: Проектът „Радуил“ – етноложко изследване на селото между „микроистория“, „преживяна история“ и „собствен живот“. – *Българска етнология*, 4: 5–16.

Волф, Габриеле 2003: „Власт“ и „Своенравие“. Към анализа на реалния социалистически жизнен свят. – В: Иванова, Р. и др. (ред). *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 120–132.

Гатев, Йордан 2009: *Брестовица от древността до днес*. Пловдив: Макрос.

Георгиева, Багра, Георги Данчев 1967: Социалистическо преустройство на къщата и домакинството в полските села. – *ИЕИМ*, 10: 5–76.

Георгиева, Иваничка, Детелина Москова 1981: *Жената в съвременното българско село*. София: БАН, 110–133.

Груев, Михаил 2009: *Преораните слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век*. София: ИИБМ, Сиела.

Делибашев, Атанас 1958: Проучвания върху строителството в стопанските дворове на ТКЗС в Северозападна България. – В: *Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 г.* София: БАН, 387–393.

Деянов, Деян 1996: Учебниците по история и общите места на паметта. – *Социологически проблеми*, 3: 26–38.

Димитров, Георги, В. Коларов, Г. Трайков 1947: *Мъдрите напътствия на Георги Димитров, Васил Коларов и Георги Трайков пред Националната конференция на*

ТКЗС. София: Национален комитет на Отечествения фронт.

Димитров, Георги, Г. Трайков 1948: *Речи на Г. Димитров и Г. Трайков на I Републикански конгрес на БЗНС (1947 г.)*. София: БЗНС.

Димитров, Георги 1948–1949а: Доклад на др. Г. Димитров пред V конгрес на БКП. – *Исторически преглед*, 3–4: 290–321.

Димитров, Георги 1948–1949б: Заключително слово на др. Г. Димитров пред V конгрес на БКП. – *Исторически преглед,* 3–4: 375.

Димитров, Георги 1950: *За кооперацията*. София: Издателство БКП.

Димитров, Георги, Вълко Червенков 1951: *Г. Димитров и В. Червенков за ТКЗС. Материали и доклади*. София: СБСД.

Димитров, Георги Д. 1995: Модернизацията – основание за съществуването на социологията. – *Социологически проблеми*, 2: 21–35.

Джеймисън, Фредерик 2005: *Единствена модерност*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.

Добрева, Доротея 1994: Житейски разкази и идентичност (По записки от с. Радуил, Самоковско). – *Български фолклор*, 5: 57–69.

Добрева, Доротея, Клаус Рот (изд.) 1997: Селото между промяната и традицията. – *Български фолклор*, 3–4. Тематичен брой.

Добрева, Доротея 1997а: Трудова дейност в колектива. Официална норма и действително поведение в едно планинско село през 50-те години. – *Български фолклор*, 3–4: 71–103.

Добрева, Доротея 1997б: Разкази за социалистическото село. Към словесното овладяване на миналото и настоящето. – *Български фолклор*, 5–6: 4–27.

Добрева, Доротея 2000: Времеви ритми и употреба на времето в трудовото всекидневие на социалистическото село. Примерът на едно планинско село. – *Българска етнология*, 4: 17–33.

Добрева, Доротея 2003: Да построиш собствен дом. За употребата на социалните мрежи в социалистическото село. – В: Иванова, Р. и др. (ред). *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 63–75.

Драганов, Минчо 1974: *Душевност на българския селянин*. София: Партиздат.

Енгелс, Фридрих 1967: Селският въпрос във Франция и Германия. – В: *Маркс, Енгелс. Съчинения*. Т. 22. София: БКП.

Живкова, Веска 1989: *Селото: социологически анализ*. София: Партиздат.

Златев, Златко 1993: Аграрната реформа в България (1946–1948). – *Исторически преглед*, 1: 62–82.

Знеполски, Ивайло 2004а: Периферия, белязана от травматични места на паметта. – В: Знеполски Ив. (съст.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 11–16.

Знеполски, Ивайло 2004б: Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. Относно характера на посткомунистическата травма. – В: Знеполски, Ив. (съст.) *Около Пиер Нора. Места на памет и констру-*

ране на настоящето. София: Дом на науките за човека и обществото, 127–144.

Знеполски, Ивайло 2008: *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*. София: ИИБМ, Сиела.

ЗТКЗС 1949: *Закон за ТКЗС. Правилник за земеустрояване и одворяване на ТКЗС и МТС*. София.

Зундхаусен, Холм 1997: От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите от XIX век до Втората световна война. – *Български фолклор*, 3–4: 6–25.

Иванова, Радост 2003: „Строим за народната република“. Младежките строителни бригади – школа за комунистическо възпитание. – В: Иванова, Р. и др. (ред). *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 54–62.

Илиев, Бочо 2002: *Бразди през времето*. *Страници от дневника на кооператора.* София: Пеликан Алфа.

Ининов, Бойчо, Стефан Бучаклиев, Димитър Каридов 1964: *Опитът на кооперативните от ТКЗС в с. Брестовица, Пловдивско при производството на ранни домати*. София: Земиздат.

Исусов, Мито 1969: Движението за кооперативно обработване на земята в България (1944–1947). – *Исторически преглед*, 2–3: 146–171.

Йосифов, Калин 1999: *Тоталитаризмът в българското село*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Йосифов, Калин 2003: *Тоталитарното насилие в българското село (1944–1951) и последиците за България*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Касабова, Анелия 2002: От обичай към закон. – *Българска етнология*, 2: 39–55.

Кирезиев, К., К. Батаков. 1969: *Златен Век на Пловдивски окръг – 25 високосни години*. Пловдив: ОК на БКП.

Кожухаров, Къню 1948: *Към социалистическо преустройство на нашето земеделско стопанство*. София: БЗНС.

Кожухаров, Къню 1950: *Основни въпроси на кооперативното стопанство*. София: БЗНС.

Кожухаров, Къню 1952: *За културно-просветната работа в селото*. София: БЗНС.

Козелек, Райнхарт 2002: *Пластовете на времето*. София: Дом на науките за човека и обществото.

Козелек, Райнхарт 2004: Съществува ли колективна памет? – В: Знеполски, Ив. (съст.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 36–44.

Коларов, В., Г. Трайков, Д. Терпешев, Т. Черноколев 1948: *Кооперативните стопанства са общонародно дело: Приветствени речи на другарите Васил Коларов, Георги Трайков, Добри Терпешев, Титко Черноколев, произнесени на курса на председатели на ТКЗС*. София: Централен кооперативен съюз.

Корнай, Янош 1996: *Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Крийд, Джералд 2005: *Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село*. София: Апострофи.

Кунин, Петко 1977: *Процесът на изграждане на социалистическия строй в българското село. Същност и закономерности*. София: Профиздат.

Лавабр, Мари-Клер 1996: Предговор към българското издание. – В: Халбвакс, Морис. *Колективната памет*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.

Лангазов, Досю 1984: *Малкото българско село: опит за социологически портрет*. София: Партиздат.

Ленин, В. И. 1949а: *За кооперацията*. София: Издателство на БКП.

Ленин, В. И. 1949б: *Доклад за работата на село, изнесен пред VIII конгрес на РКПб на 23 март 1919 г.* София: Издателство на БКП.

Ленин, В. И. 1955: Реч пред I Всеруско съвещание по партийната работа в село. 18.11.1919 г. – В: *За съюза между работническата класа и селячеството*. София: Издателство на БКП.

Ленин, В. И. 1955а: Из „Проектопрограма на РКП(б)“. Аграрният пункт на програмата. – В: *За съюза между работническата класа и селячеството*. София: Издателство на БКП.

Ленин, В. И. 1955б: Селячеството и работническата класа. – В: *За съюза между работническата класа и селячеството*. София: Издателство на БКП.

Лулева, Ана 1999: Измерения на родството във всекидневната култура на едно западнобългарско планинско село (Говедарци, Самоковско). – *Българска етнология*, 1–2: 85–101.

Лулева, Ана 2001: Образи на половете в българското село през XX век – между традиционното и модерното. – *Българска етнология*, 2: 26–37.

Лулева, Ана 2003: „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Иванова, Р. и др. (ред.) *Социализмът: Реалност и илюзии*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 155–175.

Лулева, Ана 2007: Категориите мъжественост и женственост в балканска перспектива. – В: *Балкански форум на младите историци. Мъжки и женски пространства на балканите*. Велико Търново, 7–16.

Лулева, Ана 2008: „Но бяхме млади та не го чувствахме това толкоз“. Тематизиране на младостта в автобиографични разкази. – В: Костов, А., Д. Парушева, Р. Прешленова (съст.). *И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX–XX в.* София: Институт по балканистика при БАН, 186–203.

Лулева, Ана 2009: Политики на памет в постсоциалистическа България – два примера. – В: Иванова, Р., А. Лулева, Ив. Петрова, С. Янева (съст.) *Общества – трансформации – култури*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 21–35.

Лулева, Ана 2012а: Увод. – В: Лулева, А., Е. Троева, П. Петров. *Принудителният труд в България (1941–1962). Спомени на свидетели*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 9–14.

Лулева, Ана 2012б: Етнография/Етнология на съвременността – 40 години по-късно. – В: Лулева, А., В. Васева, Ив. Петрова, П. Христов (съст.). *Етнологията в България – история, методи, проблеми*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 18–29.

Лулева, Ана, Евгения Троева, Петър Петров 2012: *Принудителният труд в България (1941–1962). Спомени на свидетели*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Лулева, Ана 2013а: Увод. – В: Лулева, А. (съст., ред.). *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*. София: ИК „Гутенберг“, 7–16.

Лулева, Ана 2013б: Работата на паметта за социализма. Локални репрезентации на националното. – В: Лулева, А. (съст., ред.). *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*. София: ИК „Гутенберг“, 17–47.

Маринов, Васил, З. Димитров, И. Косев 1955: Принос към изучаването на бита и културата на турското население в Североизточна България. – *ИЕИМ*, 2: 95–212.

Маринов, Васил 1964: Стар и съвременен бит на овчарите в Средна Стара планина (Карловско и Калоферско). – *ИЕИМ*, 7: 145–179.

Маринов, Васил 1966: Съвременен бит и култура на овцевъдите от Казанлъшкия старопланински район. – *ИЕИМ*, 9: 5–24.

Маркс, Карл 1965: Национализацията на земята. – В: *Маркс, Енгелс. Съчинения*. Т. 18. София: Издателство на БКП.

Маркс, Карл 1968: Едра промишленост и земеделие. – В: *Маркс, Енгелс. Съчинения*. Т. 23. София: Издателство на БКП.

Матеев, Борис 1967: *Движението за кооперативно земеделие в България при условията на капитализма*. София: БАН.

Мигев, Владимир 1984: Икономическата политика на БКП на село през преходния период от капитализма към социализма (1944–1958). – *Исторически преглед*, 3: 3–15.

Мигев, Владимир 1995: *Колективизация в българското село (1948–1958 г.)*. София: Университетско издателство „Стопанство“.

Миланова, Сашка 1993: Законът за Трудовата поземлена собственост от 1946 г. – позиции и алтернативи. – *Исторически преглед*, 3: 46–69.

Ненчовски, Георги 1974: Българското село по пътя на социализма (1944–1974). – *Исторически преглед*, 4–5: 103–138.

Ненчовски, Георги 1977: Политико-просветната и културно-масовата работа на партията в селото (1944–1958). – *Год. катедрите по научен комунизъм и история на БКП при висшите учебни заведения*, 11 (1). София: МНП, 181–242.

НЗТКЗС 1945: *Наредба-закон за ТКЗС. Инструкции за създаване и организиране на ТКЗС*. София.

Нора, Пиер 2004: Световният възход на паметта. – В: Знеполски, Ив. (съст.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 19–35.

Петров, Желязко 1979: Социалистически начин на живот в българското село. – *Научни трудове на АОНСУ на ЦК на БКП*, 106: 102–137.

Петров, Петър 1997: Сборът в Радуил. За социалистическата трансформация на един религиозен празник. – *Български фолклор*, 3–4: 104–129.

Петров, Петър 2003: Социалистическите трудови празници и ритуали – концепция и потребление. – В: Иванова, Р. и др. (ред). *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София, Етнографски институт с музей при БАН, 133–149.

Петров, Петър 2009: Общото – чуждото. Нагласи на поведение в предсоциалистическите земеделски производителни кооперации. – *Българска етнология*, 4: 23–46.

Пешева, Райна 1958: Родови остатъци и семеен бит в Северозападна България. – В: *Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 г.* София: БАН, 7–51.

Пешева, Райна 1961: Материален и духовен бит на съвременното селско семейство в с. Ръжево Конаре, Пловдивско. – *ИЕИМ*, 4: 5–71.

Пешева, Райна 1963: *Да създадем нови битови традиции*. София: Изд. НСОФ (Библиотека за жената).

Пешева, Райна 1970: *Бит и култура на селото. Етнографско изследване на с. Ръжево Конаре, Пловдивски окръг*. София: Земиздат.

Попов, Димитър 2009: *По волята на съдбата*. Пловдив: Компас П.

Попов, М., Г. Хаджиев 1947: *Правилно изграждане на ТКЗС в България*. София: [издава авторът].

Попов, Павел (ред.) 1965: *Състояние и перспективи за развитието на селското стопанство в Пловдивски окръг*. Пловдив: Изд. „Хр. Г. Данов“.

Попова, Кристина 1994: Анализ на жизнеописателния разказ. (Биографичният метод на Габриеле Розентал). – *Български фолклор*, 6: 82–86.

ПУ 1950: *Примерен устав на ТКЗС*. София: Земиздат.

ПУ 1955: *Примерен устав на ТКЗС*. София: Земиздат.

ПУ 1958: Примерен устав на ТКЗС. – *Изв. Президиума на Народното събрание*, № 14, 18 февр. 1958.

Радков, Иван 1979: Социални последици от концентрацията, механизацията и индустриализацията на селското стопанство в България (1958–1979). – *Исторически преглед*, 4–5: 25–47.

Радков, Иван 1984: *Културната революция в българското село*. София: Изд. „Наука и изкуство“.

Ранчев, Иван, Д. Иванов, Г. Боргоджийски 1961: *За увеличаване и поевтиняване на селскостопанската продукция в ТКЗС от Пловдивски окръг*. Пловдив: Изд. „Хр. Г. Данов“.

Ранчев, Иван 1963: *Специализацията на селското стопанство край гр. Пловдив*. Пловдив: Изд. „Хр. Г. Данов“.

Рикьор, Пол 1998: *Софийски диалози*. София: Дом на науките за човека и обществото, 29–49.

Рикьор, Пол 2004: *Самият себе си като някой друг*. Плевен: ЕА.

Романски, Стоян 1953: Етнографски институт с музей при БАН. – *ИЕИМ*, 1: 3–6.

Рот, Клаус 1997: Между модернизация и традиционализъм. Всекидневната култура на селото в Югоизточна Европа. – *Български фолклор*, 3–4: 26–28.

Рот, Клаус 1998: Практики и стратегии за овладяване на всекидневието в едно село в социалистическа България. – *Социологически проблеми*, 30 (3–4), 224–237.

Рот, Клаус 2003: Всекидневието на социализма и пост-социализма: поглед отвътре и отвън. – В: Иванова, Р. и др. (ред). *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура*. София: Етнографски институт с музей при БАН, 19–34.

Рускова, Люляна 1982: *Устройство на българското село при социалистическия начин на живот*. София: БАН.

Рускова, Люляна 1987: *Взаимоотношения село – град. Социални и пространствени проблеми*. София: БАН.

Селото: хората, земята, времето, трудът. 1973: Авт. кол.: М. Драганов, Хр. Бонев, В. Райчев, Д. Лангазов, Р. Пешева, С. Цонев. София: Партиздат.

Серто, Мишел 2002: *Изобретяване на всекидневието*. София: Изд. „ЛИК“.

Терборн, Гьоран 2004: Пътища към/през модерността. – Във: Федърстоун, М., С. Лаш, Р. Робертсън. *Глобални модерности*. София: ИК „Критика и хуманизъм“, 177–198.

Тодоров, Делчо, Л. Дуков, Борис Тумангелов, Мария Василева 1970: *Основни насоки в социалистическото преобразуване на бита и културата в селата на Бургаски окръг*. София: Издателство „Отечествен фронт“.

Тодорова, Мария 2006: Клопката на изоставането: модерност, темпоралност, източноевропейски национализъм. – *Понеделник*, 9 (5–9): 28–50.

Трифонова, Минка 1981: *БКП и социалистическото преустройство на селското стопанство (1944–1958)*. София: Партиздат.

Филипов, П. 1976: Историческият опит на БКП в социалистическото преустройство на селското стопанство и укрепването на съюза между работническата класа и селяните-кооператори. – *Год. на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при висшите учебни заведения*, 9. София: МНП, 75–101.

Фуко, Мишел 1997: Примките на властта. – *Социологически проблеми*, 1–2: 3–16.

Фуко, Мишел 1998: *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Хабермас, Юрген 1999: *Философският дискурс на модерността*. Плевен.: ЕА.

Халбвакс, Морис 1996: *Колективната памет*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.

Харлаков, Никола 1956: Селоустройствени проблеми в Добруджа. – В: *Комплексна научна Добруджанска експедиция през 1954 г.* София: БАН, 265–277.

Червенков, Вълко 1951: *Работническо дело*, № 102.

Щихвее, Рудолф 2001: Неедновременност в световното общество. Към разграничаване между традиция и модерност. – *Социологически проблеми*, 1–2: 141–149.

Янчева, Яна 2012: Процесите на колективизация в българската социалистическа историография (Преглед на етнографската литература). – В: Лулева, А., В. Васева, Ив. Петрова, П. Христов (съст.). *Етнологията в България. История, методи, проблеми*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 210–223.

Янчева, Яна 2013: Влияние на градската култура върху живота в българското село. – В: Ненов, Н. (съст.). *Град – Етнология – Социализъм. Сборник с доклади от XIII Национална етнографска конференция в България*. Русе (Изв. РИМ – Русе, 16: 156–177).

Alexander, Jeffrey C. 2003: Cultural Trauma and Collective Identity. – In: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press, 85–108.

Arnason, J. P. 2003: Entangled Communisms. Imperial Revolutions in Russia and China. – *European Journal of Social Theory*, Sage Publications, 6 (3) 307–325.

Coetzee, Jan K., Asta Rau 2009: Narrating Trauma and Suffering: Towards Understanding Intersubjectively Constituted Memory. – *Forum: Qualitative Social Research*, 10 (2): Art. 14.

Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge: CUP.

Connerton, Paul 2008: Seven types of forgetting. – *Memory studies*, 1 (1): 59–71.

Denzin, Norman K., Yvonna S. Lincoln 2005: Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. – In: Denzin, Norman, K. Yvonna S. Lincoln. *Handbook of qualitative research*. (3rd ed.). Sage Publication, 1–32.

Eisenstadt, S. N. 2003: *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Part II. Leiden: BRILL.

Eisenstadt, S. N. 2004: Pluralism and the Multiple Forms of Modernity. Interviewed by Gerard Delanty. – *European Journal of Social Theory*, Sage Publications, 7 (3): 391–404.

Eisenstadt, S. N. 2010: Modernity And Modernization. – *Sociopedia.isa*.

Erben, Michael 1996: The Purposes and Processes of Biographical Method. – In: Scott, David, Robin Usher. *Understanding Educational Research*. New York: Routledge, 160–174.

Eyerman, Ron 2004: The Past in the Present. Culture and the Transmission of Memory. – *Acta Sociologica*. Sage Publications, 47 (2): 159–169.

Fairclough, Norman 2003: *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.

Fowler, Bridget 2005: Collective Memory and Forgetting: Components for a Study of Obituaries. –*Theory Culture Society*, Sage Publications, 22 (6): 53–72.

Fischer-Rosenthal, W. 2000: Biographical Work And Biographical Structuring In Present-Day Societies. – In: Chamberlayne, P., J. Bornat & T. Wengraf (Eds.). *The Turn To Biographical Methods In Social Science*. London: Routhledge.

Freeman, Melissa 2007: Performing the Event of Understanding in Hermeneutic Conversations With Narrative Texts. – *Qualitative Inquiry*, Sage Publications, 13 (7): 925–944.

Gee, James Paul 2005: *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. London: Routledge.

Giddens, Anthony 1991: *The concequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Giesen, Bernhard 2004: Noncontemporaneity, Asynchronicity and Divided Memories. – *Time & Society*, Sage Publications, 13 (1): 27–40.

Iordachi, Constantin, Dobrin Dobrincu (ed.) 2009: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Budapest: Central European University Press.

Kaneff, Deema 2000: Property, Work And Local Identity. – *Working Paper No 15*. Halle, ISSN 1615-4568. http://www.eth.mpg.de, e-mail: workingpaper@eth.mpg.de

Kideckel, David 1993: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca: Cornell University Press.

Kincheloe, Joe L. & Peter McLaren 2005: Rethinking Critical Theory and Qualitative Research. – In: Norman K.

Denzin,Yvonna S. Lincoln. *The SAGE handbook of qualitative research*, Sage Publication, 303–343.

Kligman, Gail & Katherine Verdery 2011: Introduction. – In: *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton: Princeton University Press.

Lieblick, Amia, R. Tuval-Maschiach, T. Zilber 1998: *The Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. London: Sage Publication.

Ludvig, Alice 2006: Differences Between Women? Intersecting Voices in a Female Narrative. – *European Journal of Women's Studies*, Sage Publications, 13 (3): 245–258.

Mannheim, Karl 1952: *Essays on the Sociology of Knowledge*. New York: Routledge.

May, Tim 2001: *Social research: issues, methods and process*. Philadelphia: McGraw-Hill Educations.

Miller, Robert L. 2000: *Researching life stories and family histories*. London: Sage Publications.

Misztal, Barbara A. 2003: *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, England: McGraw-Hill Educations.

Olick, Jeffrey K., Joyce Robbins 1998: Social Memory Studies: from „Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. – *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, 105–140. http://www.jstor.org/stable/ 223476?seq=1#page_scan_tab_contents

Olick, Jeffrey K. 2008: From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. – In: Erll, Astrid & Ansgar Niinning, Sara B. Joung. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Hand book*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 151–161.

Paltridge, Brian 2006: *Discourse Analysis: An Introduction*. London: Continuum.

Ricoeur, Paul 1981: *Hermeneutics and the human sciences*. Cambridge: CUP.

Ricoeur, Paul 1991: Life in Quest of Narrative. – In: Wood, D. (Ed.). *On Paul Ricoeur: Narrative and interpretation.* New York: Routledge, 20–33.

Ricoeur, Paul 2006: *Memory, history, forgetting*. Chicago: The Universiry of Chicago Press.

Roberts, Brian 2002: *Biographical Research*. Buckingham: OUP.

Rosenthal, Gabrielle 1997: National Identity or Multicultural Autobiography: Theoretical Concepts of Biographical Construction Grounded in Case Reconstructions. – In: A. Lieblick, Sage Publications, R. Josselson (Eds.). *Narrative study of lives*, Sage Publications, Vol. 5: 21–39.

Schostak, John 2006: The Interview in the Project Context. – In: *Interviewing and Representation in Qualitative Research*. Maidenhead, England: OUP, 9–25.

Sztompka, Piotr 1994: *The sociology of social change*. Oxford: Wiley.

Sztompka, Piotr 2000: Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. – *European Journal of Social Theory*, Sage Publications, 3 (4): 449–466.

Van Dijk, Teun. A. 1985: *Handbook of Discourse Analysis* (4 vols). London: Academic Press.

Verdery, Katherine 1983: *Transylvanian Villager: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change.* Berkeley: University of California Press.

Verdery, Katherine 1996: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Verdery, Katherine & Gail Kligman 2011: How Communist Cadres Persuaded Romanian Peasants to Give

Up Their Land. – *East European Politics and Societies*, Sage Publications, 25 (2): 361–387.

Wengraf, Tom, Prue Chamberlayne, Joanna Bornat 2002: A Biographical Turn in the Social Sciences? A British-European View. – *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, Sage Publications, 2 (2): 245–269.

Zerubavel, Yael 1997: *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli Nationnal Tradicion*. Chicago: The University of Chicago Press.

Архивни материали:

Отдел „Държавен архив“ – Монтана (ОДА – Монтана):

ИС: Историческа справка на ТКЗС „Ягода“ – Ф. 187, оп. 1. 24.07.1965 г.

УП: Учредителна преписка от 11.04.1956 г. до 26.04. 1956 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 29.

ПО: Протокол за одворяване на ТКЗС, с. Мездрея от 19.04.1956 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 29.

ЗД: Заявления – декларации от 22.04.1956 г. до 18.02.1958 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 19.

ПК УС М: Протоколна книга на Управителния съвет на ТКЗС „Ягода“ от 06.04.1956 г. до 25.01.1959 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 4.

ПК ОКС М: Протоколна книга на Общото кооперативно събрание на ТКЗС „Ягода“ от 15.04.1956 г. до 28.01.1959 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 5.

ГО М 1956–1958: Годишен отчет на ТКЗС, с. Мездрея за 1956 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 15.

П ТПС К: Преписката по ТПС комисия по оценка и заменяване имота от 07.04.1956 г. (Протокол за извършване заменки на полските имоти на частните стопани, включени в блоковете на ТКЗС.) – Ф. 187, оп. 1, а.е. 29.

ПЧ: Преписка с членовете от 23.11.1957 г. до 19.05.1958 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 21.

П БНБ БИБ: Преписка с БНБ и Българска инвестиционна банка от 17.09.1957 г. до 22.10.1958 г. ТКЗС „Ягода“, с. Мездрея. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 24.

РА: Ревизионен акт на ТКЗС „Ягода“, с. Мездрея. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 27.

ГД М: Доклади на УС на ТКЗС „Ягода“, с. Мездрея от 15.07.1956 г. до 20.01.1959 г. – Ф. 187, оп. 1, а.е. 26.

КК: Кредитна кооперация „Спасение“, с. Мездрея. – Ф. 302К, оп. 1, а.е. 1.

СПЗС 1942: Сведения за производителните земеделски стопанства и засетите ниви със селскостопански култури; сведения за получените количества селскостопански произведения. Берковска околийска ревизионна комисия. От 20.06.1942 г. до 2.11.1942 г. – Ф. 234К, оп. 1, а.е. 17.

СЗСК 1943: Сведение за засетите селскостопански култури през земеделско-стопанската 1942–1943 г. Берковска околийска ревизионна комисия. От 14.12.1942 г. до 31.07.1943 г. – Ф. 234К, оп. 1, а.е. 26.

ЗСП 1941: Земеделско-стопански план на Берковска градска община за развитие на селскостопанските култури, животновъдството и списък на ръководителите десетари в общината за 1941 г. Околийско агрономство – Берковица. – Ф. 59К, оп. 1, а.е. 82.

ОД ГНС: Отчетен доклад на местния НС на депутатите на трудещите се, гр. Берковица за 1953 г.

Отдел „Държавен архив“ – Пловдив (ОДА – Пловдив):

ОКС Б: Протоколна книга на ОКС, 1948–1952 г. – Ф. 1038, оп. 1, а.е. 5.

ГД Б: Доклади пред общите годишни кооперативни събрания за времето 1949–1952 г. – Ф. 1038, оп. 1, а.е. 33.

Други архивни източници:

Албум: Албум за историята на Брестовица, изготвен в края на 70-те и началото на 80-те години на XX век от ученици от училище „Христо Ботев“, Брестовица. Съхранява се в същото училище.

Дионисиев, Иван: Непубликувана монография. Съхранява се в Читалище „Съзнание“, с. Брестовица.

НА Абаджиева 1965–1966: Научен архив на ИЕФЕМ, № 314 – II. Абаджиева, Цветана. Влиянието на селските трудови колективи върху обществените отношения в селото.

НА Янчева 2007: Научен архив на ИЕФЕМ, № 682 – III. Янчева, Яна. Биографични интервюта от с. Мездрея.

Павлов 1961: Павлов, Павел Спасов. Село Брестовица, Пловдивско. Неиздадена монография. Етнографски музей – Пловдив. Предоставено копие от Йордан Гатев.

SUMMARY

Profound social, economic and cultural changes were carried out in Bulgarian villages in the period 1948–1960. They resulted from the transformation of the private agriculture into cooperative farming. This process began in the second half of the 1940s, initially in the lowland areas of the country, and ended in 1958–1960 in the mountainous and poor regions. The objective was ubiquitous formation of cooperative farms, including private agricultural land, forests, inventory and husbandry.

The purpose of this study is to show how peasants' everyday life and culture changed after the establishment of the socialist collectivization in the Bulgarian villages; what was the organization of labor and social environment of the cooperative farms, how people remember and talk about the process. The findings were based on a fieldwork research carried out in two villages – Mezdreya, part of the Berkovitsa region in Northwestern Bulgaria and Brestovitsa, included in the Plovdiv region and on the analysis of cooperative documents and archives.

The field work was conducted in 2006–2008 as part of the project "Bulgarian twentieth century. Collective memory and national identity" – (TKNI–MES) with supervisor Assoc. Prof. Anna Luleva. The methodology of the research included conducting biographical and thematic interviews, analyzing

of archival documents and photographs. The chronological framework of the study is conditional and it doesn't refer to the beginning and end of collectivization. The accent is not on the historical and political procedure for the implementation of the process, but its local aspects in the ethnological perspective. Therefore the initial border I accepted 1948 – the year in which the establishment of the first socialist cooperatives began, i.e. – the social fact is important. The final border is also conditional and it was determined by the second objective of the research – the study of the collectivization's impact on everyday life in the villages. Therefore I accepted 1970 as the end of approximately 10-year-period after the end of the collectivization. Thus it makes it possible to trace the social and cultural transformations in both categories of villages – from early and late implementation of collectivization.

The introduction of the book includes the main research questions, research methods and fundamental concepts: collectivization, cooperation, massovization, memory, trauma, generational groups, modernization, the relations between "authority" and "people". This part involves also the problems of collectivization in the research field of ethnology.

Chapter One presents the official socialist project of collectivization, which was conceived by the party leaders and the ideologists. It examines the ideological ideas and propaganda aspects of the project of "socialist reconstruction of the Bulgarian village". The analysis is dedicated to the state leaders and ideologists' perceptions of the process of collectivization, the structure and organization of the cooperative farms. The delineation of the pillars of the ideological project through which the authority legitimized its actions, makes possible the identification of the discrepancies between the policy of the socialist regime and the actual results of the transformational processes in the village.

Chapter Two is devoted to the establishment of collectivization in two specific villages. Local stories are examined comparatively to the macro-historical context for the whole country. This chapter presents the socio-economic development of the two communities until the collectivization and the contexts in which it was implemented. A historical overview of the process (the creation of the cooperative farms to their mass implementation) is presented on the bases of the analysis of cooperative documents. The emphasis is on the collectivization as a site of collective memory and on the way it was experienced by the population of the two villages.

Chapter Three is devoted to everyday life in cooperatives. The study is based on the analysis of biographical interviews and recollections of former cooperative members about the work and life in the cooperative farms, but it is primarily based on the analysis of cooperative documents. The main topics in the research are: the cooperatives' management and the organization of labor, the status, rights and obligations of the cooperative management and cooperative members; relations and conflicts between them and what caused them, the formation of new social structures and hierarchies, and the social position of women in the cooperative. Chapter Four focuses on the cooperatives' impact on the process of modernization in the socialist villages and the changes in everyday life, on the architectural renovation and cultural development in rural regions.

The conclusion includes the summary of the survey results.

Яна Янчева

КОЛЕКТИВИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО (1948–1970)
Колективна памет и всекидневна култура

Българска. Първо издание

Рецензенти:
доц. д-р Иванка Петрова, доц. д-р Петър Петров

Научен редактор:
доц. д-р Ана Лулева

Художествено оформление и корица:
Жеко Алексиев

Редактор:
Стоян Василев

Формат: 60×90/16.
Обем: 31,5 п.к.

Печат: СД „Симолини-94“